

84/2-632.1/8
A 285

АРЖАН
АДДРОВ

УЧА БЕРГЕН
ТУРНАЛАР

-344024-

213

ДРЖАН АДАРОВ

УЧА БЕРГЕН ТУРНАЛАР

КУУЧЫНДАР
ЛА ПОВЕСТЬТЕР

Јаңыртып јазайла,
экинчи катап
чыгарганы

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1980

84/2-632.1/6-4
A 285

«Уча берген турналар» деп бичикке автордын «Бурылганы», «Амаду», «Түндеги жылдыстар» деп бичиктеринен алынган повестьтер ле куучындар кирип жат. Олордын көп сабазын автор жаңырта жазаган, жаңы кожулталар эткен. Ончо бичиштилердин төс учуры, ангылу шүүлтези жаңы ойди, жаңы улустын күүн-сааазын көргүзөринө ууландырылган. Мында кижинин жеңил эмес сагымы, жүрүмү керегинде айдылып жат.

344024/1

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

ТЫРТЫК МОЙЫН

Эңир. Сүксүрө түшкөн ак-чаңкыр туулардын ортозында алтай журт. Журттын учында кожон там ла там тынып турды. Бирде алтай кожон, бирде орус кожон... Лаптап тындабазан, та кандый кожон, аайлап та болбозын. Керек десе чаңкыр таш кырлар жыңыражып, эңирдин бозомтыгында араай жайканыжып тургандый. Олор кандый да жеңил. Чек ле эмди эмди ле өрө учкулай бергедий. Жайдын баштапкы күндери. Соок кыш, кату жас ырап калган. Жажыл жай жайыла түжүп, солоңы чечектерге көмүлип, күүктин үниле кожондоп, жажыл бүрлерле шуулап једип келбей кайтты. Алтай улус мыны жылдан чыкканы деп айдып јат. Бу бистин јеристе эң ле сүүнчилү јайым өй!

Мен ойынду јерди көстөп, базып брааттым. Бу кандый байрам болотон? Бир айылдын јанына једип барзам, оноң јаан-јаан табыш чыгат. Көрсөм, Учур деп таныш өбөгөн кандый да карган орусла кереестежип турды. Онызы адына чат ла минип болбойт. Узенгизине јастыра тебиң, «маайт твою» деп арбанып турды.

— Конзон, конзон, эй, Матвей...

— Кандый андый конуш. Карган кадыт арбанар не — деп, онызы кимиренет. — Карыган сайын чек јүүлип брааткан ине.

— Тьфу! Бис экүни база кем керексийтен эди! — деп, Учур өбөгөн айдат. — Эх, кавалерия! Айактап ийейин бе? Партизан болуп јыдыган ла эди база.

— Бойым, бойым. И-та-таай, карыганы бу не?! — деп, ол канайып та бажы тыртындап, адына минип алды. Көрсөм, бу байбак азу сагалду, тыртык мойынду өбөгөн эмтир.

— Јакшы болзын, најы, — дейле, ол түлкү бычкак бөркин түзеде тартты. — Қалак, тоңкойып калдын. Эзен јүрзен, троицада сакып јадым.— Өбөгөн мойны тыртын-тыртын эдип, өзөкти өрө тапылдада јелдире берди. Қойылып келген бозомтыкта онын «чу-чу» дегени ле тапылдада тапчылаганы угулат. Учур өбөгөн чеденнин јанында јаткан јадыкка такталанып, таңкылай берди. Мен бу таныш кижинин јанына базып келдим.

— Кандый жүреер, өрөкөн?

— Жүрүм кандый болор ол? Жүрүм жакшы. Жыргап жадыс, сүүнип жадыс. Жаңы ла наҗы орузумды аткарып ийдим. Жаан наҗым... Туку озодон бери. А база болгон ло, болгон ло...

Бу кичинек коркок тумчукту, буурайып брааткан кара сагалду, сырсак бүдүмдү кижиге болгон. Борозымак көстөри курч, жиит.

— Мен бу жердин улузын жакшы билбейтем. Акыр, ол не кижиге эди, былар?

— Бис ту-ку озодон бери таныш, ту-ку! — деп, Учур мен жаар лаптап көрөлө, канзазын жадыкка кагып, унчукты. Оног жаңыс ла көстөриле күлүмзиренеле, нени де санана берди. Мен база бир эмеш унчукпай отурдым. Танкычы болзом, танкы тартар эдим. Эпжоксынып, өрө турарга санандым.

— Эмди жүрүм кандый жакшы — деп, Учур өбөгөн айтты. — Эмди не жүрбөс? Не сүүнбөс? А азыйда, же азыйда жүрүмди оны тен не деп айдар? Алтайыста не болбогон дейдин, уул! Мен эмди карган. Чирик төңөш. Эртең-сонзун ла тоңкос эдип каларым. Партизандап жүргеним учун пенсие алып жадым. Меге ол болор. Жеде-ер. А не керек?..

Карган куучындап ла жат. Көп эрмек айтпас кижиге эди. Ачу не меле кожо тили чечиле берген болгодый. Менин де мендеер жерим жок. Айла, жаңы жаан улустын эрмегин угарын сүүп жадым. Олор анаң-мынаң окпыр-сокпыр да айтса, сөстинг бескезининг сабузын сезип ийерин.

— Эй, уул, үйгө кирзең — деп, Учур өбөгөн өрө туруп, жеңимнен тартты. — Айса мендеп турган жеринг бар ба? Келин-кечиндү, ойын-жыргалду жерге барарга ба? Жиит тужында шулмус ла болгон эдим, и-и-и.

— Жок. Кандый жылу жакшы тун...

— Же, менин де үйгө кирер күүним жок. Андый да болзо, бир кичинектен ууртап ийели бе? Сен меге төрөгөн кижиге инен. Менин адам сенин таадангын таайы эмес беде? Алтай улус ада-өбөкөзин ундышпайтаң. Таайы-жеенин танып жүретен.

Мен жебрен чактагы немени кайдаң билейин? Же андый да болзо, өбөгөнниң күндүзинен мойношподым. Чимеркеп туру деп сананар. Бис айылдын төринде көк өлөңниң үстине кийистен жаып алала, табылу отура бердис. Жаан белеңир аяктың ай кырдын ары жаңынаң жылбырап чыгып клеетти. Учур өбөгөн озогы жүрүминен онымыны куучындап ийеле, ойто ло эмдиги жүрүмди мактай берди:

— Эмди кижиде наҗылар да көп, көрүш-таныштар да көп... Байа ла бир жаан наҗым айылдап, жыргап барды. Кижиге кижиге карындаш дегени чып-чын, улус бой-бойыла тенегинен, неме билбезинен улам өштөжип жат ине. Же нени блаажар? Кижиге көп лө неме керек жок. Ак-жарыктын үстинде айдын-күнниң алдында.

— Ол байагы кижн кажы јердин?

— Байагы? А-а, најы орус па? Ол Туралу ичининг кижизи. База салган ла эмей. Эмди ле јобош, тыртык.

— Мойны тыртык па айса кандый? Јууга јүрген бе? — деп, тегине ле сурадым.

— Э, оны не дейдинг, — Учур каткырды. — Бир саг башка неме куучындап берейин бе, уул? Кайкап угарын.

Карган өрөкөн ойто ло канзазына танкы азып, кыйын јадып, куучындады:

— Озогы јүрүмди слер, јаш үйе, билбезигер. Ол керегинде бишкентен кычырган болороордон башка. Эмезе кандый бир мен ошкыш карган неме куучындап берди не база. Бистинг алтай улус озо аш салар эмес. Аш салып билбес те. Онынг учун кар түже ле берзе, орус јериненг аш-тус бедреп брааткылаар. Апаратан немелери: тере, эт, төгөт, көмүр. Јолго барза, тил де билбес, конор-јадар да јер јок. Анайып шыралап јүрүп, бир эки кап аш таап алза, тынзынып, јанып клеедер. Мынайып јоруктап јүрүп, бир канча улус өлтүрткен де, суру јок то јылыган. Комудаар да јер јок, болужар да кижн јок. Кааннынг бийлери бисти улус кире бодобойтон. Је бис база кату ла салымду албаты. Кудай каргап салган! Јайзаңдар јангыс ла чыбыктаарын билер, эх! Кезиги тен көк лө тенек немелер.

Ол тушта орус најылу кижн тын кижн болгон. Омок јүретен. Мен кажы ла јыл аштап-тустап барганда, Матвейдинг айлына түжетем. Чүм-чам билбес, күндүркек, јакшы кижн болгон. Мен бойым да омок-јимек болгом. Орустап та ијетем. Матвей дезе јайгыда бистинг айылга келер. Аракыдаар, балыктаар. Кышкыда мен онынг айлына барар, сыразын, мөдин ичип, јыргап, айылдап алала, чанакка толтыра аштанг салала, јанып келер. Бистинг јердинг улузы мени өдүрими танма дежетен. Олордынг айбызын бүдүрип, сүре ле өгөткө барып туратам. Је мынайып ла јүрзе кайдар? А чак баштала ла бербей база. Он төрт јылда мени Јарманнынг јуузында тыловой иштерге апарган. Оржо деп јерде иштегенис. Ары-бери божотпос, мылтык бербес. Стройло ажанып барарын, стройло ишке барарын. Анда јуулган калыктар: алтай, татар, казах, кыргыз. Јүзүн ле јүкпүр улус. Јер үстинде та не болуп турган? Бисти Доннынг казактары каруулдаган. Казыр, каныркак, јаман улус. Ол өйлөрдн сананзам, торт ло түш јерим ошкыш. О-о, көөркий, өлбөгөн кижн алтын аяктаң аш ичер, тирү балыктынг эдин јипр дегени чилеп, мен база нени ле көрдим...

Айдынг сүттий јарыгы өрөкөннинг буурыл чачын там кажайта јарыдып турды. Јыргал кайда да деремненинг учында, клубтынг јанында, өдүп јат. Онон јиркиреген табыш угулат.

— Анайып шыралап, јер казатан иштерде иштеп турганчаас, каан ширезиненг тоолонгон дешти. Орустардынг јыргап турганын

тен не деп айдар. Казаковторыс та жылыып калды. Кандый да улус келип кыйгырып, кыйгырып куучын айдар болды. Угуп турар болзо, кааннын жаңы антарылган, жууны токтодор, солдаттарды жанды-рар деп айдып турган болуптыр — деп, Учур жанына тызырада жү-гүрүп келген чадак карынду, чамча жок кара-калтар уулчакты койнына отургузып куучындайт. Эски кара чөөчөйдөги аракыда ай араайын кыймыктап турды. — Жанар! Анан артык не керек. Алтай жерис санаабыска кире бербей база. Ол тушта анда алтай уулдар база көп лө болгон. Сүүнип турганысты не деп айдар. База мен баштаган тил-баш билетен уулдар керекти баштап ийдис. Темир жолдо кижиге отурар арга жок. Жуудан жанып жаткан солдаттарды не айлу деп айдар? Вагондорго торт ло сыралыжып калган. Бис вагондордун үстине чыгып, анан-мынан калмактанып, көндүгип ийдис. Ол тушта Арасейдин жыргап жатканын не деп айдар. Кажы ла станцияда, городто кызыл флактар, кожон, бийе. Орус үй улустар кызыл платтан тартынгылап ийеле, эдектери жайылып, бийелеп тургандарын көргөн болзон! Ох, ох. А чурана, а чурана! Жыгырт-жыгырт. Бийе тизирт-тизирт. Калыктын каймыгып жатканы-ын!

Өлгөн чабында жер-алтайыска једип келдис. Мында јаан тал-табыш жок. Ончозы ла озогы бойы. Азийгы ла бийлер ол ло јеринде. Жаңы ла төштөрине кызыл јалама буулагылап алган. Байлар ол ло бойлору сайрап јалылар. Албаты-јон чек ле үркип, коркып калган. Тогус кара атту тогус «большевик» табылган, албаты-јонды кырып, тоноп турган дежет. А улус, бичик-билик билбес кара јон, бүде бербей база. Эмди ле бис бичикчи, ончозын көрүп, чынды, төгүнди ылгаштырып отурыс, а ол тушта эл шымырт ла эткен сөстөн чочып жүретен ине. Карын ол тогус «большевиктин» бирүзин Беш ичининг кижизи танып ийген. Көрөр болзо, онызы азийда Өгөттө турган казаковтордун черүзининг сотниги болуптыр. Бу ла јака чөлдун, Чарыш ичининг, бай орузы. Эмди көрөр болзо, озор большевиктерди јабарлап, озордын ады-јолын чыгарып, албаты коркыдып, тоноп жүрген ийттер болуптыр. Бис, Урсул ичининг Оржого барып келген уулдар, јуулыжып ийеле, озорды ол туку кара састын бажына тозоло, тоскурган эдис. Төртүзин јыга атканыс. Бежүзи качып барган. Озордын сөөги ол туку аралдын учында. Ол бежүнинг экүзин Тоотойдын уулдары аайлап койгон дежетен. Та чын, та төгүн.

Карган јөдүлдеп, нени де сананып, бир эмеш унчукпай отурды. Серүүнге соктырып, санаазы чек жарый берген ошкош. Је јилбиркеп угуп отурган уулга не куучындап бербес деген болгодый. Койнында уйуктап калган уулчакты турага апарала, ойто келди.

— Эмди ученыларын нени бичип турган, мен оны јакшы билбезим. Је кандый да бир туурартынан келген учений кижиге алтай улус ончозы бандиттер болгон деп айткан дежет. Мынызы тен көк

дө төгүн неме ине. Былтыр бир кижн келеле, Алтайда гражданский жуу керегинде лекция-куучын эткен. Мен оны угала, күрүмди тен айткылап ийер күүним келген. Онын айтканыла болзо, Совет жан учун алтай улустын ортозынан тоолу ла улус турушкан. А бүткүл жон кайда? Ончозы бандит болгон бо? Эй, эй, партизан деп адангылап алала, жон кырган улусты мен билерим ле. Олор Огёттин кулактары ла Чарыштын бай казаковторы болгон эмей. Алтай улус айдынып билер эмес, совет учун өлгөнчө дө тартышкан болзо, ады-жолы ундылып, артып калган не! Бу ла жердин улузын Чуйгуны, Магдыйды, Кудачыны бир-бир бичикте адаган ба? Жок. Келер үйе, бичикчи-биликчи алтай уулдар, мыны шиндеп көрөтөн болзо, ак-жарыктын алдына ак-чек өбөкөлөрүн актап алар эди... Же өткөн дө немени казып алып кайдар. Андый ба? Айса акты-караны ылгайтан алтын өргөнүн бозогозында чыннын-төгүннин, актын-каранын чын жаргызы болор бо?

— Жок, мен бодозом оны шиндеп көрөр керек — деп айдала, — чындап та, бис кандый керексинбес улус? Бу Учур өбөгөнгө мен канча катап туштагам, а ол керегинде нени де билбесим. Көрзөң, торт ло бүткүл история! — деп, бойымда санандым. — Мындай солун улус жеристе ас па?

— Бат, андый, экем. Бичик билбестин, чачыншынг, өмөлөш-пөстин түбегин ине. Эмди де ол кылыгыс жогылгалак. И-та-тай! Бир кезек немелер эмди де бой-бойын жишкелеп жадар. Неме ле болзо, акыр ла болзын дежер, өштөөр, коптоор! Он сегис жылдын жайында чөл жерлерде түймеендер болуп турган, Колчак, Кара-Корум табылып келген дешти. Же бистин өзөктө тымык. Кезик улус мылтыгын алып, айлынан жылыып калар болды. Та актарга барып турган, та кызылдарга барып турган. Та партизан, та бандит, нени де ондоп болбозын. Мылтык-бычак, жуу-чак тегин де күүниме тийген. Онын учун мен кайдаар да барбадым. Айлы-журтымды кичееп, эки-жангызыма өлөң эдип, жортуп жүрдим. Бир күн куур кетеер деп тегенектү кобыны өрө жортуп отурзам, эки кижн удур мантаткылап келетти.

— Стой! Стой! — дежет, жаман керекке брааткан эмезим, токтой бердим. Бешадар мылтыкту, бөрүктеринде кызыл жаламалу күлүктөр эмтир. Меге жеде жетпей жүрүп, колмылтыктарын ала койдылар. Эди-каным соой берди. Кырлу мылтыкты алып жатканчам, олор мени көмө туткулап ийер. Көрзөм, бирүзи таныш орус. Ба, Матвейка! Санаам жарый берди.

— Мылтыгын чач! — деп, озо келген орус омок адын токтодып болбой, ары-бери талжындап кыйгырды. — Бандит! Каракорум!

— Алгырба — дедим. — Эзен, Матвей!

Матвейдин чырайы кугара берди. Жааны жаар кылчас эделе, төмөн көрди.

— Сен мени таныбай турун ба?

— Молчать! Оружие бросать! — деп, экинчи орус колмылтыгыла бажыма шыкап айтты. — Эки көзи шыл ла кан. Кып-кызыл көс-төрлү неме.

Матвей жаар көрдим. Ол мен жаар мылтыгын база уулап ийди. Кудаймай, божогоным бу туру. Кырлү мылтыгымды туура мергедеп ийдим. Ачынганымды не деп айдар! Кара бажым базылганы бу туру деп санандым.

— А-а, мен сендерге, Колчактын тере тонду бандиттерине, берерим — дейт. — Ончозын, ончозын кырар керек — деп, экинчи орус каныркап туру. Мени айдап алып, штабка апардылар. Матвей нени де айтпай, адымды јединип алала, јортуп браатты. Ичимде кичинек ижемји бар. Бу Матвей сүмеленип турган болор бо? Кандый бир эптү јерде аргадап алат эмеш пе? Најы орус не.

Је штаб болгон јерге једип келзебис, отряд атана бериптир. Сок јангыс партизан бисти сакуп турды.

— Командир алтыгы Кара-Сууга мендезин деген. Отряд анда болор — дейле, ары болуп мантада берди.

— Ох, көрмөсти сени! Эмди мыны канайдар? — деп, экинчи орус јиткезин тырманды.

Матвейка нени де айдарга оозын ачып ла јүрөрдө, нөкөри кизирт этти.

— Сен унчукпа, Матвей Васильевич, кандый кижиле таныш болгонунды көрөрим. Бу немени мында ла божодор. Революционный жаргы. — Ол јелбер кабагынын алдынан кандалып калган көзиле мени шоотконду көрди.

Лаптап ајыктазам, бу база таныш кижии эмтир. Кайынчынын Потап деп бай јаржагынын уулы.

— Шылап укпас па? — деп, Матвей јалтанып сурады.

— А не шылаар оны?

— Андый да болзо...

— Сен бандит пе? Кайучы ба? Кем бери ийди?

— Јок — дедим, — мен бандит эмезим. Мен мирный кижии.

— Бис билерис, мекелебе. Јенгил өлөринг.

Менин кыјыгым курыды:

— Э, эмди бай Потаптын уулы Совет учун тартыжар боло берген бе?!

Потаптын уулы калып келеле, јүзиме колмылтыктын тутказыла согордо, учка-башка барып ла түштим. Билнип келзем, бажыма суу ургулап ийген эмтир.

Сок јангыс тура. Эбире ээн кырлар. Бир де кижии јок. Орө туруп келеримде, Матвей колыма темир күрек туттуруп берди. Потаптын уулы јиткеме колмылтыгыла түртүрип ийди.

— Бас. Кайда јадатан оронды кас! Бандит. Сендий немелерге

Николай каан килеген. А бис килебезис. Революционный жаңнын адынан сени адар эдип жаргылаганыс. Браак барба. Сок жаңыс сурагыг айт.

«Канайдар, канайдар? Арасайдын түбине барала, өлбөгөн бойым Алтайымда өлөтөн турум — деп санандым. — Эмеш өйди узатса кайдар? Болуш келер болор бо?»

— Капшай айт.

— Алтай кижининг сөөгү агаштуу жерде жататан — дедим. — Ол туку четтинг жаказынанг казайын.

— Же, бас.

Кенете иштенер, иштенер күүним келди. Жер де жымжак, күрек те курч. «Жатса да, терең жадар — деп сананадым. — Кижининг сөөк-тайагын куш-курт казып салар».

Матвей мылтыгын койнына салып алала, тизеленип отурала, махорказын ороп отурды. Колы тыркырап, махорказы төгүлет.

— Айдарда, божодып жадын ба, нажы орус? — дедим. — Потаптын уулы ийкөр боло берди бе?

— Сен бандит — дейт. — Онын учун комудабай ол — дейт. — Бала-барканг ырысту жадар — дейт. Бойы өрө көрбөйт. — Ой болгон болзо, сөөгүндү кайырчактап салар эдим. Жакшы кижин болгон — деп айдат.

Өрө өңдөйип, кылчас этсем, Потаптын уулы жеңилденип турды. Матвей десе папирозун ороп болбой отурды. Кенете жүрегим селт этти. «Эх, не болзо, ол болзын, өлзөм дө ок бажынан өлөйүн!» Өрө көрзөм, тегери чап-чаңкыр, кырлар десе жап-жажыл. Эди-каным торт ло тыдына берди ошкош. Калып барала, Матвейканын мойнына күректинг кырыла кыч ла бердим. Жаңыс ла мойны мылкыс эдип, тоолоно берди. Сананзам, бажы үзүлө бергендий. Потаптын уулы колмылтыгыла карбас эдип жадарда, төбөзине жык ла берип ийдим. Инт те, чыйрак та, капшуун да болгом. Курч темир күрекле жоон кызыл мойнына эки-үч катап чапканымды билбей калдым. Көрзөм, экилезин сунаадып калган жатлары. Тепсем, кыймык та жок. Кижининг тыны неме бе ол. Успекчининг жалбыжы ошкош, үрүп ле ийген, жап эдип калар.

Карган өббөн унчукпай барды. Табылу танкылады. Куучын божогон туру деп санандым. Ол менин санаамды сезип ийгендий, мендеп айтты.

— Акыр, учына жетирип ийейин. Олордын мылтык-бычагын алала, кача бергем. Айлы-журтымды тайга-таштын жыжына, таныштарыма апарып салдым. Онон көндүрө ле кызылдардын Чаргы-Оозындагы отрядына баргам. Мында чын большевиктердин бойына туштагам. Городтонг келген оробочий улус. Чындык улус. Тегин жерге кан төкпөс. Бир күн угуп турзам, Потаптын уулы керегинде отрядта куучын жүрди. Кызыл партизан мен деп аданып

алала, амыр јаткан улус өлтүрген, кыйнаган дежет. Каранга бед-регилеп турган эмтир. Ол бандиттин бойы дежет. Не болзо, ол болзын дейле, отрядтын командирине айдып бердим. Мени тургуза ла арестовать эттилер. Кандый да болзо, кызыл партизан өлтүрген дежет. Је божогоным ла бу туру деп санандым. Қарын, санаалу комиссар учураган. Ол айрып алды. Омскийдег келген оробочий-большевик. Ох, курч кижн. Сөзи торт ло от-јалбыш. «Ийтке андый керек — дейт, — акту улусты өлтүрген немени анайып өлтүрер керек — дейт. — Мен ол жылдарда јуулашкам да, айылдар сайын агитатор до болуп јортком. Э-э, јүрген ле база».

Чак-түймеен божогон, колхоз неме төзөлин турарда, Туура өзөк-кө командировкага баргам. Ол тушта аймактын исполкомынын инструкторы болуп јыдып турбай. Кижн айла јан сүйтөн тагма туру не. Партвел эдип бир јалбак, тере тудундырып берзе, тең, тынғый берерин. Конторада отурзам, бир тыртык мойынду, байбак сагалду кижн кирип келди. Лаптап көрөлө, јүрегим барт этти. Матвей! Экилебис сүзеен букалар чылап, удур-тедир көрүжип алала, унчукпай турдыс. Матвей мойны тыртыс эделе, төмөн көрди.

— Бу јерге качан келген, Матвейка? — дедим. Эрмек сурабай канайып турар.

— Көчүп келгеним бир ай болгон — деди.

Унчугушпай танкыладыс. Қалганчы кижн конторадан чыга берерде, сурадым:

— Матвей, сен мени не өлтүрерге сананган?

— Сени бандит деп бодогом — дейт.

— Менин бандиттеп јүргенимди көргөн бө? — дедим.

— Јок — дейт, — је ол тушта ончо ло алтайларды бандиттер дежетен — дейт.

— Э-э, Матвей, Матвей, адын база наја. Кижн најазын өлтүрер бе? Ух, ийт. Сени эмди ле НКВД-ге айдап апарар керек.

— Канайдар, өткөн неме бир ле өткөн. Потаптын Ефимказынан коркыгам — деп айтты. — Сенин берген сыйыгды алып јүрүм. Мойнын көргүзет.

— Тирү арткам деп сүйн, шилемир. А Ефимка?

— Қыймык та этпеген. Божогон. Алтай кижн казыр эмес, јалакай, бүдүнкей ине. Онын учун өлтүртип, кырдырып јүрбей база... Јүрегим эмеш јабызай берди.

Онон бери бис ойто најаулажып баштаганыс. Чынды, төгүнди улу ченелте ажыра билип алдыс. Андый, балам, андый. Олүмнен јалтанбаган кижн качан да тирү артар. Сен мендеп турун ба? Карган көрмөс калырап отуры деп сананба.

— Јок, јок. Куучындагар — дедим, — менин мендеер јерим јок.

Бис бир чөбөчөйдөн ууртап ийдибис. Айылдын эжиги калырт эдип, кичинек јакпак эмегеннин бажы көрүнип келди.

— Бу кижини үйге кирип казан ич дебей, не калырап отурын?

— Бар, бар. Бис удабас келерис. Мында јаан куучын, политика, айалга.

— Чек ле јү-үле берген — дейле, эмеген кире берди.

— Эх, карган. Бат, акыр мен пени айдарга турган эдим?

— Јалтанбас болоры керегинде куучындаганаар.

— А-а, эйе, бу түймееннин кийинде болгон. Ол тушта улус амыр јада берген. Уратынын Оозына улус кыра салган. Аш јакшы бүткен. Ол јыл ол төмөн деремненин учында јаткан Јыргалчынын таайы эки уулыла, күйүзиле аш кезип турган. Јолды төмөн атту отряд клеедерде, улус ајару да этпеген. Ой амыр. Документ бар. Не коркор, не үркер? Отряд келеле, улусты курчап ийген.

— Документ!

Нени де сеспей, комбедтин берген бичигин алгылап берген. Ыйлажып турган уулчактарды, олордын таайын јылаңаштагылап ийген, өлтүрерге белетеп турган туру. Олорло кожо јүрген Најат деп күйүзи не болзо, ол болзын дейле, эбире курчуны үзерге, јүгүрип барала, омок аттын төжине тепкен, аттар үркип, курчу эки башка јарыла берерде, Уратынын суузына калып ийген. Сууны јакалай койу талдар, ағаштар. Суунын какшагалына киреле јадарымда, мылтык деп неменин јызырт-кузурт эдип турганы, ары-бери тидиреде маңтаткылап турганы коркуш деп, Најат айткан дежет. А уулчактарды дезе таайыла кожо үлдүле керте чапкылап салган. Ол не отряд болгон, не улус болгон? Билер кижн јок. Эмдиге билер кижн јок. Кандый казыр улус. Байла, актар болбой. Најат коркыган болзо, божоор эди. Јалтанбаган, онын учун тирү арткан. Алтай улустын көп сабазы јобожынан улам өлтүрткен эмей.

Бис бу түнде узак отурганыс. Куучындашканыс. Менин јүрегим коркушту сыстаган. Јерим учун, төрөл јоным учун.

ӨШТҮЛЕР ЛЕ НАЫЛАР

1929 жыл. Кыштын чагылып калган калапту соок күндери. Болчок тура. Онын үстінде узун сыранын бажында жаңмырга, салкынга кугарып калган кызыл мааны. Көзниктөр кичинекей, туранын ичи бүрүңкий. Тердинг, теренинг, танкынын жыды. Төрт кижини. Куучын.

— Же сен ол теерменчи жаржакка барып кел, уул, — деп, журтсоветтин председатели Ойынчы Төлөсов айтты. — Захарьевтин замказын билетен эдин бе? Ол бай күрүм. Теерменнин ээзи. Же канайдар? Совет жаң не? Эмди өтпөк жиир керек. Жаңгыс куру чай шөлиреден ичпей. Чын ба, Сайму?

— Мен барбазым.

— А не?

— Коркып турум.

— Незинен?

— Сагалынан.

— Бу сен комсомол эмезин бе, уул? Корон-сары сагалдан коркып жүрүн не болотон?

Болчок турада каткы жир этти. Ойынчы жаңгыс ла көстөриле каткырып жат.

— Коркыба, Сайму, — дешти. — Комбедтин кереги — ол эл-жоннын кереги, а элдин мойны жоон, оны бүгүп болбос. Сен орусчы кижини не. Јазап «драстыйлажып» ий.

Сайму, оны ээчий комбедтин члендери чыктылар. Ойынчы жаңгыска артып калды. Ол көк кадарлу тетрадьты алдына жылдырып, карандашты жоон сабарларыла эби жок капсай тудуп, ыкчып туруп бичип баштады: «Комбөддүн жөбү».

— Кыды-ый, мыны бичигенче, агаш томырган болзом, жер сүрген болзом.

Сары-Кобынын оозында жоктулардын тоолу чадыр айылдары, олардын жанында болчок туралар. Кезик улуста тура да аайлу неме жок. Айылда ла кыштап жат. Совет жаң, бу жерде онын башчызы — Ойынчы. Ол алтай улус тургуза ла бойлорына тура тутсын, ышту

чадыр айылдан чыксын, кобы-жиктен түжүп, жаңыс жерге деремне болуп турзын деп жакарын ла жат. Бу ла өйлөрдө үй улустын ыра-жорозы кубулып, каргандардын айтканыла болзо, чегедектерин таштап, кайындашты да, келиндешти де немеге бодобой, Совет жаң үй кижиге эр кижиле түңей жаң берген дежиң, сүүнип турган өй болгон. Олордын некелтези аайынча журт Советтин председатели Сары-Кобынын эр улустарын жууп, аралдын жаказында бир болчок мылча туттурган. Садучы Семтеш десе аймактын төс жеринен са-мын, чаңкыр таалыйма, сахар, конфет экелип саткан.

Бу чындап та јунунгылап көрзин.

— Эй, Кукак, сен үйинди јунуп көр. Ол тен андый ла тың кара эмеш пе? — деп, Ойынчы каткырған. Мыны угала, Кукак арбан-ган дежет:

— Кара да болзо, ак та болзо, бойым катым.

Үй улус мылчага корко-корко киргилеп жат.

— Қалак, кижиниң кежик-ырызы кири-торыла чыга бергей!

Качан да јүзин, мойнын јазан јунбаган Караша баштап ла мылчага кирип, бойындый ок јинт келиндерле кожо калыңжырап калған кирип јунуп, чачын јараштыра тарап, өрүп алала, мылча-дан чыгып келеле, комсомол кыстың, Јыламаштын, аймактаң экелген күскүзинең көрүнип, бойын кайкап ајыктап, сураған:

— Бу мен бе?

— Сен эмей, кем болотон эди?

— Чын ба, көөркийлер?

— Чын, чын.

— Кудаай, мындый јаражымды билген болзом, Кукакка барбас эдим. Айла бу мениң чырайым ак туру не? Баш ла бол.

Келиндер јыды јараш самынла јунунгылап та турза, Јыламаш-тын кайкамчылу куучынын тыңдагылап та турза, је јикпе кийери-нен, јайгыда тон јок, бөрүк јок јүреринен мойногылап, јикпе кийген келиндерди шооткылап турадылар:

— Ийт-та-тай, таарды кийеле, кжи уйалбай, тужакту ат чылап, канайып бүржеңдеп базатан?! Хи-хи-хи!

Ойынчы Төлөсов журт Советиниң туразында јостон эткен стол-дыг үстине энчейип, революциянын јөптөрин журт жерге келиштире бичип жат. Бастыра жаң оның колында. Керек десе аш-курсақты, бөс-товарды ол үлештирип жат.

Сайму десе јаан сагалду јаржак оруска буудай теермендедип аларга атана берген. Мойношкон, је комсомол — кыйа базар жаңы јок. Сен келер өйдин кижизи. Партиянын болушчызы.

Јоктулардын биригип салған буудайы бу јыл сүрекей јакшы бүткен. Буудай десе буудай, торт ло мөндүр ошкош. Эмди салас-калу чанактарда тастайыжып калған таарлар ла булгайры каптар быйын-кыйын јаттылар. Бу буудайдан улам Сары-Кобы ичинде ба-

жигер. Талкан. Айса алтай улус талканды ундып койгон бо? Талкан, онон томон, о-о! Слерге чүмдү курсак не керек. Калаш быжырып билбезеер. Карангуй, ой карангуй улус. Инсустын үреткени аайыпча слер кижилер, је түней ле кижилер эмес.

— А алтай кижі өтпөк жіирге јат! Совет јан. Јакшы курсак жіин деген — деп, Сайму айтты.

— Теермен иштебей јат, алтай кижі. Хи-хи-хи — деп, Евстигней каткырып ийди. — Јанатан турун, нөкөр.

Бу ла ок бйдө турадан орто јашту, је сагал јок, жіит кижі чыгып келди. Бу кижіни Сары-Кобынын алтайлары сүрекеј јакшы билетен. Ол алтайларга тура тудужып, көзнөктөр шилдеп, оморды узанарга үредип јүретен. Чаргынын јокту орузы. Оны ончо улус најы орус, эмезе Никодим деп адайтандар.

— Евстигней Лукич кокурлап турган болбой — деп, Никодим айтты. — Теермен иштеп јат. Јангыс ла теермендеерге буудай јок.

— Сыте! — деп, Захарьев бажын булгај согуп, Никодим јаар кылайып айтты. — Сенің керегің јок. Сен менің ишчим. Иш учун мен сеге, торолоп јүрген таңмага, төлөп јадым. Мында ээ мен! Бу сеге јарт па?! Теермен кече иштеген, бүгүн иштебес. Јал дезе сеге түней ле барар. Калмыкка не болужып турун? Сенде крест бар ба? Оморды кудај каргап салган калык. Ончозы кырылатан болзо, ада Алтай аруталар эди.

— Лукич, теерменде, оноң башка коомой неме болор — деп, Никодим кабагын түүп, јыртык тонын кымынып айтты. — Уул чарчап браат, турага кийдирер керек.

А тышкары, чындап та, соок. Јаш агаштардың торс!» эдип соокко јара тонгондоры анда-мында угулат. Је жылу тонду, ого үзеери изү турадан чыгып келген Евстигнейге не болзын. Ол барт этире кегирип салды.

— Унчупка, антихрист, — деп, Захарьев койдың бажы кире јудругын талайып, ыркыранды. — Бу менің турам! Кемди кийдирерин, кемди кийдирбезин бойым билерим! Мен сени, баскын таңманы, турама кийдирип, азырап, кичееп јатканым ас па?! Эмди јангыс бийттү алтайды айлыма кийдирерим арткан ба?! — Оноң туразы јаар кире конуп, узанатан јүзүн-јүүр немелер салып койгон кайырчакты ла јаман-јуудык кийимин, ајак-калбагын салган јүктенчик таарды эжиктен чыгара мергедеп, кыйгырды. — Бар. Угузатан јеринге угус. Мен айлыма кул, јалчы тутпаска турум. Ха-ха-ха. Советнің јангы кижі кулданган улусты кулактар, эксплуататорлор деп айдып јат. Сеге болуп, чочконың кулагы таңма, андың улустың тоозына кирер күүним јок!

— Телекејде јангыс сениң тураң беде, Лукич, јуре де бергейим. Ак-јарыкта јакшы улус база бар — деп, Никодим јобош унчукты. Оноң ол таарын јүктенип, кайырчагын тудунып, сенектен түже

басты. Саймунын јаныла өдүп јадала, сол көзиле имдеп ийди: — Слердин комитетке барып јадым. Улуска, байла, тузам једер.

— Бстин айылга түшкер, хватера болор — деп, Сайму јасты-ра-мыстыра орустады.

— Анда најылар көп, — Никодим Сары-Кобы јаар уулап, су-ал-тай тилле айтты. — Мени кем де чык деп айтпас. Јоктулардын комитединде де иш табылар болбой.

— Табылар, табылар. Магыш агаш кезип јат. Ого јоктулар өмө-јөмөлө тура тудар дешип турган. — деп, Сайму чырайы соокко кып-кызыл болуп кызарып калган, тиштери кажайып, кара көстөри суркурап, каткырды. — Барыгар, Никодим. Чын, анда најылар көп. Јокту улус бой-бойына кару.

— Сайму, сени комсомолго кирген дешкен, чын ба?

— Чын.

— Кандый јакшы.

— Слер база кирзеер.

— Јажым өдүп калды. Сагалым чыгып келди. Оны јайым салып өскүрген болзом, Захарьевтин де сагалынан кичинек болбос эди — деп, Никодим каткырды. Онон Саймунын кулагына энчейип шымыранды. — Сен турумкай бол. Ол какай бир эмеш чүмеркеп ала-ла, јоктулардын комитединин буудайын теермендебей кайда да барбас. Јурт Советтин председателине комуудаарым деп коркыдып ийзен.

Сенекке ойто ло Захарьев чыгып келди.

— Бар, бар, сенин мында айланыжып турган немең не?! Уур-данарга турган болдын! — деп, Захарьев арбанып чыкты. — Орус кижин, крестү ада-энелердин уулы, јескинбей, бийтү алтайларла билишип јадын, Исусты сендий ле немелер саткан болбой кайтсын. — Ол түктү јоон сабарларыла түрген-түрген крестенип ийди.

Никодим таарын јүктенип, инструменттерлү кайырчагып туду-нып, Сары-Кобыны көстөп, базып ийди. Сайму Евстигней Лукич Захарьевле көстин көскө артып калды. Аттар соокко чыдашпай, кулактарын кызынып, буттарын тоң карга кыјырада элий-селий баскылап, тыныштары кейге куу тумандый јайылып, сулуктарын кылырада чайнап, бышкыргылап ла баштарын кекигилеп турдылар.

— Сен не јанбай туруң, алтай кижин?! — деп, Захарьев јелбер кабагын јемире көрүп, сурады. — Айса, бу тайгылдарымды агыдып ийейин бе? Бөрүлер койон туткан чылап, сени үзе тартып алзындар. Је, турар болзон, тур. Эңир кирзе, ийттеримди агыдып јадым. — Захарьев Саймуны ченеп көрөргө сананган ошкош.

Сайму ого нени де айтпай, чанактарынын јанында ары-бери баскындап, буттарын јылыдарга секирип турды. Захарьев бура согуп, шоктоп ло тың эстеп ийеле, туразы јаар кире берди. Соок Саймунын јаактарынан чымчып, је онын некей тере тонын өдүп

болбой, тышкары тызырап, кызыл тўлкў жаканын учтарын, бөрүктин бөлжизин кажайта кырутыдып ийди. Же бу сооктон оны аргадап турган неме жылу, жымжак элик бычкак өдүгн болды. Буди соокко тоңгон болзо, уул база не болотон эди.

Эбире ак карга бүркеткен кырлар, тайгалар, ак кыруга туттурган агаштар, таштар торт ло көс кылбыккадый чагылып калган турат. Сооктын кыскылтым туманы суунын жайкынду тожынын үстинде тура берди.

«Жок, кайра жаныш жок. Өчөжөрдө сакыыр, канайдар эмеш» — деп, Сайму сананды. Захарьев база туразына узак чыдажып отурып болбоды. Ол кирнестеге ойто чыга конуп, каткырды:

— Ха-ха-ха! Турумкай уул болуптырын. Канайдар, буудайынды теермендеп бергейим. Же онын учун бир сурагымды бүдүр.

— Кандый сурак, озолоп айткар — деп, Сайму Захарьевтин сагал туй бектеп салган оозы жаар кайкаганду көрүп, айтты.

— Сен комсомол бо?

— Комсомол.

— Анайдарда, коммунисттердин колтукчызы ба?

Сайму унчупкады.

— Жакшы, жакшы. Менин сурагым мындый болор. — Захарьев койу сары түкле туй өзүп калган жаагын тырмап, Сайму жаар сүмелү көрүп унчукты. — Крестен, агару кудайдын энези, буудайымды теермендеп аларга болуш деп айт! Ну! Буудайынды эмди ле теермендеп берерим. Ну! Капшай, күн ажып браады!

— Комсомол кудайга бүтпей жат! — Сайму бүдүмжилү айтты.

— А-а, сен крестү эмес, чындап та, ундып салганымды. — Захарьев кегирип ийеле, Саймунын сөзүн укпаган кижн чилеп, колын жайып айтты. — Андый болзо, алтай-канайга мүргип ий. Бажыр.

— Комсомол кудайга бүтпей жат! — деп, Сайму чыдажып болбой, кыйгырып ийди. — Захарьев комитеттин буудайын теермендеер бе, жок по?! Айса журт Советтин председатели, — Сайму камчызынын сабыла Сары-Кобы жаар уулады, — једип келеле, Захарьевтин теерменин конфисковать этсин бе?!

Захарьевтин чырайы тургуза ла кубулып, тўлкў кеберин тартынып ийди:

— Жок, жок, нөкөр, комитеттин буудайын Захарьев эмди ле теермендеер, сен ачында, уул. Мен сүрекей кокурчы кижн инем. Кокурлаарың коркушту сүүйтем.

Ол сенектен тўжүре секирип, атты једниип, ары болуп, кимиренди:

— Тьфу, антихрист. О, господи! — Онон түрген-түрген крестенип ийди.

Соокко чыйрыныгып калган аттар энчигишпей, ичкери тап эттилер. Саласкалу агаш чанактар тоң карга кыјыража бердилер...

344024

— Эмегениң уул тапкан дежет, карындаш. Ус кижн эдим, је жаңы чыккан уулыңа нени сыйлаар? Јакшынак кабай эдип берейин.

— Айтканыңа алкыш болзын, карындаш. Отур, уулымның тойында јырга! — деп, Бордой айдары јок сүүнип айтты. — Балага кабай керек эмей база. Најы бары, карындаш бары јакшы. Сени, бистин, јоктулардың өмөлигине кирерге туру дешкен, чын ба?

— Кирер күүним бар ла, је слер мендиј тербезенди алараар ба? Менде уй да јок, ат та јок, кой до јок. Јаңыс ла малтам — деп, Никодим каткырды.

— Ээ, Никодим, бойыңды билбейтен туруң не? — деп, Бордой күлүмзиренди. — Сениң малтаң — мөнүн, колдорың — алтын.

Казанда эт бышкан, кайдаң да аракы табылып келген. Эрмек-куучын. Улустар таадыра калагылай берди. Чөөчөйлөрдин көп жаңы төрдин бажы јаар, Кайынканың энези јаар, барып турды. А тышкары салкын «И-и-и! И-и-и!» деп сыктап, нени де бедреп, тунүктен ак карла быркырып турат. Эмеген ээгиниң тоолу-тоолу јерлеринен сарбайыжып чыгып келген узун кылдарды сыймай тудуп, башкы јыл јайгыда Қарамайдың тойында тапкан кожонғын ары-бери јайканып, сыылада кожондой берди:

Сакакту малдың ортодон
Сары байтал чыкпас па?
Сары арасай ортодон
Сагалду кадыт бүтпес пе?..

— А кудај! Былардың ла таппазын. Бу арасей эмеен алтайлап табышкактап отуры! — деп, кем де каткырат.

— Ух, мен оноң до артыгын табарым. Кейим туткан тушта, кер адыма минген тужында, угуп көрзөн, хо-хо!

Бордойдың айлында кожон-комут, а јурт Советтин туразында Сары-Кобының комсомолдорының баштапкы ла јууны. Јурт ичинде јүк ле үч комсомол. Бу јуунда комсомолго төртинчи кижини, он сегис јашту Амырчыны алып јадылар.

— Комсомолго сен не кирип јаткан, уул?

— Комуйнисттин жаңын жагдайын деп.

— Онызы не дегени?

— Бай-кулакты јоголтор, батрак-јоктуны бириктирер, жаңы жүрүмди төзөөр дегени — деп, Амырчы жүзи кып-кызыл болуп калган айдып турды.

— Маладис! — деп, Ойынчы унчукты. — Комуйнисттердин адынаң мен бу уулды јаадып јадым. Јокту кижиниң уулы. Тазылында чирик јок. Јуунда аймактың комсомольский организациязының качызы Кергиллов турушкан. Ол Амырчыга база бир канча сурак береле, айтты:

— Јараар. Кем јок, кол көдүрзин.

Сок жаңыс керосиновый лампанын кыскылтым-сары жалбыжы ары-бери элбегдеп, сок жаңыс столды эбире отурган улустың тегин де күренг, тегин де кызыл чырайларын там кызарта жарыдып турат. Журт Советтинг туразы жылу учун ончолоры тон јок отурдылар. Күп-күренг чырайлу, кара көстү, эмеш калың эриндерлү, тарпак тумчукту, бажын бийт жүрбезин деп килейте јүлип салган Амырчы баштап тарый жаргак штанынан ла чаганагы јыртык чамчазынан уйалып, тонын уштыбай турала, аймактаң келген кижичала адылып ийерде, уштып, толук јаар чачып ийдн.

Советтинг председатели, мүркүттинг тумчугы ошкош коркок тумчукту, курч көстөрлү, кайыш курында күренг капту колмылтыкту кижичала, тыйрык соргуулду кангазынан чаңкыр ышты буркурадып, бирде бир көзиле, бирде экинчи көзиле элип-селип күлүмзиренип салат. Кезикте оны уйуктап отуры деп бодоорын, оноң бир ле көрзөң, көзининг оды јалт эди, күлүмзиренип салар. Айком комсомолдың качызы, Кергилов, Саймуның Захарьевле тартышканын угуп, көзининг јажы акканча јарсылдада каткырып отурды.

— Крестен деген дейдинг бе?! Көрмөсти оны. Көрзөң, ченеп турганын, — оноң каткызын токтодып, кабагын түүп айтты. — Кулак — ол бистинг классовой оштүбис. Сен ого карууны чын бердин, Сайму. Политически грамотный, билетен эмтиринг. Шак оның учун мен сени Сары-Кобының комсомолдорының баштамы комсомольский ячейказының качызы эдиң көстөөргө турум. Слер бу кандидатураны кандый деп көрүп тураар, нөкөр Төлөсов?

Төлөсов кангазын оозынан туура алып, көк-чаңкыр ышты потолок өрө божодып ийеле, бажын кекиди:

— Јараар.

Сары-Кобының баштамы комсомолказы чийнк кара кабакту, коп-коо јараш тумчукту, тегерик кара көстү кыс Кергиловтын оозы јаар көрүп алган, оның качы ла сөзин божотпоско, кичеенип тындап отурды.

Сайму кайдаар да көрбөй, протоколды кадай-кадай бичип јат. Јүреги оның ненин де учун «чым-чым» эдиң, оорып јат. «Бу Жыламаш айкомның качызын не ајыктап турган — деп, ол терең сананды. — Је андый да болбой, менде андый јажыл гимнастерка, сары капту колмылтык бар болгон болзо, мен јаар көрөр эди. Тере тонду, жаргак штанду јокту уулга ол не көрөр? Акыр ла, кара тон, јажыл гимнастерка алып кийбезем болзын, үредүге суранарым. Оноң јанып келзем, Жыламаш мен јаар көргөй не?»

А Жыламаш кара көстөри мөлт-мөлт эдиң, Кергиловты солун, јараш алтай уулды, ширтеп отурат. Саймуны качы эдиң јөптөгөн кийинде, нөкөр Кергилов өрө туруп, айтты:

— Эмди Сары-Кобыда комсомолдың ячейказы бар. Бу јаан

— Эмегениң уул тапкан дежет, карындаш. Ус кижн эдим, је жаңы чыккан уулыңа нени сыйлаар? Јакшынак кабай эдип берейин.

— Айтканыңа алкыш болзын, карындаш. Отур, уулымның тойында јырга! — деп, Бордой айдары јок сүүнип айтты. — Балага кабай керек эмей база. Најы бары, карындаш бары јакшы. Сени, бистин, јоктулардын өмөлигине кирерге туру дешкеи, чын ба?

— Кирер күүним бар ла, је слер мендий тербезенди алараар ба? Менде уй да јок, ат та јок, кой до јок. Жаңыс ла малтам — деп, Никодим каткырды.

— Ээ, Никодим, бойыңды билбейтен туруң не? — деп, Бордой күлүмзиренди. — Сениң малтаң — мөңүн, колдорың — алтын.

Казанда эт бышкан, кайдаң да аракы табылып келген. Эрмек-куучын. Улустар таадыра калагылай берди. Чөөчөйлөрдин көп жаңы төрдин бажы јаар, Кайыңканың энези јаар, барып турды. А тышкары салкын «И-и-и! И-и-и!» деп сыктап, нени де бедреп, тунүктен ак карла быркырып турат. Эмеген ээгиниң тоолу-тоолу јерлеринен сарбайыжып чыгып келген узун кылдарды сыймай тудуп, башкы јыл јайгыда Карамайдын тойында тапкан кожонгын ары-бери јайканып, сыылада кожондой берди:

Сакакту малдыг ортодон
Сары байтал чыкпас па?
Сары арасай ортодон
Сагалду кадыт бүтпес пе?..

— А кудай! Былардын ла таппазын. Бу арасей эмесен алтайлап табышкактап отуры! — деп, кем де каткырат.

— Ух, мен оноң до артыгын табарым. Кейим туткан тушта, кер адыма минген тужында, угуп көрзөң, хо-хо!

Бордойдын айлында кожон-комут, а јурт Советтин туразында Сары-Кобының комсомолдорының баштапкы ла јууны. Јурт ичинде јүк ле үч комсомол. Бу јуунда комсомолго төрттинчи кижини, он сегис јашту Амырчыны алып јадылар.

— Комсомолго сен не кирип јаткан, уул?

— Комуйнисттин жаңын јандайын деп.

— Онызы не дегени?

— Бай-кулакты јоголтор, батрак-јоктуны бириктирер, жаңы жүрүмди төзөөр дегени — деп, Амырчы жүзи кып-кызыл болуп калган айдып турды.

— Маладис! — деп, Ойынчы унчукты. — Комуйнисттердин адынаң мен бу уулды јаардып јадым. Јокту кижиниң уулы. Тазылында чирик јок. Јуунда аймактын комсомольский организациязының качызы Кергиллов турушкан. Ол Амырчыга база бир канча сурак береле, айтты:

— Јараар. Кем јок, кол көдүрзин.

Сок жаңгыс керосиновый лампанын кыскылтым-сары жалбыжы ары-бери элбендеп, сок жаңгыс столды эбире отурган улустын тегин де күрөң, тегин де кызыл чырайларын там кызарта жарыдып турат. Журт Советтин туразы жылу учун ончолоры тон јок отурдылар. Күп-күрөң чырайлу, кара көстү, эмеш калың эриндерлү, тарпак тумчукту, бажын бийт жүрбезин деп килейте жүлп салган Амырчы баштап тарый жаргак штанынан ла чаганагы јыртык чамчазынан уйалып, тонын уштыбай турала, аймактан келген кижичала адылып ийерде, уштып, толук јаар чачып ийди.

Советтин председатели, мүркүттин тумчугы ошкош коркок тумчукту, курч көстөрлү, кайыш курында күрөң капту колмылтыкту кижичала, тыйрык соргуулду кангазынан чангыр ышты буркурадып, бирде бир көзиле, бирде экинчи көзиле элип-селип күлүмзиренип салат. Кезикте оны уйуктап отуры деп бодоорун, оноң бир ле көрзөң, көзинин оды јалт эдип, күлүмзиренип салар. Айком комсомолдын качызы, Кергилов, Саймунын Захарьевле тартышканын угуп, көзинин јажы акканча јарсылдада каткырып отурды.

— Крестен деген дейдин бе?! Көрмөсти оны. Көрзөң, ченеп турганын, — оноң каткызын токтодып, кабагын түүп айтты. — Кулак — ол бистин классовой өштүбис. Сен ого карууны чын бердин, Сайму. Политически грамотный, билетен эмтиринг. Шак онын учун мен сени Сары-Кобынын комсомолдорынын баштамы комсомольский ячейказынын качызы эдип көстөрөгө турум. Слер бу кандидатураны кандый деп көрүп тураар, нөкөр Төлөсов?

Төлөсов кангазын оозынан туура алып, көк-чангыр ышты потолок өрө божодып ийеле, бажын кекиди:

— Јараар.

Сары-Кобынын баштамы комсомолказы чийик кара кабакту, коп-коо јараш тумчукту, тегерик кара көстү кыс Кергиловтын оозы јаар көрүп алган, онын кажы ла сөзин божотпоско, кичеенип тындап отурды.

Сайму кайдаар да көрбөй, протоколды кадай-кадай бичип јат. Јүреги онын ненин де учун «чым-чым» эдип, оорып јат. «Бу Јыламаш айкомнын качызын не ајыктап турган — деп, ол терең сананды. — Је андый да болбой, менде андый јажыл гимнастерка, сары капту колмылтык бар болгон болзо, мен јаар көрөр эди. Теретонду, жаргак штанду јокту уулга ол не көрөр? Акыр ла, кара тон, јажыл гимнастерка алып кийбезем болзын, үредүге суранарым. Оноң јанып келзем, Јыламаш мен јаар көргөй не?»

А Јыламаш кара көстөри мөлт-мөлт эдип, Кергиловты солун, јараш алтай уулды, ширтеп отурат. Саймуны качы эдип јөптөгөн кийинде, нөкөр Кергилов өрө туруп, айтты:

— Эмди Сары-Кобыда комсомолдын ячейказы бар. Бу јаан

политический учурлу керек болуп јат. Эң јакшы, ак-чек, иштенкей, билер уулдарды ла кыстарды, анчадала кыстарды, уктын ба, Јы-ламаш? Бойыгардын јаныгарга тартып алыгар. Олорды комсомол-го кийдирер керек. Јашөскүрим социализмди төзөбринде эрчимдү туружар учурлу. Слердин алдыгарда турган эң јаан задача — јербойынын кулактарыла, бистинг классовый өштүлерисле, карам-кайрал јок тартыжары ла јоктулардын комитедине болужары, јон-албатыны бу өмөликке тартып алары болуп јат. Экинчизи, чактын чакка карануйда јаткан алтай албатыга јарыкты көргүзери болуп јат. Андый ишти өткүрерге бичик билер керек. Бичикке эмдештен үренигер. Эм тура школ јок, је слерди Сайму үретсин. — Ол Сайму јаар бажын кекиди. — Эзенде мында школ ачылар. Чын ба, нөкөр Төлөсов?..

Је кенетийин көзнөктин јанында не де јырс эдип калды. Ончоло-ры тура жүгүрдилер. Амырчы коркыганына багырып ийеле, јада түшти. Кергилов лампанын одын өчүрип ийди.

— Акыр, бу кем болотон? — деп, Төлөсов оозынан канзазын туура алып, шык тымыкта унчукты. — Анашка акым болотон бо? Айса, Евстигней Лукич нөкөрим бе?

— Ух, сволочьтор! — деп, Кергилов карануйда колмылтыгын кабынан ушта согуп, эжик јаар тап этти.

— Э, мендебе, уул, карануй түнде оны кайдаг табарың? — деп, Төлөсов айтты. — Салкын, шуурган. Тьфу, кандый јаман улус. Је, уулдар, јаналыктар. Акыр, мен озо чыгайын. — Ол эжикти ачып, боро тегери өрө колмылтыгынан эки-үч катап адып ийеле, кыйгырды: «Эй-э-эй! Кем анда?! Мошейниктер!»

КЕМ ДЕ АЙРЫП БОЛБОС

Бу кижн сүре ле неге күлүмзиренип жүрет не? Көстөрннде жаантайын ла каткынын одычактары ойнойт. Же көп эрмек айтпас. Онын ачынып турганын бачым ондоп болбозын. Бойы ачка-жутка алдырбас кижн. Колхозтын эт ле деген ижин эднп, көнкөрө жыгылганча иштеп жүрер. Балдар дезе айылга толо. Онын сок жагыс байлыгы, јөөжөзн бу. Анчы бүгүн таң эртен ишке чыкпай, колхозтын конторагына санааркап калган келди. Онын кунукпас көстөри де кунукчыл. А теңери чап-чанкыр. Кидим јай. Күн кырлар баштай тийип ийген. Түрген суунын ол јанында кырлан туунын арка келтейинде күүктердин үн алыжып эткени угулат: «Күк-күүк, күк-күүк!» Неге сүүнет не көөркийлер? Састын јабыс койу ак туманында ангыр «ан-ан-ан» деп ыйлайт.

Анчы эжикти ачып, кирип ле келерде, колхозтын председатели Карачы ого тургуза ла кизиреп чыкты.

— Бу кандый-мындый керек, уул? Эмдиге јетире не ишке чыкпаган? Айса саботаж эдип турган ба?! Сен шоктоп кылынып турган болорын ба?! Колхозтын ижин өнөттийн бузуп турган эмежин бе?! Андыйларды кезе тудатан темир колдор бар... Ол бажын серпип ийерде, түлкү бычкак бөрүгиннн торко чачагы толголып келеле, сол ийинне јайыла түшти. Қилтиреген кара сопокторы ары-бери базарда, жагыс ла чақырт-чақырт эдип јат.

— Уулым оорыган. Ооругы јаан. Аймактын больницагына тартарга ат беригер — деп, Анчы төмөн көрүп, кызыл күреези чек карара киртип калган јакпак эски бөрүгин уштып, онын ич јаныла јүзиннн терин арчып айтты.

— Онызы не дегени, уул? Иштин өйи! Колхозтын малына өлөңди кем эдетен? — Карачы көзнөктин бозогогына отурып, буттарын чалый тееп ийди. «А-а, куркунын кезилди бе? — деп, ол бойында маказырап сананды. — Былтыр колхозтын текши јуунында мени не деп сөккөн эдин? Қалју. Улусты базынып јат деп айткан јогын ба? Же, је»... — Сен, Анчы, уулым оорыды деп араланып, өлөң ижинен качып, айылдап барарга турун эмежин бе? Көрзөң,

сүмелүзин. — Ол тыйт этире каткырып ийди. — Онон кабагын жемире көрүп, соогын тартынып унчукты. — Председатель сеге жобин бербей жат. Жоп жогынаң барар болзон, кызыл билединген айрыларын! Партиядан чыгартып ийерим. Билдин бе?! Ой кату, уул, ой кату! Сенин учун менин түрмеге отураар күүним жок. Албаты башкарзын деп мени мында Совет жан тургускан. Мотри, уул!

Анчы колында эски бөрүгин кезе ууштап, Карачынын чала канду көзине кезе көрүп, өөркөгөнине ичи-бууры ангданып, араай айтты:

— Бу не жыдыр, уул, тегине ле? Өлөтөнди, өзөтөнди жангыс сен билетен турун. Сенде жүрек бар ба?

— А-а, сен мени жыдымар деп пе? Коркыдып па? — деп, Карачы керейлеп чыкты. Онон мыкынданып, бажын канкайтып айтты. — Сен мени канайдарын? Мен — темир столмо! Мени антаратанын жок туру. Аргымай-Манжы мени антарып болбогон!

— Сенин адын база кижн, — Анчы оны калганчы катап өртөй көрүп салды. — Жайзан! Сеге колхоз башкартардан болгой, кой до кабыртпас керек!

Бу сөстөрдөн Карачы торт ло, бажына аткан айү чылап, огурып ийди. Онын кызыл, тегин де тержек чырайы там кызара берди:

— Контра! Оштү! Акыр ла болзын!

Анчы онын сөстөрүн кулактын кырыла да тыгдап укпай, күзүрөп, калаптанып жаткан председателди артырып, конторанын эжигин кептей жаап ийди. Айлына кирип келерде, эң жаан уулы, биленин ижемжизи, адазынын болушчызы, он беш жашту уулы, оттын жанында чөйбөйип калган онтоп жатты. Оок балдар ойноп жүгүргилей берген эмтир. Уйн санааркап, уулынын бажын сыймап, оны калбакла колдон азырап отурды. Анчы оттын эр жанында тас туулакка отурып, чырайы торт ло жердий карарып, өкпө-жүреги кородоп санды: «Бурулу болзом, мен бурулу болгойым. Уулымды больницага тартадым. Канайтса анайтсын, кайдалык! Балам өлүп, өчүп жатканын көрүп отураар чыдалым жок. Уулым жазылып, өрө турза, энезине болужар, оок карындаштарынын адаанын алар. Эх, балам, балам. Сени үредип, билер-тудар уул эдип, чыдадып аларга сананган эдим. Эзенде ле ШКМ-ди¹ божодып салатан уул болгон...»

— Белетеер. Мен барып аттарды жегедим — деп, Анчы айтты. Ол уулынын үстине эңчейип, онын изү мандайына колын салып, санады: «Эх, баламды удатпай ла больницага апарган болзом кайдат. Кайттым не, кайттым не? — Онон үнин сүүнчилү эдип ийерге албаданып унчукты. — Алдырбас, балам, доктор жазып ийбей база. Казнанын калажын ол тегин жип турган ба.»

¹Школа крестьянской молодежи — жипт крестьяндардын школы

Јолдо, козыр ташту јаман јолдо, бричканын кажы ла көлөсөзи ташка тийип тоңдолгондо, оору уул араай онтоп браатты:

— Араай, араай јортоор, ада. Бажым оодылып, чачылып браады.

Эбире шың эдип калган, изүге кызып, эреен-тереен туруп калган чанкыр кырлар. Тенгериде тейлеген араай айланып учат. Ондойго јетире, ой, кандый узак! Баш ла бол. Кара тер төгүлип јат.

Энези уулынын бажын тизезине салып, оны тоңдолыштан, кату јорукту бричканын чарчалыжынаг чеберлеп браатты. Уулынын онтожына, калактажына јүреги сыстайт. Аттар изүге јалкуургылап, куйруктарын шыймангылап, онтулу, калакту бричканы тозынду узун јолло араайын сүүртеп брааттылар. Анчы ал-санаага түжүп, алдында чөйилген јолдон ло ыраактагы кырлардын курч баштарынаг көзин албай, каа-јаада боожоны силке тартып, абрада содойып калган отурат.

...Онон төрт-беш конуп, оору уулын ойто тартып алган јанып келерде, Карачы өчөгөндү каткырып сурады:

— Је, кандый айылдап јүрдин? Јыргал тың ла болгон болбой кайтсын. Эмди төлүни төлөөр ой једип келди, уул. Мен неменин чынын айдатан кижн. Неден де јана болбос большевик! Бүгүн партийный јуунда карууны канайда берер эмежин, көргөйим ле. Хе, хе, хе!

Анчы ого удурани де айтпады. «Кижн күүни јок. Бу тен көк тенек неме болбой, а? Јаш тушта кижн кожо ойноп ло јүретен уул болгон эди. А эмди? Чыгарза, чыгарып ла салгай. Ак-чек кижн биледи де јок јүрбей кайткан. Алтындый уулым өлүп јадарда, артканы меге не керек — деп, ол оору уулын айлынын эжигине абрадан түжүрип, сананды. — Јүрүм меге мынаг ары база кандый шыра, түбек ийер? О кудай! Кудай! Ак-јарыктын, Алтай-кудайдын алдына кандый килинчек эткем?»

Аймактын докторы онын уулын јазап ајыктап та көрбөй, колын јангыган.

— Эмдеп болбозыс. Оорузы јаанап, эмдеер өйиненг өдүп калган... Јаныгар. Эрте экелер керек болгон.

— Айдарда, айылга јадып, өлөтөни арткан ба?! — деп, Анчы доктордын кийнинен өскө кып јаар кирип, көзинин јажы мөлтүрөп, сурады. — Доктор эмдеп јаснас болзо, оны кем јазар? Камга, јарлыкка апарар ба?

— Бу нени айдат? — деп, алтай тилди билбес орус доктор колын јайды. — Јан. Болужар аргабыс јок — деп, доктор база катап орустап айдала, эжикти кайра ачып, јан деп колыла көргүсти. — Оору улус көп. Јаныс сенин уулын эмес.

Анчы доктордын айткан сөстөрн ондоп болбозо до, је олордын учурын билип ийди. «Јаныгар. Эмдеп болбозым». «Кандый оору, неден улам» деп сураарга сананды. Је орус тил билер эмес, мыны

канайып сураар. Оорунын адын, онын неден улам табылганын билгенинен оорып турган жүрекке жеңил болор бо? Онын кенете ачу-корон кыйгырып ийер күүни келди: «Ак-жарыкта меге болужар неме бар ба? Алтындый баламды кем аргадап берер?!» — Ол эриндерин кезе тиштенип, көстөрүн жумуп ийди. Чөчөктөрлү жалаң. Жай. Уулчагы та неге де сүүнчилү шыгырада каткырып, эки колын талбынып, ого удура жүгүрүп клеетти.

Ол доктордон чала татаалжып, чыгып келеле, уулын колтуктап, күлүмзиренерге албаданып, айтты:

— Алдырбас, балам. Доктор жазылып калар дейт.

Уулы адазы жаар кара көстөриле кунукчылду көрди:

— Ада, мен орус тилди жакшы билерим. Керек дезе немец те тилди билерим. Доктор чикезин айтты ине. Незин жажыраар? Ол мени тил билбес неме деп бодогон ошкош. Же мен өлбөзим, ада... Очөжөрдө өлбөзим. Күс келер. Аш кезерис. Жаңгы аштын талканы сүрекей жакшы, чын ба, энем?

Көзинин жакын көргүспеске албаданып, эмди бөркүн түнгзүйте тартып, көксине түжүп калган үниле унчукты:

— А жакшы эмей, балам. Жетире бышпаган көк арбанын чарагы сүрекей жылымзу болор не...

Эмди неге иженер? Анчы от жаар көрүп, унчукпай отурды. Тышкары оок балдардын шаңжашкан табыжы, олордын жыланаш буттары тизиреде жүгүргени угулды. Онон эжик калырт-малырт эткен жерде, бирүзи бирүзинен кичинек, жүстери чылбайып калган күлүктөр кирип келдилер. Эң кичинек уулчак, штан жок, чадак карынду, кыскачак чамчазынын алдынан киндиги көрүнүп жүргөн күлүк, жүгүрүп келеле, адазынын койнына жажыркап отура берди. Арткандары оттын жанына жергелей туруп ийдилер. «Балдарды канайып чыдадып алар? — Анчы уулынын семтек чачын сыймап, сананды. — Жүк арайдаң чыдадып алганын оору-жобол басты... Же, канайдар? Иштеер керек». Ол чай да ичпей, өрө туруп, үйинне айтты:

— Барадым. — Онон жаңгыс ла көстөриле айдып салды: — «Коомойтый берзе, айттырып ий». — Эмеш сананып турала, кошты. — Эниргери түңей ле ойто жанып келерим...

Бу ла изү, жайгы күннин эгиринде партийный ячейканын жууны болгон. Ячейканын качызы, азыйда Манжы байдын жалчызы, граждандский жуу тушта кызыл партизан болгон Томонов Жалбак деп кижи. Ол эмди колхозтын председателинин заместители. Андый жаап жалбак жүстү, жардак эрмек-куучынду, сыкык чанкыр көстү недеп айдып, контораны ич жанынан күрчөктөп ийди. Онон мүүс кынкыйло, мендебей, агаш кангазына танкыны азып, счетоводтын отуратан жерине отуруп, араай айтты:

— Коммунисттер ончозы жуулган ба?

— Ончозы. Беш кижн, беш сабардый. Же, бүгүн беш сабардын бирүзүн кезип чачарга келижер — деп, Карачы өктөмжирейт.

— Акыр, акыр, уул. Жуун башталбаган — деп, Жалбак колын жаңып, айтты. — Не отко-сууга тўжўп турун? Озо баштап жуун башкаратан улус тудуп алар керек. Кемде сөс бар? Протокол чийерге бичикчи кижн керек.

— Протоколды кем чийер, Байчы чийгей. Артык бичинчи кижн бар эмес, а сен десе жуун башкаргайын — деп, Бордомош өбөгөн айтты. Тышкары изў. Же туранын ичи серўўн.

Жуун башталды. Болчок туранын ичин танкынын, тердин, малдын каксып калган эдинин жыды толтырып ийди. Бордомош өбөгөн отурар отургуш жок болордо, анайда ла серўўн полго балбайа отурып, эчкинин сагалы ошкош атрак сары сагалын сыймай тудуп, эстеп ийеле, онон пол жаар чыкырып ийди. Анчы кем де жаар көрбөй, кайдаар да көзнөк жаар көрүп алган унчукпай отурды. Байчы, партияга жаңы ла кирген жинт уул, бултак кызыл жаактары там бултайып, кап-кара, торт ло суркурап турар кара кабактарын жемире көрүп, бичнирге белетенип алды. Жоон кара чымылдар күнүрежип учуп, көзнөктинг шилпине тач этире табаргылап турат.

— Ячейканын бүгүнгн жуунында коммунист Анчы Мергеновтын кылык-жаңын көрөристер, нөкөрлөр. Бу сурак аайынча куучынды колхозтын предатачалы Карачы Чачайаков айдар — деп, Жалбак өрө дө турбай, узун соргуулду канзазын шыркырада соруп, жүзүн жолдоп агып турган терди арлабай, чаңкыр көстөрүн сыкыйта көрүп айтты. — Кожор, кородор неме бар ба? Жок. Же, башта, уул. Керек-жарак коомой. Бу та кайткан улус, та кайткан улус.

Карачы өрө туруп келеле, эки колыла столго тайанып, тамырлары кызара кандалып калган соок көстөрнле Анчыны жаңы ла көргөн чилеп, ширтеп, эки-ўч катап жөткүрүн ийеле, баштады:

— Коммунист Мергенов Анчы өлөн ижинин кидим өдүп турган өйинде колхозтын эки адын жегип алала, уулын, ўйин абрага отургузып алып, беш күннин туркунына айылдап жүрген. А бу кандый каруулу өй. Мыны жақшы билереер, нөкөрлөр. Мынайда жаңыс ла колхозный остройдын өштүзи кылынып жат. Бойы иштебегей, кайдалык. Иштеер улус табылар. Же иштейтен аттарды алып барган. Колхозтын председателинин сөзүн укпаган. Мен бодозом, же керек жарт иие. Тышты коммунист те болзо, Анчынын ичи контра болбос по?! — Карачы бирде ўнин бийиктеди, бирде торт ло шымыранышка жетире-жабызадып турды. — Андый кижиге бүдерге жараар ба? Бис аярынкай, сескир болор учурлу. Эбире өштү. Бай-кулактын арткан-калганы. Контра! Онын учун мен — ак-чек коммунист. — Карачы төжине тире этире жүдруктап ийди. — Анчыны партиядан чыгарзын деп некеп турум. Шак анайда этпезебис, жуу-

чыл большевийик кылыгыс көргүспезебис, бисти ончобысты партиядан чыгара сүргүлөп ийер.

— База кемде сөс бар? — деп, Жалбак Бордомоштыг, Байчынын жүстери жаар карап сурады.

Бордомош Карачынын кара санаазын билетен учун, онон коркып, Совет жаннын өштүзине болужып туру деп бурулабазын деп жалтанып, эки кулагын кызынып ийеле, унчукпай отура берди. «Калак! Тагмалардын керектерине кирижер деп жүрүп, кижги бүгүн тайдырып ийгей. Карачы — жаан жамылу, аймактын жаандары ончолоры онын нажылары. Амырым ла болгой» — деп, ол бойында сананды. Байчы улу тынып, жүзи, мойны, кулактары кызарып айтты:

— Анчынын уулы оору. Чын. Жаан оору. Кижини тегин жерге не бурулаар?

— Бу коммунисттин сөзи эмес, коркынчак уулчактын сөзи — деп, Карачы кизирт этти. — Нөкөр Томонов, меге база катап сөс беригер.

Жалбак жаан бажыла кекпп ийеле, туура көрди. Бу Карачы Анчыны жибегенче токтобойтон эмтир. Анчы эжиктин жаагында төмөн көрүп алган, нени де сананып отурды.

— Анчы жагыс ла колхозтын ижин бузуп турган эмес, же анайда ок ол озодон бери Совет жаннын өштүзи болуп жат. Ол гран ары жанында болгон! — деп, Карачы кыйгырып ийди. — Колчактын черүзінде жүрген!

— Кем?! Кем Совет жаннын өштүзи! Жыдыган тагма — деп, Анчы кандый да араай унчукты. Онон ичкери алтап, ийделү колдорыла Карачынын төжинен ала койып, бойына жаба тартып келеле, онын жүзине түкүрип ийди. — Ме, сеге, жыдымар!

— Ай, ай! Эрликтер! Бу канайгылап турун! — деп, Жалбак тура жүгүрип, Анчынын колын Карачынын төжинен айрып, оны туура ийдип, олардын ортозына тура берди. — Жүүлгилей бердинг бе? Бу не? Тудунбас кайткан улус?

Анчы нени де айтпай, базып барала, бойынын жерине отура түшти. Карачы тынастап, жеңиле мандайын арчып, алаатый берди. Туранын ичи тымык. Жагыс ла жаан кара чымылдын күнүрөп, учуп турганы угулат.

— Отур, отур, Карачы, — деп, Жалбак ойто ло бойынын жерине отуруп айтты. — Анчы, айт, уул, иштин ойинде не барган?

— Уулым оору. Бойоор билереер — деп, Анчы өрө дө көрбөй айтты.

— Жөп жок барган, айдарда каруузына тур — деп, Жалбак база төмөн көрүп унчукты. — Жагыгы кылыгын керекти там ары үрөп ийди. Кайттын? Не сананбадын? Мыны хулиганство деп айдып жат. Андый бычакту жүретен улус бар. Олор база партиянын өштүзи. Анчы өрө дө көрбөди, унчукпады да.

— Кемде кандый шүүлте бар?

— Партиязынан чыгарар, бойын жаргыга берер — деп, Карачы мендеп, өчүркөп айтты.

— База шүүлте жок по? Жок. Менин шүүлтем, оны жаңыс партиязынан чыгарар, жаргыга бербес — деп, Жалбак үни тунгактып айтты. — Баштапкы шүүлтени, Карачынын шүүлтезин, кем жарадып жат, колын көдүрзин.

Жаңыс ла Карачы колын көдүрди.

— Экинчи шүүлте, менин шүүлтем, бу шүүлтени кем жарадып жат, колын көдүрзин.

Бордомош, оны ээчий Байчы араай колын көдүрдилер.

— Көп жаны. Анчы, кызыл билединди экелип сал, уул, — деп, Жалбак желбер сары кабагын жемире көрүп, айтты. — Бербес болзон, блаап аларыс. Же бнстин жөбистн айком партия көрөр. Жастыра деп жөпсинбей турган болзон, бичи.

Анчынын он колы торт ло чойдый уурлай берди. Жаңмырга, күнниң чогына торт ло кугарып калган гимнастерка чамчазынын төш карманынан партийный биледин чыгарып, оны бир кезек ойгө сыймап, тумантый берген көстөриле көрүп турды. Онон столдын жанына базып келеле, биледин Жалбактын алды жаар таштап, Карачы жаар бурылып, араай, кажы ла сөсти ангылап айтты:

— Уур өйдө кыстап жадып, жамандап, коптоп жадып, чыгартып ийдин бе, уул? Же кара санаан качан да болзо бойунга жедер. Мыны ундыба. Коммунисттин биледин айрып алгайын, онын ак-чек санаазын, онын жүрегин база айрып аларын ба?! Кем жүрегиле коммунист, кем жүрүмиле коммунист — оны канайдарыг?! Мен билет жокко до коммунист! Билдин бе?! — Ол бура согуп, уур алтап, же бажын бөкөйтпөй, чыга берди.

— Бот, сеге андый керек, ха, ха, ха — деп, Карачы каткырып ийеле, бойынын каткызынаң ла өйинен өткүре тымык болгонынаң бойы чочып, каткызын токтодып, ары-бери көрди. Оныла кожө артып калган үч кижиниң бирүзи де ол жаар көрбөй, төмөн көргилеп алган унчугышпай отурдылар. Карчаганын жүзи ачынгашынан ба, айса уялганынаң ба, же кенетийин кызара берди. Анча-мынча кем де эрмек айтпай отурды. Онон Жалбак жаан сары бажын көдүрүп, нөкөрлөринин көзине көрөринен уялып, туура көрүп, айтты:

— Јуун божогон, коммунисттер.

* * *

Анчынын оору уулы ол ло шыралап, кыйналып жадала, аш быжып, ашты жаңы ла кезип баштап турарда, жада калды. Калганчы күндерде онын оорuzu оңдолып келген аайлу боло берерде, Анчы кенетийин уулы жазылар болор деп иженип, эмеш санаазы жарып,

бригадага аш кезерге барган. Је ол јук ле једип келеле, аттарын јегерге ле јадарда, элчи кийнинен ары једип барган:

— Уулыгар коомойтып јат...

Ол уулынын сѳбгине кайырчак эдерге школдын јанынан узун тыт агаштын јозын сѳуртеп браадарда, Қарачы ого колхозтын алмарларынын јанында тушташты. Бош ло ал-санаага алдыртып, јук ле арайдан ѳрбеедеп базып брааткан Анчыны ол јенѳчи кижининг омок кѳрѳжиле шооткон аайлу ајыктан, јарјандап сурады:

— Анчы, уулыг ѳлѳп калды ба? Не ыйлабай туруг?

Анчы нени де айтпай, онын јаныла ѳдѳ база берди. Байла, онын бу коркушту сурагын укпаган ошкош. Бу ок ѳйдѳ алмардын јанында турган ѳй улус араай шымыража бердилер.

— Уктаар ба, уктаар ба, Қарачы нени айтты? «Уулыг ѳлѳп калды ба?» — деп сурап туру. Кудай-май, торт ло куйка-бажым јымырай берди — деп, бир ѳй кижии айтты.

— Чын эмеш пе?

— Чын, чын!

— Мен база уккам.

— Ады база кижии, бойы да бала-баркалу, тили канайып ээлди не? Тьфу, кѳрѳмди!

Анчынын најылары, кѳрѳш-таныштары, текши јон оны бу уур тѳбекте, коромјыда јаныскандыра таштабады. Керек дезе деремнинг алтыгы учында јаткан байбак сары сагалду карган ус орус та једип келди. Ол јосты кол кирееле кезип, стружтап, кайырчакты чѳрче ле јазап ијеле, оног оны кызыл будукла будуктап берген. Бу Анчыга сѳрекей уур ѳйлѳр болгон. Је кѳнѳн сайын иште, шакпыртта, бала-барказынын ортозында ол уур кѳндери ѳдѳп чыккан. Кем де кѳрбѳстѳ, карануй тѳнде, ол ѳкпѳзи ѳчкѳнчѳ ыйлап алатан.

Је ѳлгѳн кижиле кожо ѳлѳр бѳ? Алтын сѳѳги алтайында амырап ла јаткай. Иштеер, јѳрер керек. Арткан балдарды азыраар, чыдар керек. Ол амыр билбей иштеп, јаан билезин кемге де јалыныш јогынаг азырай берди. Оны ак-чек јѳрѳми учун, јобош кылык-јангы ла тѳп санаазы учун колхозчылар сѳѳйтен де, тоойтон до, онын сѳзин уккулап та туратан. ѳйи де иштегкей, шыранкай ѳй кижии болгон.

Мынайып эки јыл ѳтти. Бир мунг тогус јѳс одус сегис јылдыг јайында партиянын баштапкы ячейкаларында чистка-аруташ ѳдѳри башталган. Бу кѳндерде Анчы тайгада кабырып турган койло-рына тус апарарга ѳзѳккѳ тѳшти... База ла јайдыг јылу, ајас кѳни турган. Кой кабырар ишке суранарда, Қарачы база коркушту керейлеген эмей.

— Јок, Анчыга мындый каруулу ишти берерге јарабас. Ого бѳдѳмји јок. Ол ѳштѳ. Контра!

Је правлениениг члендери ѳѳрлѳ койды кичеерин ого ло онын

Үйинө берер дешкен. Карачыга өчөшкөн чилеп, онын койлорынан эки жылдын туркунына бир де кой өлбөгөн. Партиянын айкомына бу коммунисттер Анчыны партиядан јастыра чыгарганы керегинде ле айком бу керекти бойынын өйинде түзөтпегени керегинде бичигендер. Партиянын айкомы мыны шиндеп көрөлө, коммунист Анчы Мергеновты партиядан чыгарганы јастыра болгонына ајару эткен. Јалбакты јастыра керек учун ячейканын качызынан јайымдап салган. Је Анчы Мергенов бойы айкомго бир де комудал бичибеген.

Тайгадан түшкен койчы озо ло баштап кайдаар јортотон эди база, контора јаар јортпой. Ого үзеери конторанын јанында буулап койгон ээрлү аттар турды. Анчы јортуп келзе, Карачы толукта јапшынып калган ыйлап турды.

— Не болгон, Карачы? — деп, Анчы адынан түжүп, сурады. — Кандый түбек болды?

— Чистка. Мени партиядан чыгарып салгандар — деп, Карачы айтты.

— А-а, андый ба, айса јаандар бош јок турбай. — Анчы адына мине согуп, Карачы јаар јескингендү көрүп, айтты. — Сенин уйалбай ыйлап турган бүдүжинди. Мен алтындый уулым да өлөрдө ыйлабагам. Акту бойымды сен бурулайла, јамандайла, партиядан чыгартып та ийеринде ыйлабагам. Мен темир столмо деп мактанатан эмес бедиг? А темир ыйлаар ба? Эр кижн ыйлабайган, уул. Уйал. — Анчы адын камчылап ийеле, өзөкти өрө јортты. «Бот сего столмо — деп бойында сананды. — Көндөй, калырууш. Оштөнкөй кижн болгон ине». Онын өчүркеп сүүнер де, маказыраар да күүни келбеди.

БУРЫЛГАНЫ

Соок салкын эски шинельди өткүрө согуп, кижининг өзөк-буурын өдүп барарга албаданып тургандый. Ол иеге де комудап, чедендердин агаштарында, телеграфтын төнөштөринде ле эмиктеринде улып, сыгырып турды. Кар түште күннин чогына кайылып, түнде ойто килейе тонуп, жолдор тожонтып калган жадат. Кырлардын ортозында турган кичинекей городтын оромдору орой түнде карануй да, тымык та болды. Жаңыс ла каа-жаа туралардын көзнөктөринде лампанын жыскылым-сары оттору көрүнөт. Бу Ада-Төрөл учун Улу жуунын сырагай ла коркушту, же келер жөнүнүн кегеези чокум көрүнүп келген өй болгон.

1943 жыл... Жаскары кыш. Ат кулагы көрүнбес ай карануй түн. Санаа Калапов будынан шыркалу, эки колтук тайакту, оромды өрө аксагдап, бир будын чек сүүртеп алган базып браатты. Буттын шырказы сыстап, тын базарга бербей, оны бош кинчектеп турган. Же капшай ла айылга једер деген санаа ончо уурларды јенип, буттын жүрекке өдөр сызын да көмө базып ийет. Бүгүн Маймада конуп та калар аргалу болгон, же кижин айлына жууктап келеле, канайып энчигип јадатан эди? Ого үзеери письмо бичибегенинен бери јарым жылдан ажа берген. Шырка. Госпиталь. Сүре ле көчүш. Эш-нөкөрүнүн өлгөнүн де, тирүзин де билбес. Оны мынайып јанып келер деп көөркий сакыйт не? Же мыны кем билер. «Кей-кебизин эмес ле бала болгон эди» — деп, фронтовик сананды.

Санаа Калапов базыдын түргендедерге чырмайып, эки колтук тайагыла эрчимдү иштей берди. Онон анча-мынча болбой, улузы ончозы көчө берген немедий, тып-тымык, тенкейип калган үч этаж ак туранын јанына једип келди. Ол экинчи подъезд јаар кире конуп, бийик ле сүксүре түшкен тепкиштин алдына солуктап, тура түшти. Мында ыжык, тымык ла јылу. Тышкары салкын тон карды учурып болбой калактап, јолдорды килейте јалап, эдер немезин таппай, ээнзирей берген городты тибирип, ачык эжиктерди ары-бери кајырада јаап, ачып, алмыстанып турат.

Јуу башталардан озо, бир ле ай озо, ол, Санаа Калапов, айылду

болгон эди. Онон јуунын баштапкы ла күндеринде фронтко атана берген. Бу јаан ак туранын үчинчи этажында бойдон кижн јада-тан кичишек кыпта үйн артып калган... Онын калганчы пийсьмозын-да бир кызычак таап алганы керегинде, кызычак та јүрер, та јок деп бичигени керегинде эмди Санаа эске алынып, тепкишти өрө чыгып, тура түжүп, баланын ыйы угулар ба, јок по деп јүреги тир-силдеп, тындап турды. Је туранын ичи тымык та, карануй да. Ол таныш эжикти карануйда сыймап таап алала, тынастап, бир эмеш унчукпай, тындап турды. Шыркалу бутты сүүртеп алала, үчинчи этажка чыгарга јенил эмес болгон. Санаа Қалаповтын јаан чокпок мандайын соок тер бүркеп ийди. Ол шинелниниң јенгиле мандайы-нын терин арлай согуп, онон эжикти озо баштап ток-ток этире араай согуп, табыш угулбаста, токулдадыжын тыңгыдып ийди. «Је эмди ле, эмди ле... Бу кем?» — деген коркып ла чочып калган таныш үн угулар болбой деп, Қалапов јүреги шимиреп сананды.

Је ого үй кижининг эмес, эр кижининг коркып калган тыркырууш үни угулды.

— Кем анда?

Қалаповтын јүреги шимирт эдип, шыкшыттары соой берди. Бу кем болотон? Кандый неме менин јуртыма кирип калган? Ол тун-гак үниле, је кезем ле некелтелү айтты:

— Ачкар... Мен фронттон келген кижн!

Күрчек кылырт эдип, эжик ачыла берди. Туранын ичин лампа-нын јаанада толгоп салган оды жарыдып турды. Қалапов жарык от-ко көрүп болбой, көзин шуурып, озо баштап бир кезек өйгө нени эдерин, нени сананарын билбей турды. Онон жарыкка көстөри те-мигип, туранын ичин, онын алдында турган тешпек оборлу жоон ки-жини кайкаганду ајыктап көрди. «Машанын таап алган немезп бу ба? — деген санаа мезинде јалт эдип калды. — Кулугурдын семи-зин, тен какай-чочко ошкош туру не? Мындый неме окопко баткай не? Айылдын ичи азыйгы ла бойы. Шкаф, орын, стол — керек дезе столдын јабынчызы да ол ло бойы эмтир. Анайдарда, Машанын мында јатканы јарт, онын јангы өбөгөни бу туру — деп, Қалапов эзирик кижидий бажы айланып сананды... — Тегин јерге мендеген турум. Олүп калган болзом, кайдадым. Мындый ујатты, мындый шыраны көрбөс эдим». Онон ол көзин шык јумуп ийеле, таралјып, ары-бери јайканып турганын сеспей де калды. Је кенетийин үйин көрөр, ого јүк кызын бу немелерден айрып алар, јангыскан да бол-зо, јүрер деген санаа ого ийде кожуп, тумантый берген санаазын эмеш жарыдып ийди. Ол бар-јок күчин јууп, тунгак үниле сурады:

— Маша кайда?

— Иште. Ол тўннинг сменазында — деп, шелкик јаакту кижн туктурылып, бастыра бойы тыркырап, је коркыбай да, кемзинбей де турган кижн болуп көрўнерге албаданып, каруу берди.

— Бала кайда? — деп, эки колтук тайагынын туткаларын кыжырт этире кезе тудуп, ичкери энчейип, арыктаганына орозына тўжўл, онкойып калган курч кўстўриле эр кижиге кўрўп, Санаа јўк арайдаг эрмектенди. Онын бакпырына не де токтоп калгандый, кажы ла сўсти чыгара айдарга ого сўрекей уур болды. Јолду пижама кийимдў кижиге айдар немезин таппай, кенетийин ары-бери толгожондоп, семис те болзо, кандый да ээлгир энчейип, отургушты ала койып, оны Санаанын јанына тургузып ийди. Бойы толук јаар тескерлеп, коркыбай турган кижиге болорго чырмайып, айтты:

— Отурыгар. Бут бажына не куучын! Јуунын ойи, мында кем де бурулу эмес. — Ол коркушту сакыбаган айылчы отургушка отура бергенин, эки агаш тайагын полго бойына коштой салып койгонын кўрўп ийеле, коркыжы эмеш жабызап, керек дезе эки жаагынын семис шелкик јууларынын селендежи де јоголо берди.

— Бала кайда? — Калапов база катап тунгак ўниле сурады.

— Билбезим. Бис јуукта бириккенис — деп, семис кижиге ойто ло бастыра бойы тыркырап айтты. — Маша слерди ўлгўн болор деп бодогон — деп актанып, ыйламзырап айтты. Бу кижиге ого, Степан Салманычка, жаргыдаг да, ўлўмнинг бойынаг да коркушту болгон. Онын кадалгак, нени де карамдабас, неден де јалтаибас кўстўри Степан Салманычтын бастыра јўрўмин ўткўре кўрўп, онын јажырту санаазын билип, ончозын чотко алып отургандый. Олордон јажынар арга јок.

— Баланы кайдаар-кайдаар эткен болзоор, эмесе бала ўлгўн болзо, экилегерди мында ок јошкын ийттер чилеп аткылап саларым — деп, Санаа кажы ла сўсти кенетийин јарт, чокум айдып, койнынаг јалтырап турар кичинек кара оосту пистолетти чыгарып, алаканына ары-бери эчеп ийеле, шинелинин кармааны жаар сугуп ийди. — Мендий ок фронтоник, шыркалу уул болзон, мен сеге тийбес те эдим, је сендий немени тўнгеј ле тегин божотпозым. Ух, шилемир! Кўжўл! Мынын јаш келиндерле ойноштоп јўрген бўдўжин.

— Ненин учун фронтто эмес, а?

— Мен оору. Кыймам тўжўп јат.

— Тьфу! **Оорун да јескинчилў эмтир.**

Калапов уур санааларга јаба бастырып, унчукпай барды: «Сок жагыс јуук кижизин ундып, таштап салды. Керек дезе оны ўлўм де керектебей, коштой ўдў берди. Эмди јўрўм божогон туру. Оног кандый ырыс, кандый сўўмји сакыыр?»

Кенетийин коридорло кем де шылырада басканы ла оног эжикти араай токулдадып ийгени угулды. Санаа атпас эдип, эки агаш тайагын ала койып, эжик жаар кылчас эдип кўрди. Јолду пижамалу кижиге ичкери алтап јўреле, јаан агаш тайактардаг коркып, тура тўшти. Санаа тура јўгўрип, ол жаар казыр кўрўп ийеле, эжик жаар

тойтындап, эжиктин жаан кара темир күрчегин алып ийди. Таң ыраак күнчыгышта адып, көзнөктөр бозомтып, жарый берген ой болгон. Уй кижиге кирип желеле, толукта турган куп-куу чырайлуу өбөгөнүн көрүп ийеле, турага тонокчулдар кирген туру деп, жүреги барт эдип сананды. Бу ла ок өйдө онын кийин жанында таныш эмес кижинин үни угулды:

— Маша...

Ол бура согуп, онын алдында эки колтук тайакту, боро шинельдүү кижини көрүп ийеле, озо баштап, «өбөгөнүм жанып келген туру» — деп, куйка-бажы жымырт эдип сананды. Же лаптап көрзө, өскө кижиге эмтир. Санаа да мыны кайкаганына ла кенетийин сүүнгенине кыйгырып ийди.

— Маша эмес, а Маша кайда! Бу менин айлым эмес туру не, уулдар! А менин үйүм, балам кайда? Олор эзен бе? Көчө берген бе? А?!

— Маша? Маша Калапова ба? — деп, жинт үй кижиге жаан чагкыр көстөрүн түргөн-түргөн чинип, айтты. — Ол өскө квартирага барган. Жарым жылдан ажа берди.

— Ой! Адреси кандай? Бу городто бо? Капшай айтсаң, көөркий?!

— Республиканын оромы. Алтан беш болгодый эди. Узун эски барактарды билер болбойгар? Анда. Арыгы учунаң баштапкы квартира.

— Быйан болзын. — Онын жүреги жымжай берди. — Слер өөркө-бөгөр, былар.

— Отуруп чай ичкер. Не мендеер?

— Быйан болзын.

Калапов тутканы мендеп тудуп, чыгып барарга турала, кенетийин бура согуп, көзүн шуурп, база ла көксинде кайнап келген коронды, ондой ок жууда жүргөн эмезе жууда өлүп калган уулдын адаанын алганын, бадыштырбай чыгара айдып ийди:

— Слер учун улус жууда жүрүмүн берип, канын төгүп жат. А слер уйат жок улус! Ого жүк олоордун өлөрүн сакып алзаар кайдар? Сенин өбөгөнүң, мендий ок ак-чек кижиге, өчөжөрдө өлбөй жүрүп, жанып келетен болзо кайдат. Сенде ого жүк кижинин уядагынын жемтиги де бар болзо, онын ак-чек көзине канайып удурга көрөр эмежин, а?

— Менин жүрүмүмдө слердин бир де керегеер жок. Канайып жүрейин дезем, анайда жүрүп жадым! — Жинт үй кижиге чала тыңзынып чыкты. — Мен жинт, мен жүрүм жүрөгүмө жадым. Жуу-чак меге керек беги. Өлгөн улусла кожо өлөр күүнүм жок.

— Ай-ай, анайда айдарга жараар ба? — деп, Калапов бажын жайкап унчукты. — А бис слерге бүдүп, иженип жүргенис. Же уулдар жанып келер. Өлгөндөри жажына жаш бойлоры артып калар...

Уй кижн коркыганына оног тескерлеп, чырайы кугарып калган, омок-седен б'үд'үми жылыып калган турды. Бу ойд'о ол нени сананды не? Кандый да болзо, жүреги чым эдип калган болор. Калапов төм'өн көрүп, унчукпай турала, колтук тайагыла полго тирс этире түртүрүп, айтты.

— Бистинг уулдар женер! Олор оч'өж'өрд'ө өлб'өй, жангылан келер! Ол тушта сендий неменин жаына да жууктабас, көр'өрүг де! Фашисттинг огы мокотпогон эрди сенин садынчак кылыгыг мокодор бо? Якшынак, ак-чек кыстар ас бедн? Олордын жуу-согушта жүргенин мен көп көрг'өм. Олор чындык. Өл'өрдинг өлг'өнч'ө чындык артар. А сен бу карган немеле кожо озо баштап шелкийе семиреринг, оног карчыйа карып каларыг...

Чоокыр пижамалу башпак тумчукту эр кижн керектинг коомой-тый бергенин сезип ийеле, ичкери алтап, жайнап айтты:

— Маша жастыра эрмек айткан. Слер өб'рк'өб'өг'өр. Оныг айткан с'өст'өрийн ундып салыгар. Бис эр улус инебис. Не неге турарын эр-мектежил ийерис. Мен снабсбытта иштеп жадым. Эмди кату өй, жакшым жедер... Слер жуудан-чактан келген кижн не? Ачу неме бар, ууртап ийедеер бе?

— Садып аларга ба?! — Санаа жүзин жескинчил'ү чырчыйтып, пол жаар түкүрүп ийди. — Мен садынбагам. Же сендий жескинчил'ү немелерле уружар да к'үүним жок. Ого үзеери мен копчы эмезим. — Ол снабсбыттынг кижизин өрт'өй көрүп айтты. — Жүрүмнинг жолын кем билер? Бир белтирде туштажар болорыс па? Ол тушта сен мененг кыйып барбазыг. Буханка калашла, буудайдын жармазыла үй улустынг с'үүжин канча кирези садып алгай эмежинг, көрг'өйс ле. — Ол база нени де айдарга турала, бура согуп, эжикти кыжырт этире ача тартып, агаш тайактары токулдап, чыга конды...

Калапов тепкишти төм'өн түжүп браадала, кайа көрүп, түкүрүп ийди. Тышкары чыгып келерде, ойто ло тоштый соок салкын, боронты кар оны орой тудуп, эски шинелин өткүре согуп, оны ээн оромды төм'өн айдады. Ол килег жолго тайкыландап, же агаш тайагыла түрген-түрген иштенип, шыркалу будынынг оорузын да сеппей, базып браатты.

Тан жагы ла жарып, таныш туулардын баштары кажайып, каа-жаа жерлерде туралардын трубаларынаг чанкыр ыш чоргып турат. Аспак одыннынг ыжынынг кычкыл жыды тумчукка жаба согот. Оромдор кандый да ээн болуп калган. Чедендерди, штакетниктерди оодоло, одын эдип одуруп салган болгодый. Городтын эки жаында кырлардын койу агаштарын жулдай кезип салган болуптыр. Эмди кырлар ак карга бүркеткен таскыл, коо, ээн турадылар. Азыйда бу кырларда аспак, кайыг, терек, карагай кандый жараш өск'өн эди. «Жуу бери келбезе де, же онынг тыныжы түнгей ок jedип келген турбай» — деп, Санаа Калапов бойында сананды. Ол бедреген тура-

нын эжигине једип келгенин бойы да сеспей калды ошкош. Эжиктин јанына тура түжүп, шинелинин курын түзедип, бөрүгин јазап кийип ийеле, база ла байагы чылап, жүреги шимиреп, каруу угуларын энчикпей сакып, арык сабарларыла эжикке араай ток-ток этире согуп ийди. Тургуза ла кемнин де кайкаган аайлу араай: «Кем бу, ачу тагла кандый неме келди?» — деген үни угулды.

Қалапов бир кезек ойгө нени де айдып болбой, оноң јаман, тунгак үниле айтты:

— Фронттон келген кижиле... Маша, бу мен, Санаа, ачсан. — Ол калганчы сөстөрдиле жүк ле арайдаң айткан болгодый.

Маша калганчы сөстөрдиле укпаган ошкош. Ненин учун дезе ол эжиктин ары јанынаң чочып, сурады:

— Фронттон? О кудаймай, — ол мыжылдап, эжиктин күрчегин ачып болбой бо, айса бүрүнкийде таппай ба, је анча-мынча удады. Оноң эжикти ачып, бажын оноң чыгарып келеле, араай кыйгырып ийди: — Санаа! Бу сен бе? Санаа... И-и-и! О кудай-май!

Санаа агаш тайактары токулдап, кичинек, карануй кыпка киирип келди. Уйи чачы үрпейип калган, чырайы бош чыгып калган, кайкаганына ла сүүнгенине көстөрдиле јаанада көрүп алган турды.

— Је, јакшы ба, Марийка, не үркип калган туруң? Менин тайактарымнаң коркып туруң ба? — Ол јалбак, арык колын ичкери сунды. Мария оның колынаң ала койып, бойы төжиңе јапшынып, нени де айдып болбой, арык ийиндери селеңдеп, ыйлай берди.

— Је болор, болор... Олгөн эмес, тирү ине — деп, Санаа араай айтты. — Бу сен кайттын? Не огурып туруң? Бу үй улус деп неме сан башка. Не ле болзо, ыйлап ийер. Је болор, болор. Эркем, токтозон! — Ол үйин бир колыла кучактап ийейин деерде, тайагы полго келип түшти. Уйуктадып койгон бала чочып, ыйлай берди.

— Ой, балам, кызычагым, адан келген, эркем, — деп, түрген-түрген айдып, Маша ыйы өткүре каткырып, орын јаар жүгүрди. Санаа агаш тайагын көдүрбей, орыннын јанына аксаңдап, сыңар тайакту једип барды. Туранын ичи бүрүнкийсимек те болзо, Санаа ичкери энчейип, балазын көрөргө, оны колына алып окшоорго мендеп, тап этти. Је бала өскө кижиле, анчадала эр кижиле, көрбөгөн ошкош. Ол ачу чыңырып ийеле, энезинин мойнынаң арык, чичкечек колдорыла ала койды.

— Алдырбас, алдырбас, удабас ол жүрегиле сезип, танып ийер, үрениже берер — деп, Мария айдып турды. Оноң бажын кабыра тутты. — Ой, чечинзен, бу сен не туруң. Кайда, мен болужайын.

— Јок, јок, мен бойым, бойым — деп, ол Машаны бойынаң туура јайларда албаданып, айтты. — Сен баланы ыйлатпа, колына ал. И-и, көөркийдин мынын арыгын...

Маша бир колына балазын кучактанып, экинчи колыла өбөгөнине чечинерге болужа берди.

— Уу, балам, балам, ыйлаба. А-а, а-а, ыйлаба! Адаң келди, көрзөг, адазы келди. Айла бу көөркий ада деген сөсти кайдаг билзин. Сен фронтко атана береринде чыккан бала. Сеге сүрекей түйней — деп, ол эски шинельди торт ло агару немедий чеберлеп, апарып стенедеги кадуга илип койды. — Санаа, отур. Отургуш жок. Орынга ла отур. Фу, ыш. Көрмөстинг оды күйбей жатканын. Улүш, көк суу, үлүш аспак ине...

— Акыр, мен күйдүрип ийейин. Зажигалкамда бир эмеш авиационный бензин бар эди — деп айдып, чырайы чыгып, бош тостый кажайып та калган болзо, же кара көстөри сүүнип, торт ло жарып турган үйи жаар көрүп, печкеде одынга бензиннег чачып ийеле, Санаа отгы капшай күйдүрип ийди.

— Балам, отур — деп, Мария кызычагын орынга отургузып, печкениң үстине кече энирде быжырып салган картошказынын терезин сыйра тартала, балазына туттуруп берди. — Жи, балам, жаңыс ла ыйлаба, же бе? Мен дезе адаңга казан азайын.

Балачак чичкечек сабарларыла картошконы кезе тудуп, ыйлайтанын ундып, ачаптанып ажана берди. Энези эдер-тудар немезин таппай, ары-бери жүгүрип, эки-жаңыс кастрюльдарын калырадып, полдын алды жаар картошко аларга кире конды.

Тураның ичи жетире жарый берди. Санаа печкеге отты салып ийеле, орынның үстинде отурган жаан башту, арык, ап-пааш чырайлу, жаан, тегерик кара көстү, желмер кара чачту кызычакка араайын жууктап, кичинек, жеңилчек жүктенчик таарынаг кадып калган калаш, база госпитальда жадарда кичееп жууп алган чаазынду конфеттер, болчок сахар чыгарып, орынга там ла жууктап, мыны ончозын ого көргүзип, ичкери сунуп турды. Кызычак онын ичкери сунуп турган курсак-тамагына кичинек те ажару этпей, чала тонзымак картошканың бышкан ла деген жерлерин кемирив, жип отурат. Ненин учун дезе ол энеден чыгардан бери, конфет-сахардан болгой, калашты да ас көргөн ине. Мыны сезип, Санаанын ичи чым эдип калды. Фронтто канча өлүм, шыра көрөлө, ыйлабаган бойы кызына килеп, ыйы келди. Санаа булканың келтегейин жара тартып, онын жымжак өзөгинең үзе тартып, ичкери сунды:

— Балам, ма, балам. Бу калаш не... Калаш.

Кызычак калаштын жыдын алып ийген бе кандый, же кичинек тумчугынын үйттери жаанап, ары-бери ажыктап турала, картошказын эки будынын ортозы жаар сугуп, тидинип болбой, ого жууктап, энчейип келген ак чырайлу кижинин колынаг калашты араай албай, ушта согуп алды. Оноң ол жаар, адазы жаар, көрбөй дө, жий берди. Сахарды албай, адазынын колын туура ийдип, айтты:

— Тус, бийака.

Мискага картошконы салала, полдын алдынаг чыгып келген үйи жаар бурулу немедий көрүп, Санаа айтты:

— Либейт. Тус дейт.

— Балам, Эркелей, ји, балам. Ол нам, тату-у — деп, энези мискапы печкенинг јанына тургузып, колын јунуп айтты.

Је кызычак санаалу көстөриле энези јаар соок көрүп, бажын јайкады: «Бийака». Мария сахарды алып, кемирип, јалап ийеле, «У-у, тату, сүрекей тату» — деп, сүүнип айтты. Оног Санаа јаар көрүп, каткырды. — Қалак, мынызын кижи јип ийгей.

— Је, јизен, база бар, беш-алты болчок бар — деп, Санаа каткырды.

Кызычак энезининг ак тус ошкош немени кемирип турганын көрүп ийеле, чала эренгистеле берди. Ол энези ле оног таныш эмес кижи јаар алаңзылу ла суракту көрди. Бир эмеш сананып отура, сахарды алып, эки колыла кабыра тудуп, тилине тийгизип, таптапып көрөлө, сүүнип, кемире берди. Оног кызычак таныш эмес кижининг, энези сенинг адаг деп көргүзип турган кижининг, берген конфеттерин — ончо тату немелерди јип, оног јалтанбай, коркыбай барды. Мындый тату, јакшы немелер экелген кижи, байла, јакшы кижи болор деп сананган ошкош.

Бир час өткөн кийинде Эркелей адазынынг тизезинде отурат. Энези картошкolorдын терезин јука-јука эдип јонуп, печкеде кайнап келген суу јаар ээчий-десчий таштап, куучындап отурды:

— Эркелейле бис шыраны база көп лө көргөнис. Айылдын ичиндеги не-немени ончозын садарга келишкен. — Ол Санаа јаар бурулу көрди. — Јаңыс бойым болзом, иштей берер эдим. Је, јаш бала, кайда барар? Сени јанып келер, өлбөс деп ичимде сананып јүргем. Қижининг мыны, байла, јүреги сезетен болбой.

— Јөөжө, ол кижи барда, јөөжө. Эзен јүрзе, ол кайда барар? Алдырбас, Марийкам, санааркаба. Бистинг бор-боткобыс кайда барып јуулганын мен көргөм лө — деп, Санаа каткырды.

— Сен бистинг эски квартирада болгон бо?

— Болгом. Оскө адрес билер эмезим, база кайдаар барайын.

— Чындап та. Бот ончо немемди олог алган. Оскө кемге садар? Ол үй кижи ресторанда иштеп јат. Обөгөнни продуктовой складтын заведующийн.

— Алзын, э, кайдалык. Ол түнгей ле ологро јөөжө болбос — деп, Санаа айтты.

— Баламды торолотпой азырап аларга болуп, сок јаңыс тонымды да уштып бергем — деп, Мария кородойт. — Јуунынг-чактынг өйинде андый ле немелер албатынынг шыразын тузаланып, сайрагылап јат ине. Је өскүс-јабыстынг көзининг суузын ичеле, тойгондорын көргөй лө.

— Алдырбас, Марийкам. Көрөрис!

— Је онызы чыи, алдырбас. Јаңыс бис шыра көргөнис пе? Бастыра ак-чек јон шыраны, өлүмди, түбекти көрүп јат. Мында кем

бурулу? Жуу-чак, эн ле озо Гитлер деп ийт. Ол бистинг каргыжыстанг олзин! — деп айдала, Мария калганчы картошконы кастрюль жаар чачып ийди. — Ой, кара картошко. Бир кичинек эт бар болзо. кайдар? Либезе де, жыдын жыткарарга.

— Акыр, Марийка, комудаба. — Санаа кызын орынга отургузып, жүктенчик таарынанг бир банка консервированный эт чыгарып келди. — Жыргап ийели бе, эркем?

— О кудаймай, мыны кайдан алган?

— Госпитальдан чыгарымда берген.

— Не жибеген?..

— Слерге экелгем — деп, Санаа кызарып, төмөн көрди. — Же, бистинг черү жегер, амыр-энчү, ырысту ой болор! Көрөринг де! Санааркаба, көөркий. У-у, жуу божозо, кандый жүрүм болор билеринг бе?! О! — Ол ус сабарын өрө көдүрди. Онон төмөн көрди. — Жагыс ла ол ойгө жетире эмди де көп кайран уулдар өлөр...

Эртенгизинде эртен тура Калапов партиянын обкомынын качызынын кыбында турды.

— Кандый иште иштеер күүнигер бар? — деп, Калаповты, азыйда партийный, комсомольский иштерде иштеген кижини, эмди кандый ишке ийетен деп сананып, уйку жок иштешке бош кызарып калган көстөриле будынанг ала бажына жетире аяктап, качы сурады. «Шыркалу, ары-бери командировкага эм тургуза жүрүп болбос эмтир» — деп, ичинде сананды.

— Кандый ла ишке болзо — деп, Калапов качынын жүзинен көзин албай айтты. — Кайда тузаны көп жетирерим, анаар ийингер.

— Мен слерди билерим, нөкөр Калапов, слерди эн ле каруулу жерге ийерге турум. Биске сүрекей ак-чек коммунист керек. Андый кижилер слер. Анайдарда, областты курсак-тамактарла жеткил-деер ишти башкарарыгар. Анчадала жаан аяруны продуктовой, складтарга, онын ишчилерине эдеригер. Јарт па?

Калапов ого нени де удур айдып болбоды.

— Андый болзо, эмди ле направление алала, ишке чыгыгар. АЙ-са амырайтанаар ба? — Качы өрө туруп, ого колын сунды.

— Мынанг өскө иш жок по? — деп, Калапов ал-санаага түжүп сурады. — Алмардын күжүлдери ле согужатам ба?

— Бу коммунисттин сөзи эмес. — Качы соок көрди. — Мында база фронт.

— Партийный жаңга бакпас аргам жок. — Калапов төмөн көрди. — Шыркам эмеш ле жазылза, ойто фронтко суранарым.

... Советтердин туразынын күрөң мрамордон эткен тепкиштерин төмөн түжүп кледеле, бойынын эски квартиразында жаткан күлүкти эске алынып, «байла, бир белтирде туштажарыбыс» деп айтканы Калаповтын санаазына кирди... Ол тайагынын туткала-рын кезе тудуп ийди...

ЛУУДА ӨЛГӨН УУЛЫ

Жол... жол... Бу өзөкти төмөн армакчыдый чөйн-лип, булуттарга сүскен чанкыр кырлардын ортозыла толголып барган кара жолдон канча жылга көзүн албай көп энелер көргөн... Эмди де бу жол жаар көрүп, иженип, сакып жадылар.

Же карган Күжейдин эки уулы, бойлоры ок ошкош, жинт уулдар-ла кожо төрөл журтынан бу жолды төмөн алып, жууга атанганынан бери көп, көп жылдар өдө берди. Уулдары атана берген, эне десе бу ла үч агаштан туткан чеденнин жанында көстүн жажына тумаланып, уулдарына калганчы катап эрке сөс тө айдып болбой, аттын тибир-тине күүлеп, куу тозыны көдүрилип жаткан жол жаар көрүп, чырыш жүзүн өртөп турган жаштарды тере тонынын бөс кажылу уштугыла арчып, туруп калган. Фронтко атанган улусты үйдежип жүргөн сы-нар көстү аксак Жамантай үзенилерин бөктөрүп, чылбыр-тискинин баштарына түрүп салган ээрлү аттарды айдап алып, эртенгизинде жанып келерде, атана берген уулдар качан да ойто кайра келбеге-дий билдирген. Күжей ыйлай-сыктай эки аттын ээрин алып, уулда-рынын ээр-токумдарын, үйгөн-куйушкандарын айылда төрдин ба-жында турган жаан агаш кара кайырчакка сугуп салган.

Ол ло күндөрдөн ала карган эмеген журттан чыгып, чеденге жө-лөнүп алып, өзөкти төмөн чөйилип барган жолдон кажы ла энирде бозом киргенче, жылдыстар койылганча көзүн албай турар болды. Онын учун жолды өрө келген кижин озо ло баштап журттын алтыгы учында турган содон айылды, болчок тураны ла чеденге жөлөнүп алып, жол жаар көрүп турган буурыл чачту карганды көрүп ийетен.

Бүгүн Күжей торт ло жаргак ошкош болуп калган колынын сыр-тыла жашкайактып турган көстөрүн арчып, чеденнин жанында со-дойып калган, жол жаар көрүп турды. Ол эмди жол жаар темиккен ле аайынча көрүп жат. Сок жагыскан артып калган карган эмеген кем-ди сакыыр? Бу чөйилип барган кара жол онын уулдарынын кайа көрүп барган калганчы жолы эмес пе?..

Жуунун учы жаар карган эмеген бир катап жайдын жылу энг-

ринде шак мынайда јол јаар јайналганду ла иженгендү көрүп турарда, јаан уулы солдатский шинелин жүктенген, кирзовый өдүги боро тозынга туттуруп салган, бу ла јолды өрө тал-табыжы јогынан базап келген. Ол тушта карган эпе канча кире сүүнгенин айдарга да болбос. Ол база ла эрмек айдып болбой, эриндери тыркырап, көзиниг јажы төгүлип, уулынын колынан салбай, унчукпай турган. Онон бары-јогын азып, уулын күндүлөп, оны отургузар, оны јатыргызар јерди торт ло таппай барды. «Уулым арыган, јобогон... Јуунын-чактыг јерине жүрген... Амыразып, јыргазып». Бир ай өткөн кийинде уулы айылду болгон. Баштап тарый ончозы эптү-јөптү, нак јаткандар. Уулы да, келди де экилези јарыш эдип, «Күјей, Күјей» дежил туратан. Күјей энирлер сайын тышкары чыгып, јол јаар көрбөс болгон, је Күјейден јирип јип, ичерин ичип алала, уулы ла келди оны чала кыйа көрүп, ого кыйгастанып тура бердилер. Мыны Күјей көрбөчөн, укпачан кижин болуп, ойто ло кунугып, јүреги оорып, базап жүрген. Јаан уулы азыйда да чала андый соок буурлу, кыйгас, кырч кижин болгон. Је кижин өзөгинен чыккан балазып канайып јамандаар?

Карган эненин санаазына күнүн ле сайын кичинек уулы кирер болгон. «Јолдуум эзен жүрген болзо, база улуска кыйа көс болор бедим» — деп, ол кыштын узун түнине уйуктап болбой, бир тере тонын јамынып, база бир некеј тонын јастанып, печкенин јанында чорчыйып калган араай ыйлап јадатан. Онон бойын «Бу менин ыраланып-јоролонуп јаткан немем не?» — деп арбап, эки уулынын бирүзи де јанып келгени јакшы деп сананып, токунадынып јадала, уйуктап калатан. Бир катап келди: «Слер, Күјей, мында, печкенин јанында ажаныгар. Улус келзе, айылга барыгар, чаптык этпегер» — деп, оозын тыртыйтып, кимиренип, агаш аякка чайдап урала, Күјейдин алдына тургузып, теертпектен сындырала, эдеги дөөн чачып берерде, Күјей чыдажып болбой, үни тыркырап, «Сен мени ийтке бодоп турун ба?!» — деп кыйгырып ийген. Уулы, Токту-нени де айтпай, столдо түнзүйип калган ажанып отурган. Унчукпай отурганда, байла, үйинин кылыгын јарадып отурган болбой. Күјей ыйламзырап, некеј тонын алып, агаш аягын, чөйгөнин кол-туктанып, чадыр айлы јаар жүре берген.

Уулы ла келди колхозто јамылу иште иштегилеп турган учун, аймактан кандый ла јамылулар келзе, Токтунын айлына түжер, аракы-чеген, кожон-комут болоры көптөөр болгон. Бир катап кышкыда ыраак јерден кандый да бир ученый бу јерле јоруктап өдүп барадала, Токтунын айлында конгон. Онон карган эмеген чадыр айылда јадып турганын ол көрөлө: «Слердин јаанагар мындый соокто алан-ачык чадырда канайып јадып турган?» — деп сураган.

— Темиккени. Јаана турада уйуктап болбой јат — деп, Токту каруузын берген.

— Бу мыны научный јанынан шиндеп көргөдүй — деп, учений бажын јайкап айткан.

Токтунын үйи айылдарды керип, ончо улуска бистин Күжейдин ыра-јорозы кубулган, бисле кожо јатпай, чадырга көчүп алган деп, жарлап турды...

Је учы-учында аракыдаш, јыргаш Токтуны үйи-бойыла јакшыга экелбеди. Күлүктер колхозтын карманына кирип ийген ошкош. Ревизия болордо, счетовод болуп иштеп турган келишнин мойнына канча мунг салковой акча түшкен. Уулы ла келди Күжейдин сок јагыс јеерен уйын садып јадып, ончозын төлөйлө, кыр ажыра јаткан өскө колхозко көчө бердилер. Күжей сок јагыскан артып калган. Је эбире јаткан эл-јон өрөкөнди кара јагыскандыра артырбай, кем одын тартып берген, кем өлбөг чаап берген, уй эдип алыгар деп, колхоз бир торбок берген. Школдын үредүчизи болуп турган омок Јорукчы дейтен Јорукчынын уулы Эрке, јалакай јакшынак уул, Күжейдин јууда сурузы јок јылыыйп калган уулын бедреп, ол командир болуп турала, өлгөн керегинде бичик алып, Күжейге јууда өлгөн офицер уулы учун пенсия јазап берген. Онон ло бери кажы ла ай сайын почтальон келип карган эмегенге акча экелер болды.

Бүгүн Күжей чеденге јөлөнип алала, јол јаар ајыктап, күжүлдин куйругы ошкош чичкечек буурыл тулундарын бөрүгинин алды јаар сугуп, саамайынын ак кылдарын кулагынын үсти јаар кыстай тудуп, карганына бош борорып, јашкајактап калган көзин арчып, тере тонын бек кымынып, нени де сананар күүни јок турды. Эртен тура јаан уулы Токту эзирик келеле, аракы алып ичереге акча беригер, слерде акча көп деп чалчыган аайлу айдарда, Күжей өөркөл, кезем айткан:

— Акчаны сен берген беднө меге? Карган энегди сен азыраган беднө? Мени өлгөн уулым азырап јат, тирү уулым эмес. Чык!

Эмди јагыскан артып калала, мыны ончозын эске алыпарда, ичи-бууры анданыжа берди: «Токту кандый да јаман болзо, өзөгимнен чыккан балам ине. Јаман айдып, өөркөдип салдым ба?!»

Мынайып сананып турала, Күжей јолды өрө базып келеткен колында чемоданду, ак чамчалу, бийик сынду јинт уулды да көрбөй калды. Уул карган эмегенге јууктай базып келеле, чемоданын тургузып, «Јакшы ба, Күжей», — деп, ого тамырлары кырлайган ийделү колын сунды. Карган өрөкөн онын колынан тудуп, ажып брааткан күннин јаркынына кылбыгып турган көзин бир колынын алаканыла тагдактап, алдында турган узун, коо сынду, күрен чырайлу, күлүмзиренген көстү уулды чек танып болбой, је онын шулмус көстөрин кемнин де, туку качан да таныш кижинин көстөрине түней болгонын эске алынып, тыркырууш үниле айтты:

— Јакшы ла, сенде јакшы ба? Бу сен кемдийн эдиг? Кеберин таныш ла ошкош, је ады-јолыңды бош ло таппай калдым.

— Јорукчынын уулы Эркени канайып таныбай тураар, Күжей? — деп, уул каткырды.

— А-а, омок Јорукчынын уулы Эрке, бу меге пенсия некежил алып береечи уул турун ине. Је, је. Адагнын шулмус, омок көстөрүн сүрекей тӱзӱгӱн турбайын... Айлыма кир, балам, карган неме деп јескинбе, чекчиркебе — деп, Күжей сүүнип, уулды јединип, содон чадыры јаар кийдирди. Түнүктин бажында аланчыктарга күн тийин те турган болзо, айылдын ичинде бӱрүнгий. Оттын јанында борорып калган чӱйгӱндӱги белен чайдаг Күжей мендей-шингей уруп, тепшини Эркенин алды јаар јылдырып, куучындап, көӱрӱп отурды.

— Мынайып ла јадым, балам. Эмди кемге де керек јок болгонум бу туру. Ол јер јаар, эш-нӱкӱриме, эне-адама атапайын дезем. элчи келбейт. Мени ол јерде ундыгылап койгон ошкош — деп, Күжей каткырды. Чырайынын чырыштары да јоголо бергендий болды.

Эрке кӱлӱмзиренип, Күжейдин койу чайын ичип, кажы алтайда үренип јӱргенин, пени көргӱнин, нени укканын куучындап отурды.

Ак кубалдар оттын үстинде айланыжып, айакта чайга тӱжӱп, кайкалап турды...

БОЙЫНЫҢ ЖАРГЫЗЫ

Тышкары соок шуурган да шуурза, салкын көз-нөктөрдн чарак карла, тобракла, керек дезе оок кумакла да шыбай согуп турза, колхозтын клубында улустын тыныжынан, жаан темир печкеде күүлеп күйген одыннан, блааш-тартышту эрмек-куучыннан улам айдары жок изү болды. Улустын чырайлары оттын козындый кызарып, бастыра бойлоры изигилеп, эмди-эмди ле от алыжа бергедий болдылар. Теренин, аттын теринин, таңкынын жыды жытанат. Улустын үстиле чаңкыр ыш тартылат. Кем де жөдүлдөп, арбанат.

— Куды-ый! Ас таңкылагар, күрүмдер. Кижн мында таңкыга тумаланып өлөтөн туру не! Эй, уул, эжикти ач.

— Чык! Чыгып таңкыла!

— Бу кандый жылымзу папироска туру. Же, бирүзн берзен — деген үндөр угулат. Керосин лампа клубтын ичин өчөмк жарыдын турды. Калапту салкын клубка кирген кижинин колынан эжикти кодоро согуп, оны арай ла болзо, эжиктин сабузыла кожо кайра таштабай турат. Же жинт уулдын колы чыйрак, буттары капшуун, ол эжикти кенетийин ача тартып, клубка кире конордо, онын жүзине удур жабу толку жаба сокты. Жуун көндүгип калган эмтир. Ары-бери көрзө, отурар жер жок болордо, ол камчызынын билдиргезин карызынан да албай, турган жерине отура түжүп, эжиктин жаагына жөлөнүп, карбайа тонуп калган сабарларын кыжырада уужап, жуугында турган жаан кара темир печкеге жылыда берди. Онын соокко тоңгон сабарлары изип, тержейип, жүзи тыныскып турды.

Улус ончозы жиилеп-жиркиреп турарда, кереш-чабышты токтодор до арга жок тужында, жууннын председатели азу сагалы сарбайып, чачы эмештен буурайып жүргөн карган колхозчы чур-чуманакты токтодын болбой алаатып калган турарда, кирип келген уул баштап тарыйын нени де ондоп болбой отурды. Айла азыйда колхозтын текши жуундары сүрекей тал-табышту болотон. Улус узак өйдүн туркунына унчугушпай жүреле, торт ло бууныгып калган немедий. Кезикте эш кереги де жок немелер жанынан керешкилеп жадар. Кери-

жи жок ол кандый жуун? Демократияны элбеде тузаланып жадылар. Тал-табыш эмеш жипирей берерде, алырак көстү, ачынганына жаан тумчугынын таналары тастайып калган, жоон кызыл мойынду, бажын азада жүлип алган Белчековтын өткүн ле жакарган айасту үни ончо үндерди туй согуп, жап-жарт угулды.

— Сенин, тербезен тагма, жылытатан база немең бар эди! Бүгүн мында, эртен анда. Кара кардына болуп базып жүрген сендий немелерди мен көп көргөм! Мыны мен албаты-жоннын да алдына, аар-жамылуунун да алдына жажырбай айдарым!

— Мойно! Сен ойинег өтпө! Айткылаарга ол сенин катын эмес. Керектин аайын айт! — деп, жууннын председатели мандайынын терин колынын сыртыла арчып ийеле, жаан кара јудругыла столго јырс этире јудруктап, өткүн үниле кыйгырып ийди. — Эрмегинди өскөртпөс болзон, улусты уйалбай талаар болзон, мен сени текши жууннан сүрүп ийерим! Унинди жок эдип жадым!

— А-а, сен колхозный демократияны бузарга ба?! Албаты-жоннын ак санаазын јаба базарга ба?! — деп, Мойно оны жоон корчок сабарыла кезедип, ичкери энчейип, фуфайказынын тарылгазын чечип, айтты. — Сен мени закон билбес аамай, соксоо неме деп бодоп турун ба?! Тойорын!

— Айтсын!

— Чаптык этпегер!

— Јулда ла Мойно! — деген үндер анан-мынан көдүрилип чыкты. Жууннын председатели өрө туруп, нени де айдарга турарда, оныла коштой отурган аймакисполкомнын председатели оны чаганагынан ала койып, өрө турарга бербеди. Онон кичинек курч көстөриле Мойноны кезе ајыктап:

— Куучындагар, куучындагар, нөкөр Белчеков, — деп, коо үниле табылу айтты.

— Менин шүүлтемле болзо, колхозник кижии эки уй, бир ат, он кой тудар эдип колхозтын жаңы уставына бичип салар керек. Колхозтын да малын кичеерге, бойыстын да малысты кичеерге бистин күчис једер. Онын учун мен кажы ла колхозчынын билезине бир уй, беш кой артырар, артыкту малды айрыйла, колхозтын малына кожор деген шүүлтени төзинег ала јаратпай турум. Бу не, уулдар? Бу бис кайткан улус? Кош-Агаштын колхозчылары одус-төртөн койдон тудуп јат, кезиги аттан болгой, төөлү де деп уккам.

— А көчсөн, сени кем тудуп туру.

— Бойын көч.

— Чын.

— Мойно чын айтты.

— Түндү-түштү малдын јанына базар, а бойы мал тутпас.

— Түүк! Кемин кабыратан эдинг, кабырла!

— Чын.

— Чын айтты.

— Алтай кижн малы жок жадып болбос — деген үндер база ла жинлеп чыкты. Эжиктинг жанында отурган жнит уул коштойында Амыр өбөгөнгө шымыранды:

— Бу Мойно чын айдып жат па, өбөгөн?

— Айдыжы чын ла. Көп балдарлу, жаан билелү улуска малды көптөн тудар жөп берер керек. Же Мойного не жетпей жат? Ол ло ач бойы — дейле, карган жаан бажын булгай согуп, унчукпай барды.

— Таңкы тартпаар, таңкы тартпаар — деп, үй улус тумчуктары туй туткулайт, же таңкынын ыжы там ла койылып, толукта отурган улустың чырайлары жарт көрүнбей барды. Эңчикпес күлүктөр папиросторын жегдерине жажыргылап алаала, билдирбестег таңкылагылап турган ошкош.

— База кем куучын айдарга туру?! — председатель жоон карандашла графиннинг мойнына шыгкылдада согуп, — араайыгар — деп арбанат.

— Маа сөс беретен бе, уул? — деп, Амыр өбөөн унчукты. — Акыр, бу нени айдарга сананган эдим?

Каткы жир эделе, оног кенетийин токтой түжүп, эбире тым боло берди. Жаңгыс ла тышкары куйуннынг сыктаганы ла толукта кемнинг де терең уйкуда коркырада козырыктаганы угулат.

— Бу кем? Бу көрмөстинг учазы дөөн не теппес? — деп, кем де айтты.

— Эл-жоннынг жууны болуп жат. Эмеш те болзо, эрмек-сөзим айдарга турум — деп, учы-учында карган өрөкөн жалбак алаканыла чырыш жүзин сыймай тудуп, эрмекти колбулу айдарга кичеенет. — Мойно мында эл-жоннынг ак санаазын айдарга турум деген. Же андый да болзо, болор. Кем билер? Айла ол бойы коомой жаткан кижн эмес... Мен бодозом, Мойно албатынынг керегин корырга турган эмес, бойынынг боро кардын кичееп турган болбой, а.

— Мойноны кем билбейтен эди — деген үндер угулат.

— А сен эт жибезинг бе? Мал тутпазын ба? Мал азырабай, оозыңды ачала, сакып отур, кем эт-жуу салар эмеш — деп, Мойно айтты.

Табыш эмеш токунай берерде, Амыр өрөкөн нени де айдарга турала, колын жагып, отура берди. Мойно онынг кудазы болгон учун неме айтпады ба, айса сананып алган сөстөрин ундып салды ба, же төмөн көрүп, отура берди.

Жуун кыштынг таңы жарыганча өткөн. Аймакисполкомнынг председатели колхозчылардын алдына үни тунганча эки катап куучын айткан. Же оны улус тоомжулу тындаза да, колхозчылардан оны кем де жөмөбөгөн. Тайга-ташту жерге ады жок канайып жадар. Одын-сууны канайып једип алар дежип, бир кезек колхозчылар улу тыңгылап, колдорын јайгылап, ачынгылап турдылар.

Арт учында неме болбосто, жууннын председатели аайы-баажы жок ачынып, эки сурак тургусты: «Жоп по, жон эмес пе».

— Кажы ла колхозчынын билезинде бир уй, беш кой, бир жоон чочко болзын, артык малды колхозко табыштырзын деген кижин колын кодурзин.

— Чочко биске керек жок. Оны бойын жи.

— А карын жуузы калын танма эмес пе?

— Калырашпа. Же кандый жоп чыгаратан?

Клубта толо улустаң жук ле тоолу улус колын кодурди.

— Кем бу суракла жоп эмес, колын кодурзин!

Тып-тымк боло берди. Кем де колын кодурбейт. Ончо улус төмөн көрүп алган унчугушпай, бой-бойын чаганактарыла ийджиңи отурдылар.

— Бу не? — деп, аймакисполкомнын председатели уни тыркарап, кара чырайы кара-куу болуп кубулып, унчукты. — Мыны канайда ондойтон, нөкөрлөр?

— Акыр, уулым, сен тай ат чылап туйлаба, эрмекти табынча жолду айт — деп, Амыр өбөгөн айтты. — Мыны жазап шууп көрөр керек. Бис сендий жаан бичикчи улус эмесис, кезигибис ондоп болбой до жат. Кандый бир кижинин сөзине де жайыла беремис. Малды оны ончозын да табыштырып бербей. Же этти кайдаң аларыс? Лакпада ол жок. Эмди котлет жиирге Ондой баратан ба?

— А не? Акча ла болзо, котлет кайда барзын, тен макалу неме не. Чайнаш та керек жок, кылт ла ажырып ийерин — деп, кем де кейтийт.

— Сенйи жаңыс ла курсак, ийт-та-тай!

— Айтканаар чын ошкош, өрөкөн, — деп, арт-учында Чоднаков албаданып күлүмзиренди. Онон жанында турган тержек чырайлу, бийик сынду кижиге кылас эдип көрөлө, кимиренди: — Көрдин бе, эдип алган ижинди? Агитатор! Качы! Эртең бюроого!

Чоднаков тонын түрген-түкей кийип, бир кижин жаар көрбөй, жүзине удур соккон соок шуурганга удура жүткип, чыга конды.

— Жуун божогон. Сурак десе ачык артып жат! — деп, жууннын председатели Эжер өбөгөн жарлады.

* * *

Жууннан жанын келген улустын көп сабазынын сагыжы амыр эмес болды. Анчадала парторг Селешов ло колхозтын председатели Жабынаров бир де часка уйуктап болбодылар. Эртең талтүш киреде Селешов ло Жабынаров партиянын райкомынын бюрозына түшсин деп аймакисполкомнын председатели байа айтты не. Канайдар? Бюродо нени айдар? Уйат, уйат. Селешов жылу туразынын көзбөгинен карлу шуурганды аяктап, тышкары да чыгар, неме де сананар күүни жок отурды.

Салкын кичинек те серип турганы жок. Ол карла, тобракла шуур-рып, чедендердин агаштарында сыгырып, таскыл меестинг курч таштарын, аралдан жайкындалып жайылып аккан суунун тожын килейте жалайт. Өзөк бажында борорып көрүнип турган теңкек кара тайга бу капчал өзөкти төмөн үзүк жоктон шуурганла тынып, үрүп тургандый бодолот...

Эбире төрөөндөр, ончозы таайлар, жеендер, куда-кубуйлар — бирүзине ле килеп ийзен, түбектин болгоны ла ол, ончозы ла адааркажып келер. Мынан качып, өскө жерге барып иштеер керек болгон. Жагыс ла өскө жердин улузы кижини жарадар ба айса жок по, мыны кем билер деп Селешов кунукчылду сананат. Кечегин күнге жетире ол эл-жоннын санаазын жетире билерим деп сананып жүретен, же бүгүн көрөр болзо, ол туш улусты жакшы билерден болгой, бойынын үйининг де жажытту санаазын жетире билбес эмтир. Ненинг учун десе онын үйи, тегерик ак чырайлу, жобош ло уккур бүдүмдү, кыскачак сынду, эмеш кылыр да болзо, же кап-кара жараш көстү келин, ол жаар электеген ле шооткон айасту:

— Мойного жендиртип салдын ба? Эх, адын база партийный качы — деп, кезем айткан.

Ого удур а нени айдар? Айылдар сайын жүрүп, кажы ла кижиге бу сурактын учурын жартап берген болзом, кандый болгой не? Улусты жакшы билерим деп иженген. Керек десе Мойноны да жакшы билерим деп сананган. А эмди райкомнын бюрозында куйрукты толгодоры артты. Же бир жанынан көрзө, Мойнонын да айдары жолду. Колхозчылар оны сүүбейтен де болзо, ненинг учун онын сөзине жөмөшкөн? Он кой тутканынан база кем байытан эди?.. Же анайда бюродо айдып көр.

Тышкары соок салкын, же эки кып туранын ичи жылу да, жарык та. Орус печкеде одын тызырап күйүп, көөштө эттин тыртылдада кайнаганы угулат. Туранын ичинде кайнаган эттин тату буузы жытанып турды. Селешовтын беш жашту уулы, кичинек Колькачак, желмер кара чачы үрпейип калган, столдо нени де журап отурды.

— Тышкары чыгар десе, салкын учура берер — деп, ол улу тынып айдат.

Эжик калырт эдип, кайра ачыларда, сооктын тыныжы жылу турага кажайып кирип жайылды, оны ээчий соокко тонгон, салкынга торт ло көзи жашкайактый берген Жабынаров кирип келди.

— Бу мынын неме-атазы тежиле берди, жабага атты, жаман-жуудык кижини жыга согуп ийетен эмтир — деп, ол арбанып, омок-жардак үнденди. — Ээ, чаалта, сен, нөкөр, кунуга берген турбайын. Мен карын сүүнип жүрүм. Аттарыс бойыста артса, эзенде бу киреде карта-каазыла ойноп отураарыс.

— Чечин. Ары кедери, калыраба. Сеге ас жеджер болор деп турун ба? — деп, Селешов мендебей айтты. — Иженбе.

Бийик сынду, желбер кабакту, казыр кеберлү, же жалакай көстөрлү Селешов чала кирлене берген ак чамчазынын өмүри ачылып калган, орында такталанып алган отурды. Онын тыйрык соргуулду кангазынын оды өчүп те калган болзо, ол кангазын оозынан албай, өрө көрбөй, араай күнүреде куучындап отурат.

— Сен, нөкөр, неге сүүнип туруң? Мындый иш учун райком биске алкыш айдар болор деп сананып туруң ба? Жок туру, экем. Тең-тай ла же дижер болбой...

— Алдырбас, Иван Түнтеевич, бу керекти түзедип аларыс. Райкомдо куйрукты толгооры жарт. Же толгогпой жүрген туш бар беди? — деп, Жабынаров айтты. Ол соокко кызара берген жаактарын жыжып, бөрүгин ушта согуп, ондо жапшынып калган карды кактайт. Онон Селешовтың одожына отурып алала, мөңүн портсигарынан папирозын чыгарып, таңкызын тартып, чаңкыр ышты жайылтып ийди.

Иван Түнтеевич таңкынын чаңкыр ыжы өткүрө көстөри күлүмзиренип отурган Жабынаровты аяктап, тыйрык кангазынын когын столго кагып, араай сурады.

— Сен Белचेков керегинде нени сананып туруң?

— Чыйрак-чындый, иштенкей колхозчы — деп, Озочы Кыпчакевич айтты. — Ого үзеери онын эрмек-куучыны да бүгүн жолду болгон. Албаты учун бис экү туружып билбей жадыбыс, а ол билер. Сүү, сүүбе, же бу тыг кижги. Жаңыс ла өйинен өткүрө ач, комзоркок. Улустың күүн-санаазын биллип ийеле, оны кандый эптү тузаланды, а? Эмди ол герой, колхозчылардыг жылбүлерин корычы кижги. Бат, андый, нөкөр.

— Жок, мен ол керегинде сурабай жадым — деп, Иван Түнтеевич колын жаңгыды. — Онын ичинде не бар?

— Кем билер оны.

— Кем билер, бис билер учурлу — деп, Иван Түнтеевич ачынды. — Ол мал астадары жанынан сурак өңзире сурак, уул. Мени үйим де каарып жат. Мойного жендирип салдыг ба деп. А не? Улустың күүни андый эмес болзо, Мойно база нени эдип ийетен эди? Устиненг келген жакаруны бүдүрбей кайда барарың?

— Амыр өрөкөн база чын айтты — деп, Жабынаров унчукты. — Эртен бюродо немениң агы-чегин айдып берер керек. Колхозчылардыг күүни мындый. Божогоны ла ол.

Олор экү бир кезек өйгө унчугушпай тым отурдылар. Селешовтың уулы, кичинек Колькачак, печкениң жаында агаштан нени де жонуп, чимириги агып калган мыжылдап, нени де кимиренип, бойын соододынып отурды. Тышкары салкын бирде тымып, бирде ойто ло тыгып, темир печкениң трубазында огурып, онтоп турат. «Мал-аш кандый туру не? — деп, Жабынаров жүреги шими-

реп сананды. — Өлөн бары жакшы. Онон башка малды эмди кай-
даар айдаар эдис?»

— Мойнонын тышты советский де болзо, өзөгн кулак болуп-
тыр — деп, мындый шүүлтеге жаңы ла келген чилеп, Иван Түн-
тесвич кайкап айтты. — Эртен коммунизмге барарга жадыс, бис-
тинг ортобыста десе — кулак! Тьфу!

— Сен мыны жаңы көрдүң бе? — Озочы Кыпчакович каткыр-
ды. — Мойнонын санаазында сок жаңыс амаду бар. Асты берер,
көпти алар. Мыны мен туку качанна бери билетем. Ол кичинек
те тужында мындый болгон. Асты берер, көпти алар.. Мойно
качан бир тушта трудкүни эмесе жалы ас иште иштегени санаанга
кирет пе?

— Андый иш бергенде, керейлеп чыгатын эмей.

— Эмеш ле тузалу, акчалу иш болзо, ол торт ло көңкөрө жа-
дып ийетен, же ишке качан да бастыра күчин беринбейтен — деп,
Жабынаров куучындайт. — Эмди ол неге жетпей турган? Неге ачы-
натып турган? Жуунын өйи эмесе жуунын кийинде катуу өйлөр
болзо кайдат. Ол до тушта Мойно ончо улустаң жакшы жаткан
дежет.

— Опызы чын. Бу караңгуй жүрүмдү кижини — деп, Иван Түнтее-
вич улу тынып айтты. — Мен ого иштеңкей, чыңрак кижини деп ки-
леп жүрөтөм. Онын адаанын да алып туратам.. Айла иштеп билер
не күрүм. Оны жалку, аракызак деп кем де айтпас.

— Кандый ла болуп жат, Иван Түнтеевич, — деп, Селешов
айтты. — Кем онын ичине кирип жүргөн. Ол керегинде бир коркуш-
ту коп жүрөтөнү санаанга кирет пе?

— Ого чын деп бүдөргө де коркушту. Же мен бодозом, ол тө-
гүн. Мойно тоң ло андый эмеш пе?

— Улусты тыш жанынан калай көрүп, калай билип жадыбыс.
Озочы Кыпчакович, — деп, Селешов айтты. — Же бу керекти шин-
деп көрөр керек.

— Бойыс таң алдынан шиндеп көрөли.

— Жарайт. Же керек жаңыс ла Мойнодо эмес..

— Бистинг көстөрүстү тоолор, тоолор туй бөктөп салган не.
Шак мынан улам кезикте сокор немедий, кармадап жүргенис.
Улусты аярбай жадыс. Бу ла отурала, нени сананбадым деп ай-
дар? Оны-мыны шүүп ле отурадым. Кижини көрбөй калар не, көр-
бөй, сеспей калар. Шак мынан улам кезикте жакшы кижини өөр-
көт саларын, жаман немеге болушкан жүрөргөн — деп, Селешов
куучындап отурды. — Эмди райкомнын алдына барып, качынын
ижинен жайлаткар деп айдадым. Менен ле неме болотонун төгүн
неме болбойт..

— Же, андый-мындый неме калыраба. Тегине ле бойун бойы не
бурулаар? Сен торт көстү бе? Сенен де болгой жаан улус немени

жетире көрбөй калат — деп, Жабынаров чырайы сооп айтты. — Бойының бурузын алынып билер керек. Онон башка неме болбос. Же өйинен өткүрө бойын кыйнаарга, ончо буруны бойына алынарга база жастыра. — Онон ол көзнөк жаар аяктап, — бу жууктарда мен де көпти ондоор болдым — деп кошты. — Азыйда орус улус аймактын больницазына барарга ат эмезе машина сураганда, бербей карамдап туратам. Кандый уятту. Ол улус эмди мен керегинде нени сананып жат... Же, Иван Түнтеевич, бис жакшы керекти чик жок көп эткенис, жастыразы жок не болотон эди база. Андый да болзо, мындый сөстөрлө бойын токунадарга база жарабас.

— Онызы чын эмей база. Мен де билип жадым ла — деп, Селешов айтты. — Бис жакшы керектерди чик жок көп эткенис. Мыны сананып та жүрерге жакшы. Кижиде база бойына болуп карамтыгып жүрген бе? Улус ла жакшы жатсын. Эл-жон ло ырысту болзын.

Олор школдо үренгендерин, комсомолго киргендерин, онон жууга жүргендерин, жуунун кийининде ойто жанып келеле, төрөл колхозына бастыра билерин ле ийде-күчтерин берип иштегендерин эске алынып, узак куучындажып отурдылар. Тышкары шуурган эмеш жыгырай берди.

* * *

Жабынаров кийинип, жылу турадан чыга конордо, оны соок салкын орой тартып, жүзүн жалап, эдегин жайа сокты. Оромдо бир де кижиде жок эмтир. Бүрүңкий энгир кирип келген... Туралардын көзнөктөрүндө лампанын кызыл отторы көрүнөт. «Электростанция үрелип калган... Электрик кандый да запчасть керек деп эрмектенет... Оны кайдан алар? База ла Бийск жаар кижиде ийбегенче болбос эмтир» — деп, Жабынаров бойында сананып, бүткүл ремонт эдерге канча салковой акча керек деп санаазында чотоп, салкынга удур эңчейип, бажын бөкөйтүп, жеңиле жүзүн бектеп алган, деремнени өрө базып браатты. Колхозтын клубынын одожына жедип келерде, онын ончо көзнөктөри лампанын өчөмик одыла жарып турды. Ол клубтын жанына базып келеле, кирер бе, жок по деп сананып, тура түшти. «Бүгүн комсомолдын жууны болор керек. Нени айдыжат, кирип тыгдап укса кайдар?» — Ол клубтын жаан да, уур да эжигин ача тартты.

Клубка кирип келзе, онын телкем залында тоолу ла улус отурды. Репетиция өдүп турган эмтир. Турлуларда ла фермаларда комсомолдор жуунга келип болбогондор, онон улам жуун жуулбай, токтоп калган дештилер.

Кергиллов Санаа, колхозтын жиит койчызы, комсомол уул, сценада кандый да кожон кожондоп турды. Жети жыл үредүлү школдо кожоннын үредүчизиде болуп турган Торбоков Николай Лалбакович кожондоп турган уулдын оозы жаар кезе көрүп алган,

кезикте чырайы жарып, кезикте ачынганына кабагын жемире көрөлө, чуранадын ойнобой токтодып, арбанып турды.

— Музыканы, музыканы тында! Анаар ла үрдүрбезен! Баштайлы, бир, эки, үч... — Ол Санаага бу кожонды төрт-беш катап кожондотты. Бийик сынду, койу кара кабактары тудуштала өзүп калган уул. Ол ойиненг өткүрө жаан, байбак пыймалу эмтир. Кожонды коо, жараш үннле коолодо, чөйө кожондоп турды. Онон кожон божой берерде, ол сценадан түже секирип, магдайында быырайып келген терди арчып, айтты:

— Уф! Николай Жалбакович, арай ла болзо өлбөдим. Бу тен шыразы жаан неме туру не.

— А не? Артисттин калажы ачу эмес деп бодогон эдинг бе? Жок, ачу-у неме, карындаш. Онон бу сен бүгүн кайттын? — деп, Николай Жалбакович Санааны кайкаганду аяктап, чуранадынын топчыларын топчылап сурады. — Сен торт ло музыканы укпай, жалаң дөөн жүре берип туруң!

— Кулагыма не де угулбайт, жаңыс ла салкыннын күүлегени ле койлордын маарашканы угулат. Бу жотконго торт ло тунуп калган ошкош — деп, Санаа каткырды.

— Санаа, койлорун кандый туру? — деп, Жабынаров онын жанына базып келеле, оныла эзендежип сурады. — Мен бодозом, сен анда кырга чыгып алала, жаңыс ла кожондоп турган болорун.

— Кере түжине кижин койдын жанында жаңыска нени эдер? Кожон — ол менин пөкөрүм. Койды кижин кожонун жок кабырып болор бо?

— Сенин койлорун да кожонго үренип калган болбой? — дежип, залда отурган жниттер каткырышты. — Кожон тындап турала, койлорунг отоорун ундып, бош көдүртип калбазын!

— Ол тушта койлорго кажакан тудардын ордына, клуб тудуп берер керек — деп, кем де кокурлады. — Санаа олорды кожонго до тойдырып салбай.

— Койлорго клуб тудардан болгой, колхозчыларга да жакшы клуб тудуп алза, болотон ло — деп, комсомольский организациянын качызы, художественный самодеятельностьтын башкараачызы Күндүбей Сарыкөсов кабагын түүн, колхозтын председателинин эки көзинин ортозына чип-чике көрүп, кажы ла сөсти аңылап, кезем айтты.

— А бу клуб жаман ба? — деп, Жабынаров ары-бери аяктап, кайкады. — Мен бодозом, бу аймак ичинде эн жакшы клубтардын бирүзи.

Бир эмеш өйгө тымык боло берди. Жаңыс ла шуурган ойто ло казырланып, клубтын көзпөктөрине типилдеде соккону угулат.

— Бу слер нени айдып отураар, өбөгөн? Жаан кижин, колхозтын башчызы. Бу клуб па? Такаанын ботпужы не. Клуб кичинек,

кино болгондо, улус бадышпай јат. Улус ойноп, амырап отурап јер јок, јииттер бијелеер фойе база јок — деп, Күндүбей өөркөп унчукты.

— О кудай. Молодежь андый ла не. Танес-манес эдер јер керек дежер. Клуб тудар керек. Онызы чын. Мыны кижн база көрүп, сананып жүрбей, тогло андый тенек, сокор эмес — деп, Јабынаров айтты.

— Мен чын айдадым, Озочы Кыпчакович, колхозтын ончо јаш-ёскүримдеринин адынан айдадым. Бије керек, кожон база керек. Јашёскүрим оноң башка мынан жүргүлей берер. Чорт! Бу клубты воскресниктер де эдип тудуп албас па? — деп, Күндүбей Сарыкөсов өклөбрип турды.

— Бат, бат, јакшы айттын. Воскресниктер эдип, ого јүк клубтын агажын кезип, тартып алар керек. Андый ба, уулдар? — деп, Јабынаров сүүнип унчукты. — Комсомол неден тура калатан эди!

Николай Јалбакович бойынын ижин кичееп кыйгырып ийди:

— Репетиция өдүп јат. Экинчи номер. Ранса Белчекова, сцепага! — оноң чураназын ойной берди. — Залда отурган улус кичинек те табыш этпезин. Нөкөр Сарыкөсов, бойыгардын јеригерге отурыгар. Слер, Озочы Кыпчакович, репетицияны көрөр күүнигер бар болзо, артып калыгар. Эскө кандый да куучын јок.

— Је, је, иштегер, иштегер, јииттер!

Јабынаров чыга берди.

— Јаан кижиле эрмектежип билер керек — деп, Јабынаров чыга берерде, Николай Јалбакович Сарыкөсовко айтты. — Сен чын айттын, уул!

— Ого амыр бербес ле керек — деп, Қарчага унчукты. — Чыгыт көзөрлө чыт берип ийдим.

— Күндүбей чын айткан. Чын, чын — дежип, художественный самодельностью туружып турган уулдар ла кыстар, репетицияны көрөргө келген јииттер јиркиреже бердилер. — Јакшынак јаңы клуб тудар өй јеткен!

Бу күн репетициянын экинчи бөлүги кандый да күүн-күч јок өтти. Рая Белчекова ненин де учун кепетийин чырайы кубулып, сүүнчилү кожондорды кандый да кунукчылду кожондоп турды. Николай Јалбакович оны канайып та көкидип турза, эш ле неме болбоды. Репетициянын кийнинде Рая ла Санаа клубтан улустын эн ле учында чыктылар.

— Сен бүгүн кайттын, Рая? — деп, Санаа некей тонынын јенгин кийип тура, сурады. — Не болгон?

— Не де болбогон — деп, Рая јылу ноокыдан эткен јымжак арчуулын туй тартынып, јараш эриндерин чүмеркегендү ле өөркөгөндү чорбойтып, каруузын берди. Оноң кандый да амтанду, јараш, јылу јыт јытанат.

— Андый болзо, Рая, жакшы болзын. Меге тўниле жанар керек. — Санаа бөрүгүн туй тартынып, карызына камчызынын билдиргезин кийип унчукты.

— Мындый жоткондо бо? — деп, Рая чочып, көзнөк жаар көрди. Карануй көзнөккө кумакту кар шылыр эдип шыбай согулып турды. Санаа нени де айтпай, клубтан чыга конуп, салкын-шуурганду карануйда жоголып калды. Рая кайа көрзө, Санаа жок эмтир. Ол оны ээчий чыга жүгүрди, онон тура тўжүп:

— Санаа! Санаа! — деп, араай кыйгырды. Же онын айткан сөстөрүн оостог чыгып ла келерде, салкын үзе согуп, капчал өзөкти төмөн ойлодо берди.

Рая бүгүн Санаага ончозын айдарга сананган. Же ол нени де сеспей жүре берди. Санаа оныла кичүдег ала кожо өскөн ине! Ол билер, болужар учурлу. Школдо үренип турар тушта, олор экү кандый эптү жүрген эди. Же эмди Санаа школды божодоло, колхозто иштеп жат. Раяга дезе база бир жыл үренер керек. Раяга үренип божойло, нени де этпей ойноп, кожондоп, базып та жүрерге кем жок, ненин учун дезе адазы, Мойно, аргалу, жеткилдү жадып жат. Ого үзеери ол кызына, Раяга, сүрекей кару. Не ле керек дезе, жердин алдынан да болзо таап берер. Же ненин де учун оны көп улус көрбөй жат. Тойбос, ач тагма дежет. Күндүбей дезе оныла керижип, оны сен кулак неме деп айтканын көп улус уккан. Эмди онын адазы керегинде Санаа нени сананып туру не? Мындый сүүнчилү эмес шүүлтелер Раяга кышкы каникулдарда айлына жанып келген баштапкы күндөрдөг ала амыр бербей турды. Ого үзеери кечеге өткөн текши жуунда онын адазы ончо колхозчыларды көкидип, бойынын жанына тартып алган ла колхозчылардын малын астадар деген суракты жаратпай, коркушту тартышкан дежет. Парторганизациянын качызы Селешов Мойнонын жуук төрөбөнн, онын учун ого удур эрмек айдып болбогон ине дежип, клубта жуулган жинттер бу жуукта ла жаңы куучындажып, каткырыжып турган... Салкын Раяны өзөкти төмөн айлы жаар кийининен ийде салып айдап та турза, ол мендебей, араай базып браатты. Адазына ачынып, бойына килеп, жинт кыстын жүреги тыгыскып, өзөгинен кем де тырмап турган чылап ачып, көзинин жажы айланжып келди.

Рая көзи жашкайактып калган кирип келерде, адазы ол жаар сүүмжилү көрүп, каткырып айтты:

— Бу не болгон, балам? Көзинг не жашкайактыган? Айса пьесада ыйлайтан роль келишти бе?

— Салкын... — деп, Рая чечинип, өрө дө көрбөй айтты.

— Салкын, салкын, мен сени салкын учура берер болор деп коркып отургам. Эмди ле кийинип, клуб жаар барар деп сананып отургам, сен карын једип келдинг... — деп, адазы куучындап, өн-

дөп отурган малтазынын сабын туура салып, терлеп калган жаан кызыл мандайын колпладыла арчып, каткырды. — Ажанатаң ба?

Карган энези печкенин оозында таңкылап отурды. Өйү энези, адазынан чик жок жиит, ак чырайлу, кара көстү, чүмеркек кеберлү келин, бошпок ак колдорыла кулурды булгап, квашня белетеп мыжылдап, иштенет.

Рая нени де айтпай, экинчи кып жаар кирип, лампаны да күйдүрбей, карангуйда чечинип, кастын жунынаң эткен жымжак жуурканнын алды жаар кире конды. «Капшай каникул божойтон болзо» — деп, ол жылуға мылырап, үргүлөп сананды.

«Бу Раяла не болгон болотон? Байла, кемле-кемле өөркөшкөн болбой кайтсын...» — деп, Мойно кызынын неге де санааркап турганын тургуза ла сезип, ичинде сананды. Столго отуруп, уйуктаардын алдында тойо чайлап алды. Онон кийинип, тышкары чыгып барала, чеденди ажып, обоонын ыжык жанынаң жараш жытту көк-чаңкыр өлөңди жулуп, кучактанып, жылу ла ыжык таскакта турган жоон, тенгек уйларына ла оны оқыранып уткыган күрөң адына салып берди.

— Жигер, көөркийлерим, жигер. Быжыл өлөң слерге артыгыңча једер.

* * *

Бюродо ончозынаң ла артык Чоднаков атыланып турды.

— Нөкөр Селешовко бис иженгенис, бүткенис. Је ол бистин иженгенисти актабады. Партийный јакылтаны јайрадып салды. Ол керек дезе колхозчылардын алдына эрмек те айдып болбогон. Белчековтын агитациязы партийный организациянын агитациязынаң чик жок артык болгон ошкош. Керек андый болгонын «Кызыл таңдак» деп колхозто өткөн текши жуун неден де артык керелеп туру. Калганчызында, мен сурап турум: нөкөр Селешов, партийный организацияны башкарага слердин күчигер једер бе? Ижигерде бар жаан једикпести кыска өйдин туркунына түзедип болорыгар ба? Јартын айдыгар...

Селешов чырайы куп-куу болуп калган отурды. Кандый да кату кезем болзо, је Чоднаковтын айтканы чын болгон. Качан ого райкомнын качызы сөс берерде, ол тоолу секундка эрмек айдып болбой, учукпай турды. Онон кандый да уур јүкти ийнинен туура таштап ийген чилеп, терен тынып, үшкүрип, айтты:

— Буру менде туру... Онызы јарт. Агитация да коомой өткөн, мыны не јажырап? Је өнөтийин андый болзын деп сананган кижии жок ло. Јаңыс ла айдарга турган немем, нөкөрлөр, мында јаңыс ла Мойно эмес. Колхозчылар колында турган малын астадар күүндери жок. Озодон бери озочыл малчы Амыр өбөгөн нени айтканын Чоднаков база уккан. Ол айткан: «Магазинде сүре ле эт болзо,

малды не тудар?» А андый неме жок болзо, котлет јинрге Ондой баратан ба деп. Ого удур нени айдарын? Же райкомнын јобин Бүдүрерге түней ле албаданарыс. — Селешов терлеп-бурлап отурган Јабынаров јаар көрди. Опызы бажын јаратканду кекип, је нени де айтпады.

— Качан керек ондоло берзе, мени ижимнен јайлаткар, иштеп болбозым деп, јартын айдып турум, — Селешов отура берди.

Јеерен чачту, уйдын көзи ошкош тосток көстү, бешпек ак чырайлу, бойын эмеш кату ла сөзинен туура баспас кижн эдип көргүзерге кичеенип јүретен Безмеров Николай Михайлович — райкомнын баштапкы качызы ус сабарыла столдын үстинде јаткан јалбак шилге ток этире согуп ийеле, бюронын члендеринин јүстери јаар суракту ајыктап көрди. Же јажыл сукноло јаап салган столдо отурган улустаң кем де эрмек айтпады. Баштапкы качынын кабинетинде тып-тымек боло берди.

— Бюронин члендеринде нөкөр Селешовко сурак жок по? — деп, Безмеров ичкери энчейип, эки колыла столго тайанып, өрө турарга јазапып, айтты.

— Јок.

— Јарт.

— Ижинде кандый једикпес болгонын нөкөр Селешов билеп алды ошкош — деген үндер угулды.

— Анайдарда, нөкөр Селешов, — деп, Николай Михайлович јаан јеерен бажыла Селешов јаар кекиди. — Слер, нөкөр Јабынаров, база, — ол тууразында отурган Озочы Кыпчакович јаар көзинин кырыла кылчайып көрди, — сырангай ла кыска өйдин туркунына калык-јоннын ортозында партийный пропаганданы тыгыдыгар. «Кызыл тандак» колхозто өткөн текши јуун слерге јаан ченелте болды. Ол, байла, слердин санаагардан чыкпас... Мен бодозом, нөкөр Селешовты ижинде артырып койор, ого кату јакылта берер, колдо турган артыкту малды колхозко табыштырзын деп, јартамалду ишти колхозчылар ортозында өткүрзин деп некеер, мындый ок јакылтапы ла некелтени нөкөр Јабынаровко база эдер. Бюронин члендери бу сурак аайынча нени сананып јадылар?

— Бу ологорго баштапкы ла калганчы јакылта болзын — дежип, бюронин члендери баштарын кекингилеп, Јабынаров ло Селешов јаар көргилеп, кезиктери күлүмзиренгилеп отурдылар.

Јангыс ла Чоднаков нени де айтпай, түнгүйип калган отурды. «Сен, уул, эмдик ат чылап туйлаба» — деп, карган өбөгөннин айтканы эмдиге јетире онын сагыжынан чыкпай, онын меззин торт ло өрүмдеп турды.

Селешов райкомнын бюрозынан жанып ла келген бойынча коммунисттердин жуунын өткүрүп, кажы ла коммунист колхозчылардын ортозында кандый иш өткүрөтенин жартап берди. Оног бойы кажы ла айылга кирип, кажы ла колхозчыла таг алдынан куучындажып, ологро партиянын ла башкарунын исторический жөптөрин жартап турды. Ол керек десе Белчеков Мойнонын да айлына кирип, айылдын ээзиле экү көи сурактар аайынча блааштартышту куучын өткүрди.

— Жок, мен слерле жөп эмес. Бис, алтай улус, минип жүрер ады жок, саап ичер уйы жок канайып жадарыс? — деп, Мойно жаан көстөрин там алчайта көрүп, колын жайып, кайкап айтты. — Мен бойым учун айдынып турган эмезим, менде түгөй ле ат жок. Мен карган-тижендер керегинде айдып жадым. Темдек эдип менин энемди алалы. Ондый неме ады жок кайдаар барар.

«Күрөң ат эмди сенин адын эмес, энегнин ады болуп калган турбай» — деп, Селешов ичинде сананды. Же ол бу санаазын чыгара айтпай, күлүмзиренип, Мойно жаар көрди:

— Слер бойоор до бодозоор, Мойно, карган улуска ат не керек? Ологро кандый туза? Бойоор до бодозоор. Ат ологро иштеп турган эмес, ологро атка иштеп жат ине? Жайыла өлөң эдип турум деп жортор. Уйе-сөөги оодылганча өлөң чабар. Кыжыла десе өлөң тартып турум деп шыралалар. Корон соокто оны сугарар, азыраар... Же ологро аттан кандый кирелте алып жадылар?

Мойно ого удурани нени де айдып болбоды. «Сөс бажына тудуп алды ине, шилемирди» — деп, ол ичинде туйка сананды.

Селешов чыгып жадала, эжиктин жаанына тура түжүп, Белчеков жаар бурылып айтты:

— Сен, нөкөр Белчеков, бу сурак аайынча нени де айдар, нени де сананар болзон, онызы бойында туру. Ончозы сенин уйадында арткай. Же өскө улусты тектертип, жүзүн-базын куучын айдар болзон, ол тушта эрмек башка болор... Керек болзо, сенин жууда да жүргенинди эске алынып ийерис.

— Бу не? Кезедү бе?

— Канайда ондойтон эдинг, анайда ла ондо. Же Талдуда Чийменин уулы Кару жаанып келген...

Кенетийин Чаманын эди-каны сооп, чырайы кугара берди.

Селешов Иван Түнтеевич ол жаар кылчас та эдип көрбөй, эжикти калт этире жаан, чыга берди.

Салкын токтогон. Сүрекей аяс ла тымык күн турды. Жастын келери узак та болзо, кар терлеп, кайылып, туралардын жабынтыларынан жерде жаткан шүлү карга тамчылар мычылдада тамчылайт.

Аралдын ол жаанында кара агашка бүркеткен узун кырлак туу

түлтүйип калган унчукпай турат. Деремненин эжик алдында кайа ташту таскыл меестердин карын салкын учурып, кобы-жиктерге тыгып салган, меестер торт ло каранты учун, яс чек ле жууктап келгендй көрүнөт. Туралардын трубаларынан, олордын жанында турган каа-жаа чадыр айылдардын түнүктөрүнөн чагкыр ыштар чоргыгылап, көк тенгериге көдүрүлүп, анда жылыып калат.

Алмардын жанында Күндүбей Сарыкөсов тракторун эргизип, оны күркүредип болбой, калактап, арбанып турды:

— Жагыс тракторды эргизип аларга жарым түш керек. Жылу гараж бар болгон болзо, база мындый болор беги, эмди өлөңгө эки катап барып келер эдим.

— Онызы чын, Күндүбей, быжыл гаражты айдары жок тудуп аларыс — деп, Селешов онын жанына базып келеле, айтты. — Чупча тогуп калган ба?

— Эмди де эки часка эргизерге керек, двордо уйлар дезе өлөңди үзе жип салган, куру туруп жат. Артыктап тартып алган өлөң бу жоткондордо божоп калган...

— Керек коомой болуптыр — деп, Селешов айдар немезин таппай, бажын жайкап, үшкүрүп турды.

— Мен эки жылдын туркунына колхозтын правлениезин гараж тудар керек деп эреп-жайнап келдим, же эш ле неме болбоды — деп, Күндүбей бийиркегендү соок көстөрүн Селешовтын чырайынан туура албай, кату сыркынду эрмектенди. — Ады база миллионер колхоз! Бисти жагыс ла «Крокодилде» жураар керек. — Ол сүрткүштү кап-кара колдорун марлянын болчоктоп салган үзүктөриле арчып, көзине тужуп келген кулакту бөрүгүн карызыла өрө ийде салып ийди.

— Же адылбагар, арбанбагар, «өрөкөн». Канайдар? Быжылча шыралайтаң турубыс. Агаш кезер, белетер керек. Тьфу! Иш деп неменин бажына чорт то чыкпас. А кой малыс онду кажан жок туру. Оны канайдар? Олор темир эмес тынду немелер не — деп, Селешов эмдик кылыкту аттын жалын сыймап, жобожыдып турган чылап, Күндүбейдин ийинине бойынын уур колын салып, коо үниле араай куучындап турды. — Сен бисти мыны ончозын көрбөй туру деп туруң ба? Бир уунла ончо жыртык-тежикти туй тудуп болбозың ине. Бу ла көрзөң, мынызы керек, онызы керек. Уйларга двор керек. Слерге клуб-театр керек. А больница кайда?

— Онызы чын, Иван Тунтеевич, — деп, Күндүбейдин соок чырайы эмеш эрип, тееркегендү ле кату сыркынду күрөң көстөри жылып, үни жымжай берди.

— Сен, Күндүбей, энирде бистин айылга кирзег, куучын бар — деп, Селешов көзинин тержек жыкпыгыла нмдеп ийеле, ары болуп, деремнени төмөн телтейип, жарындарын жайкап, табылу база берди.

«Чындап та, мен өйинен өткүрө өктөмжиреп турган болорум ба?

Селешов то, Жабынаров то мененг тепектер эмес ине — деп, онын кийнинен ары көрүп, Күндүбей бойында сананды. — Же кандый да болзо, мен түнгей ле ок айдарым, олорды сүре ле торсуктап, тыйба-ладып турза жакшы. Онон башка једип алган једимдерине болор-зынгылап, токунагылай да берерден маат јок». Ол ичинде күлүм-зиренип, каткырып, тракторынын кабиназына кирип, оны күркү-редип ийди. Трактор күркүрөп, бастыра бойы селендеп, выхлопной трубазынан чанкыр ышла аттырып турды...

Јуунун ойинде, качан Күндүбей ле онын нөкөри Мендиге он үч-он төрт јаш кирер тушта, олор темир салданын кийнинен тентириле-тентириле үрбеп базып туратандары, салданын тутка-зынан бек тудуп, оны јерге бадай базарга күчтери јетпей турата-ндары эмди мындый күчтү темир атка отурып алганда, онын са-наазына сүре ле кирип турар болды. Ол тушта онын нөкөри, онон бир јаш кичинек Менди, кой кабырып јүретен. Ол кийген кийими бош үлбүрөп, кызыл эди көрүнип јүргөн учун, улуска көрүнеринен уйалып, јажынып јүретен. Койлорын тойдыра кабырала, олорды тебеледип салала, Күндүбейге кыра сүрерге болужып туратан. Олор экү бирүзи салданын бир тутказынан, экинчизи экинчи тут-казынан тудуп алала, арый берген аттарды ачу сыгырышла, кай-ыш камчыла изидип, ичкери айдап, јергелей базып туратандар. Эңирде айылдарына јангылап келгенде, Мендинин кичинек карын-дажы Санаа чай ичишке ичи тастайып калган, торт ло төрт сөбк уулчак, јаан кижинин көзи ошкош санаалу көзиле јайналганду кө-рүп, талкан јийдим деп ыйлап, агаша аягын ары-бери мергедеп туратан. Менди ого бригаданын одузын айланыжып тура, колдын-буттын аразынан уурдап алган бир ууш талканын, эмезе Күндү-бейдин ле бойынын јигенинин артканын, эмезе койлоп јүреле, өлтүргөн өркөзинин эдий экелип бергенде, уулчак сүүнгенине кый-гырып, арык колдорынын алакандарыла чабынып, курсакка арай карылбай, кем де блаап аларга турган чылап, мендеп-мендеп јип отуратан. Мыны көрүп, Мендинин көзинин јажы төгүлип, ол туура көрүп, унчукпай отуратан. Қере түжине бойы оозына чыкту неме салбаган учун, аштаганына бажы айланып, кускузы келип, тизеле-ри тыркырап туратан. Кичинек Санаа бир ууш талканнын јыдына болуп, ичи сыстаганча томон чайдан ичип алала, оттын јанында малдын шыйрактарынан эткен туулакка койоннын балазы чылап болчойо јадып, уйуктап калатан. Энези иштеп арыган ла ачынган јанатан. Кезикте бойынын шыралу јүрүминин ачузын јаан уулы-на, Мендиге салып, оны согуп та туратан. Ол тушта Күндүбей нөкө-рине кандый коркушту килейтен эди!

Ол тушта бир кезек улус өскүс-јабыстын көзинин јажын ичип, байыган эмей. Мойно ол тушта колхозтын председателинин заместители ле кладовщик болуп иштеп туратан. Ого колхозтын склады

бойының кладовойындый болгон. Мал-неме сойгондо, оның эди каранга ла кайылып калатан эмей. Ол үй улуска, бала-баркага кизиреп, ары-бери алчайып, мантадып туратан эди. Сүре ле мен фронтко жүрген, шыркаткан кижиде мактанып, аймактан келген жамылуларга жалканчып, ологорго кой сойып, кайдан да кулур, мот алып берип туратанын көп улус билер.

Бир катап бригадандан эт жылыярда, оны сен уурдаган деп, койлоп жүрген Мендини тудала, токтоктогоны Күндүбейдин санаазынан өлөрдин өлгөнчө чыкпас. Ол күн түнде Күндүбей өштөп, Мойноның туразының көзнөгүн ойсоккони, өч алганына маказыраганы база ундылбайт.

Эртең тура Мендини конторага экелерде, Мойно, Опой, Санушка мында жуулыжып алган каткырыжып турарда, Мендининг энези ыйлап, кыйгырып, уулын соккони, чын уурдаган болзо, мен оны өлтүрүп саларым деп айтканы, керек болзо, мен баламды слерге өлтүрүп берейин, жигер деп онтогони эмди де Күндүбейдин кулагына жарт угулат. Ол тушта тайгадаң түшкөн Амыр өбөгөн алмардын жанына жортуп келеле, мыны көрүп ийеле, уулды энезинен айрып алган.

— Уурчы күчүкти өлтүрүп салзын, сен оны не айрып туруң?! — деп, Опой шыркырууш үниле айдала, — и-и-и — деп каткырып, бастыра бойы селендеп турган.

Бу күн энгирде Күндүбей ле Менди деремнениң эжик алдында мееске чыгып алала, орой түн киргенче отургандар.

— Ол ийтти, сени соккон учун, жаргыга берер керек — деп, Күндүбей айткан.

— Оноң не болор? Мойно судьяны да садып алган — деп, Менди чырайы кугарып калган айткан. — Оның айлынан уурының эди табылганы санаага кирет пе? Былтыр жайгыда. Көп болордо, милиция келип, тинтиди ине. Же Белчеков канайып та актанып чыга берген, колхозтын малының эди деп айткан дежет. Ол тушта колхоз малды кайдан сойот. Төгүн. Керектинг аайына чыгарга келген судья ла шылучы эки-үч күнге Мойноның нажызы керик Опойдын айлына аракыдайла, койдон сойдырып жийле, жангылай берди ине. Ого үзеериң Мойно мени соккониң кем де көрбөгөн, энем мени соккониң ончо улус көргөн — деп, Менди ачу күлүмзиренген.

Жуу божоордон бир жыл озо ологор экү жетинчи класста үренгендер. Менди сүрекей жакшы үренип туратан. Ол үлгерди эмезе куучынды эки-үч ле катап кычырып алала, эске алынып, айдып беретен. Кандый да уур задачаларды чаазынга бичибей, сагыжында бодоп ийетен. Оның учун үредүчилер оны сүрекей сүйүттендер. Кандый сагышту, керсү уул болгон эди.

Мойного соктырган кийинде, ол бош ло арыктап, там ла үрелип, кара көстөри чек каткырбас, кунукчылду боло берген. Ол сүре ле

јөдүлдөп туратан, је түкүрүгин качан да көргүспөйтөн. Балдар оны соокко өткөн болор деп бодоп туратан, ненин учун десе онын айлы деремнеден беш километр ыраак болгон, ол күнүн ле јанып туратан, кийими десе јыртык, соок болгон.

Деремнеде ол тушта телефон до, радио до јок болгон. 9 майда, айас, јылу күнде, јуу токтогону керегинде солун табышты јурт Советтин элчизи Узун Келин деп чоло атту үй кижии экелген эди. Ол тушта Мендинин көзинде кандый да ижемји, сүүмји көрүнип келген. Адазы јууга атанган күннен ала суру-чап јок јылыып калган. Је андый да болзо, адам тирү, олјого алдырган болор деп, Менди иженип јүретен. Эмди јуу божоордо, олјодо улус јанар, јайымга чыгар. Адам да јанып келерден маат јок деп куучындап туратан. Калганчы экзаменге ол келбеди.

Айлына барып јүргөн балдар ол оору, төжөктөн туруп болбой јадыры деп айдып келдилер. Ол күннен ала Менди төжөктөн өрө турбаган. Курсак јок, экзамендер күч, онын учун көдүртиген болор дејип, үредүчилер бойларынын паекторынан бир эмеш кулур јуујла, калаш быжырып, база бир кичинек сарју табала, Күндүбейди тургуза ла мыны јетир дешкен эди.

Качан Күндүбей кирип келерде, Менди өрө өңдөйөргө албаданган, је өңдөйип болбой, тумчугыла эмес, оозыла солуктап, каткырарга албаданып айткан:

— Сен мени јаскы торбок чылап куйруктаарга келдин бе? Менин өрө туратаным төгүн неме болбой, — онон калашты ла сарјуну көрүп, — озор меге болушпас — деп, туура көргөн. Энези кичинек Санааны алганча койлой берген ошкош, айылда ол јаңыскан эмтир.

— Эртен-сонзун бистин деремнеге врач келетен дежет. Мен оны бери јүктенип те болзо, экелерим. Ол сени көрөр, эмденип јазылар эп-арганы табар — деп, онын торт ло онкойо берген көстөри јаар Күндүбей јүреги ширтилдеп көрүп, је онын санаазын јарыдарга омок үниле айткан.

— Нөкөр, эмди мен јаңыс ла терс канла, иринге түкүрип јадым — деп, ол јөдүлдөп, јер јаар түкүрип айткан. — Сананзам, өкпөм үзе үзүлип, ирип, чирип калган ошкош... Мойно соккон кийинде былтыр јайдан бери быјыл јайга јетире терс канла, озо баштап канла какыргам, эмди торт ло тулку кандар ла ирин чыгар болды...

Деремнеге аймактаң врач келерде, Күндүбей оны эреп-јайнап јадып турлуга јетирген. Врач Мендинин көксин тындап көргөн, карызынан тудуп, јүрегинин согулыжын тоологон. Онон кем де јаар көрбөй, айткан:

— Устү, јакшы курсак јигер. Өкпөгөргө соок өткөн эмтир. Туберкулез. Бойыгарды чеберлегер.

Мендининг энези эки колы бош салактап калган, көзининг жажы айланыжып калган, врач жаар жайнаганду ла чөкөгөндү көрүп турган. Врач үй кижини онын көрүжине чыдажып болбой, чемоданынан жөдүлдинг ле баштын оорузынын таблеткаларын алып берген.

— «Болот канайда кызыган» деп бичикти экелдин бе? — Менди кургак эриндерин жалап, врачтын сөстөрүн тындап та укпай, Күндүбейден сураган.

Ойто кайра деремне жаар келип жадала, врач үй кижини Күндүбейге айткан:

— Ол уулчак сенин нөкөрүн бе?

— Ээ.

— Коомой, ол эмди өрө турбас.

Мыны Күндүбей билип те жүргөн болзо, же бу сөстөрдү угала, бастыра бойы соой берген.

Үч конгон кийинде Мендининг энези Күндүбейге бош ло коркып, чочып калган жеткен.

— Менди сени барып, экел ле экел деп, жайнап турарда келдим.

Олор деремнеден Салаага једип келерде, талтүш болгон. Ајас, јакшы күн турган. Менди Островскийдин «Болот канайда кызыган» деп романынын калганчы страницазын кычырып јаткан.

— Балам, сен не амырабайдын? — деп, энези кирип келеле, уулынын колында бичикти көрүп ијеле, айткан: — Үч күнге түндүтүштү кычырып јат. Уйкум келбейт деп ајдат.

— Эне, слер чүрче чыксаар, менин Күндүбейге ајдатан сөзим бар — деп, Менди бичикти јаап айткан. Энези чыга берерде, ол Күндүбейге кандый да килеген, эмезе комудаган көрүшле көргөн: — Је, божогон. Көзимди јумуп, уйуктаган болзом, ойто тыныш алынып болбой божоп калар эдим. Бу бичик үч күнге жүрүм учун өлүмле тартыжарга болушты... Эмди мен ого удурлашпазым. Темей неме... — Онон онын чырайы кандый да саг башка боло берген. — Бар. Мен амырайтам — деп, ол көзин јумуп, учында айткан.

Күндүбей нени де ајдып болбой, ајылдаг чыгала, торт ло санаазы јок немедиј кечү жаар сербеедп баскан. Бежен алтам өткөн бө, јок по, ајылдан Мендининг энезининг ачу-корон кыйгызы угулган:

— Балам! О, кудай, балам!..

Бүгүн өлөн тартып барала, Салаанын јалаңын ајыктап, өткөн жүрүмин, нөкөринин өлгөнүн Күндүбей катап-катап эске алынып, өч алар деген санаадан улам, тыныжы буулып турды...

* * *

Райкомнын бюрозынын кийинде «Кызыл таңдак» колхозтын коммунисттери ле комсомолдоры баштамы партийный организациянын качызы Селешов Иван Тунтеевичке баштадып, колхозчылар

ортозында јартамалду иштер өткүргени, көп колхозчылар бу суракты јакшы ондоп алганы, кандый да јөп чыгарып болбой, үзүлип калган текши јуунның кийинде бу јуулган колхозчылардың экинчи текши јуунынаң јарт көрүнди. Бу јуунда көп колхозчылар куучын айттылар. Клубта јуулган улус баштапкы јуундагызынаң чик јок көп болды. Јуунга керек дезе карган-тижендерден бери келдилер. Сок јангыс Белчеков келбеди. Шак мынаң улам артыкту малды колхозко кошпос дежиң керейлеген немелер башчы јок артып калала, чек тымый бердилер. Өткөн јуун тушта Мойноның меке сөстөрине кирген улус бүгүн бойларының турумкай эмес болгондорынаң уялгылап, Мойного ло оның колтукчыларына ачынгылап, јуунда оларды карам-кайралы јок сөгүп турдылар.

Колхозчылар ортозында јаан тоомјылу карган колхозчы Эш өбөгөн кемнің де изү куучынынаң токтоныкпай јилеп-јиркиреп турган колхозчыларга колын јангып, олар тымый берерде куучындап баштады:

— Мен бодозом, колхозчылардың колында турган малды астар керек, нениң учун дегежин, бир кезек улус јангыс ла бойларының хозяйствозын кичееп јадылар. Андый улус колхозко иштеериненг кыйып јадылар. Эки-үч саар уйлу, атту эмезе кулунду беелү, јирме-одус койлу, бежен-алтан касту билелер колхозко не иштеер? Олар бойларының да хозяйствозының бажына чыкпай јадылар.

— Чын, чын.

— Төгүн.

— Бойында ат јок беді?

— Ха-ха — деген үндер Эш өбөгөннің куучынын туй базып ийди. Ол оноң ары нени айтканы чек угулбай барды. Јуунның председатели графиннің мойнына оның ок бөгіле шынкылдада согуп, кыйгырып турды.

— Нөкөрлөр! Араайыгар, араайыгар. Сен, Токтой, не багырып турун? Эрмек айдарга турган болзон, сөс алала, айт.

Талтүште башталган јуун орой түнде божоды. Колхозтын текши јууны колхозтын Уставына эткен јангы түзедүни јарадын алды. Бу јөп аайынча кажы ла колхозчының билези бозулу эки јоон уй, сегис кой, бир јоон чочко эмезе ат тудар, артык мал бар болзо, тургуза ла колхозко табыштырар учурлу болды.

— Алтай улуска чочко не керек. Ат тударыс — дежиң, бир үнле кыйгырып ийгендер.

— Эртеп минип јүрерге эрјине малдан артык не керек!

— Машина, мотоцикл алыгар!

— Машинаңла тайга-ташка чортты эдеринг бе? Ары ла болзон, кебеліп каларын.

Колхозчылар клубтаң экиден-үчтен чыгып, таңкылап, кимиренип, эмезе јаркырада куучындажып, таркап турдылар.

Јууннын учы јаар ээчий-деечий куучын айткан, бош ло терлеген-бурлаган Јабынаров ло Селешов, олорло кожо Чоднаков колхоз-тын клубынан улустын эн ле учында чыктылар.

— Мылча, торт ло мылча — деп, Чоднаков каткырып, маңдайынын терин арчып, бөрүгүн кептей кийип айтты. — Јаңы клуб тудуп алала, мыны общественный мылча эдип алыгар, Озочы Кыпчакович.

— Јарайт. Эзенде келзегер, слерге чабынарга кайын јалмуур јазап саларыс — деп, Јабынаров кокурлады.

— Акыр, эмди кайда барып түнейтен, сенин айлынга барайын ба, Иван Тунтеевич? — деп, Чоднаков эстеп айтты.

— Слерди база кайдаар эдер! — деп, Селешов каткырды. — Киригер, киригер. Изүү чай да табылар, јымжак төжөк тө табылар.

— Бистин јерде кажы ла кижинин айлына барзагар, чык деп качан да айтпас — деп, Јабынаров айтты. — Бистин улус күндүркек, јалакай улус. Керек дезе Мойно до чык деп айтпас.

— Ол карын јамылу кижини келди деп јалканчыыр эмей — деп, Селешов айтты. — Акыр, ол бүгүн јуунга не келбеген болотон?..

Јоткон-салкыннын өкпөзи өчкөн. Тымык та, айас та түн турды. Мундар тоолу јылдыстар караңуу чанкыр тегериде мызылдаган, јер јаар чоктү көстөриле көргилеп турдылар. Күндүбей тегери өрө кайкаганду ајыктап, ару кейди јенил тынын, айлы јаар араайын базып браатты. Кичинек тужында оны карган энези јылдыс тоологон кижинин ичи јарылар деп, ого јылдыс тоолотпой коркыдып туратаны сагыжына кирерде, онын каткызы келди. Онын кийинде кем де тон карла түрген-түрген кыјырт-кыјырт этире базып клееткени угулды. Удабай ого Санаа јаба једжиип келди.

— Јакшы ба, Күндүбей?

— Јакшы, — кепетийин ачынгаына Күндүбей чыдажып болбой, — је сен мени не истеп турун? — деп, онын јолын туй туруп, оны соок сыркынду көзиле кадай көрүп, тумчугынын үйттери јаанап, сурады. — Сен төрөөндн, эш нөкөрдн тапкан эмезин бе?!

— Күндүбей, слер канайып тураар, нени айдадаар — деп, Санаа алаатып, туктурылып, эмештег тескерлеп айтты.

— Мойнонын кызынын кийининен јүгүрип турганынды билбес болор деп турун ба?! Билерим, билерим — деп, Күндүбей ичкери энчейип, өчүркөп, кордоп ло маказырап айтты. — Јакшыны тапкан ла турун! Бар, бар! Не турун, бар! Мойнонын јөөжөзин оронуп, курсагын јип, јырган-сайрап јат. Онын јетирген улу «быянып» ундып салдын ба? Билерин бе сен, чимириктү тагма, акагды кем өлтүргөн! Мойно... — Күндүбей кепетийин эки колыла јүзин јаба тудуп, өксөп турган ба айса онтоп турган ба, је бастыра бойы селендеп, нени де айтпай бир эмеш турды.

Санаа озо баштап нени де ондоп болбой, је Күндүбейдин айткан

калганчы сөстөрүн угуп, жүреги шимирт эдип, чырайы кугарып, нени айдарын, нени сананарын аайлабай турды.

Озо баштап Күндүбей билинди. «Акыр, бу мен канайып турум? Тенек уулчакты кандый жеткерге ийде салып жадым». Ол бар жок күчиле көксинде кайнап келген коронды, өч алар деп амадаган санааны жаба басып, Санаа жаар бурылып, үни тыркырап айтты:

— Жок, жок. Сенин акаң оорып өлгөн. Же мен Мойноны көрөр күүним жок, онын учун жүүлгексип, та нени айттым болбогой...

Санаа үни тыркырап, ого жайнулу көрүп айтты:

— Учына жетире айткар. Айткар учына жетире! Мен Мойного тийбезим! Чертенип турум, тийбезим! Же мен неменин жартын билер учурлу. Ол менин карындажым, акам.

— Билерим, билерим — деп, Күндүбей ойто ло катуланып, кезем сыркынду айтты: — Ол мге карындаштан да артык болгон. Сен онын жүрүми керегинде нени билерин? Нени де билбезим! Же качан бир тушта мен сеге ончозын куучындап берерим, эмди жан, уйукта. — Санааны ийделү, жаан колыла араай ийде салып ийди. — Мойного тийбе, мен төгүн айткам. — Онон ары барарга турала алаңзып, ойто бура согуп, Санааны жардынаң кучактай алып, араай айтты: — Баралы, баралы, карындаш...

Айдыг жүк ле эки жангызы. Чанкыр тенгериде чичкечек коркок мөңүн ай ла тоозы жок мызылдашкан, суркурашкан жылдыстар ак карга бүркеткен жалаңдарды, кырларды кандый да жарт эмес өчөмик, уйкузырап калган немедий жарыкла жарыдып турды. Деремнеде бир кезек туралардын көзпөктөрүндө оттор мызылдажа берди.

Амыр, тымык... Жангыс ла эки уул тон карга кыжырада араайын басып брааттылар.

* * *

Селешов чыга берерде, Мойно бир кезек ойгө кыймык жок, чырайы кугарып калган отурды. Онын бастыра бойын, ал санаазын, жүрегин бирүзи бирүзинен коркушту санаалар кара булуттардый каталыжып, кысталыжып бүркеп ийди. Онын ырызы, аргалу, жеткилдү жатканы, бу жакшынак туразы, куурмактап, жүзүн-жүүрленип азырап алган малы, ак-чек эмес те болзо, же качан да бузулбагадый тойу-ток, бек жүрүми эки-үч ле сөстөн жемирилип, көстөри карангуйлай берди. Азыйда Карудан ол керегинде письмо келген деп угала, ол мындый тың коркыбаган эмей.

Мойно ло Чийменин уулы, Кару, фронтто кожо жүргендер. Бир катап, озор окоптордо отурар тушта, от-калапту адыштар болор тушта, Мойно бойын бойы шыркалап ийгенин Кару көргөн лө ого шырказын таңып аларга болушкан... Онон бери көп жылдар өтті. Кару суру жок жылыып калган. Ол ло от-калапту адышта ол өлтүрткен болор деп, Мойно сананып жүретен. Же айлына жанып келеде, ол Карула кожо фронтто жүргени керегинде кемге де айтпаган...

Эмди Кару, торт ло жер алдынан чыгып келген неме чилеп, жер-алтайына жанып келди... Канайдар? Кайда барар? Мойноны эзен-амыр, аргалу, жеткилдү жаткан деп угала, ол айдыжы жок өчүркөп, жаандарга угузар. Ол тушта Мойноны төрөлин саткан деп, военный трибунал жаргылаар...

Шак мындый санаалардан улам, онын эди-каны соок терле бүркеле берди. Ол бу түрмедеги жанып келген тербезен неменин сөзи төгүн, коп, ол жамандап туру деп актанза, актанып та ийер эди. Же онын килинчектү жүрүми, онын эткен жүзүн-базын жаман кылыктары ончозы кайкалап чыгып келердег маат жок. Жаргы оны түңей ле ок жаргылаар. Керек болзо, онын Менди деп уулды да сокконы, онын өлүминде бурулу болгоны ак-жарыкка чыгып келер. Күндүбей бу күндерге жетире нөкөри учун очин алып болбой, каныгып жүрү...

Үйдө кижиге жок болгон. Мойно туразынын төринде кыбына кирип алала, кере түжинне жымжак орынында жадып, потолок жаар көрүп алган, бойынын өткөн жүрүмүн ончозын эске алынып жатты. Онон ары, энгиргери, нени де сананар күүни келбей барды. Керек дезе бойынын уяадынын алдына бойун актаар да күүни келбеди...

Же, качан эжикте кыпта кызынын өткүн ле коо жараш үни угуларда, Мойно чочыганына тура жүгүрүп, жарым түшке бош ло карый берген чырайын уужап, омок ло сүүнчилү, жардак, ийделү болуп көрүнөргө албаданып, эжикке базап келди. «Бүгүн балам нени де билбес, жакшы — деп, ол ичинде сананды. — Эртең, эртең мен онын көзине удур көрбөзүм. Эртеңгизин эртеңги кудай билзин».

Ол эжикти чакту колыла ийде салып, элбек жардын түзеде тудуп, эжикте кыпка чыгып келди.

— Ада, мен эртең таңла атанарга тергенип турум — деп, Рая жажыркап ла ол жаар эрке көрүп айдарда, Мойнонын жүреги жылый берди. «Балам нени де билбейтен болзо, кайдат...»

— Онызын бойун билгейин, балам, — ол күлүмзиренерге албаданып, же күлүмзиренип болбой айтты.

— Ада, слер кайтаар?! Слердин чырайаар куп ла куу, не болгон? — деп, Рая жаан кара көстөрүн тазырайта көрүп, чочып ла коркып сурады. — Слер оору болбойоор. Андый болзо, мен эртең атанбазым.

Кызы барбай артып калала, бу коркушту табышты угуп ийер бодор деп ширтилдеп, Мойно мендеп айтты:

— Жок, жок. Атанар болзон, атан, балам, менин бажымнын ооруз эртең турага жетире жазылып калбай...

* * *

Экинчи жуун божогон күн түнде Селешовтын айлында Жабынаров, Чоднаков, Селешов бойы бир чөөчөйдөн аракы ичип, таң жарып клеедерде, бир ле болгон уйуктабас туру дежиб, куучындажып

отурдылар. Олор үчү сок жаңыс лампаны курчай отургылап аларда, олордын жаан көлөткөлөри тураныг ичин чек туй бектеп нйди. Селешовтын үйи экинчи кыпта кичинек уулчагыла кожо амыр уйуктагылап жаттылар, онын учун Иван Түнтеевич бойы казан-айакты башкарып турды.

Чачын тескери килейте тарап алган, мойнына жетире шык этире топчылап салган кара кительдү, эмеш талбак кулакту Чоднаковтын кара көстөри лампанын жарыгынын жаркынына кискенин көстөриндий суркурап:

— Коркушту керек эмтир, коомой керек — деп, бажын жайкап, куучындап отурды. — Карудый серемжилү кижининг сөзине бүдүп, оны жаргылаар деп айдарга жарабас. Же олор экү чып ла чын фронтто кожо жүргени жарталза, слердин Белчеровко кем де килебес. Оны кату каруузына тургузар... — деп, Чоднаков куучындап отурды.

— Онын андый керек эткенин кем билген? — деп, Озочы Кыпчакович соок көрүп, тыйрык соргуулду кангазынан чагкыр ышты чыгарып айтты. — Жууныг баштапкы жылдарын, жуудан шыркалу жанган кижиге болуп, жаан күндүде жүрген дежет. Ого үзеери тудунаркабынар, чыйрак кижини улус сүүп, тооп жат. Же Мойноны улус сүүбейтен де, тообойтон до, улус оног жалтанып, коркып жүретен.

— «Мойно деп кижиле фронтто кожо тургам, ол кижиге бойын бойы шыркалайла, жана берди» — деп, Каруданг письмо келген дежип коп жүретен. Же Каруданг база письмо келбеген, ол суру-сап жок жылыып калган, коркушту коп ол ло бойынча ундылып калган — деп, Иван Түнтеевич эки күнге уйуктабаганынан сур көстөрининг тержек жыкпыктары кызарып калган куучындап отурды. — Эмди Кару жанып келди. Ол эмди айдыжы жок Мойнонын кылынган кылыгы керегинде жетирер. Эмдиге жетире канайып угуспай туру?

— Кару кандый керек эткен? — деп, Жабынаров Чоднаковтын кара чырайы жаар кезе көрүп, сурады. — Слер ненин учун оны серемжилү неме деп айдып тураар?

Чоднаков бир эмеш унчукпай отурала, айдайын ба айса айтпайын ба деп алаңзып турала, оныла коштой эки коммунист, райкомнын члендери отурган учун кыскарта айтты:

— Озо баштап ол олжодо болгон, оны бистинг улус жайымдаган ошкош, же жанып келеделе, эзирик болгон бо, айса кандый, согушкан, мынанг улам керекке кирип, бурулаткан.

— Азыйда ол коомой ло эмес уул болгон эди... — деп, Озочы Кыпчакович айтты.

— Кижиге өскөрип жат — деп, Селешов неге де санааркап айтты.

Сенекте кемнинг де тизиреде басканы угуларда, ончозы унчугушпай эжик жаар көрдилер. Эжик калырт эдип, элик тере жаказы телтейген, ак кыруга туттурып салган Күндүчи кирип келди. Ол меелейин уштып, жүзин уужай тудуп, жакшылашпай да айтты:

— Јаман јеткер болуп калды.

Тураның ичинде тым боло берди.

— Мойно Бөрүлү Артта Баткыйлардын агаш айлында жадыры. Та јеткер болгон, та бойы адынган, је туку качан божоп калтыр.

— Чын эмеш пе?! — деп, баштап тарый малга бөрү табарган болор деп сананып отурган Селешов тура жүгүрип, ичкери энчейип, үни тыркырап сурады.

Јабынаров ло Чоднаков бой-бойы јаар көрүштилер.

— Кече мал бедреп жүреле туштадым, ийт-куш јин салбазын деп, агаш айылдын эжигин бектеп салдым. Айылдын јаныпа от салып койдым — деп, Күндүчи отурбай айтты.

— «Эткен јаман кереги качан бирде бойынын кара бажына једип јат» деп, алтай улус айдатан — деп, Селешов айтты.

— Бойынын јаргызы — деп, Чоднаков унчукты.

«Кызыл таңдак» колхозтын элбек јаландарын, кырларын, агашташту тайгаларын, кобы-јиктерин эртен тура күн јымжак ла јылу јарыгыла сыймап, эркеледет. Колхозтын јурты ойгонып, туралардын трубаларынан чанкыр ыштар чоргып, оромго јойу улустар, чанакту аттар, трактордын күзүреген табыжы, автомашинанын оурганы толо берди.

Санаа айлына једерге мендеп, адын ээртеп, ого јенилчек мине согуп, трактордын јанында турган Күндүбейге бажыла кекип ийеле, турлуда айлына күн өксөөрдөң озо једип аларга мендеп, адын камчылап, кечү јаар мантатты. Онон удаан јок аралдын кечүзинде онын коо, өткүн, јараш кожоңы сыылап, кырларга јаңыланып, өзөктің ичине јайыла берди.

ЈАНЫ ОИ

Кыскарта кезип салган чачын јиткези јаар јууй тарайла, чычайта буулап алган кыс тар јикпезине тужалып, чөйө алтамдар эдип болбой, бүржендеп, базып келерде, клубтын јанында турган уулдар ла кыстар оны кайкаганду ла опсыркаганду ајыктагылап, ого клубтын эжиги јаар јол бергилеп, эки јара тура бердилер. Јнит кыс бажын бийик көдүрүп, јарындарын јайкап, кызарта будып салган толу эриндерин содойтып, тегенектер чилеп сарбайыжып калган кирбиктери өткүре азыйдагы үүрелери јаар чынарканду көрүп, олорло эзендешкен аайлу бажын кекип, тепкишти өрө бийик чоңчойлу туфлязыла токулдада жүгүрүп чыкты. Је ол эжиктин тутказын тудардын кажы ла јанында, онын тар јикпези болчойто тартып койгон учазына кем де тыч этире чертип, чычайта буулап алган чачынын учынан серпе тартып ийди. Эбире каткы јир эдип калды. Кыс ачынганына эбире согуп, онын алдында оозын јаан ачып алган, јаан-јаан сары тиштери арсайып калган, каткырып турган уулдын јаагына тажып ийерге колын көдүрүп жүреле, оозын јескинген аайлу тыртыйтып, колын кийни јаар јажырып, јараш кара көстөриле уулды кезе көрүп, тумчугынын үйттери јаанап калган унчукпай турды. Эмеш-эмештен каткы токтой берди. Јаан арсак тиштерлү уул каткызын токтодоп, јалбак алаканыла оозын јаба тудуп, бир алтам тескери алтап, оног кичинек көстөриле сүмелү жөрүп, јабыс бажырып айтты:

— Јакшылар ба, Јиији Јыртаевна, не унчукпай туругар? Айса, алтай тилигерди ундып койдыгар ба?

Јиији ачынганына кара көстөри там ла карарып, чырайы ујалганына изип, кызарып, үни тыркырап, араай айтты:

— Мал.

— Мен бе? — деп, уул чырайы там ла јарып, неге де маказырап, сүүнип сурады. — Мен мал кабырып, мал азырап турган кичи малга да түнгей болуп калбай база, је сенин албаты ортозына жүрүп, кичи бололо, келгенин кайда? Сен бойын күйругын чычайта буулап салган байталга түнгейинди бодонып турун ба?

Уул жаан оозын жарбайта ачып, жаркырада каткыра берди. Эбире турган жинттер ле жинт кыстар оп-соп боло бердилер. Кандый да болзо эби жок, кижн канайып ла кийинер. Айла кыс кижини мынайып уйаттаарга жараар ба?

— Бу сен канайып туруң, уул! Ойинег өтпөзөң — деп, кыстардын бирүзи унчукты. — Жини, сен ого аяру этпе, мези чайпалып калган иемени оны, фи!

Кыс уйалганына ла өркөгөнине кара көстөриниң жаштары мөлтүрөп, ыйын жүк ле арайдан токтодып айтты:

— Бу канайып турган уул... Уйат жок. Мениң кийген кебимде не керегин бар? — Оноң ол сенектең түже жүгүрүп, клубты эбире согуп, айлы жаар түргөн-түргөн бүржендеде база берди. Ончозы эпюксына бердилер.

— Баштапкы урок кандый өтти? — деп, жаан керек эткен кижн болуп тыңзырканып, жалбак тиштү уул оны эбире турган уулдарды ла кыстарды аяктап сурады: — Ондыйларды үредип салганда, жакшы болотон эмей...

— Яша, сен улусты не шоододың? — деп, жобош, шыранкай көстөрлү, узун кара тулунду, ак чырайлу кыс жаан тиштерлү уул жаар кылчас эдип көрүп, айтты.

— Мен улусты да шоодып жадым, бойымды да шоодып жадым — деп, уул кичинек те ачынбай айтты. — Бойын бойы шоодып билбес болзо, өскө улусты не шоодор?

— Калыруш шилемир, сен тилиң тарт, уул. Оозым ла бар дейле, ойинег өткүре үрдүртпе — деп, база кем де унчукты.

— Жалмуур ден оны тегиндү эмес адаган ине — деп, күрен костюмду уул онын жаанына басып келеле, соок айтты.

— Узун тил мойыңга оролотон эмей, уул. Мотри. Тилиңди кыскарта кезип саларым.

— Канайдар база, Вася, кижн сөкпөй жүрүп болбой жадым. Чек ле тилим кычып турар. Көрмөсти ле оны! Билбей калала, та нени нени айдып ла ийер ине. Ичим энчикпес — деп, Жалмуур, орус ады Яша, жткезин тырманып, кутус көстөри суркурап, айтты. — Слерге жуук кемди-кемди өркөттим эмеш пе? Андый болзо, жаманымды таштаар.

Койу кара чачын тескери тарап алган уул тудуштала өзүп калган койу жалбак кара кабактарын элий-селий түүп, ан журап салган мөңүн портсигарынан папиросты чыгарып, онын какпагын тырс этире жаап ийеле, карманы жаар сугуп айтты:

— Же каткыр ла, уул, жаңыс ла каткыдан улам калак боло бербезин.

Жаан арсак тиштерлү, сүре ле каткырып жүрер омок көстөрлү, кокурчы, кожончы, тилгерек Яшаны жаңыс ла Сарысайдын эмес, же эбире жаткан ончо өзөктөрдиг улузы жакшы билетен... Ол көрбө-

гөн улусты баштапты ла катап көргөн бойынча, олорго сүрекей келишкедий ле олордын кылык-жангын, кеберин чикелеп көргүзип тургандый чоло атты адап ийстен. Онын адаган чоло аттары улуска торт ло сагыс чылап жапшынып калатан. Онон канайып та айрылып болбозын.

Литтер клубтын жанына бир эмеш жиркирежип тургулайла, онон чураначы уул келбесте, бирден-экиден тарап-таркап жангылай бердилер. Клубтын эжигинде жангыс Яша ла колхозтын агрономы Василий артты. Яша жалтырада арчыйла, кончын чурапта чылап түрүп алган сопокторы кыжырап, ак чамчазынын төжи ачылып калган ары-бери базып, кандый да бийе үренип, кимиренип кожондоп, эдер немезин таппай, чыданыкпай турат. Василий сенектин тепкиштеринин бирүзине такталанып алала, чанкыр кырлардын бажы жаар, ажа берген күннин кызыл тагдагын айкап, неге де санааркап ла алаатып калган, тагкылап отурды. Ол акыр не керегинде сананган? Кандый да жарты жок күүн жүрегине толуп келди. Студент жылдар. Көөрөм санаа ла кеминг де качан да ундылбагадый көстөри. Же болгой... Жаскы кыра ижи башталганына бери бир да катап мылчага кирбей, түндү-түштү иштеп, станда, жалагда конуп, кирленип калган учун бүгүн мылчага киреле, кирди-торды жунуп, ару кийимнен кийип аларда, кандый жакшы. Эт-кан амырап жат.

Эмди эн ле кыска да болзо, же колхозчылар амырайтан эн ле жайым өй болуп жат. Жаскы кыра ижи божогон. Өлөң ижи башталгалак. Жас. Өлөң, чечек көрөр-угарга жетпей түргөн өзүп, агаштардын бүрлери жарылып, жалаңдар, кырлар жажара берген. Арка-тууларда кандык кызыл өрттий жалбырап, меестерде сөөскөндөр чечектеп, ар-бүткен жүзүн өгдү эн жараш кийимдеринин бирүзүн кийинип алды.

Бозом энир кирди. Улустар уйларды саап алала, бозуларла кожо агыдып ийерде, олор меестинг эдегинде эмезе аралдын жаказында отоп жүргүлөйт. Бозу айдаган балдардын табыжы угулат. Деремненин алтыгы учында, онон жарым беристе төмөн турган фермадан келип жаткан келиндердин ле кыстардын кожоны, сүт тартып келеткен абрада шадрлардын калырашканы ла сүт тартып турган көөрөм, төгүнчи, бала-барканы, ончо улусты соододып, жүзүн-базын неме куучындаар Кудачы өбөгөннин омок куучыны ла келиндерле кейтижип, кокурлажып келеткени угулат. Василий мыны ончозын тыгдап, унчукпай, санааркап калган отурды... Жаш өлөңнин жараш жыдынан, жастын жымжак, эрке жылузынан баш айланып, жүзүн-базын санаалар башта кайнап, көк өлөңгө көңкөрө жадала, амырап, өлөңнин тадырада өскөннн тыгдап жадар күүни келип турат.

Клубтын алтыгы жаында турган жап-жангы конторанын элбеген

эжиги канайда да кайырт эди кайра ачылып, колхозтын председатели Ыртай Иваныч, кыскачак сынду, семис кижги, терлеген-бурлаган болчондоп, ботпондоп чыга конды. Оны ээчий аймакта журтхозинспекциянын начальниги, шил көстү, уулчак ошкош бүдүмдү, сырсак кижги ле база конторага жуулып калыражарын сүүйтен тоолу колхозчылар чыктылар.

— Техниканы, техниканы чеберлеер керек — деп, начальник шанжап, колыла ары-бери жагып, айландыра нени де көргүзөт. Ыртай Иваныч пени де айтпай, жагыс ла онтоп, үшкүрүп, болчок бажыла болчондодо кекип турат. Онон клубтын сенегинде таңкылап отурган Василий Ундубасовты көрүп ийеле, ичкери чатпас эди, үйе жок немедий, ээлгир бошпок колыла ол жаар уулап, айтты: — Аа, сен күлүктин бойы бедиг! Бичириге билетен эмтиринг, же иштеерге та кандый болбойың, көргөйс. — Онон карманынан бүктеп салган газетти ушта тартып, Ундубасовтын жагына базып келеле, онын койны жаар таштап ийди. — Мындый немеле мен арчынбазым да! Бот сего, уктын ба? Бичикчи-биликчи неме бол! Тен үредерге ле турар. Укаркаарга устар. Мошейниктер!

Ундубасов алаг кайкап, газетти алала, жайа тартып ийерде, ондо онын, Ундубасовтын, «Техниканы чеберлебей турулар» деп бажалыкту статьязы жүрди. Ол мыны көрүп ийеле, нениг де учун кызарып, төмөн көрүп айтты:

— Төгүн бе? Айса төгүн бе? — Онон кенетийин ачынып, ичкери энчейип, үни тыркырап кошты. — Чын немени мен кайда да болзо айдарым, газетке де бичиirim. Быжыл жаскы кыра ижинде беш трактордын жүк ле үчүзи иштегени төгүн бе? Сеялкалар белен эмес болгоны база төгүн бе? Жаскы кыра ижи жайгыда божогоны база төгүн бе? — Ол газетти Ыртай Ивановичтин тумчугына жууктадып, онын көзинин алдына ары-бери жагып турды.

— Күчүк! — деп, Ыртай Иваныч жүзи торт ло көгөрип, кыйгырып ийди. — Сен бу жыду статьяңла менин көзим дөөн не сайып туруң?! Сен мени не кезедип туруң?! Мен бирме жылга иштеп жадым, сен десе бирме де күн иштебедиг.

— Жүс те жыл иштеген болзоор, меге керек беги!

— Сен озо баштап иштеп көр, онын кийинде үрет! Мен канча-канча жылдарга иштегем, газетке качан да жамандадып бичитпегем — деп, Ыртай Иваныч там ла атыланып, жагыс жерге туруп болбой бийелеп, чатпаңдап, кыйгырып турды. — Бирме жыл иштегем, же сендй жыдымар немени көрбөгөм...

— Жылдар ажыра жажыпбагар — деп, Ундубасов нениг де учун кунугып, кенетийин чөкөп айтты. — Ойында кижини эмеендер чилеп талабагар. Жыдымар дегени ол не? Слер ойинен өтпөгөр, өбөгөн. Үн жок улусты талап амтажыган, ух, көрзөгөр оны. Жастыра бичиген болзом, жаргыга беригер. Ондо неменин аайын ондогылаар.

Тал-табыш, кериш-согуш көрөргө, угарга сүүйтен бир канча улус мында жуулыжып келдилер. Мыны көрүп ийеле, Жыртай Иваныч калык-жоннын алдына, ого үзеери аймактан келген жамылунын алдына, тоомжызын жылытпаска, табыжын эмеш араайладып, оноң керижерин токтодып, унчукпай барды.

— Критиканы сүүр керек — деп, журтхозинспекциянын начальниги шил көзин түзедип, Жыртай Иванычтың жардына таптап, айтты. Оноң Василий жаар бурылып унчукты. — Же, нөкөр, бис эртен куучындажатаң турубыс. Кериш-кечиш жогынан бу једикпестерди јоголтор эп-сүмени бедреп, бар аргаларды тузаланар керек. — Оноң жылу күлүмзиренип ийди. — Вася, сениң айлыңда кижини конор јер бар ба, уул?

— Јок, јок, бистин айылга барак — деп, Жыртай Иваныч аймактан келген јинт жамылу уулды колтуктай алып, ичкери болды. Оноң ол ичкери јуткип, оны салбай, айлы жаар ууланып, кимиренди. — Э, тойдың ба? Кижини ле билбес танма чылап, јыдып ла јүрөү...

— Слер тегин јерге өбөркөп туругар, Жыртай Иваныч, — деп, ол күн энгирде чайлап отурала, аймактан келген жамылу, Николай Кирикович, араай күлүмзиренип айткан. — Ол уул керекти јакшы билер, ак-чек санаалу, иштенкей уул. Мен институтта оныла кожо үренгем, онын кылык-јаңын јакшы билерим. Сөгө айдып ийзе ачу ла. Же немениң чынып айткан кижини тоор, угар керек.

— Эмди јаш улус билбей, а — деп, Жыртай Иваныч јарбынып ийген. — Мендий чирик төңөш база не болотон эди. Пенсияга чыгар өй келген ошкош.

Жыртай Иваныч кандый да тар кийим кийип алала, күскүнин алдына ары-бери толгожондоп турган кызы жаар кылчас эдип көрүп ийеле, түлтүйип калган унчукпай отурат... Бу көп жылдардын туркунына иштеген, ак санаалу, билер, арбанчак та болзо, улуска киленкей кижини, калганчы жылдарда канайып та арбанып турза, јенени де јетире билип болбой, јүрүмнөң артып, азыйда эн артык председателдерден эмди чала уйан председателдерге көчүп калганын бойы јакшы билип, кунугып јүрөт. Онын өйи өткөн ошкош. Колхозтын ижин-тожын да азыйдагызына канайып түндөерин? Ак мал да өскөн, акча-јөбжө дө көптөгөн, ого үзеери техника да деп немени Жыртай Иваныч кичинек те ондоп болбой јүрөт. Азыйда амыр ла неме болгон. Эмди электрификация дежер. Ончо фермаларды механизировать эдетен дежер. Колло уй саабас, машинала, электричестволо саар. Же бу ончозы јакшынак та керектер болзо, Жыртай Иваныч нениң де учун јалтанып, жаңы керектерди ичкери јылдырарга тидинип болбой турат. Канайдар? Үренген эмес база! Өй, јүрүм оны озолоп барган туру. Же кандый да болзо, ачу, ачу... Керек дезе оны, канча жылдарга иштеп, колхозты өрө алып чыккан кижини, Ундубастын уулындын немелерден бери үредип јүрөт.

Жыртай Иванныч унчукпай, чайын шөлүрөдө ууртап, уур санааларга бастырып отурала, аймактаг келген Николай Киндикович те, кызы Жинжи де чыга бергенин сеспеген эмтир. Энир койылып, жымжак, жылу тун қырларды, өзөктөрдү билдирбестен, тал-табыш жогынаг бүркеп ийди. Тураныг ичи чек карануйлай берди.

— Жок, болор, — деп чай урарга үйининг сунган колын жайладып, Жыртай Иванныч тунгак үниле айтты, — Ка, байагы неменин арткан болзо, бери берет.

— Бу сен бүгүн кайттын? Кандый түбек боло берди? — деп, үйи, орто сынду, эрү, жараш чырайлу кижин, кайкап сурады. — Калганчы өйлөрдө мен сени торт ондоп болбой турум. — Онон өрө туруп, ару, серүүн жос полло шылырада басып, аяк-казанды калырадып, графинди ле стаканды шкафтаг алала, өбөгөннинг алдына тургузып берди. — Отты күйдүрейин бе?

— Жок.

Онон ойто ло тал-табыш жок болуп калды. Жагыс ла графиннег аракыны стакан жаар кыйтылдада урганы угулат. Жыртай Иванныч жарым стакан аракыны жык берип ийеле, ичи-бууры жалбырап, изий бергенине маказырап, көзин жумуп ийди. Онон ойто ло өткөн жүрүмин эске алынып, комудалду санана берди. «Өй өткөн, өй өткөн — деп, ол карануйда бажын кекип, сананат. — Бир тушта эр ле болгон эдим. Аймактын да, областьтын да жаандары көндүрө ле бистинг колхозко келгилейтен эмес беде? Эг озочыл колхоз деп эбиреде мак ас жайылган беде? Эмди орто, талорто колхозтордын бирүзи болуп калды. Оны, Жыртай Иваннычты, көп жылдарга иштеп келген атту-чуулу председательдердинг бирүзи деп карамдап, эмдиге жетире ижинен чыгарбай турган эмеш пе? Андый болзо, заявление бичип, иштег не чыкпас?..» — Жыртай Иванныч база бир стаканды ичип ийеле, калаштын кадып калган кадарын жыткарып, онон үшкүрип, карануйды кезе аыктап отурды... Тымык. Амыр. Жайгы салкын көзнөктинг алдында турган жаш кайындардын жалбырактарын элбиреде согуп турды. Бу кайындарды Жыртай Иванныч бойы отургускан. Бастыра деремне жажыл болзын деп кычыру эткен. Же бүгүн тоолу ла туралардын жанында эки-жагыс агаш өзүп жат. Бу да амадузын Жыртай Иванныч учына жетире бүдүрүп болбогон.

Үйи Желечи, эмезе Елена Кармановна, өбөгөннинг кылык-жагын жакшы билетен учун, онон эрмек сурабай, ого чаптык этпей, тууразында тым отурды. «Бу Жинжи кайда барган болотон?!» — деп, ол тышкары кижин табыштанат па, жок по деп кичеенип тындайт... Ого, үредүчи кижиге, журт жерде канча жылдарга үредүчи болуп иштеп келген кижиге, институттан бойынын төрөл колхозына практикага келген кызынын, сок жагыс кызынын бир кезек кылык-жагы жарабай, оны ачындырып, уяалтып жүрди. Же Жинжи сүрекей эрке кысине, оны канайып адылар? Бойы ла билгей база. Улус онын кызын

шоодып, каткырыжып жадылар. Јинттер оны «стиляга» деп электеги-леп јат. Ол керегинде Василий, агроном Василий, азыйда оның эн артык үренчиктеринин бирүзи, нени сананып жүрү не? Олор экү-нин најылажып, каруузыжып жүргени Елена Кармановнага канай-ып жажыт болотон эди? Елена Кармановна энениң сескир жүрегиле ончозын сезип, эрмек-куучын јогынан билип салган эмей. Је кандый да болзо, оның кызын улус шоодып, электеп турганы база ачу ла неме. Акыр, эртен оныла јазан куучындажар...

Јыртай Ивановчтын столдо отурала уйуктап, коркырада козы-рыктай бергенин Елена Кармановна угуп ийеле, өрө туруп, оны жардынан силкип:

— Тур, тур өрө дейдим — деп арбанып, оны ойгозып болбой ачынып, мыжылдап, оны орын јаар апарарга кичеенип турды.

* * *

Кериш-чабыш токтоп, Јыртай Ивановч ла аймактаң келген јамылу туура баскылай берерде, арсак тиштү Яша кайдан да чыга конуп келеде, айтты:

— Международный айалга катулана берди бе? Ээ, керек коо-мой эмтир, Василий!

Олорды эбире турган улустаң кем де тыйт этире каткырып ийди, кем де јөткүрип ийди. Је Яша база нени де айдарга жүрерде, алмардын ары јанынан абра күлүр-калыр чыга конды. Суйук, сар-бак, сары сагалду, талбак кулакту, чек эскире берген кызыл күрее-лү јакпак бөрүгүн шыкшыттай кийип ийген, карбайа каткан сары плащын кумуй тартып ийген Кудачы өбөгөн келиндерди ле кыстар-ды бричкага толтыра отургузып, бойы шадрлардын бирүзине так-таланып, јалку күренг беени сабап, ыйын-кыйын келип јатты. Кудачының кей төгүннинен, кокурынан абрада отурган келиндер буур-лары талганча каткыргылап клееттилер. Абра клубтын јанына тендежип ле келерде, Кудачы күренг беенин оозын тартып, кый-гырды:

— Түжүгер, келиндер, јаражайлар. Күренг беем арыды. Көбр-кийдин бөкөзи коркуш не, торт ло танк. Оноң башка бу чоң келиндерди је не көдүрер?

— Сенин конкурентин једип келди, уул, — деп, Василий айт-ты. — Кутустананг да Кудачыга тунгей ле јетпезин. Ол эски сы-гырткыш. Айла бу амтык, арсак тиштү улус төгүнчи болотон? Тен тиштери өткүре јик јок сыгырткылап ийер.

— Бу Јалкунын тен чоңын, бошпогын! — деп, Яша абранын јанында једип келген, ары-бери талјындап турды. — Јаңыс ла ја-раганы Айна, јыгылайын тайана.

— Бистин кыстардан ары тур, ары тур — деп, бригадир үй ки-жи каткырат. — Сендий јалку, кей-кебизин неме јаар бистин кыс-

тар көрбөс тө. — Ол абрадан түже секирип, жаңыс ла омок, жалакай көстөрпө каткырып, ийделү ийниле Яшаны абраның жанынан тууралада ийдип турды. — Бар, бар. Озо баштап двордо турган укту букага өлбө салып бер, бар. Онын кийнинде де кыстарла кейтишкейинг.

— Канайдар база, жеңейек, каруулу иштең качар ба! Бууда курсак жибеске, бука бурулу болгон бо? — деп, Яша уткалай согуп, ары болды. Онын ферма жаар барар күүни чек ле жок ошкош.

Бу ла ок өйдө Кудачы кандый да каткымчылу неме айдарда, эбуре турган улус јир этире каткырышты. Василий бу кокур-каткыга киришпей, ары болуп, айлын көстөп, базып ийдн. Ол клубты эбуре согуп, көрүнбөй ле барарда, абраның жанында јиркирежип турган келиндердин ле кыстардын ортозынан сырсак, арык бүдүмдү, ак чырайлу, коп-коо сынду, ак-платту ла чаңкыр платъезининг үстине шалырууш боро халат кийип алган кыс чыга конуп, онын кийнинен түргөн-түргөн базып ийдн...

Ол удаган жок Вася Ундубасовко једижип, ак пладынын алдынан чыгып келген койу кара чачын пладынын алды жаар кыстап, араай, је үни тыркырап айтты:

— Василий, јакшылар ба? Слер кижиден јакшы да сурабайтан тураар не?

— Јакшы, јакшы, Айна, — деп, Василий ол жаар кылчас эдип көрүп, базыдын эмеш араайладып айтты. — Бу сенин јаанаганыңды, кижн тен бачым таныбас та эмтир. — Ол чырмайып күлүмзиренди. — Сен доярка ба?

— Ээ. Былтыр јайдаң бери иштеп јадым.

— Школды божоткон бо?

— Божотком.

— Уренип не барбаган? Айса күчинг јетпеди бе?

— Күчим! — деп, Айна Василий жаар өөркөгөндү ле кемзингендү көрди. — Уренип барарда, күчн јетнесте, эрик јокто колхозко иштеп келген деп сананып тураар ба?

— Ээ.

— Јок, мен бастыра предметтерди бешке табыштыргам. Чыпчын — деп, Айна бүдүмјилеп, мендеп айтты. — Је керек жаңыс ла үредүде беди? Озо баштап иштеер керек, јүрүмди билип алар керек — деп, ол учында оморкоп айтты.

— Оо, сен күлүк турбайың, Айна. Чындап та, сен јакшынак кызыкчак болтырың — деп, Василий каткырды. — Сен сүрекей чып айттың, озо баштап јүрүмди билип алар керек.

Мындый сөстөрдн угала, Аинаның јүреги, торт ло учарга турган кушкаш чылап, чарчалып, јүзи изип, кара көстөри чокту суркурай

берди. Жарык болгон болзо, онын ак чырайы чоктый кызара бергенин Василий көрүп ийер эди. Же ол бүрүңкийде нени де көрбөй, нени де сеспей кунугып калган чөйө-чөйө алтап, базып баратты. Айна ла Василийдин айлы деремненин үстиги бажында болгон. Олор саат-маат болбой, Айнанын туразынын жанына једип келдилер. Василий «Јакшы болзын, Айна», — деп айдала, ары болуп базып јүреле, кенетийин бура согуп, ичкери алтап, Айнанын чичкечек карызынан јаан, ийделу колыла ала койды. Онон онын кулагы јаар энчейип, изу тыныжыла онын мойнын изидип, шымыранды:

— Айна, көөркий Айна...

Айна удур нени де айдып болбой, бажы айланып, јүреги шимиреп, сүүнгенине көзинин јажы мөлтүрөп, јаскы салкын араай јайкаган коо кайыңдый јайканып турды. Ого керек дезе тынарга да күч боло берди. Нени айдар? Же кенетийин ол чочып, сүүмјизи өчүп, ырызы, тегериден үзүлүп түшкөн јылдыс чылап, јоголып калды.

— Барып, Јијини айдып келзен, мени азийгы ла сакыйтан јерде сакып туру дезен... Айна, јакшынак кызычак болорын, јалкуурбай барып айтсан — деп, Василий јайнап турды.

Айнанын ыйы келип, јүреги тыңыскып, өөркөгөнинен ле уялганынан мындыј суракка карууны, канайда берерин сананып таппай, тоолу секундка төмөн көрүп алган унчукпай турды. Онын ичин, өкпө-јүрегин не де ачыда тырмайт. Бакпырында не де токтоп калды. Онон бастыра ийде-күчин салып, јүк арайдан араай айтты:

— Кайтсын, барып та келбей, — ол ары болуп, карануйда јоголып калды...

Карануй чанкыр тегериде тоозы јок јылдыстар суркуражып, кезикте олордын бир-бирүзи үзүлүп, карарып көрүнүп турган тегкек кырлардын ары јанында јоголып калат. Јылу салкын араайын јылмаарада согуп, Сарысайдын суузы амыры јок шуулап, күлүрөп, нени де кими ректенип, шулурып куучындап, бийик јаан кара таштарды ажыра казалап, туку төмөн бурулчыкка једип, ондо энчейип калган күрөң кайанын килен тажына тееп, кайра чарчалып, јайым јолды туй тудуп алган јана баспас өштүзин арбап-шилтеп турганы база угулат. Суунын ол јанында койу агашту кырлангын јиткезинде кујурга келген элик неден де чочып, тарый-тарый багырып ийди. Кујурда отурган анчынын јыдын алган болбой кайтсын. Ненин учун дезе бу күн энгирде јыбар-эзин бир аай сокпой, ары-бери булгай-телгей согуп турган.

Василиј јурттын үстиги јанында болчок төгнниң бажына чыгып, молјошкон јерге отурып алала, онон папирозын камызып, јаш өлбөңнүн јараш јыды јытанып турган јымжак јылу, јаштан ала таныш, кару төрөл јерине чалкойто јадып, санана берди. Ол бүгүн айлына да кирбеген. Энези эмди чайдан азала, чадыр айылда өчүп брааткан оттын јанында таңкылап отурган болбой кайтсын. Же эне-

зи ле айлы керегинде сагыштарды оноң өскө токуналы жок сагыштар туура ийде салып, оның акту бойын, ал санаазын бийлеп ийдилер. Бүгүн Јинји учун уйалганы, жүрегине эң ле кару кижии электеткени уулды кыйнап, өкпө-жүрегин корододып турды. Ого үзеери Јинјининг адазыла, Јыртай Ивановчла, керешкени база амыр бербейт. Чын немени көскө дө айдарга, газетке де бичириге јарабас неме турбай. Оны ол, Василий, јаман болзын деп бичиген беде? Газет ажыра өскө Јыртай Ивановч, коммунист кижии, чын айдылган керектерди ајаруга алынып, бу једикпестерди түзедер деп иженгени кандый јастыра болуп калды. Је унчукпай жүреге база јарабас. Улусты өөркөтпөскө кичеенип, унчукпай канайып жүрер? Кандый да болзо, неменин чынын чике, көстин көскө айдар керек. Јалканчып, мекеленип, јылбындап жүргендий јаман неме бар эмеш пе?.. Ондый кижии качан өлүм өнөлөп келеле, оны тоштый соок колдорыла кабыра кучактап алза, оның жүрүмининг калганчы минуды једип келзе, бойынын уйадынын алдына нени айдар, канайып актанар? Оның андый јескинчилү жүрүми керегинде эл-јон, эбири улустар нени сананар? Ондый кижининг кандый јакшы кереги, кандый чындык сөзи артып калар?

Төңнинг алдында кемнинг де кимиренип кожондогонь ла шылырада басканы угулды. Василий өрө өндөйип, өчүп калган папирозын туура мергедеп ийеле, эки тизезин ийделү, узун колдорыла кабыра кучактап, карангуйды кезе ајыктай берди. Удабай базыт там ла јууктап, кижининг төңди өрө тынастап келеткени јап-јарт угулды. Оноң чичкечек, коо сынду Јинји көрүнип келди. Ол ичкери эңчейип, јаап кара көстөриле бозом карангуйда Василийдин чырайын ајыктап көрөргө чырмайып, жүзүн-базын јараш јыттарла оның тумчугын туй алып, араай, је тиштери кажайып каткырып айтты:

— Вася, јакшы ба, Вася... — оноң Василийдин тизезининг јанына отура берди.

— Јакшы — деп, Вася ого ачынганын, өөркөгөнин кенетийин ончозын ундып, колын ичкери сунуп, оны ийнинен кучактай алып, айтты. — Кандый једип келдин?

— Вася, шилемир, кижини билча тудуп ийдин, сен кижии эмес, айу болбойын — деп, Јинји ырысту каткырып, је бойы чиренбей де, оның ийделү колынан айрыларга кичеенбей де турды. — Көрүшпегенистен бери кандый сүрекей удады, чын ба, Вася?

Василий эрмекти недег баштаарын билбей, кыстын койу, торко ошкош јымжак чачын сыймап, оның јараш јыдын тынып, мөлтүрежип, мызылдажып турган ыраак јылдыстар јаар унчукпай көрүп отурды. Јинји база унчукпай барды. Ол Василийдин јаан ийделү колынын изү ле шаршак алаканын бойынын соок јымжак кичинек колыла сыймап отурды... Деремненин ийттери үн алыжып үрүжип, туралардын көзнөктөринде оттор табынча өчүп турды...

Олор экилези учугушпай, кажызы ла бойынын санаа-шүүлтезине бастырып салган отурдылар. Василий өткөн жүрүмин, олордын ырысту тушташтарын, бой-бойын сакажар болуп сөстөрүн бери-жип тургандарын эске алынып, өлгөн ижи тужында, жайгыда, бригаданын одузында, ачык теңеринин алдында кызарып күйгөн оттың жалбыжынан эмезе кырлардын ары жанынаг чыгып келген тегерик толу айдаг көстөрүн албай кожондожып отуратандарын сананып, ол өйлөр ого ойто качан да кайра келбестий билдирерде, онын жүреги кунугып турды. Бу жайгы каникулдардын өйи эмес беде? Ол тушта Василий институттын баштапкы курсында үренип турган, Жинжи десе онынчы класска көчкөн эди. Же онойго ло бери олор чек онду тушташпаган эмей. Олордын жайгы каникулдары башка-башка өйлөрдө өдүп, Вася жайыла, онойго күзиле практикага жүреле, жанып келгенде, Жинжи туку кажы жерде үредүгө атана беретен. Калганчы эки жылдын туркунына олор тушташпаган. Же кечеги тушташ кандый эби жок, уятту болды деп айдар... Жинжи азыйда мындый кыс болгон беде? Оны ончо улус мактап, кожончы, кокурчы кыс, чүмчам жок бала дежетен. Эмди? Эмди улус оны электеп ле шоодып жат... Кандый эби жок ло ачынчылу...

Жинжи араай кандый да чүмдү кожонды кимиренип кожондоп, ары-бери жардын жайкап, кичинек будыла жерге тапылдадып отурды. Ол санаазыла кайдаар да ыраак жүре берген ошкош. Ненин учун десе ол Василийдин улу тынганын да, колын онын колынан алып, отурган жерине чалкойто жада бергенин де эске албады. Онойго эстеп, керилип айтты:

— Кандый эрикчил, ой кандый эрикчил, Василий... Сен жагыскан канайып эрикпей жүредин? Ээн кырлар, ээн јаландар, ого үзее-ри эрикчелдү кожондор...

— Эригерге бош жок — деп, Василий араай айтты.

— Сен де азыйда эрикпей, кожондоп, кокурлап жүретен эдин. Эмди ле кизи таныбас боло бердин. Бүгүн клубтын жанында болгон учурал... Уят...

— Фи, андый ла немелердин шооткопына санааркайын деген эдим — деп, Жинжи каткырып айтты. — Јаан городтордо кыстар ончозы мен чилеп кийинип јадылар. Уулдар да сен чилеп шалпык штан кийбей, чичкечек јараш штандар кийип јадылар. — Ол Василийдин штанынын сырканчагынаг силке тартып, кошты.

— Азыйда сен андый эрмек айтпайтаг — деп, Василий өрө өңдөйип, үни катуланып, карануйда көстөрн жалтырап, түргөн айтты. — Үредү сего јакшызын јетирбеген турбай. — Онойго тура жүгүрүп, пиджагынын эдегин түзеде тартты. — Бажында тар јикпелерден ле чичкечек сырканчакту штандардаг артык неме жок болзо, бис экүнинг куучындажар да немебис жок эмтир!

Ол кайа да көрбөй, төндө төмөн жүгүрө базып, түже берди. Жинжи

бир кезек өйгө нени де ондоп болбой, төгүнгү бажында жаңыскап содойып калган отурды. Онон керектинг аайын ондоп ийеле, эриндерин өөркөгөндү содойтып, нени де көрөргө кичеенип тургандый, көзин карагуйда шуурып, кимирендн:

— Културазы жок неме. Кижини үйдежип те саларын билбес. — Онон ичинде туйка сананды: «Эдик болгон болзо, ол качан да мынайда кылынбас эди...» Онын көзине чичкечек штанду, чачын атырайта өскүрүп алган уул көрүнүп келерде, кыстын бу жерден, төрөл журттан, атапар күүни келди. Же бу күүн-санаала кожо «Василий эртен ого жалынып келетен болзо, онын, Жиңинин, санаа-күүнүн ондойтон болзо» — деген сагыш ого амыр бербей турды. Жүрек дезде кандый да сан башка чымылдап оорыйт. Ол эки башка шүүлтелү, эки башка санаалу энирде айлына орой жанып келди.

* * *

Яша түрүк мойынду, теңкек симментал укту букага жажыл, жараш жытту өлөнгөн, жармалада теермендеп салган кулурга чий жымыртка булгап салган азыралдан салып береле, бойы чеденнин ичинде турган эски обоонун үстине чыгып алала, бир кезек өйгө, буканын мыжылдап, курсак жигенин, онын тумчугына кийдирип салган темир тегеликтин тоскуурдын кырына согулып, шыгырап турганын тындап, кычкыл жытту баргаанын сабын чайнап, нени де санапбай жатты. Улустын көзүнчө омок, талжындууш, тилгерек, сүре ле койрындап, толгожондоп турар бойы, качан жаңыскап, сок ло жаңыскап артып калганда, ол чек тымып, жобожый берстен. База кемнин алдына кертендейтен эди? Ол жаңыскап артып калала, бойун электеп, бойына килеп, бойун бойы андып, санаарын сүрекей сүүйтен. Бүгүн онын санаазы сүрекей карагуй болды: «Оны улус кей-кебизин, жалку, калырууш неме деп бодоп жадылар... же каткы, кокур жогынап кижн канайып жүретен эди? Кижинин жүрегинде не барын, ол нени санап турганын, онын улус билбес ич жүрүмин, кижинин жажытту жанын кем билер? Кижн кижинин санаазын качан да кычырып болбой жат. Ондый, Яшадый, улус эки жүрүмдү болуп турганын канайын ондоор?»

Яша түрген суунун шуулап акканын тындап, там ла кунукчылду санапа берди: «Андый, андый... кижини жаңыс ла тыш жанынан көргилеп жат. Яшанын чырайы жамап, тиштери сары, арсак, көзи жыпшык. Бойы тилгерек, төгүнчи, алмыс, шулмус, топ шүүлте жок. Шак мынын учун кыстар да ол жаар көрбөй жадылар. Жамап чырайлу улус жердин үстинде не бүдет не? Олор качан да ырысту болбой жат. Олорды үй улустар, кыстар сүүбей жадылар. Ондый улустын жүреги алтын да болзо, оны билер неме жок. Менин бүдүжим жамап, бойым сүрекей жакшы кижн деп жарлап жүгүрбенин ине... Мен бир ле күн топ санаалу, жакшынак кижн боло берзем, улус нени айткай

не? Олор мени жаңгыс ла кей-кебизин, тирү жылан неме деп көрүп жүрерге жаңжыгып калган ине... Ол тушта омок-жимек магым, ончо жүзүн ат-нерем жылыып калар. Ончо улустарга түней болуп каларым. Жок, жок. Ол ло бойым артып каладым...

Яша обоодон түже секирип, кактанып, чүчкүрип ийеле, ойто ло омок үниле тымык түнди ойгозып, кожондоп, деремнени көстөп базып ийди:

Туйук суунын туманы
Тууга качан чыккай не?
Туйук кара кабакту
Көөркий мени сүүгей не-е-е?..

* * *

Василий айлына кирип келерде, Жамжыл, чындап та, уйуктабай, өчүп брааткан, же чоң одыннын чокторы кызарып жаткан оттын жанында узун соргуулду кангазын шыркырада соруп, оттын айагы жаар шыйт этире түкүрип салып, таңкылап, карануй ирге жаар көрүп алган, нени де сананып отурган эмтир. Оттын жанында ичи калайлу күрөң чөйгөнди ак кубал бүркеп салтыр. Чайды кайнадып, чыгарганы удай берген ошкош...

Оттын кыссылтым жарыгына төрдө турган озогы күскүлү кайырчактардын частары боромтык жалтырап, айылдын эр жанында кара өзөк агашка кадап салган жоон кадуда илип салган жаан окту кырлу мылтыктын оозы карарып турды. Василийдин адазы, Кургунчы, 1939 жылда черүге атанган. Онон Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, границада болгон, баштапкы калапту согуштарда өлгөн. Эзен жүрерде, Жер-Алтайында амыр жүрерде, ол сүрекей анчы кижги болгон учун, онын үйи, жаан окту кырлу мылтыкты садыжып та, сурап та келген улуска бербеген. Адазынын мылтыгы уулына керес болуп артып калзын деп, ол сананып жүретен. Онон бери кандый көп ой өткөн, сананып көргөжин, кече ле болгон немедий. Жаңгыс ла коомой неме, уулы, Баслай (энези Василий деп айдып болбой Баслай дейтен), мылтык алып андабас, жылбиркебес болуп бүдүп калганы болды. Же андый да болзо, онын сок жаңгыс уулы уйан уул эмес. Керсү де, жалакай да, энезине де кару...

Жамжыл төрдин бажында турган төрт бутту жабызак столго каймак, калаш, база кайнадып салган жымыртка салып, аяк-казан салатан-жердин ле оттын жанынын ортозында араайынан онтоп, базып турды. Ол он жети жылдын туркунына уй саап, уй кабырып, сүре ле жайыла чейилип калган соок балкашка базып, эмди үйе-сөөгин сарсу-сапка керидип салган жүрү. Иштейин де дезе, көөркийдин күчи ишке жетпес болуп калганда, канайдар?

Жамжыл чөйгөннинг какпагынын кубалын үрүп ийеле, ак шажын

айакка күрен чайдаң уруп, уулы жаар билдирбестен көрүп салып, «Баслайдын чырай-бажы не бүрүңкий неме туру! Жыртайла керип жип туру дешкен, оноң улам болбой кайтсын» — деп, ичинде туйка сананды.

Василий кемле де куучында жар күүни жок, жүреги кунукчылду сыстап, унчукпай чайды шөлүредө ичип отурды. Мыны көрүп, энези ого база нени де айтпады. Ол жаңыс ла турундарды ичкери салып, отты жарыда күйдүрүп ийди. Оноң каңзанын когын турунның учына кагып, каңзаны бөс калтанын ичи жаар сугуп, төрдин бажында чегендү күптинг жанына салып койоло, араай айтты:

— Бар, укта, балам. Жайгы тун кыска, жаш кижип уйкучу. Түлкүүр алкынын үстинде жадыры. — Оноң бойы өрө туруп, кыжыражып турган агаш орынның үстине такталанып, кой терези көгүспегин уштыды.

Василий түлкүүрди алып, унчукпай, темиккени аайынча жардыла эжикти ачып, жалмажыла жаап, тура жаар жүре берди... Жаскы тун жымжак, тымык ла кандый да жарт эмес сакылталу болды. Очокто от табынча өчүп, жаңыс ла чокторы кызарып артып калды. Тун ортозы болды деп, карган пөтүк уйкудан ойгонып келеле, чочып, ачу кыйгырды...

Эртен тура, качан жүк ле ыраакта күннинг кызыл таңдагы күнбадышта турган чанкыр кырлардын мөңүн бөрүктөрдү ак баштарына чалып ийерде, тунде одорго чыккан уйлар мөөрөжип, жаңылап келерде, Сарысайдын суузынын, кечү жердин сазынын куу туманы өзөккө кажайып толуп келерде, эн ле озо колхозтын председатели Жыртай Иваныч ла оны ээчий правлениенин члендери, колхозчылар, шоферлор, трактористтер, малчылар жап-жаңы жаан конторага жуулып келдилер. Тургуза ла тал-табыш, чур-чуманак, танкынын ыжы конторанын ичине толо берди. Анда-мында эр улустын балыр кокуры ла үй улустын оморды арбап, түкүргилеп турганы угулат. Жыртай Иваныч жербойынын узы эткен, же ле деген кресло-отургушта бошпойып калган, кичинек көстөрининг жыкпыктары тержее тижип калган, ончо комудалдарды тындап, унчукпай, бошпок сабарларынын тырмактарыла столдын үстинде жаткан шилге торсылдада чертип отурды. Ол шак ла мынайып тымый бергенде, керек коомой болтон эмес беде? Күкүрт ончозынын бажына күзүрөп түшпегенче өтпөйтөн эмей. Онын учун Жыртайды жакшы билетен жажы жаан колхозчылар, правлениенин члендери унчугушпай, төмөн көргилеп алган танкылап отурдылар. Омордын бир кезеги күн эртеден конторадан араайынанг чыккылап, амырын алып, керек-жарактарына атанып турдылар.

— Эбире кыра, одор жок. Эмди койды кайдаар айдап кабыратан?! Малды сугатка да айдап апарар жер жок. Койлорды капшай кыркыйла, жайлуга чыгарар керек — деп, Чумулай эмеген ичкери

энчейип, чилекейи чачылып, арбанып турды. — Койдын бригадир Күренге де айттым, зоотехник орус балага да айттым, же болуш ла жетирип турганы жок. Эмди сеге келдим, Жыртай, мынын аайына чык, уул. Ийтти соккон агаш жамылуга тийер, ончозына бажырып базар ой жок...

— Же, болор, болор, Чумулай, — деп, женетийин тишкек жыкпктардын алдынан Жыртайдын сур көстөри күйүп чыкты. — Чумулайдын отаразын ончо отаралардан озо кайчылазын деген жакылта ненин учуи бүтпеген? — ол толукта отурган орто жашту, жап-жаңы чанкыр фуфайкалу кичинек кара көстү Күрен деп кижиге бурылып, уни шынкылдап сурады: — Правлениенин жакылтазын ненин учун бүдүрбеген?

— Күч жетпеди, Жыртай Иваныч, — деп, Күрен өрө туруп, чек ле жаан бурулу кижинин кеберин тартынып айтты. — Сомойдын отаразын бүгүн кайчылап бождодып ийерис. Эртең Чумулайдыйын баштаарыс.

— Сен, мотри, уул. Канча отара кой артты? — Жыртай Иваныч ус сабарыла столго шакылдада согуп ийди.

— Он.

— Он күнге ончо койды кайчылап салзын. Жарт па?

— Агрегат үрелип жат.

— Билбезим, мен нени де билбезим — деп, колын жаңыды. — Бу сурак учун сен каруузына турарын. Мен ончо керекти сенин колыга берип салгам. Бар.

Күрен бажын бөкөйтүп, улу тынып, конторада чыкты. Ол эжиктен чыгып жада, Чумулай жаар кылчас эдип кимиренди: «У-у, күрүмнин каты». Же жеңү алган Чумулай эмеген ого кичинек те аяру этпей, узун жаан агаш диванда, кызыл күреелү кара килин бөрүгинин чачагын туура салып ийген, күлүмзиренип отурды. Ол Жыртай Иванычтан база нени де сураарга сананган, же андый да болзо тидинип болбойт. Байла, акту бойынын кереги болбой кайтсын, оноң башка ол бир де минут сакыбай, кыйгырып чыгар эди.

— Сен, Октой, нени сананып отурун? — деп, Жыртай Иваныч ичкери энчейип, сурады. — Мен сени таң эртең атан дебей кайттым?!

— Жаңы жакылта болбос по? — деп, шалкык боро свитерлү, ондый ок шалкык штанду, же жалтырада кремдеп, арчып салган сопокту арык уул ак тиштерин көргүзүп, күлүмзиренди: — Счетовод Шалтырак Мендешович атанып жадарымда, токтодып ийген.

— Атан! Атан! Мен кандый да Шалтырак-малтырак билбезим! — деп, Жыртай Иваныч атыйланып кыйгырды. — Бирүзи жакару берер, экинчизи бу жакаруны токтодып салар, бу не! Уу, аайланбас, амай-соксоо шилемирлер! Шалтырак кайда? Бачымат, барып айт. Тургуза ла, емедленно, конторада болзын деген деп айт.

Техничка болуп турган Бачымат, көзинен јакшы ајарбас, јаанай берген бала кижн, эжиктен элес эдип чыга конды.

— Кече шилемир јудунып алган болбой кайтсын! — деп, Јыртай Иваныч арбанып ийеле, энгерде сок жагыскан отурып алып, аракы ичкени санаазына кирерде, уйалганына кара чырайы чек кара-күрен болуп кызарып, туура бурылып, урна дөөн түкүрип ийди. Онон бажын өрө көдүрип, конторада артып калган тоолу ла улусты ајыктап, јангы ла кирип келген Айнаны ла Василийди көрүп ийеле, үнин јымжадып сурады:

— Не болды, Айна? Ол старший дояркага, бригадирине. айт. Укту буканы јазап азырайтан, онон башка блаап алала, өскө фермага берип ийерим. Мен көрзөм, ол Яша деп кей-кебизин неме буканы кичедебей јат.

— Јок, эмди ол јакшы иштеп јат — деп, Айна төмөн көрүп, өмүрин тырмап айтты. — Ол бойы ла андый калырууш кижн ине.

— Сени Яшага адвокат бол деген кижн јок. Нени айдарга келдин, айт — деп, Јыртай Иваныч курч көстөриле күлүмзиренип айтты. — Слерге коммунистический бригаданын ат-нерезин качан адајтан дежет?

— Мен, јок мени — деп, Айна туктурылып баштады. — Бистиң бригада уй саар агрегат алып берзин деп, колхозтыг правлениезинен сура дешкен. Ол тушта кажы ла доярка төртөн-бежен уйдан саар эди. Эки ферманы јангыс эдип бириктирип ийеле, ончо ишти колыбыска алар эдис.

Јыртай Иваныч бир кезек өйгө санааркап калган унчукпай отурды. Онон колын јайып, үшкүрди:

— Оны кайдан алар, Айнам? Јок. Садуга да чыкпай јат.

— Јок. Удабас андый агрегаттар бистин областта болор — деп, Айна ичкери алтап, кара көстөрин јаанада көрүп, айтты. — Мен обком комсомолдын пленумында болгом. Ондо обком партиянын качызы куучын айткан. Бу ла јууктарда область јүс бежен андый агрегат алар дешкен. Олордын бирүзи биске једижетен болзо кайдат.

— Сен ол обкомнын качызыла бойын куучындашкан болзон, ол кыйалта јок бистиң колхозко агрегаттардын бирүзин берер эди. Эх!

— Мен айткам. Је ол ундып салган ине — деп, Айна санааркап айтты.

— Айткан ба? А-а. Андый болзо, макалу! — Јыртай Иваныч отурган јеринен өрө тура јүгүрди. — Ундып та салза кайтсын, бис ого эске алындырып ийерис. Мен бүгүн ле письмо бичип јадым. Письмонын алдына колысты экүден экү јергелей салып ийерис. Колхозтын председатели мындый ла мындый кижн. Обком комсомолдын члени база мындый ла мындый кижн! Бот!

Je јанына базып келеле, колын кайра салып, тура берген Василий Ундубасовты ол көрүп ийеле, онын чырайы кубулып, сүүмји-зи жоголо берди:

— Не болды, агроном?

— Ыртай Иваныч, суактар жазаар улус чыгараар. Эски суактарды жазаар керек, жаңы суактарды ыраар керек. Онон башка ол Кечү Жердин меес јанында аш күйгек жыл болзо, күйүп те калардан айа-бас. Јаан јалангы база сугарар керек. Онон башка өлөн чабар онду покос то табылбас. Кызылташтын суузын кырды кажулай эке-леле, јаландарды сугарар керек.

— Je, быјыл ла анканынан ажыра аш бүдетен туру, ак малга азырал артыгынча болотон туру — деп, Ыртай Иваныч ачынып турганын јук ле арайдаг көмө базып, айтты. — Байла, билип турган учун айдып турган болбойың. Государство сени тегин үреткен бе, тегин азыраган ба? Je, мен бичик-билик јетире билбес, көк улдамала ла иштеп јүрген кижинем. Андый да болзо, бистин колхозтон ло коомой колхоз эмес ле.

Ыртай Иваныч мынайып жарбынып, андып, куучындап отурганча, тойтык бутту Шалтырак аксан-бүксен эткен, солуктаган, терле-ген-бурлаган, конторага кирип келди. Мыны көрүп ийеле, Ыртай Иваныч маказырап, араай ыркыранды:

— А-а, једип келдин бе, аксак көрмөс. — Онон ары-бери эбире ајыктап ийеле, столго јырс этире јудруктап, кыйгырып ийди: — А ну! Ончон конторадаг барыгар! А сен мында не турун? Бригадир Санатка бар, канча кижинем керек, ал. Но, мотри, уул!

Василиј конторадаг чыгып келерде, Айна сенекте турды. Ол оны жаңы ла көрүп чилеп, будынан ала бажына чыгара ајыктап, онын соок, төп, ол ок өйдө керсү, јараш чырайын ајыктап, күлүмзиренип ийди.

— Айна, бу сенин өскөргөниңди! Кече энгирде бүрүнгий болгон учун, сени лаптап көрүп болбойтырым. Качарга једип калган кыс турун ине сен. Ба-га-а, балдар кандый капшай чыдап јат.

— Ой, Василий, слер торт ло карган кижинем чилеп, кандый сан башка эрмек айдып туругар — деп, Айна кара көстөри мөлтүрөп, Василий јаар кандый да јайнаганду көрүп, айтты:

— Кем билер, тышты јпит, је ичи карган болордон маат јок.

Конторадаг Ыртай ла Шалтырактын кериккен јап-јарт уидери угулып турды:

— Кем мында командир?! Кем ээ?!

— Сен, Ыртай, јыдыба. Сен командир болзон, мен, айса, штаб-тын начальниги — колхозтын ончо керектери менин колымда! — деген Шалтырактын ачу үнинен конторанын көзниктөринин шилдери шыгырап турды.

— Јок, сенде ујат деп неме јок — деп, Ыртай кыйгырат: —

Сен колхозты үптөп јинир болорым, колхозтың ончо јөөжөзин аракыга толып ичип койорым деп иженип турган болорың, тойорың! Эртең ле иштең чыгара тееп ийерим! Мен сени түзелер, ондолор болор деп иженип јүргөм, је сенен чорттың бажы да болбойтон эмтир!

— Ха! ха! Көргөйс ле! Кем кемди чыгара тебер эмеш! Сениң де коногың јууктажып келген болбой, көөркий!

— Чык, чык!

— Чыкпазым, бойың чык!

— А-а, чыкпазың ба?! Тойтык будыңды толгой тудала, чыгара чачып ийерим!

— Ха, эдеринг, эдеринг!

Тал-табыш там ла там тыгып турды.

— Бу соғужарга турлаган болбозың — деп, Василий чочып, эжик јаар тап этти.

— Јок, јок. Бир-эки час керишкилеер, оноң ойто ло эптешкилеп алар, олардың жаңы андый — деп, Айна каткырып айтты. — Је, меп барадым. Уүрелерим арбаныжып јаткап болор. — Ол сенектен түже јүгүрүп, ары болуп түрген-түрген база берди.

Василий оның кийиненг унчукпай ого килеп ле јердин үстинде кыстар ончозы Айнадый болгон болзо деп сапанып, көрүп турды... Оноң јалан ижинин бригадирин бедреп, деремнени өрө базып ийди. Јинји айлының јанында көрүнөр болор бо деп, Јыртай-эштиң јанын ајыктап көрзө, кем де көрүнбейт. Јинји уйкудан турбаган ошкош.

Деремнени өрө «ГАЗ-69» таңмалу, јенил јорукту машина учуртып келеле, Василийге теңдежип, эжик кыјырт эдип ачылып, машинадан шил көстү Николай Киндиковичтин бажы көрүнип келди. Машина кыјырт эдип, тура түшти.

— Василий, кандый кондың! Мени кече тургуза ла түшсин деп телефон болордо, аймакка ойто барып јүрдим. Оның учун айлыма кирбеди деп ачынба.

— Је, јамылу улус мендий кижинин айлына не кирер — деп, Василий каткырды. — Студенческий өйлөр өдүп калган эмей.

— Јок, јок. Сен јастырын туруг, Вася. — Николай Киндикович шил көстөри өткүре күлүмзиренип айтты. — Отур, барып кырларды көрүп келели. Јолой калыражып аларыс.

Јарым частың бажында олар јаан јаланды кечире маңтадала, Кызыл кайаның түрген, соок суузының јанына токтой түштилер. Олар машинадан чыгып келгилеерде, жаңы, јаш өлөңниң, јаскы чечектердин, ағаштардың јыды тумчукка јаба сокты. Сууның жаказында энчейип калган каңыл тыттың сок жаңыс куу, сырак будагына боро күүк отуруп алала, котызы бултандап, јыңкыллада эдип отурды: «ку-ку, ку-ку».

— Ба-таа, көөркийдинг үниниң јаражын! Күүк эткенде, јаш

агаштын бүри жарылар, жажыл өлгөн жаранып чыгар дежетени чыпчын неме болбой — деп, Николай Киндикович сүүнип, айтты. — Акыр, уул, бу серүүн, көлөткө жерге жадып, амырап алалы. Ээ, кыра жерин көгөртө жаап салган турбай.

— Кандый кыра?

— Туку, састын ол жанында.

— А-а, — Василий күлүмзиренип ийди. — Ол кыраны эң ле озо үрендегенис. Ол жердин ады Кеңү Жер болор. Эх, кыра ижи түрген өткөн болзо, техника жакшы жазалду бололо, ончозы иштеген болзо, эмди кара жер артпас та эди — деп, ол жаан жалаңнын алтыгы учында бу ла жуукта жаңы үренделген кыраны көргүзүп айтты. — Бу ла кыра божоор болор деп бодоп турум. Быжарга жеткелекте, соок алып ийер.

Олор кыра, аш, колхозтын малы керегинде, газет эмезе радио ажыра уккан солундары керегинде узак куучындажып, чамчаларын чечип, изүү күнге жарындарын изидип, маказырап жаттылар. Балыктаарын сүрекей сүүйтен кыскачак сынду чодыр жүстү шофер уул тургуза ла кармагын алып, сууны жакалай базып, кармактап, там ла ырап, көрүнбей калды.

— Эй, уул, ичип ийелик пе? Эдрена-матрена! — Николай Киндикович машинадан бир шил кабак алып чыкты. — Алтын өйлөрдү эске алынып ийелик, Васек!

Вася стаканды өрө көдүрүп, күнге удур тудуп айтты:

— Күн чагылган аракы. Же «ух» эдип ийелик.

— Калак, бу көрмөстөг кижини төбрий бербезип, уул, — деп, Николай Киндикович айтты: — Эх, жер-алтайыстың жаражы-ын!

Анча-мынча болбой, уулдардын оосторы изий берди.

— Сен менен эки жыл озо божоттын не? — деп, Василий нени де эске алынып, каткырып айтты. — Сенен торт ло айрылбай жүрөтөн ол Елена деп кыс кайда?

— Кандый кыс?

— Же, билбечен болуп араланбазан да.

— Чындап та, санаама кирбейт — деп, Николай Киндикович каткырды. — Ол тушта кыстар көп болгон эмей.

— Эмди?

— Эмди жок, ноль — деп, Николай Киндикович Василийдин мыкыны жаар түртүрүп, айтты.

— Керек неде? — деп, Василий сүүш керегинде куучындажарга жылбиркеп, өскө кижинин салымы онын, Василийдин, салымына туней бе деп, билип аларга энчикпей сурады.

— Эх, Вася, мыны мен сеге канайып жартайын? — Николай Киндикович чалкойто андана согуп, кардын күнге изидип, унчукты. — Эң ле жаан түбек сыным кыска, бойым кичинек, сырсак болуп бүткенимде болбой кайтты. Көп кыстарды мен узун деп жектегем.

кыстар дезе мени кыска, арык деп јектеген. Олор, сендий, Вася, угуп турун ба, ийделу, јаан бүдүмдү, узун сынду уулдарды сүүп јат ине.

— Је, је, көк лө төгүн неме айтпа — деп, Вася айтты. — Керек кижининг тыш бүдүминде бе?

— Јок. Је андый да болзо, кижининг ичине кижии кирбей јат, тыш бүдүми дезе көстү, башту кижиге јан-јарт көрүнип јат.

— Анайдарда, бис экү бойдон бош улус турбайыс — деп, Вася каткырды. — Ортокко јаман-јуудык неме таап алзабыс кайдар?

— Јок, јангыскан јүрзөбис торт — деп, Николай Кпндикович каткырды. — Јайым, јайым неден де баалу... Акыр, нөкөр, атаналы. Бүгүн беш чӑста исполком болотон. Мен ондо болор учурлу...

* * *

Олӑн ижининг бригадазынан Јинји эки ле коноло, јанып келерде, Јыртай Ивановыч токтодонып болбоды. Онын терјек јыкныктарынын ла јелбер кара кабактарынын алдынан суркурап турган кичинек сур көстӑри кандый казыр чедиргенле чагылып, онын үни кандый да сан башка тунгактып, шынкылдап айтты:

— Је, је, ат-нерен чыгып јат, балам. Јакшы, јакшы, ада-эненди «сүүндирип» ле јадыг?! Байла, јаан үредүде үренип, көпти билип алган турун... Мендий бичик-билик билбес неме сеге удур эрмек те айдып болбос болбой, а? Је, бригадада кандый иштедин, ада-энеге айдып бер!

Јыртай Ивановыч чамча јок, јангыс ла майкалу, галифе штанду, диванда өдүк јок јыланаш кедейип калган отурды. Ого, семис кижиге, јайдын изү күнинде тынарга да күч болуп турган ошкӑш. Туранын ичи серүүн де болзо, ол терлеп, солуктап отурды. Байла, кере түжине изүде јортуп, бош ло изүге быжып калган болбой кайтсын... Јинжининг энези, Елена Қармановна, күкүрт једип келгенин, ол күкүрт онын бойынын да, кызынын да бажына тег түжерин сезип, нени де айтпай, коркый берген койон чылап, кулагын кызынып, төмӑн көрүп, отура берди. Адазынаг баштапкы ла катап мындый арбыш угуп турган учун, Јинји јаан кара көстӑрини јаанада көрүп алган, эриндерин өӑркӑгӑндү содойтып алган, көзпӑктиг јанында тар платъезин ле кеелү јаан сыргазын кийип ийген, унчукпай, кайкап калган турды... Онын адазы качан да оны адылбаган. Је бүгүн не керек казырланган болотон? Је ол арбанып-арбанып токтоп калар, ол, Јинји, ыйлап ийзе, онын көзининг јажын көрүп болбой, адазы бойы оны мекелөөр. Је ненин де учун Јинжининг ыйы келбейт.

— Слерди ондо ишке үретпесте, неге үредип турган? Ајса, јангыс ла тыйрыгдаарга, мылјындаарга, јүзүн-базын јескинчилү кийимдер кийерге, јүс-оос будырга үредип турган ба?! Андый болзо, мен сени не азырагам?— Јыртай Ивановыч коларткышла јүзин,

мойнын арчпы, кату сыркынду көрүп, канча күнге ичинде жуулган коронун чыгара айдып отурды. — Уч жылдын туркунына мен сени үренип туру, балам баладан жакшы бала болотон туру деп иженип, сананып жүргөм. Эх, эмди көрөр болзо, жакшыга ла үренгенин билдирбейт. Жок, сени үредүгө ийбес керек болгон. Озо баштап колхозко өлгөнчө иштедер керек болгон. Кайткан неме деп айдар?! Тьфу! — Жыртай Иваныч там ла казырланып, пол жаар түкүрип ийди. — Же, сен нени көрүп турун, соксоо-аамай неме чилеп, нени көрүп турун?! Бу мынын кийип алган кийимин, бу мыныг бүдүжин. Жок, жок, эмди жагыс ла шалдан базарын артыптыр. Өскө улустаң уялбагайын, адагнаң база уялбайдын ба, база кемзинбейдиг бе?! А, ну! Бар, өскө кийим кий! — Жыртай Иваныч жанында жаткан кайыш курын ала койып, тура жүгүрди. Инчи чыгырып ийеле, экинчи кып жаар кире конды. Анда онын өксөп ыйлаганы ла мыжылдап чечингенн угулат. Адазы ачынала, азыраган сок жагыс кызын согуп ийбезин деп коркыганына, Елена Кармановна эжиктин жанынан эки ле калыйла, төрдө, диваннын жанында, болды. Же Жыртай Иваныч кайыш курды туура мергедеп ийеле, чыдалы чыгып, диванга мылкыс эдип, отура берди. Онын көзинде казыр чедирген өчүп, ол жер-телокей үстинде бир де неме оны сонуркатпай, жылбиркетпей тургандый, кайдаар да потолок жаар көрүп, чек тымый берди.

Елена Кармановна эдер немезин таппай, кызынын кийиннен экинчи кып жаар кире конды. Ондо ол кызына араай нени де кезем айдып турды. Бир эмештен ый да токтой берди. Кенетийин Жыртай Иванычтын өлөр, эмди ле диванга чалкойто жадала, өлүп калар күүни келди. Же өлүм оноң, Жыртайдан, ыраак болгон. Андый да болзо, качап бирде ол түңгей ле једип келер, тоштый соок колдорыла кабыра кучактап, онын тынын бууп, токтомыры жок жүрегинин, кезикте киленкей, кезикте өштөнкөй, жалакай, ачынчак керсү жүрегинин согулыжын чактын чакка токтодып салар. Ол өй једип келзе, Жыртай Иваныч нени санангай эди?

Же, кенетийин эжик калырт эдип ачылып, колхозтын партиянын организациязынын качызы, јалан ижинин бригадири, адыннын чылбырын салбай, бозогого тура түжүп, јүзинин терин күрен чамчазынын јенгиле арчпы:

— Бүгүн Јармалай, Сары, Шаашмак баштаан аракыдайла, ишке чыкпаган, олорло кожо Шалтырак база аракыдаган — деп айдарда, Жыртай Иваныч өлөр деген амадузын тургуза ла ундып, чатмас-мутмас тура жүгүрди:

— А-а, база ла Шалтырак қирижип калган ба?! Ол ийт эмди менин колымнан айрылып барбас. Ол тойтык көрмөс тоңқойор эп-аргазын таппай турган эмтир. Жакшы, жакшы! А ол үч күлүктн эмди ле бригадага аткар.

— Эзирик. Жыгылгылап калган. Бүгүн олордын өлөң обоолой-тоны төгүн. Кайран ой калас өдөтөн эмтир.

— Суу. Соок суудан баштары дөөн ур, учалары дөөн теп, Абрага салала, бригадага аткар. Түшке жетире серигилей берер болор бо? О-о, шилемирлерди сени. Ого жүк мындый айас күнде аракыдабаза кайдар! Аракыны кайдан ичкен ошкош?

— Сельпонын кабагы эмей база — деп, тырык кара чырайлу, жобош, төп бүдүмдү Санат айтты. Эжиктен онын боро адыңын бажы көрүнүп турды.

— Сен партийный организациянын качызы болуп жадын. Айдарда, ол садучы үй кижиге айт. Ол бир де кижиге кабак аракы сатпазын. Өлөң ижи тужында аракы садар болзо, пайщиктердин жуунын жууула, оны ижинен чыгара тееп ийерис. Бүгүн өлөң обоолоор керек. О, кумпаткан шилемирлерди! Атан, атан. Эзирик немелеринди жуу. Мен эмди ле адымды ээртеп, сенин кийининен барарым. Бис бүгүн олордын суламазын берерис — деп арбанып, Жыртай Иваныч тар сопогын кийип болбой, диванда жүзи чырчыйып калган ыкчап отурды. Удабай тып-тымык деремнени төмөн Санаттын тидиреде мантатканы угулды.

Жыртай Иваныч өрө туруп, сопогын будына кептей тееп, эскире берген боро чамчазын, оной жакпак кепказын кийип, үйи ле кызы отурган кыптыг эжигин ачпай да айтты:

— Мындый каан, айас күнде айылдарында уйалбай отурлаба, эмди ле агаш тырмууштар алып, төмөңги үй улустың бригадазына баргылап, ого жүк өлөң дө болзо жушкыла. — Оной серүүн турадан кызып калган кейге, жарык, кайкалду телекейге чыга коноло, сенекте жаткан үйгенди ала койып, чеденнин ары жанында, жажыл өлөңдү жалаңда отоп жүрген адын тудуп ээртеерге чотпойып базып ийди. Коштой жаткан колхозтордын председателдери «Победа», «Москвич» эмезе «ГАЗ-69» таңмалу машиналарына кедейе отургулап ийеле, мантаткылап, Жыртай Иванычты сен керик, онын учун легковой машина албай турун деп электегилеп те турза, Жыртай Иваныч жеңил жорукту, жымжак отургушту машина алар деген санааны эш кереги жок неме деп, туура таштап турды. Ненин учун десе ол машинага бензин керек, ого шофер керек—камык чыгым. Бу тайга-ташка машинала кижини база кайдар баратан эди? Жок, ол, Жыртай Иваныч, колхозтын акча-жөбө-зин тегин жерге чыгымдабас. Јеерен аттан артык ого не де керек жок. «Сталин» колхозтын немелери «Победа» садып алала, эзирик мантаткылап турала, оны антаргылап, ооткылап алды ине!

* * *

Июль айдын экинчи жарымында каан, айас күндөр турды. Онын учун «Социалистический мал учун» деп Сарысайдын кол-

хозынын колхозчылары өлөн ижинде бу алтыннан баалу күндөрдү тузаланып, өрө дө көрбөй, түндү-түштү иштегилеп турды. Өлөн ижинин сырагай ла кайнап турган өйи болгон. Колду-бутту иштегедий ле кижн ончозы ишке чыкты. Онын учун Сарысайдын дөремнеси чөк ээн артып калды. Жаңыс ла яслянын жанында жаш балдардын ыйлашканы, чуркурашканы угулат. Каа-жаа айылдын жанында кандый бир карган эмеген күнге арказын изидип, түк ирип эмезе аарчы кургадып отурат...

Карасуда өлөн ижинин комсомольский бригадасында өлөннөн эткен жапаштын жанында, «Агашту жерге от салбагар!» деп бичийле, узун эмес төнөшкө кадап салган жалбак жар-агашка бригаданын «Чалканак» деп газединин жап-жагы номерин жапшырып салган турды. Одуны эбире байбак тыттар араайын шуулажып, күн жараштыра жарыдып турган жажыл өлөндү, жүзүп-жүүр жараш чечектерлү жаланга чоокыр көлөткөлөрүн жайын турдылар. Таш очокто от өчүп брааткан эмтир. Жаан кара казанда семис эт кертеле, кайнадып салган көчөннн үстинде калын сары үс саргарып жатты. Казан азаачы, карый да берзе, же капшуун, чыйрак бүдүмдү эмеген, камдап турган неме чилеп, казанды эбире жүгүрүп, көчөнн булгап турды. Онон чадыр жаар киреле, удабай ойто чыга конуп, кангыл тыттын жоон будагына буулап салган салданын кайпак темирише уур ломло сого берди: «Тон! Тон!» — деген табыш арка-тууга, агаш-ташка жаңыланып, торгулып, күүлей берди.

Удаан жок аркада бугул тартып турган балдардын чынгырыжы, аттардын бышкырыжы, кожон, каткы угулды... Онон удабай омор бойлоры көрүнүп келдилер. Уур иш эткен, чамча жок, курлаазынан өрө күннин тодына күп-күрөң болуп быжып калган күлүктөр бугул тартып турган балдардын аттарына учкашкылап алган келип жаттылар. Оморды ээчий келген өлөн жуучылар, бугул тартаачылар, обоо бажаачылар чур-чуманакла, каткы-кокурла одунын жанын толтырып ийдилер. Обоочылардын ортозында Василий, бу ла жуукта аракы ичеле, комсомольский жуунда коркушту толгош-сөгүш жнген буканын көзи ошкош тосток көстү, жоон күрөң мойынду, тарпак тумчукту, калын эриндү уул — Жарманка, Бечпш ле онон до өскө чыйрак чындый күлүктөр болды.

Ажанарга келген улус ончозы чадырдын кийин жаныла, узун өлөндөрднн ортозыла, коркырап аккан сууга жуунгылап, каткырыжып, кыйгырыжып, бой-бойына суу чачыжат. Же кенетийин кемнин де сүүнчилү кыйгызы бу ончо тал-табышты туй базып ийди:

— «Чалканак!» Жап-жаңы «Чалканак!» жалкулардын кычуузын кандыра сойып жат! Хе-хе-хе, Яша база ла кирип калган, көригер, уулдар!

«Орттөн чеберленигер» деп жар бичип салган жалбак агашта

јапшырып салган сатирический газетти көрөргө, анан-мынан тидиреде жүгүрүп, газеттү төнөшти ууй тудуп ийдилер. Эң ле озо жүгүрүп келген Яша газеттин жанында оозын жаан ачып алала, кыйгырып, кардый ак тиштерин кажайып каткырып турган кап-кара чачту, сүре ле чамча жок жүрүп турган учун эди бош күнге күйүп, терези кайзырыктып калган уулды туура ийде салып, газетти кычыра берди.

Газеттин жанында Жарманка, Василий, база бригаданын кыстары, олордын ортозында Айна, ончозы газетти кычыргылап, каткыргылап, ичтерин жаба тудуп турдылар.

— Бу клубтын заведующийи Кудабай база күлүк ле тагма! — деп, кем де сүүнип айдат. — Кандый макалу журап жат!

— Яша, бойыңды көр, кандый эптирин?

— Жарманканы көрзөгөр, ха, ха, ха! Как ла бойы! Жарманка, эй, уул, көр.

— Ого-го-го!!! Жаңыс ла Жарманка ла мен эмес турбайым, Сарысайдын эң жараш кыстарынын бирүзи биске база коштонып калган турбай — деп, Яшка кенетийин алгырып ийди. Чындап та, Жинжини стильный кийимдү, тырмагын будыйла, чымын тудуп ойноп отурган эдип журап салган эптир. Журуктын алдында: «Бистин Жинжи үч жылга институтта жаңыс ла тырмагын будып ла чымын өлтүрүп үренген бе?! Азыйда жакшы ла кыс болгон эди» — деп бичип салган эптир.

— Эй, бала, бойыңды келип көр! Бис экүнинг портреттерис коштой эптир! — деп, Яша кыйгырып, газетке жууктабай, ыраакта чынаркап турган Жинжинин жанына жүгүрүп барды. — Прошу, — ол канайда да сан башка толгожон эдип, ого бажырып ийди. Же олордын жанына жаскыда клубтын жанында Жинжинин адаанын алаачы, узун кара тулундарлу, кара көстү, кардый ак кофталу кыс базып келеле, Яшаны туура-ийде салып, ол жаар чингбес, соок, кара көстөриле кезе көрүп, айтты:

— Яша, бар мынан, көрмөс.

— О-о, былар, кижини өртөй-жалдай көрбөзөөр, ак-жарыктын алдына ас та болзо, жүрер күүним бар — деп, Яша бу кыстан ненин де учун айап, тескерлеп айтты.

— Жинжи, алдырбас, көөркий. Бу ончозы ундылып калар. Тур, барып ажаналы — деп, кыс Жинжинин жардына кату ла шаршак алаканыла тайанып, ого коштой отуруп айтты. — Сен жазап сананып көр, көп немени билип аларын.

— Жаңар, менн ончозы-ончозы көрбөй жадылар — деп, кенетийин Жинжи араай өксөп, ыйлап айтты. — Мен кемге жаман эткем?! Жаан ла болзо, бойымнын күүн-санаамла кийим кийдим не?!

— Жок, жок. Эң кереги жок эрмек айтпа. Улус сеге жакшы болзын деп сананып жат. Керек дезе тилгерек Яша да сеге кара сананбай

јат — деп, Јаңар Јинјинин кулагына шымыранып отурды. — Је, болор, болор эмеш. Сууга барып, јүзингди јунун ал. Токуна... Айла энирде кожо уйуктайлы. Јарайт па?

— Эй, кыстар, келип ажанбай не отураар?! — деп, казан азаачы эмеген казаннын јанында карызын шыманып алган кыйгырды. — Көчө сооп барат.

— Бис улустын учында ажанарыс — деп, Јаңар оду јаар бурылып айтты. Онон Јинјинин јардынан кучактай алды. — Тур, экем, баралы. Барып јазап јунуналы.

Василий унчукпай байбак тыттын койу көлөткөзинде төмөн көрүп алган ажанып отурды. Јинји учун ого уятту да, ачу да.

— Вася, не санааркап тураар? — деп, Айна ого коштой отуруп айтты. — Чеген ичереер бе? Соок.

— Мен неге де санааркабай турум, Айна, — деп, Василий айтты.

— Мен сезип турум ла — деп, Айна агаштардын бүрлери өткүре ыраакта көгөрип турган кырлардын бажы јаар көрүп, араай айтты.

— Билер болзонг не сурап турун? Тойгон ток, эјебис! — Василий ак калайлу тала айагын оттын јаны јаар мергедеп ийди.

— Слер оныла не куучындашпай туругар? Керек болзо, мен айла энирде айдып ийейин — деп, Айна Василий јаар көрбөй айтты. Ол тулундарынын јазылып калган учун өрүп отурды.

— Чын ба, Айна, быйан болзын, көөркий, — деп, Василий өрө көрбөй айтты. — Энирде, улус уйуктай берзе, эски обоонын јанында сакырым. Је, жаңыс ла келбес болор.

— Келер — деп, Айна өрө туруп айтты. — Келер.

Ол үйгенди алып, одунын јуугында отоп жүрген тужакту атты тударга базып отуларда, Василий онын кийнинен күндүлү көрүп, жүреги тату шимиреп сананды: «Јер үстинде јакшы, алтын жүректү улус бары кандый јакшы. Онон башка жүрүм кунукчыл болор эди. Ончо кыстар Айнадый ару-чек жүрүмдү, ак санаалу, чүм-чам јок кылыкту болзо, кандый јакшы». Онын ээлгир, коо јараш сынын көрүп, онын эптү ле керсү чырайын сананып, Василий улу тынды. «Мындыј јакшынак кыс кандый немеге учурагай не? Онын санаакүүнн кандый немеге јеткей не? Көөркий кандый бир аракызак, јаман кылык-јаңду немеге учурап калгай!» Кенетийин ол, чындапта, Айнага сүрекей килеп, кемнинг де јаан кара јудругы ого талайып келгендий, кемнинг де јаман, кату сөзи оны өөркөдип ийгендий, жүреги чочып, сананды.

Василийден ыраак јок јайа салып койгон јаан тере тоннын үстинде Јарманка ла Мечеш јатты. Јарманканын антыгарлу најызы, ого көрө, арык, сырсақ, јабыс сынду, јажы да онон кичинек Мечеш, оны андып турды.

— Је аракыны ичериңде, кандый эмтир, Јарманка?! Қижн јүүле беретени, билинбей калатаны чын ба?

— Анда јакшы ла неме јок — деп, Јарманка кўнүреде жуучындап јатты.

— Деремнени өрө төрт тамандап јылганын санаанга кирет пе?

— Болор, Мечеш, јудрук јидинг, уул. — Јарманка андана согуп, ары көрүп јада берди. — Санаазы ордында болордо, јылгажактап туру деп пе?

— Јарманка, је ачынбазан, нөкөр. Калганчы ла сурак болор — деп, Мечеш андыырын токтотпой турды. — Канча кире аракы ичеле, билинбей калдын? Сендий буканы ас аракы јыгып болбос эмей.

— Шалтырак көкиткен. Ол кўн мен энемнин аванс акказын алгам не. Бир болуштоп аракыны бир ле тыныш ичип ийгем. Баштап кем јок болгон. Эмештен-эмештен бажым айланып турган, оноң ло билинбей калтырым.

— Эмди ичеринг бе, Јарманка!

— Јок, ичпезим. Кузала, арай өлбөдим — деп, Јарманка јүзин чырчыйтып айтты.

* * *

Эңир кирип, серүүн боло берерде, өлөң обоолоор иш там ла кайнап чыкты. Ого үзеери өзөктөң өлөң обооложорго партийный организациянын качызы Санат Манатович ле Јыртай Иванович келгендер. Јыртай Иваныч јаан агаш айруушла бүдүн буулды айрууштап алала, өрө көдүрип болбой, ары-бери јайканып, чатпагдап турды. Је Јарманка мыны көрүп ийеле, айруушла Јыртай Иванычтын көдүрип болбой турган өлөңин алдынан өрө коштой сайып, јеп-јенгил көдүрип, бийиктей берген обооның үсти дөбөн чачып ийди. Јыртай Иваныч колында айруушту талтайып калган туруп калды. Василий обооның үстинде јарсылдада каткырат.

— Јарманка, бу сен кижги эмес, айу болбойың — деп, Јыртай Иваныч сүүнип айтты. — Эселер сендий эрлерди јакшы ла көптөң чыгаратан болзо кайдат... Учкан мени өлөңимле, айруужымла каттай арай ла болзо обооның үсти јаар мергедеп ийбеди не!

— Ол ого не де эмес, Јыртай Иваныч, — деп, Василий обооның үстине өлөңди јайа чачып, обооны тепсеп, айтты. — Айрууш алатан болзо, алты да буулды айрууштап ийер эди. Көрзөөр, төрт аттын өлөңин јагыскан айрууштап јат.

— Јакшы, јакшы, Јарманка, јазап иштезең, аракы-амызын ичпезен, кўскиде кылтырада кийиндиреле, Москвага, выставкага ийерим, — деп, Јыртай Иваныч Јарманканы көкидип турды. Јакшы иштеген улусты јаантайын ла мынайып көкидетен.

Кўн ашып браадарда, алты јаан бугулдын үстине баштап алган обоо бачым толбой, јүк ле бозом карануй кирип, јылдыстар койылып келерде бажалды. Бу јыл јаан јалаңнын үстиги учынын өлөңи сүрекеј јакшы бүткен. Суактын өлөңи койу да, узун да болды. Шак

мынан улам, Жартай Иванычтын Василийле ачыныжы эмеш жабызады: «Бу Жамжылдын жаман уулы база немени билип ийетен турбай. Эски суактарды жазаар деген сурактарды ол көдүрди ине».

...Иштин кийининде улус жиркирежи-п-жи лежи, оду жаар баргылап турарда, Василий обоонунг жанында оодыкты жууп турган кижиде болуп, араланып артып калды. Тып-тымык түн кирди. Күнбадыштан, Ары-Көр деп тайганын ары жапынан, быжыраш, самтар булуттар көрүнүп келди. Кургак өлөңнунг, чечектин жараш жыды жытанат. Серүүн, керек десе сооксымак салкын да согуп турза, Василийдин колдору, жүзи, бастыра бойы изип турды. Байла, изү күнпунг чогы этке-канга өдүп калган ошкош... Ол айрууштарды, тырмууштарды обоого жөлөп салала, эски кара пиджагын жабынып, өлөңнунг тазада чаап салган жалаңды кечире жаан-жаан алтамдарла басып баратты. Ол арып та калган болзо, же онынг сыны жеңил, санаазы жарык болгон. Серүүн салкын онынг изү эриндерин жалай согуп, койу кара чачын ары-бери серпип турды. Ол одудан ыраак жок турган эски обоонунг жанына басып келеле, онынг улус көрбөс жанына отура берди. Бүрүңкий кирип келген, же оны да база кем көрзин. Эмди иштеп жанган арыган-жобогон улус амырын алып уйуктаар ине. Өзөкти төмөн Жартай Иваныч да Санат Манатович жаактагылап, тизиреде желгилеп брааттылар. Василий олордын кийиннен ары көрүп отурала, Жинжининг басып келгенин де сеспейтир. Жинжи онынг жанына отура түжүп, ого жардыла жапшынып, араай айтты:

— Вася, сен меге ачынып турун ба?!

— Та ачынгам, та жок, билбезим. Же кандый да эби жок болгон ине. Мыны бойунг билерин. А канча кире сенинг келерингди сакугам. Бу кижиде база санг ла башка неме, а — деп, Вася ненинг де учун кичинеке те сүүнбөй айтты.

— Мен бодозом, мен мында көп улуска жаманым жетиргем. Олор ончозы мени көрбөй жат. Сен де мени көрөр күүнунг жок, чын ба? — деп, Жинжи жараш эриндерин содойтып, чончып айтты. — Уйалбас немелер, олор күйүнгилеп турган не!!

— Неге күйүнетен?! — Василий Жинжи жаар кайкап көрди. — Улус сего килеп жат ине? Сен мыны эмдиге жетире билип болбодунг ба? Олордын тили ачу, билерим. Бойуннунг буруунгды база ондозонг, көөркий.

— Улустунг килежи меге не керек? Меге сен ле килейтен болзонг, өскө не де керек жок — деп, Жинжи Василийге там ла там жапшынып, жажыркап айтты. — Вася, эркем, сен кандый коркушту өскө көрүп калган? Күүнунг жок по?

— Эх, эрмек, эрмек, сөс, сөс. Керек сөстө бө? Сени мынайып өскө көрүп калар деп качан да сананбагам. А күүн? Билбезим. Азыйда жер үстинде сенин артык кыс жок болгон. А эмди? Билбезим. Же түнгей ле сен меге кару — деп, Вася эмеш жымжап, Жинжининг соок, жым-

жак колын жылыда тудуп, айтты. — Жылдар өдүп жат. Бистин жаш тужыбыс кайда? Ол кандый да сүүнчилү жерде, көгөргөн кырлардын ары жанында артып калган немедий.

Уулдын күүнинен кандый да кунукчал согуп турганын Жинји сезип ийди.

— Вася, мынан жүре берелик. Сен ого жүк аймактын төс жеринен иш таап ал, Николай Киндикович — ол сенин нөкөринг ине. Ол сеге айдыжы жок болужар. Аймактагы ары областьтыгы төс жерине иштеп барарын, анайда ла бийиктеерин, чын ба, Вася?! — деп, Жинји жымжак үниле наарылта куучындап, онын чырайын лаптап көрөргө кичесенип, жүзин ого жууктадып келди.

Вася бир эмеш унчукпай, санааркап калган отурды. Онон улу тынып айтты:

— Эх, Жинжи, же сенин жагыс та тыштыгы эмес, ичинг де кубулып калган турбай... Мен дөзе иженгем... Сакугам. Мени карьерист деп бодоп турун ба? Жаңга жүткиген неме деп?

— Жок, мен азыйгы ла бойым — деп, Жинжи Василийдин кородоп айткан сөзин учына жетире ондоп болбой, унчукты. — Жагыс ла кийимим башка. Ондо бир де жаман неме жок. Мен энг ле жагы модала кийинип жадым. Же бистинг жердинг немелери нени де ондобой жат. Жагы өй — жагы кийим, сен, бичикчи кижиге, билер учурлу. Бистинг институттын кыстарында мен чилеп кийинип турган кыстар ас эмес, кезик студенткалар чек төжи ачык платьелер кийип жат. А жаңга жүткиген дегени ол не? Мен сени андый деп бодобой жадым. Же сен бийик үредүлү, билер кижиге. Сен өзөр учурлу. Билдинг бе?

— Ээ, чаалта, бис мынайып ла билишпей ыражып калатан эмитирибис, Жинжи. Жагы өйди сен жастыра ондоп жадын. Жагы өй — ол жагы жүрүм, жагы иш, жагы жөнү — деп, Василий чанкыр тенериде жылдыстар жаар көрүп, бойы бойыла жагыскан куучындажып турган чылап, Жинжи жаар кылчас та эдип көрбөй айтты. — Жагы өй — ол спутниктер, бу ла суркурап күйүп турган жылдыстар ортозыла учуп жүрер ракеталар; жагы өй — ол жетижылдык, жөнүлү улу иш. Бу улу керектердинг ортозында стильный жиппелер, штандар неме эмес! Олор түкүрүккө де турбас. Жагыс ла ачу неме, андыймындый өөн-чөп бир кезек сендий жакшынак кыстардын, уулдардын баштарын айландырып, онон энг жакшы амадуларды, санаашүүлтелерди чыгара тееп турганы.

— Жок, жок. Сен мени жастыра ондоп жадын — деп, Жинжи мендеп айтты. — Сен мени өйинен өткүрө жаман көрбөзөн. Мен жагыс ла сеге жакшы болзын деп айткам. Кижиге жакшы жүрерге амадабас па? Кажы ла кижиге жакшы жүрейн деп амадап жат. Сен жүрүмди билбейтен эмитринг, же өөркөшпөйли, Вася. — Жинжи Васянын жүзине изү тынып, онын мойнын кучактай алды. — Вася, жүре берели. Аймакка барала, эртен ле айылду бололы. Загста бичидип саларыс.

Василий бу атыланып чыккан кысты туура тур, сени көрөр күүним жок деп айдып болбоды. Кандый да болзо, ол бу оноң чик жок башка санаа-күүндү, кылык-жанду кысты сүүген, эмди де оны кабыра кучактап, эркеледер күүни коркушту келип турды. Же ол оны чаганагыла туура ийдип, нени де айдарга жүрерде, Јинји јымжак алаканыла оның оозын туй тудуп, тынастап, шымыранып турды:

— Жок, жок. Нени де айтпа. Сен мени сүүп јадын, чын ба? Мен билерим, мен билерим, билерим. Мен де сени сүрекей... Анайдарда сен менин сөзимнен чыкпазың, чын ба?

Је Вася оның колын бойының оозынан айрып, ийделү колыла оны туура јайладып, өрө турды.

Јинји ол јаар кайкап көрүп, туктурылып сурады:

— Сү-ү-бей јадын ба?!

— Сен бу сөсти качан да «расчет» деп сөслө булгабай жүр. — Василий бура согуп, оду јаар түрген-түрген база берди. Јинји обооның јанында бош ло кайкаган ла алаатыган, чачы үрпейип калган отурды. Оноң кенетийин карануйдан ла ээн јерден коркып, тура жү-гүрип, чалынду соок өлөңгө јодолоры ачыжып, оду јаар мендеди.

Одуда от өчүп те бараткан болзо, јинт уулдардыг ла јинт кыстардыг уйуктаар күүндери келбей, кейтижип, кожондожып отурдылар. Бултак кызыл јаактарлу, быјыраш кара чачту уул бойының билетен тоолу кожондорын ла бијелерин чуранала катап-катап ойноп отурды. Бу кожондорды ол кой кабырып жүреле, чуранага тартып үренген дежет. Карамай койлоп жүреле, чек кунугып туруп, меге чурана алып бер деп чончып турарда, чураналу уулдар көргөндө, чурананды ойноорго берзең деп јайнап турарда, энези ого алты жүс салковойго јан-јаны чурана садып берген. Оноң ло бери Карамай колынан чурана салбас болгон дежет. Эңир сайын колхозтын клубына келип, чураначы уулдардан кандый бир мотивти үренип алала, оноң ол мотивти кере түжине койлоп жүреле, чураназыла тартып үренип алатан деп, нөкөр уулдары оның мындыг кылыгын јарадып ла сүүнгилеп айдыжатан. Кажы ла күн Карамай чурана ойноордо, оның јанында чичкечек јодолу арык кыс айланыжып, оноң кара көстөрин туура албай, көрүп отурат.

Бүгүн Карамай база ла чурана тартып, коолодо кожондоп, быјыраш бажын ары-бери јайкап отурды.

Айна комудалду кожондорды бастыра күүнинен, акту жүрегинен кожондоп, оның көксинде шак ла мындыг кызыл көрнө чоктор күйүп тургандый, ол отто чоктордон көзин туура албай, јер-телекейди, анчадала бойының жүрүмин ундырга албаданып, кожондоп отурарда, Василий оның јанына базын келеле, коштой отурып айтты:

— Эй, уулдар, кыстар! Мындыг кунукчылду кожондорды не кожондоор?! Карамай, кандый бир сүүнчилү кожон ойно!

«Сеге сүүнчилү болбой кайтсын» — деп, Айна ичинде кунугып сананды. Оноң кенетийин ыйы келерде, сүүнчилү кожондорды кожондобой, өрө туруп, чадыр жаар кире берди. Оноң төжөккө көңкөрө жадып, төжөктин алдына салган жаны, кургак өлбөңнин тату жын тынып, өксөп ыйлабаска чырмайып, күүни жеткенче ыйлап алды...

«Онын санаа-күүни өскө кижиде, бойым эки катап элчиге жүрдүм. Билбей турган эмес, не жажырап — деп, Айна чалкойто жадып, чадырдын ачык эжигинен көрүнип турган чаңкыр теңеринин үзүгүн, ондо мызылдажып турган жылдыстарды аяктап, отты эбире отуруп алала, сүүнчилү кожондорды сыылада кожондоп турган кыстардын ла уулдардын кожоңын тыгдап сананды. — Мени ол торт ло жаш бала, эш неме оңдобос неме деп сананып жат. Оны сананып, өкпө-жүрегим күйүп браатканын ол билетен болзо! Слерге санаа-күүним жетти деп бойынан жаан кижиге кижини озо айдынатан жан жок ине, уул сөстөп турган эмес. Уул болзом кайдадым... Эмди ле барала, санаам једип турган кысты сөстөбөр эдим».

Шылырт-мылырт эдип, кем де чадырга кирип келди.

— Бери, бери кел, экем, — деп, Жаңар кемди де јединип айтты. — Кожо уйуктай берерис. Јер једер. — Ол Айнанын будына караңуйда көрбөй базып ийеле, бойы араай онтоп ийди. — О-ой, кемнин будына базып ийдим. Бу кем? Айна? Уйуктап јаткан ба? Уйукта, уйукта. Кичинек, јаш көөркий арыган-чылаган болбой кайтсын. Јинјин? Не турун? Чечин, јат.

«Аа, једип келдин бе?» — деп, күнүркегенине ичи-бууры анданып, Айна эргегин кезе тиштеп ийди. Оноң ол кажы ла сөсти божотпоско чырмайып, Жаңар ла Јинјинин шымыражып куучындашканын тыгдай берди. Је озор та нени куучындажып турганы Айнага јарт угулбайт. Јаңыс ла Јинјинин «Бис экү јаражып болбодыбыс» — деп, улу тынып айтканын Айна јап-јарт угуп ийди. Онын жүреги кандый да түрген-түрген согулып, токунабай барды.

— Ол мени оңдоор күүни јок — деп, Јинјини шымыранат.

— Онызы коомой, Василий сүрекеј јакшы уул. Андый уул кандый ла кысты табайын дезе, таап алар — деп, Жаңар үкүстеп айтты. — Алдырбас, сенде санаа-күүни бар болзо, ол сени качан да таштабас.

— Мен эртен атана берерим. Ол мененг күүни јанып, сооп калган ошкош. Меге эмди түней ле. Түней ле јаңыдаң таап аларым. Өчөшкөндө оноң чик јок артыгын табарым.

— Ой, тенегежим, андый эрмек айтпа. Оноң артыкты эмди качан да таппазың — деп, Жаңар эстеп айтты. — Је, уйуктайлы. Уйку кижини амырадып јат. Мен сеге сүрекеј, сүрекеј килеп јүредим, мениң тенегежим, — деп, Жаңар кимиренип, Јинјинин маңдайына ба айса кайдаң мыч этире окшоп ийеле, унчукпай барды.

Бу куучынды угала, Айна сүүнип, көк-чанкыр теңеридег ыраактагы ижемжилү ырыстый имдегилеп турган жылдыстарды аҗыктап жадала, тату уйкула бек уйуктап калды.

* * *

Атанар өйи жууктан келерде, Јинји мендеп, торт ло айлынан качып бараткан немедий, билинер-билинбес белетенип турарда, кимиренип кожондоп, сүүнип турганын кичинек те жажырбай турарда, кенетийин энезинин, Елена Кармановнанын, ичи ачып, балазы олордон чек ле жажын чакка ырап барып јаткандый, көзнөктин јанында кунугып калган отурды. Јыртай Иваныч база да кунугып турган ошкош. Ол туранын ичиле ары-бери телчип, онон чыга конуп, ойто кирип келип, улу тынып, сок јаңыс кызыла ыражар алдында јылу сөс айтпай, канайып чыдажар деп санааркап турды. Уул бала болзо, оныла кижип кату, эр улустын кату эрмек-куучыныла, куучындажып, оны кезеткен аайлу, је јылу кокурла үйдежи ийер эди. Ойноп айтканга шылтай, оны јакарып та, кезедип те салар өди. Је кыс балага кижип нени айдар? Олор јаңыс ла эрке сөс угарын сүүгилеп јат. Тышкары машина күркүреп, алдынан өрө күүлеп мантап келеле, эжиктин јанына тал туура тура түшти.

Јинји јолго кийетен боро платъезин, спортивный пиджагын, калын таманду күрен ботинказын кийип алган, кичинек, тилбек, јүүн-јүүр чололу пладын тартынып алган, он карызына јайгы боро тонын арта салып алган, комнатын талортозында сүүнип, је эместен алаатып калган турды.

— Сен белен бе? Машина сақып јат — деп, Јыртай Иваныч кайдаар да туура көрүп, терјек јыкпыктарлу көзин түрген-түрген чинип, айтты. Онон кызы јаар көрбөй, эмегени Елена јаар көрүп, кошты: — Не ле керектү немени, акча-манатты јеткилинче алган ба? Бала ыраак јолго атанып јат не.

— Алган, алган — деп, Елена Кармановна мендеп, канайып та ичкери атпас эдип айтты. — Је слер адалу-кысту экү мынайып ла түлтүйижи калган ыражатанаар ба? — Ол бирде Јыртай Иваныч јаар, бирде Јинји јаар јайнаганду көрүп, эки колын јайып, бу керекте јаңыс ла ол бурулу болгондый, айдар-тудар сөзин таппай унчукты. — Балам, Јинји, аданла јакшылажып ал. Ыраак јолго бөн-бөкөндү атанарга јараар ба?

Јинжинин алдыгы толу эрди канайып та төмөн калпыйып, јаан кара көстөри мөлтүреп, бойы бир эмест тидинип болбой турала, ичкери алтап, адазына колын сунуп, кенетийин кунугып айтты:

— Папа, јакшы болзын! Је, јаманымды таштагар, ачынбагар.

— Алдырбас, алдырбас, балам, — деп, Јыртай Иваныч албан-күчле күлүмзиренип айтты. — Адан сего јаман сананар ба? Сени кижип болзын деп шыралап јүрбей. Је атан. Јакшы үрен.

Энези кызын узак окшоп, көзининг жажын колынын карызыла арлай согуп ийди. Онон үчү турадан ээчий-дечий чыктылар. Јинји грузовой машинанын кабиназына кирип, шофер уулга коштой отурып, эжикти јырс этире јаап ийди. Стартер күүлөп, онон мотор күзүрөп, скоростытын рычагын кыјырт этире тартканы угулды. Машина ары болды. Јинји кабинанын ачык көзнөгинен бажын чыгарып, эжикте турган энезине ле адазына колын јангып, онон машина өскө оромго бура согордо, ол көрүнбөй, јылыыйп калды.

Елена Кармановна тура јаар мендеп кире конды. Байла, Јыртай Иваныч онын көзининг жажын көрүп ийеле, арбанар, чугулданар болор деп бодогон ошкош.

Јыртай Иваныч толукта буулап койгон ээрлү күрөң адына мине согуп, оны јырс этире камчылап ийеле, Кечү Јердин меес јанында ашты барып көрөр деп, маңтадып ийди...

* * *

Василиј Ундубасов бүгүн сүрекей эрте турган. Је энези кандый да болзо, уй саап иштеер тушта темиккени аайынча, онон чик јок эрте туруп, чайды-немени кайнадып салган эмтир. Ол тышкары туранын толугына кадап салган колјунгуштаң соок суула курлаазынанг өрө маказырап јунунып алала, кийинип, койу кара чачын тескери тарап ийеле, айылга кирип келзе, энези боро такаанын јунын иргеде кечим јайып алала, јулуп отурды. Бу јымырткалап турган такааны не өлтүргөн болотон деп, ол кайкап, энезине суракту көрди.

— Јакшы такаа болгон. Је шилемир ыра-јорозы кубулып, пөтүк болуп эдип турарда, мойнын кезип салдым. Тижн такаа пөтүк болуп этсе, јаман дежет — деп, Јамжыл кабагын түүй көрүп, такаанын јунын јула-јула тартып отурды.

Мыны угуп, Васянын каткызы келди. Је ол энезин өөркөтпөскө нени де айтпады. Јаңыс ла тойо чайлап алала, адын ээртеп, Јаан јалаңнын алтыгы учында быјыл јаскыда эн ле орой үренделген ашты көрөргө јортуп ийди.

Јаан јалаңнын алтыгы учынан туура чыккан агаш-ташту, јакшынак одорлу өзөктің оозында, деремнениң алтыгы учында, двордо турган ферма јайлап турган. Дояркалар уйларын саап салган эмтир. Бир канча јинт кыстар агаш тырмууштарын ийиндерине салып алган, аркада өлөңнин арткан-калганын јуурга кожон-комутла баргылап јаттылар. Јоон, коо үндү Јаңар кожонды коолодо баштап турды. Василиј ологро јаба једижерге, адын камчылап ийди. Је кечүдег кем де оны адап кыйгырды. Василиј токтобой, бијелеп турган семис кер аттын тискинин сол карызына орой согуп, аттын оозын токтодо тартып, кайа көрди. Койу талдарла, јажыл чибилерле туй өзүп калган кечүдег Айна көрүнип келди. Ол төңөзөктөн төңөзөккө јенгил секирип, кају јолго чыга конды.

— А-а, јакшы ба, Айна, — деп, Василий непинг де учун бу кызычакты, јок кызычак эмес, кысты, көрүп ийеле, сүүнип айтты. «Јай өткөнчө кандый јаанап, чыдап калган» — деп, ол ичинде сананды. — Айна, үүрелеринген не сонгодогын?

— Фу, көрмөсти, бүгүн јееренек саадырбай оптонгон, јүк ле арайдан күлип јадып саадым — деп, Айна ненинг де учун кызарып, көстөри ырысту ле сүүнчилү суркурап айтты. — Эмчегине адару чаккан ышкош, торт ло кызара тижип калган.

— Айна, учкажып аларын ба? — деп, Василий аттын үстинен јайылып сурады.

— Јок, јок. Ыраак эмес, незин учкажатан — деп, Айна чочып, коркып айтты.

— Андый болзо, јойу базалы — деп айдала, Василий адынан тўже секирип, кургак тобракту јымжак јолло Айнала коштой базып ийди.

Күс. Аспактардын ла кайындардын бүрлери чоокыраја саргарып, јаландар күрерип, јангыс ла өлөнгин чабала, обоолоп салган јаландар ла агычактар јажыл јажанла јажарып јаттылар. Тайгалардын баштарында јан-јангы кар јаап салган кажайып јадат. Айна ла Василий унчугушпай базып отурдылар. Онон Айна араай айтты:

— Јинји атана берди бе?

— Билбезим, — Василий јолдо јаткан кичинек болчок ташты туура, чарчада тееп, айтты. — Эмди менинг ондо керегим јок.

— Мен база кемге де кереги јок артып каларым — деп, Айна төмөн, будынын алды јаар көрүп, айтты. — Эмди мени элчиге де ийер кижн јок.

— Сендий јараш, јакшынак кыс неге кунугар — деп, Василий манзаарып, айдар немезин таппай айтты. — Сеге ончо уулдар сөс айдар. Көрбрин де.

— Ончо уулдар? — Айна тура тўжүп, бажынаг јылбырап тўжүп бараткан платты түзедип, бир колына узун, јоон тулунгынын учын ороп, Вася јаар кылчас эдип көрүп, үни тыркырап сурады: — Слер база айдарар ба, Василий?! — Онон ујалганына ба, айса канайтканына, эки колынын алаканыла јүзин јаба тудуп ийди.

Василий нени айдарын, нени сананарын билбей, јолдын јаказында өлөнгди тыдырада отоп турган адынын чылбырынаг салбай, кыстын алдында тоолу секундка алаатып калган турды.

— Мен... мен — деп, ол туктурулып айтты. — Мен сенен чик јок јаан инем...

— Слер нени де көрбөй, нени де сеспей јадаар, менинг шырамды, менинг күүнимди билер де күүнеер јок. Јангыс ла элчиге ийерин билип јадаар? — деп, Айна јүзинен колдорын албай, кызынып, онон тууралап айтты.

— Айна, Айна, — деп, Василий ичкери тап эдип, нениң де учун жүреги сүүнип, је айдар сөзин таппай турды. Ол Айнаны ийнинен кучактай алып, оның колын, күргүл чачын сыймап, кемге де айтпаган жылу, эрке, жараш сөстөрүн ончозын-ончозын ого айдарга сананды. Мындый тушташ, мындый куучын болор деп, ол сананган болзо, ого жүк иженген болзо, ол кыска нени айдарын билер эди. Бойынын күүн-санаазын бойы озолоп Айнага айдар эди. Же кайда да, жүректин түбинде, бу кыс керегинде эн жараш, эн јакшы санааны ол бойына мензинерге сананган ба?!

Айна оның колынан уштыла согуп, јолды өрө кайа да көрбөй жүгүрди. Василийдин колында оның јенилчек торко плады артып калды.

Јаан јалангын ажы јажыл-чанкыр болды. Василий аштын ортозыла торт ло канат өзө бергендий јелдирип, сыылада кожондоп, аштын жараш ла кандый да ток жыдын тынып, «Аш бышпас, мыны эмди ле чаап, зеленка эдер керек» деп сананып баратты. Онон адынын оозын бура тартып, Јаан јалангын тууразында, коп-коо кырлан түшкен, ол кырлангын төзинде боочы јаар мантатты. Бүгүн ол торт ло эзирик немедий болды. Ол јолой кожондоп, каткырып, эбире турган кырларды, элбек телекейди кабыра кучактап, эркеледер күүндү браатты.

...Кечү Јердин меес јанынын элбек јаландарынын ажы көдүре быжып калтыр. Василий адынын оозын токтодо тартпай, ашка кийдире мантадып барды. Буудайдын уур мажактары оның адынын кеймине тарсылдада согуп турды. Кер ат бажын кекип, бышкырып, буудайдын мажактарын үзе тартып, јип браатты. Василий ат үсти-нең энчейип, алтын ошкош аштын мажактарын сыймап, араай каткырып айтты:

— Кандый эмтир, Јыртай Иванович! Эмди Јамжылдын уулы эш неме билбес јаш бала деп айдарын ба?

Василий кичинек төңди ажыра јелдиртип келеле, ого удур јортуп келеткен Јыртай Иванычка капчыт тушташты.

— А-а, агроном, — деп, Јыртай Иваныч тешпек жүзинин терин арчып, күлүмзиренип айтты: — Аш јакшы бүткен, айдары јок јакшы бүткен.

Олор бийик, тенкек меести эдектей барган төңдөрдү толкуланып ажыра барган күрен ашты көрүп, јакшынак түжүмге сүүнип, кыраны јакалай јортун бараттылар.

— Мында канча гектар? — деп, Јыртай Иванович камчызынын сабыла эбире көргүзип айтты. — Аш кандый јакшы бүткен!

— Сегис жүс га — деп, Василий айтты. — Јакшы. Јагыс ла өрөги аш, Јаан јалангын эн ле орой үренделген ажы бышпай, тонотон эмтир. Оны, Јыртай Иваныч, зеленкага чабар керек.

— Эзенде мунг гектарды, јок, эки мунг гектарды саларыс —

деп, Жыртай Иваныч Василийдин айтканын тыгдабай да айтты. — Сениг айтканынча Жаан жалаңды јулдай кыралаарыс. Мен эмеш јастыргам, Василий, јаманымды ташта — деп, ол унчукты. — Сен газетте сүрекей чын бичиген, эмди сеге андый буудак бол-бос. Эмди јангы ой, јангы эп-аргала иштеер деп билип јадым.

— Јангы ой, јангы иш, андый эмей база... — деп, Василий айтты.

— Андый — деп айдала, Жыртай Иваныч нени де терең сананып, унчукпай јортуп браатты.

Тайгадагы јайлулардан койчылар түжүп келген... Кечү Јердин ол јанында, Тектиргенинг меестеринде, үүрлү койлор јүрет. Койчынын кожоңы кырлар, кыралар, јаландар үстиле, чаңкыр тегериле јанган турналар кожоңы күски кейге, јарык, јараш телекейге јынырап јайылат.

«Ой кандый түрген өдүп јат. Эбире ончо неме кандый жапшай кубулып, өскөрип калат. Кечеги чимириктү уулдар бүгүн калапту эрлер болуп калган, кечеги солун немелерди бүгүңги солундар акалап чыккан» — деп, Жыртай Иванович көзининг учыла Василий јаар кылчайып көрүп, күкпендеде јортуп, бажын сүүмјилү јайкап, сананып браатты. Онын кенетийин кожоңдоор, катқырар, бу коштой јортуп брааткан јинт уулдый болор күүни келди.

КЫС

Текши бөлүктүн заведующийи Иван Петрович Майманов бүгүн неге де маңзаарып, өкпөорип турганын аймакисполкомнын ончо ишчилери көрүп ийдилер. Ол бош алаатып калган көстөриле алдында жаткан чаазындарды аяктап, столдо турган телефоннын трубказы жаар суракту көрүп, трубканы тударга жүреле, колын кенетийин серпе тартып, отургушка отуруп болбой, энчикпей турды. Онон трубканы чичкечек, узун сабарларыла кабыра тудуп, тунгак үниле трубка жаар кыйгырып ийди:

— Больница! Майманова кандый?! Неме жок по?

Бу ла ок кыпта отурган аймакисполкомнын школдор аайынча инспекторы шелкик жаакту, орто жаштан ажа берген үй кижини кандый да жалакай ла кутус көстөриле чаазындарын түзедип, жинт машинистка кыска имдеп ийеле, онон Иван Петрович жаар бурылып, токуналу ла керсү үниле сурады:

— Кемди сакып туругар, Иван Петрович?!

— Уул... — деп, Иван Петрович чырайы кызарып, кара көстөрүнүн жаштары мөлтүрөп айтты. — Керек дезе онын эмеш тазаи берген төбөзи де кызара берди.

Иван Петрович сүрекей кемзинчен, жобош кижини болгонынан улам ба, айса кандый бир шылтактан улам, же одус жети жашка жетире кижини албаган. Кыстардын алдына эрмек айдып болбой туктурулып туруп калатан көөркий болгон дежет. Бир кезек жинт желпидер ле кыстар онын эр кижини болгонын торт ло ундыгылап койоло бо, айса шоктоп по, же онын көзинче бойларынын жүзүн-базын жажыттарын куучындагылап, оны аңдыгылап туратан. Иван Петрович олорго нени де айтпай, столдын үстине там ла жабызада энчейип, чаазындарды каралга көзине жууктадып кычырып, онон тегерик башту перозыла кыжырт-кыжырт этире бичип отуратан.

Же аймакка главный зоотехник болуп, кара-күрөг чырайлу, быяраш чачту, жаш кайындый коп-коо сынду, кеберкек, шуур-шулмус кылык-жанду Нина Алчибаевна келген күннен ала керек чек ле кубула берди. Качан Нинанын көзинче аймакисполкомдо иштеп

турган келиндер ле кыстар Иван Петровичти андып, шоодып баштаарда, Нинанын чырайы кенетийин кубулып, көстөри кандый да килегендү ле кунукчылду боло беретен. Онон Нина келиндерге кату-кату сөстөрдөн удур аайдып ийеле, бош алаатый берген Иван Петровичти колтуктай алып, аймакисполкомнын туразынан чыга берген.

Ол күннен ала та не болгон болбогой, же Иван Петрович кижитаныбас болуп кубула берген. Качан да галстук кийбеген бойы, керек десе галстук кийип алып, ишке келди. Нина десе, торт ло базын корыган мүркүт чилеп, оны корый алып, бойы тилгерек те, керешчен де болгон учун, ончолорынын оосторун туй чаап салды.

— Јобош ло, унчукпас ла кижидейле, базынгылап, амтажыгылап калган.

— Көбөркий Иван Петрович те торт ло чечектей берди. Онын көстөри де курчый берди ошкош — дежип, көрүш-таныштары шымыражып турдылар.

— Кас эчип жүрүп, каргаа буды сынат — деп, кезик улус чечкегилеп, удабай ла ол Нинанын күүнине тийе берер дежип, каткырыжып турдылар. Је олордын каткызы тегин јерге калды.

Нина колхозторды эбирип жүрүп јанып келген күннин энгири, июль айдын јылу эзиндү тымык энгири, Иван Петровичтин жүрүминде эн ле ырысту күн болгон. Олор аймактын төс јери болуп турган јаан јурттын учында элбек јалангын ортозында отурган-дар. Нина Иван Петровичке јапшынып, онын јаагына јылу, кандый да тату тыныжыла тынып, куучындап-куучындап отурган.

Бу күн теңериде јылдыстар да Иван Петровичке сүрекеј јараш көрүнген. Олор теңериден мызылдажып, имдегилеп тургандар. Айландыра турган сүүрү башту кырлар айдын сүттий јарыгына јарыгылап, кандый да чөрчөк јериндеги немедий чанкырайып, теңери өрө уча бергедий јенгилчек көрүнген.

Иван Петрович жүрүминде баштапкы ла катап оны шоотпой, электебей, онын керсү, јалакај кылык-јангын билеп, ачык-јарык куучындажып турган кыска сүүнип отурган. «Кандый јакшы көөркий» — деп, ол бойында сананган. Је бу эки кижинин кылык-јандары чек эки башка болгон. Нина тескери кылык-јанду, тилгерек, ачынчак кыс болгон. Иван Петрович десе јобош, унчукпас, төп санаалу кижиде, ого үзеери ол Нинадан он јашка јаан. Качан олор сакубаган јанынан айылду-јуртту боло берерде, бир кезек улус олор экүден биле де, јурт та болбос дежип, ажындыра белгелеп турдылар. Бу чын да болордон маат јок болгон. Ненин учун десе айылду-јуртту болгонынан ала ай өткөн бө, јок по, же Нина өбөгөнине удур кыјыран, кыйгас сөстөр айдар боло берди. Јаан јашту, жүрүмди сүрекеј јакшы билер эмегендер чала күлүмзиренижип, Иван Петровичти токунадып турдылар.

— Алдырбас, ол көбөркий барлу болбой кайтсын.

Же Иван Петровичти токунадары да керек жок болгон, ненин учун дезе үйинин арбыжы да ого музыкадый угулатан.

Нинанын ичи айдаң айга там ла жаапан, жүзінде кандый да чодурлар, күрөң толбулар табылып, чырайы жаман боло берди. Же Иван Петровичке ол кемнен де жараш болгон. Бир катап ол Нинанын чербек кардын араай сыймап, оны эркеледип айтты:

— Ниночка, бисте уул бала болотон болзо кайдат...

— Уул? — Нинанын чырайы күрөре берди. — Сендий аамай неме болзын ба?! Жок, сеге уул керек болзо, мен өчөжөрдө сеге кыс чыгарып берерим.

Иван Петрович энгирде уйуктап болбой, диванда ары-бери анданып жатты. Нина оны орыннаң сүрүп ийгеннен бери үч айдаң ажа берген. «О калак, кайткан неме деп айдар! — деп, Иван Петрович улу тынат. — «Кыс чыгар» деген болзом, ол өчөжөрдө уул чыгарып берер эди!»

Бүгүн мөрөйди кем аларын Иван Петрович жүреги шимиреп, сакып отурды. Удабай телефон кандый да кулак тунгадый шыңырт этти. Иван Петрович трубкины ала койып, тыркырууш үниле:

— Майманов угуп туру! — деп кыйгырып ийди.

— Нөкөр Майманов, үйингер кыс таап алды. Бескези эки килограмм жети жүс грамм — деп, кандый да медсестра куун-күч жок айдып ийеле, трубкины илип салды.

— Кыс... — деп айдала, Иван Петрович торт ло кижини өлбө бергендий кунукчылду үшкүрдү.

— Кыс, Иван Петровичтин үйи — Ниночка кыс таап алган — дежиң, кожо иштеген улустары жиркиреже бердилер. Оны ончозы жылу уткыгылап турдылар. Кажы ла кижини онын колынан тударга мендейт. Азыйда оныла колдон тудужып эзендешпейтен аймакисполкомнын председатели оны колынан тудуп, узак силкип турды:

— Уткып турум, уткып турум, күндүлү Иван Петрович!

— А бала чыкканына учурлаган той качан болтон? — деп, андый-мындый аракыдаштарда туружарын сүүйтен сары тиштү, күжүл ошкош бүдүмдү бухгалтер кайдаң да чыга конуп келеле, ыргайып калган каткырып турды. — Слерди, Иван Петрович, семис ирик ле бир шадр аракы белетеп алган деп уккам.

— Той болбос! — деп, Иван Петрович ачынганына торт ло чырайы көрөрип, шыйкынап айдала, бухгалтерди ийде салып, турадаң учкан куштый чыга конды. Ол айлы жаар түргөн-түргөн базып, бойында мынайда кимиренип браатты: — Кысты шоктоп ло чыгарган ине, меге ле өчөшкөн ине!

Ол айлына једип келеле, өлтүрөргө белетеп, азырап салган ирикти буузынан чечип, куйругына тееп ийди:

— Кыс чыккан! Тирү артканын учун ого быян айт.

Ирик ачынганду маарап ийеле, картошконунг саптарын былча базып, мааланынг учы жаар мантады.

Иван Петрович туразына кирип келеле, эдер немезин таппай, чымылдар өлтүретен эдип жазаган резинкала столдын үстинде мантажып турган чымылдарды өлтүрө берди. Онон газеттер кычырып, бир эмеш санааркап отурала, күүн-күч жок өрө туруп, сумкага сүттү болуштоп, помидор салып алала, көзнөктинг алдына жараштыра өскүргөн жараш чечектерден үзүп алала, больница жаар үрбеедеп, базып ийди.

Уй улус бала табатан тураинг эжигине оны медсестра токтодып, кирерге жарабас деп айдып, онын чечектерин ле экелген курсагын алып алала, экинчи көзнөктөн барып көригер деп айтты. Көзнөктөр жерден бийик эмтир. Кыска сынду кижин болчокко, эмезе кирпичтерге туруп алала, көрөтөн болуптыр. Иван Петрович ненин де учун жүрегин эмеш шимиреп, көзнөктөн кыптын ичин жаар карап көрди. Нина ненин де айтпай, орында күлүмзиренип жатты. Ого өрө турарга жарабас дежет. Онон медсестра күлүмзиренип, ак бөслө ороп салган, жүзи чырчыйып ыйлап турган баланы көзнөккө жууктадып келерде, бу чынгырып турган кичинек немеге килегенинен Иван Петровичтин ичин ачий берди.

Онон карманынан блокнодын чыгарып, бир листтин үзе тартып ийеле, үйине мынайда бичиди: «Канайдар, Ниночка! Мөрөйдү сен алдың. Сен өчөшпөгөн болсон, уул да чыгар эди. Же кыс та болзо, кайтсын!» Бу бичиктин үйине берип ийеле, ол бажын омок көдүрүп, күлүмзиренип, айлы жаар базып ийди. «Кыс, кызычагым» — деп, араай шымыранып клееткенин ол бойы да билбей калды.

Бу күннен ала Иван Петрович чек өскөлөнө берген. Базыды да седеп, эрмек-куучыны да тыг, чокум, көстөри де омок.

ЈҮРҮМ — КОЖОН

Бу тозынду кара јолды төмөн бийик сынду он беш јашту сырсақ уул борјон өлөңдү јалаңдардын кычкылтым јараш јыдын тынып, чап-чаңкыр айас теңериге сайылып калган туулардын ынаартып калган баштарын ајықтап, меесте тарбалјы акшыганын, черткиштер өлөңнин ортозында чуркурашканын тыңдап, күскери јайдын күніне сүүнип басканынан бери көп јылдар өдө берди. Ол тушта уул кемге де кожоңдобогон кожоңын кожоңдогон, кемге де айтпаган амадузын сананган. Ненин учун дезе эбире кырлар, ағаштар, таштар, андамында обоолор ло кырларды эдектей саргара быжып калган чөйбөк кырлар, оноң артык не де јок болгон. Онын кожоңын кем угатан эди база? Јаңыс ла унчукпас кырлар тыңдагай. Олор уккан кожоңды кемге де айтпас. Јажын чакка јажырып салар; јалаңдар да, ағаштар да. Јаңыс ла онын јаңылгазы кырлардын көксине шинип калатан туру. Оноң салкынду күндерде кырлар онын јарты јок күүзин кожоңдоп берер. Кижинин јүрүмин, анчадала качан да ундылбас бала тужын, узун јылдар канайда ыраакка, ыраакка апарып јат, анайда ок ончо неме өзүп, кубулып өскөрип, ырап калат... Је јүректин түбинен чыккан кожоң тегин кожоң эмес, терең шүүлте, амаду салынган кожоң — качан да ундылбас. Ол өлбөс, мөңкүлик — бу кырларда, бу ағаштарда, бу јалаңдарда артып калар.

Уулчактын көстөри јаңмырдын суузы эмезе јайгы чалын суркурада јунуп салган бороңоттый. Чырайы ак, мойны узун. Таң алдынан јүрер јүрүмин бу ла мынан, бу јолдон, туку өрө, өзөктин бажында турган јурттаң баштаган эмес пе? Ол тушта ого бу кару, төрөл јерди таштап, таныш эмес јерлерге барарга күч болгон. Мында кажы ла таш, кажы ла ағаш, керек дезе кажы ла өркөңин ичее-ни, момоннын түрткүни таныш болгон. Онын јылағаш будына бу јалаңдар, ағаш-ташту тайгалар, кыйгак тегенектү кырлар торкодый јымжак, эрке билдиретен эди. Канча јерден шыркалаткан, бош шилтекширеп, терези калыңжып калган тамандарын јара кескедий курч таштар, байла, бу јерде јок болгон.

Je төрөл јери кандый да кару болзо, бу јер-алтайынан ырап барар күүни јок то болзо, он беш јашту Эжерге бу јолды төмөн базарга келишти, ненин учун дезе үренер, көпти билип алар деген санаа-шүүлте ончо санаа-күүндерди акалап чыккан. Ол тушта ого жаңыс ла бу төрөл јерин, таныш улузын, айлы-јуртын таштап барарга күч болгон эмес, је анайда ок кара көстү бир кару кысты таштап барарга база кунукчылду болгон. Je Эжер бу кызычакка болуп, Караколдо артып калган болзо, санаазында бойы бойын электеер, шоодор, бойына бойы түкүрер эди. Ненин учун дезе эр кижиге, адазы јок өскүс кижиге, јымжак, турумкай эмес болорго јарабас. Андый да болзо, ол бойынын кунукчылду санаазын, ару амадузын јажырып болбой кожондоп, кожон ажыра бойынын күүнин бойынын эн бүдүмјилү, эн кару најыларына — төрөл јалан-дарына ла кырларына айдып берген:

Тегериде бир јылдыс,
Көс јеткежин, ок јетпес,
Телекейде бир үүре,
Санаа јетсе, салым јок...

...Эмди, он јыл өткөн кийинде, Эжер бу јолды өрө јортуп браа-дала, ончозын јап-јарт эске алынып, бойында араай күлүмзиренди. Ол адынын тискинин бош салып, эмеш терензимек чырыштар кечире тартып койгон терлү јаан мандайын арчып, беш сабарыла койу кара чачын тескери тарап, сананды: «Эх, ол өйлөр ойто келген болзо, база ла анайда ок јылангаш, јыртык, је јайым ла јалтанбас бойым өзөкти төмөн, тозынду кара јолло кожондоп, жаңы јүрүмге удур базар эдим. Ол кожонды ойто ло кожондоор эдим... Je кожоннын баштапкы јарымы эмдиги өйгө келишпей јат па? Јок, түнгей ле келишип јат. Көс једер јылдыска једетен күч эмди тура јок. Кожоннын экинчи бөлүгинде јүрүмде туштажып турган көп учуралдар керегинде айдылып јат. Салым? Je салым дегени ол не?» Эжер атпас эдип, адын камчылап, тискинди силке тартып, изү күнге эмеш јалкуурып турган јобош адын јорголодо бастырып, јортуп ийди. Јүзүн-јүүр боочылар ажар, јүс абызын суулар кечер, тайгаларды, өзөктөрди керип, койчыларга, малчыларга јүретен кижиге мындый јобош, чыйрак јакшы аттан артык не керек? Агроном, инженер-механик, колхозтын председатели — легкой машиналу эмезе мотоциклдү учурткылап та турза, бир ле көрзөн, балкашка түшкүлөп калган јадар. Ветеринарный врачка јакшынак аттан артык неме јок...

Күрен ат солуктап, токумнын алдынан карарып чыгып келген теринин кычкылтым јыды јытанып, бажынын јанында күүлешип учулап турган көгөөндөрдү, чымылдарды үркидип, бажын букуп, шыйманып, барып јатты. Эжердин араай јорукка, изү күнге чала

уйкузы келип турды. Көк теңериде тейлеген шунуп, айланат. Онын кара көлөткөзи жалаңдар, жыраалар, жаан теңкек корумдар үстиле жылат. Алдынан өрбө машина күүлөп, удабай бурулчкытын учынан кош тартар машина чыга конуп, онкок-чинкек жерге чарчалып, куу-күрөң тозынды тумандый көдүрүп, Эжердин жаныла сурт бдө конды. Тозын Эжерди ады-бойыла туй алып ийди. Ол ачынганына арбанып, адын жырс этире камчылап ийеле, тозыннын олжозынан чыгара мантадып, ак жалаңла машинанын кийининен учуртпай ийди. Эжер анча-мынча болбой, Салаанын балкашту, айры-төйри сууларында онтоп, огуруп жаткан машинага жаба жеңди, аайы-бажы жок мантадып турган алдамаш шоферды камчызынын сабыла кезеди ийеле, адынын оозын араайлада тартпай, оной ары ыраак эмес деремнеге мантатты... Ол кулакка күүлөп турган серүүн салкынга, машинанын ыкчап огуруп турган табыжына, кабинадан бажын чыгарып, «Эжер, Эжер, сакызан!!» — деп, чанкыр платту кыстын кыйгырып турганын кулагынын кырыла да укпайды... Жалбак жүстү, быжыраш чүрмөштү, сүмөлү көстү аар-калап уул коштойында отурган орус кыска көзинин учыла имдеп, скоростыты кайырт этире тартып, онын кулагына эңчейип, кыйгырды:

— Алдырбас! Бистен качып ол кайда барар? Бир минуттын бажында ондо болорыс, нөкөр доктор!

Машина аайы-бажы жок огуруп ийеле, ичкери тап эдип, балкашту, суулу ойдык жерден чыгара калды. Кабинада отурган доктор бала кабинанын агаш бүркүзине жырс этире түртүп, көзинин оды жалт эдип, чедиргендер чачылып, кызыл тегеликтер айланыжа берди. Шофер уул десе ол жаар көрбөй дө, оны акалап барган атту кижини жаба жеңерге, учинчи скоростыты салып, ичкери куйун-салкынды шунуп ийди...

Караколдын колхозы азыраган малы да көп, кыраалап аш салатан жери де элбек, жаан, же бай да эмес, жокту да эмес, чала орто колхоз болгон. Колхозтын азийгы председатели эмеш турумкай эмес кылык-жанду, чөбчөй көрүп ийгежин, чала оной кыйыжып болбой, ого удура барар, эл-жон ортодо тоомжызын жылытып салган кижини учун, ижинен чыгартып салган. Онын ордына келген жаңы кижини жербойынын улузынын жан-кылыгын жетире билбес ле иштин-тоштын аайына жетире чыкпаган учун, бир кезек өйгө айланып болбой жүрди. Иштин де дисциплиназы коомой болды. Улус өйинен өткүрө жажый берген бе, айса аш-курсак, кийим-тудум жеткил боло берерде, керексинбей барган ба, же ишке чыгыш деп неме, азийдагызына көрө, чала уйан. Же Николай Күндүевич Абаковко жаан болушты Омсктын ветеринарный институтун божодоло, былтыр күскиде төрөл колхозына иштеерге келген жиит уул — Эжер Саймуович Ороев жетирди. Бу иштеңкей, ак-чек, неден де жана баспас уулду бу жерде көп улус тооп то, сүүп те, же бир кезек улус көрбөй

дө јат. Оңызы да јолду, јылбындап билбес кижи ончо улуска јарап болбос ине. Бир кезек улус оны азыдан бери өштөп келген ошкош. Ол өштөжүнннг тазылы сүрекей ыраактан, чек ле жүрүмнннг теренннг келип јат дежет. Эжердин адазы Сайму Ороев колхозтын партияный организациязынын качызы болуп иштеп турала, колхозтын малын, јөөжөзин мензинип, тузаланып турган бир кезек билелердин — эн ле озо колхозтын председатели Кадунын, правлениенин члендери: Тонкурдын, Майчыктын, Јымжайдын ла олордын төрөөндөрнннг мындый каршулу керегин коскорып, олордын көп сабазын түрмеге айдаткан. Сайму Ороев бу керектин кийнинде јууга барала, Ада-Төрөл учун Улу јууда өлүп калган. Је өч аларынын, кыйа көрөрнннг өпөс көрнөзи бир канча улустын жүректеринде эмдиге јетире күйгенче.

Јууныг кату өйлөрннде де, јууныг кийнннде де уур јылдарда бу билелер колхозтын башкараачы иштерине туруп алала, колхозты үптөп, јишти тыг ла берген. Оны эмди кажы ла колхозчы јакшы билер. Эжер де оны эмдиге јетире ундыбай, олордын бир бирүзин учурал болгондо арай ла көзине сайбай туруп, айдып алат. Мында ла јангы колхозтын конторазында тар-мар керижип турала, Тонкурдын үйи јылан чылап шыркырап, Эжерди талап, энчигип болбой, јаман санаазын чыгара айдып ийген эмей:

— Айылдардын томоны эмес болзо, коозолу идирген эмес болзо, торолоп өлүп калар эдинг. Эмди тойып алала, тынып турун ба? Кижиле көрбөгөн неме болзо кайтсын.

— Коозолу томон до јизем, колхозты тоноп јибегем — деп, Эжер кичинек те ачынбай айткан.

Бу ок өйдө конторада турган Токтой, Тонкурдын уулы, калаптанып турган энезин јенннг јединип, конторадан чыгарып ийген:

— Энем, нени айдып тураар! Айткан сөзбөрдөг уйалзаар, коркызаар...

* * *

...Эжер айлынын јанына мантадып келеле, адынан түже секирип, онын ээрин алып ийеле, аттын терлеп калган изү сыртын сыймап, јымжак кыл тужакла адын тужап, үйгенин уштып, агыдып ийди: «Бар, ото. Јангыс ла ыраак барба. Өлөг јок эмес, иргеден ле ары өлөг ине». Күренг ат онын шүүлтезин билип ийген чилеп, ол јаар санаалу көстөриле көрүп, бажын кекип, онон чадыр айылдын көлөткө јанынын иргезинен јажыл өлөгди тыдырада отой берди. Эжердин энези, жүрүминде көп шыра, једикпес, јокту жүрүм көргөн, үйе-сөөгин сарсу-сап жерип салган, бежен јаштаг ажа берген үй кижиле, серүүн кирнестеде бойына башмак өдүк көктөп отурды. Онын кара чачына кубал төгүп салган немедий, буурайып калган. Мандайында терен чырыштар онын жүрүмнннг уур

жылдарын темдектеп тургандый жергелей жолдолып жаткылайт. Ол ижинег бажын көдүрүп, уулына жалакай, эрү көстөриле күлүмзиренип, же кату, кезем үниле жакарган аайлу айтты:

— Бар, казан белен, бойың уруп ич. Мен өрө турарынаң калажырап отурум.— Оноң эмеш үнин жымжадып, унчукты: — Эмди мен сеге казан аспазым. Бойың азып ичетен эдин бе, айса кижин алаала, үйинге астырып ичетен эдин бе, — онызын, экем, бойың бил.

«Э, бу темей эрмек эмей — деп, Эжер айыл жаар кирип, оттын жанында турган көбштин бүркүзүн ачып, бойында каткырды.— Азараар, азараар. Түней ле энчигип отуруп болбозоор». Көбшөтө семис эт кайнадып салган эмтир. Бүркүнүн алдынаң оның тату, жараш жыды тумчукка жаба сокты. Эжигин кайра ачып койгон серүүн чадырда ажанып отурала, Эжер жүрүминде болгон бир учуралды, мындый ок жуулу этле колбулу учуралды, эске алынды. Бу учурал жаңыс ла оның эмес, же көп улустың жүрүмининг энг ле уур өйлөринде, жууның жылдарында, албатының сыраңай ла аштап-суузап турган тужында болгон. Ол тушта Эжер энезиле кожо колхозтын койын кабырган. Айылда Эжерден кичинек үч бала болгон. Олор ончозы эмди чыдап, кажызы ла бойының жолыла сала берди. Бир карындажы черүде, экинчизи онынчы классты божодып жат. Сыйны Москвада иностранный тилдин институтында үренип жат. Же ол тушта олор ончозы жаш, курсактын кабы немелер болгон эмей. Койдо эки де кижин иштеп турган болзо, колхозтын председатели. Лопшогой, копшык жаакту, суртулдаган кара көстү, келтир тилдү неме, Эжерди иштеп турган улустың тоозына кошпой, арба эмезе сула үлешкенде, ого нени де бербей, жаңыс ла энезине берип туратан. Оның учун жаңыс кижиге берген бир килограмм сула беш кижиге база канайып жединетен эди. Эки конгон кийинде энези Эжерди барып, азык сурап кел деп деремнеге ийген. Председательдин эки кып туразына кирип келерде, каарган эттин, быжырган калаштын жыды тумчугына жаба согордо, бош ло торолоп калган Эжердин бажы айланып, өзөгү карарган. Печкеде уйдын семис эди кайнап турган. «Ого жүк бир чайнамды беретем болзо, кайдар» деп, Эжер өзөгү толголып сананган. Лопшогой столдо ажанып отурган. Ол жуулу этти оозы жаар сугуп ийеле, узак чайнап, оноң ажырып, эжиктин жанында самтар, жыртык тонду, куп-куу чырайлу, чичкечек мойынду уул жаар кылчайып көрөлө, сураган:

— Не келдин? База ла туткулап ийдин бе?

— Бир килограмм сула беш кижиге не болор?

— Ас па? Мыны качан туткулап ийдин?!

Мени нениң учун ведомостьто бичибегенеер, мен база иштеп жадым — деп, Эжер удурлажып айткан.

— Сен канча жашту? — Лопшогой база бир болчок жуулу этти оозы жаар салып сураган.

— Он эки.

— Бот. Жажын јетнес, онын учун сенин курсак алар учурын јок.

— Иштеер учурым бар ба?

— Сен эненг учун иштеп јадын.

— Бистин адабыс фронтто, бис торолоп өлөтөнис пе? — деп, Эжер үни тыркырап, сураган.

— А меге не керек? — деп, Јопшогой этти ажырып, кабагын түүп, айткан. — Саймунун сидиктерин мен азырайтам ба?! Менде сендерди азыраардан, колхозтын ижин эдип турган улусты да азыраар курсак јок.

Онон тижин чукчып, кегирип ийеле, экинчи кып јаар бажын бурып, кыйгырды:

— Дуся, Дуся! Бистин тайгыл кайда? Бу челдү этти ого таштап берзег.

Уйи экинчи кыптан чыгып келеле, орыннын алдынаг туруп келген ийтке челдү этти таштап берген. Онон өбөгөннн јаар жалтанганду көрүп, айткан:

— Бу көөркий оозына чыкту неме салбаган болор. Ого бир чөөчөй мүн, бир чайнам эт салып берзе кайдар?

— Сен меге андый немелерди амтажыдадым деп эрмек айтпа, кижиге күрүмдер курсак та онду јинрге бербес.

Бу эрмекти учына јетире угуп болбой, өкпө-јүреги, ичи-бууры кородоп, кичинек јудругын кезе түүнип, Эжер эжиктен таралжып чыккан. Ол чыгып јадарда, Јопшогойдын үйинин үни угулган:

— Јагар, балдары көп көөркий, шыралап јат.

— Јаман неменин балдары да көп — деп, Јопшогой арбанып айткан.

...Эжер ажанып алала, өрө туруп, араай кимиренди:

— Көрмөс эмди де соруп јадатан эптү јерди таап алган. Кладовщик. Је эмди улус сеге тон ло анайып јидирбес эмей. Базындырар кижн јок. — Онон ичинде јаман каткырды: «Былтыр меге жарым шил аракы туттурарга келген јок по? Садып аларга сананган ошкош. Хе-хе-хе! Тойгон эди. Төгүндеп, куурмактап, уурдап јиген курсак ол кижиге курсак болор бо? Кан сороочы — јөргөмөш!»

Эжер айылдан чыгып келерде, энезинин јанында тилгерек, копчы, јүзүн-базын солундарды ончозынан озо угуп ийеген Јыламаш көстөрп суртулдап, кыңылдууш үниле куучындап, сөстөргө карылып, мендеп-мендеп тылбырап турды:

— Куда-ай, бу кижини мындаый дейт. Олорды обоонун јанында јаткан дежет.

— Јыламаш, сенин ле көрбөс, укпас неменг јок. Сенде айса турнабай бар болор бо? Мыны канайып көрүп ийдин? — деп, Эжер каткырды. — Дийт деген болзо, ол төгүн, коп.

— Тү-үк, мени копчы деп кем айтты? — деп, Јыламаш чы-

райы да кубулбай, тилгереп чыкты. — Уйалбастарын! Мен качан да улус чылап коп деп неме айдып көргөлөгим! Конторанын жанында кандый да орус бала слерди сурап турган. Барып көригер, чын эмеш пе, төгүн эмеш пе?

— Мени төгүндезен, тилинди кезеле, чоңчойыңа жаба шидеп салар жогым ба — деп, Эжер кабагын жемире көрүп, айтты. — Чүүр-чүмүш, тобрак-тозын жалмап жүрзин. Эш-кереги жок жүзүн-жүүр коп жууганча. — Онон тура жаар кире конды. Тоолу минут өткөн кийинде, ару чамча, костюм кийип алган, сенекке чыгып келди...

Ол конторанын жанына базып келерде, онын жанында кижин жок эмтир. Же ачык көзноктөрдөн каткы, куучын угулды. Николай Күндүевич жаркырада каткырып турды:

— Же канайдар база! Мындый жараш, мындый жакшы доктор келгенде, жап-жаны больница тутпаанча болбос эмтир. Слер бойдон бо?

Кыс нени айтканы угулбады, ненин учун десе эр улустын каткызы онын сөстөрүн көмө базып ийген. Эжер конторага кирип барарда, анда правлениенин члендери, база тоолу улустар отурдылар. Олордын ортозында кандый да таныш эмес орус кыс отурды: «Бу кыс болзо, мени не сурайтан болотон?» — деп, Эжер бойында сананды.

Николай Күндүевич бышпак сары чырайлу, коркок, тыртык тумчукту, чала ичи жаанап, семирип жүргөн кижин болгон. Ол чаңкыр-торко чамчазынын жеини түрүп алган, аттын туйгактары ошкош жаан жудруктарлу, сары түктү, ийделү колдорун столдын үстине салып алган, күлүмзиренип отурды:

— А-а, Эжер Саймуович! Келгенин жакшы, келгенин жакшы. Малдын докторы ла кижинин докторы танышкар. Экилегер бойдон улус эмтиреер, эдетен ижигер жуук болуптыр. Анайдарда, эрмек-куучындарды таап ийер болбойоор?

Эжер кыс жаар лаптап көрүп, күделидий ак чачту, кап-кара көстү, чийик кара кабакту, кара көстөриле сүүмжилү күлүмзиренип отурган таныш чырайлу баланы жакшы танып болбой, бойы база тиштери кажайып, күлүмзиренип, алаатып калган турды.

— Акыр, акыр, мен бу кысты кайда көргөм?

— Көрзөн, көрзөн, таныбаачы болуп, араланып турганын — деп, кем де каткырды.

— Бу бистин Эжер койлордын угынап өскө неме таныбас болуп калган эмес пе? — деп, Николай Күндүевич кокурлады. Каткы жир эдип калды.

— Кайда көргөм? Уйатузын! — деп, чаңкыр платту, андый ок чаңкыр жикпелү, спортивный куу пиджакту кыс араай каткырып айтты. — Сегизинчи класста кожо үрендис не?

— Валя? Валентина? Фу, көрмөсти сени — деп, Эжер бажын

булгай согун, пенинг де учун колын пиджагынын эдегине арчып ийеле, ичкери сунды. — Же јакшы ба, Валя? Сен мынайып өскөрип калганда, сени менен болгой, энен де таныбас. Ай-ай, учы-түбинде барала, мынайып Караколдо јолугыжарысты кем билген?

— Сени мен байа, машинанын јаныла өдө мантадып јадарында, камчынын сабыла шофер уулды кезедип турарында, јук ле көзиннен, оноң атрак, койу кара чачыгнаң таныгам — деп, Валя оның јаан колын бойынын кичинек, ийделү, изү колыла тың тудуп, бу таныш эмес улустың ортозында таныш, ого кандый да болзо јуук кижиге туштаганына айдары јок сүүнип, айтты.

— Же, эки доктор таныштаар ба? — деп, Николай Күндүевич өрө туруп, карманьнаң чыгарып келген чала кирлү пладыла үлүш, јоон, кызыл мойнын арчып, сурады. — Андый болзо, Валентина Владимировна, эм тура медпункт болуп турган эки кып тураның бир кыбында јадатан тураар. Же оноң ары керек-јарак өскөлөний, јаан тура керек болзо, эрмек-куучын јогынаң јаан тураны тудуп берерис. Эй, Јыламаш, эмди ле барып, Катядан медпунктың түлкүүрин алала, тураны ачып, јунуп, складта колхозтың темир орындарынын эң јакшы дегенин апарып, тургузып бер. Бир-эки отургуш, база стол апарып бер. Мыны ончозын көөркий ол кайдаң алар? — Оноң ол кыс јаар јаан бажын бура согуп, сурады: — Валентина Владимировна, слерде төжөк-неме бар ба?

— Бар — деп, Валентина чырайы кызарып, төмөн көрүп айтты. Оноң Јыламашла кожо чемоданын туткулайла, тагып салган төжөгин тудунып, чыкты.

— Эжер, бүгүн эки кураан кенете өлө берген — деп, тайгадан түжүп келген Јорук айтты. — Бистен ары анча-мынча ыраакта турган Майтынын койында база кураандар оорыгылап туру дешкен. Анаар качан баратан?

— Бүгүн де болзо, атанар керек — деп, Эжер ажып брааткан күнди көзнөктөн көрүп, эмеш санааркап айтты. — Күн эмди де чылбыр бажы бар турбай. Јортолы ба?

— Же, адын ээрте, мен барып складтан тус коштоп алайын — деп айдала, Јорук өбөгөн конторадан чыга конды.

Сен атанып јадын ба? — деп, Николай Күндүевич үкүнн көстөри ошкош көстөриле Эжерге суракту көрди. Эжер бажыла кекип ийеле, конторадан мендеп чыкты. Оноң өрө туруп, ачык көзнөктөн көрүнип турган Межелик деп туунын бажын, чаңкыр теңеринин үзүгин ајыктап, сөк-тайагы кыјырт эткенче керилип ийеле, кайа көрбөй айтты. — Эх, кандый аяс күн, уулдар! Эмди јангыс ла өлгөнчө иштеер керек. Бу бис мында уялбай не отурганыс? — Ол эбире согуп, улустың чырайларын кайкап, ајыктап, сурады. — Бир, эки, үч, төрт, беш, алты, јети — јети је ле деген эрлер. Јети эр јуула түжүп иштезе, канча кире иш этпес?!

— Улус ончозы керектү келген ине — деп, колхозтын счетоводы, тас башту, узун сүүрү тумчукту, кичинек сынду кижин, өчүп калган канказын оозынан албай, жамакайы төмөн чилекейи агып, чичкечек сабарыла чотты тырсылдада тартып, айтты.

— Олордын көп сабазы жамылулар. Чын ба? — деп, Николай Күндүевич көгөлтирим-сары көстөрүн шуурып, бир көзиле счетоводты шыкай көрүп, айтты. — Эмди ле ончогор ишке барараар. Өлөн обоолоорус! Сен база барарың, Чоргой Мойтыч, жарт па?

— Мен?! — Чоргой Мойтычтын тас бажы кызарып, көзүн түргөн-түргөн чингип, канказын оозынан алып, унчукты. — Мен оору кижин анда нени эдетем?

— Буул тартарың — деп, Николай Күндүевич ол жаар көрбөй дө, айтты. — Егорка, машинаны контораның эжигине экел.

Шофер уул чыга Конордо, контораның ичинде тып-тымек боло берди. Правлениениң члендеринин чырайлары бүркөлип, бойлорун торт ло букалар чылап кылайыжа берген отурдылар. Жаңыс ла жаан кара чымалдын кыгылдап учуп, көзнөктүнги шилине тыч этире согулып турганы угулат. Олор кажызы ла канча жылдардын туркунына колхозто иштеген, улусты да ишке чыгарып, көмөлөп тургулайтан, бойлорун да правлениениң азийгы члендери ишке сүрүп туратан, же правлениениң члени жүк ле башкаратан кижин ине. Оны айрууш алып, өлөн обооло деп кем айдатан? Бирүзи кой-малды башкарып, экинчиси сүттоварный фермалардын ижин башкарып, үчинчиси бригадалардын ижин башкарып туратан неме эди. Азийда мындый болгон бо? Счетоводтый, председательдий, онын заместителдиндий улустар жаңыс ла бригадаларды, фермаларды эбире, айлана жортуп жүретен эмей. Председательдинг заместители жаңы председателге, жаңы ветеринарга, ончо жаңы немелерге короны курып, ичинде ачынып сананды: «Жакшы өйлөр тушта, жакшы улус башкарганда, жүрүм де жакшы болотон эди.

Председатель, ветеринар, койдын заведующийи кандый бир бүдүмчилү койчыга барала, койдон сойдырып жийле, оны өлүп калган деп актан тургузып ла салатан неме эди. Онон колхоз түрөп калды ба?.. Эмди Саймунын жыдымар уулы кижиге сек те жидирет эмеш пе!» Ол пол жаар түкүрүп ийеле, сопок бдүгининг бажыла чилекейин жыжа тартып ийди. Онон бу карануй санааларын жүрегининг түбинде, жүзининг чырыштарына терен жажырып ийеле, тату үниле наарылта айтты:

— А, иштебей кайткан? Бу кижин этпей жүргөн иш беди база? Чындап та, барып энтере обоолоп ийеликтер.

— Сен, Жымжай, не туруң? — деп, Николай Күндүевич ончо улусты сурап баштады.

— Тус аларга.

— Эртен аларың. Бүгүн барып, өлөн обоолош.

— Сен, Кудачы?

— Трактор үрелген.

— Давай, өлөңгө!

Машина күркүрөп, конторанын эжигине тал туура тура түшти. Конторадаг чыккан улус машинага күүн-күч жок чыгып, кезиктери кокурлажып турдылар. Николай Күндүевич шоферго коштой отурып алды.

— Мантат, Егорка!

Машина бустап, кийин жанындагы выхлопной трубазынан чанкыр ышты буркурадып ийеле, турган ла жеринен жаан скоростыло өзөкти өрө сурт этти...

* * *

...Эжер конторадаг чыгып барарда, онын одожында турган эки кып эски туранын чирип, оодылып калган сенегинин жанында Валя чемоданынын үстинде отурды. Ол эмеш эпжоксынып, кунуга берген ошкош, же жанына базып келген Эжерди көрүп ийеле, онын чырайы жарый берди. Онын кара көбстөри таныш кижиге бары кандый жакшы дегендей ырысту күйүп чыкты. Кыскарта кезип салган, мызылдажып турган толкулу чачынын учтары эки ийинине бирде тийип, бирде тийбей толголып турды.

— Валя, сен чала кунугып турган ошкожың — деп, Эжер кысты сабарыла кезедип, жылу күлүмзиренип айтты. — Алдырбас, удабас ла темиге берерин. Бистин айылга кирип жүр. Ол туку турган тура менин турам болор. — Эжер төмөн колын уулады. — Мен эмди ле атанып жадым. Канайдар? Онду куучындажарга да ой келишпеди. Же база күн жок беди? Таныш кижиге келген деп мен энеме айдып саларым. Сен, Валя, менен де, менин энемнен де күжүркебе, бир тужында эптү жүрген жогыс па?

— Кайдаар брааткан? — деп, Валя кунугып айтты.

— Кураандар өлүп жат. Барбай отураарга жарабас.

— Айдарын жолду — деп, Валя торт ло казалап жүгүрүп клееткен Жыламашты көрүп ийеле, өрө туруп, айтты. — Же, жакшы болзын, Эжер.

Эжер айлына келеле, адын мендей-шиндей ээртеп, эмдү-тусту, инструменттерлү саквояжын адына бөктөрип, энезине айтты:

— Эие, слер мен жок тушта кажы ла күн эртен тура жаңы келген доктор кыска сүт апарып берип туругар. Ол меге тенип-тенжип, айлыманг качып туарымда, жаан болужын жетирген бала болор. Жаңыс ла акча албагар.

— Ол сенин та таныжың, та катың, меге керек беди. Же сүтти апарып ла тургайым — деп, Эжердин энези чала кыжырантып, айтты. — Мынын сүт-эш ичип билер бе? Айса, компотло азырап койгон, городской немен бе?

— Сүт ичпес кижн кайдан келген деп айдар! — Эжер адына мине согуп, айтты. — Жаңыс ла слердин сүт-неме апарып турганы-гарды көп улус көрбөзүн, онон башка база жүзүн-жүүр көп жайылар. — Ол ары болуп, адынын оозун силке тартып, кечү жаар маңтадып ийди. Эжер удабай Жорук өбөгөнгө једижип, оныла коштой үзегилери тийижип, мендебей үрбеедеп јортты. Күн ажып, карануй киргенче эмди де узак, онын учун ыраак эмес јерге не мендеер?

Серүүнле кожо бөкөнөктөр, томоноктор кымылдап, кулактын јанында кыгыражып, кирбес јерге киргилеп, ачу тиштегилеп турдылар. Је Жорук өбөгөннин јаан башту кангазынын ачу чаңкыр ыжы олорды тоскурып, онын күнге күйүп, тотко јидиртип салган күп-күрөң чырайына, кызыл-күрөң мойнына томоноктор, бөкөнөктөр конорунаг коркып, карган койчыга јууктабай турдылар. Эжерди дезе эмдеп тургандый, узун тумчуктарыла кадагылап, јинт вестеринардын эдин јинрге тату-неме чилеп, оны анаг-мынан ачу тиштегилеп, сүүнчилү кыгылдажып турдылар. Күн јабызап, Олубайдын јаан, тенкек кара кырынын бажында байбак мөштөрдин будактарынын ортозына јажына берди. Он јанында көө-чаңкыр тайганын бажында такыйа бөрүк ошкош тегерик мөңкү ак кар ажып бараткан күннин кыскылтым јарыгына јалтырап, серүүн тыныжыла тынып јатты. Аттар бышкыргылап, сулуктарын кылырада чайнагылап, баштарын кекигилеп, серүүн кире берерде, јалкуургылабай, јергелей јеле базып барып јаттылар. Жорук — бежен јашка једе берген өбөгөн, јелбер кара кабакту, кичинек кара көстү, кичинек тарпак тумчукту. Ол аттын үстинде кедейе отурып алган, озогызын ойгозып, эртегизин элтеертип, таңкылап, аттын бажы ажыра шыйт этире чыкырып салып, куучындап баратты. Эжер дезе онын јилбүлү, кезикте чала тенексү куучынын тындап, карган өбөгөннин бир кезек шүүлтелерине ичинде каткырымзып, је андый да болзо, кабагын түүп алган, ончозын лаптап угуп баратты. Карган кангазынын когын ээринин кажына как этире кагып ийеле, экинчи канганы азып, јажыл бүрлери шуулажып турган бийик тыт агаштардын ортозыла тыйрындап барган јолло јортуп браадала, айтты:

— Је озогы улустын ортозында билер, сааналу улус база бар ла болгон. Эмдиги јиттер озогы улус ончозы ла камга, јарлыкка бүткен тенек, карануй немелер деп бодойтондор ошкош. Сен де, Эжер, менин куучыныма каран каткырып, ичинде менин бир кезек шүүлтелеримди электеп браатканыгды көрүп турум ла — ол Эжер јаар кылчайып, сүмелү көрди. Онон кангазын шыркырада соруп, тапшыланып, адын түрген бастырып ийеле, онон ары куучындады. — Мен Јамануулдын энеси, карган эјебис эмес болзо, өлүп калар эдим. Кичинек жүреримде, ол эмеген мени өлүмнен канайдалар арадаганы керегинде энем сүре ле куучындап туратан. Мен ка-

байда жадарымда, энем жаан оору болуптыр. Мен бойым база тыму-туркуннаң чыкпас, өддөй неме болгон ошкожым. Энем ле менин ооруумды жастырарга адабыс канча камды алдыртып камдаткан, камык малды тайдырган. Же эш ле неме болбогон. Арт учында адабыс Саднаш деп көс жок камды алдырган. Көс жок кам кара жаңгыс арткан кара торбокты тайдырала, эки күнге камдайла, айткан: «Уч курбустан кудайыска чыктым, алтыгы ороондо эрликке түштим. Энелү уулдын сүнези экилези ол жерде барып калган эмтир. Салым-кудайы андый болуптыр. Уул өлөр, оны мынаар алкынын учы жаар салып койоор. Же энези учун база бир күн камдайын, өрбги кудай алдына, төмөңги эрлик алдына жайнайын».

Эмди ле сананып жүрзөм, кам энемди жазарга сананган эмес, кара торбоктын эдиң түгезе жип аларга сананган эмтир.

— Оноң ары не болды? — деп, Эжер куучынды жылбиркеп тындап, сурады.

— Оноң ары... — Жорук өбөгөн бир эмеш өйгө унчукпай, таңкылап, жортуп отурды. Оноң кангазын оозынан туура алып, айтты: — Бир конгон кийинде бистин айлыска карган эжебис, Жамануулдын энези, келиптир. Ол өрөкөн ончо улусты жаза көмөлөгөн, энемди изүлеген, жылулаган. Мени десе жылу сүтле умчылап, оттын жанында балбайып отурган камды талаган:

— Сокор, көс жок шилемир, эш-неме билбес, уялбай ла кижинин өлөрин-өлбөзүн айдып отурар. Чык, жүр ары-кедери мынаң.

Кам арбанып, каргап, жүре берген. Карган эмеген мени, энемди кичееп, жазып салган. Кудайдан да, Эрликтен де коркыбаган, база тың ла өрөкөн болгон, чын ба, уул?..

Жатыра да болзо, же бийик боочыга аттар солуктагылап, бош терлеп калган чыктылар. Атту улустын жүзине тепсеннин серүүн, жараш салкыны жаба сокты. Байбак мөштөрлү, жаан-жаан агычактарлу, анда-мында чанкыр көлдөрлү тепсен омордын алдында жайылып, бойынын жаражыла, жажыл-чанкыр кебериле жал жүректи сүүндирип турды. Ак, кызыл, сары, чанкыр чечектер жалаңдарды туй бүркеп, оны жүзүн-жүүр чололу кебиске түнөй эдип, кееп, салкынга баштарын жайкагылап, бойлорынын жыска да болзо, же жараш, ару, омок жүрүмдерине, жажын чакка онбос мөңкүлик жажыл мөштөрлү тайгада, чап-чанкыр теңери алдында өскөндөрине, эзенде база ла мынайда ок нак чечектеп өзөрине сүүнгилеп, эңчейи-жип, ырысту каткырыжат.

Эжер ле Жорук жуула-жуула өскөн кангыл мөштөрлү, жаан чөйбөк акка чыгара жортуп келдилер. Төмөн, чанкыр өзөктөрдө, энгир койылып, карануй кирерге жууктай да берген болзо, мында, Мөңкүлүктин тепсендинде, көңкөрө салып койгон казан ошкош Кын-жыкканнын таскылында, он жанында Көө-Тайганын бажында, сол жанында Каракол бажынын курч башту үч сүмеринин бажында

ажып брааткан кўннинг кызыл чогы жаңы ла өчти. Эки жоон кара ийт агаштардын ары жанынаң чыга конуп келген улустарды көргилеп ийеле, күнкүлдеде үргүлөп, ыжы чоргып турган кажаган айылдын жанынаң ологро удурма маңтадылар. Же айылдын ээзин танып ийеле, куйруктарын жайкагылап, кынзыгылап, секирип чыгала, Жоруктын үзөнгизинен жалай согуп турдылар.

— Бистин журт — деп, Эжер улу тынып, айтты. — Бу айылды мен энемле кожо экүден ле экү туткан эдибис. Чобразын база мен сойгом.

— Жакшы журт, эптү дө, жараш та жерде туруп жат — деп, Жорук өбөгөн адынаң түжүп, күлүмзиренип айтты. — Азийгы ла бойы ба?

— Азийгы ла бойы....

Эжер тургуза ла өлүп калган эки кураанның нчи-буурын жара кезип, олардын оорузун бедреп, айылга да кирбей, тышкары, жадыктын үстинде отурды. Оноң Жорук өбөгөн жаар кунукчылду көрүп, бажын жайкап айтты:

— Түк ийген... Кайран кураандар. Кой төрөзө лө, эмчегинин түгин тазада кайчылагар деп мен капча катап айттым? Мыны слердин мойноорго салар керек. Актты не деп айдып тургузатан?

— Онызы бойында туру — деп, Жорук өбөгөн төмөн көрди. — Эмчегин кайчыла деп мен жакылтаны Жалачыга бергем, же этпеген эмтир. — Оноң ол койлорды айдап келген кыска казырланып, кыйгырды. — Жалачы, сен жаңы төрөгөн эки койдын эмчектерин не кайчылабаган?! Бу сенин ижин туру ине! — Ол кураандардын сектери жаар колын уулады. — Орө чыкпас, өдө акпас таңма! Эки кураанды колхозтын койына кожотон турун!

Эңирде тегериде чымчым да булут жок болгон. Же түн ортозы кирезинде салкын тыгып, тегери куу булуттарла туй тартылып, озо баштап соок жаңмыр, оноң жалбак-жалбак ак кар күпүлдеде жаай берди. Койлор мааражып, жылыда жадып алган жерлеринен тургулап, бачым жаңмыр өтпөс байбак мөштөрдин төзине жуулгылап, жаткылай берди. Жорук өбөгөн жаңмырдын, кардын суузы өтпөс резиновый жамынчызына ла резиновый сопогына иженип, койлорды эбире басып, жут-жулакай күнде ийт-куш келбезин деп сергектенип, эстеп, араай кожондоп жүрди. Таң жарыганча, кар кажыкка жетире жаап ийди. Көө-Тайганын бажынаң согуп турган соок салкын эмеш те тымыбайт.

Эжер кандый да саң-башка тал-табыштан, кураандар ачу маарашканынаң, бир кураан онын жаагынаң изү тилиле жалап ийгенинен ойгонып келди. Көрөр болзо, кажы ла жерде таң адып, жер жарып, күн өксөп калган эмтир. Кажаган айылдын журтыктарынаң ак кар көрүнип ле соок салкын киркиреде согуп турды.

— Кыш, кыш түшти, кураандар меерегилеп жат — деп, күрен чырайын, жаактарын, маңдайын төмөн аккан кардын суузын ба,

айса терди бе Жорук өбөгөн алаканыла сыбыра тудуп, арчып айтты.— Тазада кыркып койгон арык койлор ло јаш кураандар чыдашпас болор....

— ...Ой, көөркийлерим, кураштарым, — деп калактап, Жалачы эки кураанды колтуктанып ийген, айылга кире конды. — Изү сүт, изү сүт керек, эне. — Ол кураандарды јерге тургузып ийеле, соокко карпайа тоңо берген кып-кызыл колдорын оттың кызыл јалбыжына јылыдып, кара көстөри көстинг јажына ба, айса кардын суузына ба мөлтүрежип, койу, кап-кара кабагында јапшынып калган карлары кайылып, боп-бошпок, торт ло быжып калган јинлек ошкоч эриндери тыркырап айтты. — Айылга канчазы бадар, ончозын ла тажыйдым. — Ол ойто ло јаан кирзовый сопогыла мечилдеде базып, эжиктинг јанында чейилип калган балкашка тайкылып, арай ла болзо меч барып түшпей, мендеп чыкты. Оны ээчий адазы, Жорук өбөгөн, тежиле берген тегерини, карды, јутты каргап чыкты. Эжер менгедей-шингедей кийине берди.

— Бу карга-јутка мал не болгой не! — деп үшкүрип, кичинек, јабызак сынду, эп-эски јакпырак бөрүктү, шалыр бүдүмдү, келтей көзи кемдү, үске, көөгө ширеп, чылбайып калган эски акар тонду үй кижии айылдың ичинде тампаң-тумпаң јүгүрип, кураандарды отко јууктатпай үркидип, толтыра сүттү, јаан бакрас казанды отко күч этире азып ийди. — Бу танмаларды јылу сүтле умчылабанча, неме болбос эмтир.

Эжер айылдан чыгып келерде, кажыкка јетире кар јаап салган эмтир. Јалаңдарда јаныс ла узун алануштар ла балтыргандар сирейип калган јажарып тургулайт. Кардын алдынан кып-кызыл күнчектердинг јүк ле баштары анда-мында кызарыжып көрүнөт. Куу булуттар јабыс түжүп, тайгалардын, керек дезе бийик, кангыл мөштөрдиг де баштарын туй базырып салган турды. «Мындыј кар, јылу болзо, јарым ла түшке кайылып калар. Эмди де эмештен кайылып јат. Је соок салкын — бу јеткердинг бойы» — деп, Эжер јымжак карга кидиреде базып, кангыл мөштөрдиг ыжык јанына шаалып калган койлордын јанына јууктап сананды.

Эжер, Жорук, онын кызы, Жалачы, јаш кураандарды айрып, айылга толтыра тажып, арткандарына јаан кангыл мөштөрдиг төзине удурумга чеден јазап, ондо сугуп, ары-бери јүгүрижил турдылар. Соокко койлор чыдажып болбой мааражып, јаныс јерге токтобой турды. Эжердинг тар сопогында јаныс кат чулукту буттары чыктып, сооко тоңуп та турза, ол айыл јаар барып, будын јылыдарынанг уйалып, койчыларла кожо иштенет.

— Је, энг ле коомойлорын талдап аларыс, эмди арткан койлорды калын мөштөрдиг ортозы јаар, ыжык јер јаар айдаар керек — деп, Жорук айтты. — Анда агаш-таштың саанагын, јыраалардын бүрин, мөштөрдиг кар јок төстөрин отозын. Куру мал мындыј

соокко чыдашпас. Ыжык, јакшы јер табылза, оттон салала, анда ла конор. Је, койлорыг айда, балам, мен атты ээртеп алып, кийинигнен јортойын. — Ол кураан ичтү алтай бөрүгин антарала, кийип алган, чанкыр фуфайкалу, јаап резиновый плашту, јутты-карды неге де бодобой турган, кандый ла керекти бӯдүрерге белен кызына эрке көрди. Онон Эжер јаар бурылып, байа бош ло коркып, кара ла јер болуп калган чырайы јарып, айтты. — Сениг келгениг база кудайга баш. Онон башка мен баламла экү бодонор эдис.

— Эмди ле койлорды айдайын ба? — Јалачы адазына суракту көрди.

— Акыр, озо барып тойо чайлап ал, мен эм тура койлорды јандырып турайын. Сен база барып чайла, Эжер.

Эжер чайлап алала, адын ээртеп, айылдын ээлери ле эзендежип ийеле, ары болуп мантадып ийди. Соокко чыйрыныгып калган ат түргең манга, изү јелишке јылыырга, камчы да соктырбай, тискин де силкитпей ичкери элес этти. Таскылдын кырына чыгып барарда, Эжерди топтый салкын өткүре сокты. Кар кичинек те кайылбай, шуурган шуурып јатты. Керек дезе Эжердин тискин туткан колдоры да кабышпай барды. Јинт уул элбек таскылды шуурган-салкынды и ажыра учуп, койу агаштын ортозына кире конды. Мында ыжык та, тымык та эмтир. Јүске удур соок салкын кенетийин сокпой барарда, јаактар, кулактар изий берди. Эжер аттын манын да эмеш араайладып ийди.

Майтының турган јери эмеш јабыс та, ыжык та болгон. Мында кар да јаан јаабаган болуптыр. Је андый да болзо, түней ле ок айылдын ичинде толтыра кураандар эмтир. Майты атту койлой берген, үйи айлында аштай берген кураандарды јылу сүтле умчылап отурды. Је үч кире тас меринос кураан меерей берген. Олордын экүзи өлгөн, бирүзи оттын јанында јалмажы чек ле күлге кирип калган јангы ла эрип, тыш кирип келген јатты. Онын өлүмзирей берген боп-боро көстөри де тынданып, јарый берди ошкош.

Майтының үйи, Тана, орто јашту, тегерик ак чырайлу куучынчы үй кижиги, мынды и јут-јулакай, уур күндерде малдын докторы келгенине сүүнип, тургуза ла көөшти отко азып, өзөктө кандый солундар јүрет деп сурап, эликтин эдине кайнадып, чайдан азып ийди. Майты ла Танада балдар јок болгон, мынан улам оло айрылыжып, өөркөжип те туратан, је калганчы өйлөрдө оло эптү-јөптү јаткан дежет. «Акыр, бу айылдын ээзи үй кижиги тайгага јадып алала, семирп, жооноп турган ба, айса... айса?!» деп, нениг де учун Эжер ичинде сүүнип сананды. Удабай Майты чур-чуманак койлорын айдаган, кожоиг-комутла једип келди. Койлор бир эмеш мааражып турала, кангыл мөштөрдиг күбүр төстөрине тегерийте јадып ийди.

— Кар-јут, је слердин кунугып, санааркап турганаар јок тур-

бай — деп, айлынын жабыс эжигинен үч бүктелип кирип келген Майтыга Эжер шулмус, кара, мөлтүрешкен көстөриле күлүмзиренип айтты.

Майты узун сынду, омок-жимек, ачык-жарык бүдүмдү, жаш баланын чырайы ошкош бошпок, буру жок чырайлу, тегерик күргүл көстү кижиге жаңмырга кийетен кеден плащын уштып, антара кийип алган алтай бөрүгүн кактап, каткырды:

— Э-э, карындаш. Койчы кажы ла жутка, кажы ла жарга санааркайтан болзо, бир ле жылдын бажында бажы бу кардый кажайып калар жок по. Сен бойың да мыны жакшы билер болбойың. Бис экү, Эжер, кураандардын ортозына чыдаган улус инебис, а? Айса сен үредүүн жаанайла, бистерди ундып салдың ба?

— Сен саң башка неме айдатан эмейиң — деп, Тана эпжоксынып, Эжер ачына бергей деп коркып айтты. — Жарјандабай, отур.

— Кандый ла болуп јат — деп, Эжер узун, коркок сабарларыла сопогынын кончына тырсылдада чертип, јаан оттың јакшынак јылузына јылынып, бир колыла коштойында кыртылдада кепшенип јаткан бошпок ак кураанның јымжак түгин сыймап, айтты:— Кезик улус ундып та салат. Азыраган малынаң болгой, ада-энезин, албаты-јонын да шоодып, јамандап јүретен немелер бар.

Койлор јеткилеп келерде, кураандарын айрып койгон койлор айылды курчай алып, јилеп-јиркиреп мааражарда, айылдың ичинде кураандар бир үнле ачу мааражып, каруу бердилер. Майты кулагын туй тудуп ийди:

— Тана, чыгараар! Ары кедери чыгараар бу учкандарды! Јылу сүттен эмип алза, оморды кыштын корон соогы да тонурый болбос. Јаңыс энг кичинек эки немени эмизеле, ойто тудуп ал.

Бүрүңкий кире берди. Эжер табыланып, семис кураанның кабыргазын челдеп, түнүк өткүре боро тегерини ајыктап, оноң тызырап күйүп јаткан оттың кызыл-сары јалбыштарынаң көзин албай, камалгазы чыгып, араай күлүмзиренип, Майтының куучынын тындап отурды.

— Чып-чын айттың, Эжер. Үүрлү мал да болзо, јаманду-јакшылу, эбире јон до болзо, јаманду-јакшылу. Андый ийттер бар. Мен былтыр Горно-Алтайск јаар озочылдардың јуунына барадала, оноң ары арај ла болзо, түрме дөөн јүре бербегем — деп, Майты каткырды.

— Алдамыжына чыдашпай турганда — деп, Тана күлүмзиренип айтты. — Мыны мен ары-бери ийеринен коркодым. Агаш-таштын ортозына ла јүрзе торт.

— Акырзан, учына јетире айдайын, — Майты јүзин кунукчылду чырчыйтып, колын жаңгыды. — Мени база кайдаар барар болор дейзин? Мындыј неме болгон. Автобуста шык ла толтыра улус болгон. Бир андый јакшынак кийимдү, су-алтай бүдүштү кижиге эбире

отурган улуска, орустарга, алтай улус керегинде жүзүн ле бизин немелер куучындап браатты. Алтай улусты тен канайып жамандабайт деп айдайын. Мен онын одожында отургам, мени, байла, тере тонду, телпейген шыйрак өдүктү неме турарда, орус тилди ондобос деп бодогон ошкош. Же мен ончозын-ончозын билип отурдым. Қанайдар эмеш? «Алтай улус шалыр, кирлү, бийттү, же бу отурган немени көрзөгөр, — ол мен жаар бажыла кекип көргүсти. — Эмдиге ле тере тонын уштыбаган. Оңдо бийт деп неме толуп калган болбой кайтсын: культура деп неме чек жок. Же бистинг алтайларды канайдарын?»

— Слер бойоор алтай эмезеер бе? — деп, бир кижн сурады.

— Алтай, же крестү — деп, ол каруузын берди.

— Жок, мен слердин айтканаарды жаратпай турум — деп, оныла коштой отурган шил көстү кижн айтты. — Алтай албатыны эш неме билбес деп айдарга жарабас. Слердин айтканаарла болзо, алтай улус революциядан озо мал чылап төрт тамандап базып жүрген туру ине?

— Алтай кижн — ол алтай кижн ле бойы. Мен бойымнын албатымды жакшы билерим, эш немеге турбас немелер — деп, байагы неме билиркеп унчукты.

Же ол ло шил көстү орус кижн бажын жайкап, айтты:

— Кижн бойынын албатызын мынайып жамандаар ба? Мен слердин сөстөрөөргө бүтпей жадым. Бу жыду түкүрүк. Озодо алтай улус карануйда да жаткан болзо, эмди олардын культуразы бийик, литературазы да тыныган. Писательдер де бар.

— Э, гражданин, мен кычырып жадым. Эш немеге турбас немелер. Бир де онду неме жок. Алтай улустын шүүлтези терен эмес, олардын кожонгын да уксаар: «Кырга бардым, кыр көрдим, сууга бардым, суу көрдим».

Же мында мен чыдажып болбодым. Тура жүгүреле, күлүктин өмүринен ала койоло, өрө көдүрүп келеле, эки көзин туй түкүрбей кайттым.

— Бу жерлик таңма канайып туру! — деп кыйгырат.

Мен онын жүзи-оозын антара чабарга јудругымды талайып келеримде, ого коштой отурган орус кижн менин карымнан ала койып айтты:

— Карындаш, ары кедери эт. Мындый јескинчилү немеге уймылып алып кайдар? Сал.

Мен салып ийдим. Автобуста отурган улус менин кылыгымды жарадып, ончозы јилеже берди:

— Макалу түкүрди!

— Ийтке андый керек!

— Орус та албатынын ортозында андый немелер бар.

— Сен, карындаш, онын сөзине ачынба. Онын ады база кижн!

— Албатызын жамандаганы ада-энезин жамандаганынан ары. Же ол жыдымар тагма чырайы торт ло телүүн чилеп көгөрүп, шыйкынады:

— Националист!

— Андый сөс билбейтем — деп, мен үним тыркырап айттым. — Же сен кижиге эмес — ийт, ийткенге де ары!

— Бу мынын ак-чек албатыны жамандап отурганын укканча, автобустан чыгара не чачып ийбес — деп, бир орус кижиге кабагың жемире көрүп айтты.

Же бис городко жедип келгенис. Ол автобустан чыгып жадала, мен жаар мени жип ийгедий көрүп, айтты:

— Политический линия аайынча бажыңды базар болорум ба? Мен ого удур нени де айтпадым.

Эжер унчукпай барды. Тышкары Тананын араай кожондогону, ачаптанып отой берген койлорды жаңыс жерге жууй айдап турганы, мөштөрдүн шуулашканы угулат. Оттын жалбыжы өчүп, кып-кызыл чоктор айылдын ичине кыскылтым жаркынын өчөмүк төгөт.

— Андый немелерге мен де туштагам — деп, Эжер кызыл чоктордон көзүн албай айтты. — Жаңыс ла сен чилеп олордун жүзине түкүрбегем, олорто тегин ле жерге керешкем. Сен чилеп түкүрер керек болгон. Эмди андый неме туштаза... Эжер семтек чачту, жаан мандайлу бажын булгай согуп, тиштерин кыжырт этире чайнанып ийди. Онон бир эмеш унчукпай отурала, айтты. — Түүк! Мыны ундыйлы! Бисте өскө куучун жок по?

— Чындап та — деп, Майты кийин жанында жаңырткытай салып эткен орынына жөлөнө отуруп, айагында соой берген чайды шөлүредө ууртап, чегендү күптин шыркырап ачыганын тыгдап, айтты. — Кандый бир солун неме куучындаган. Мынан ары жадын-жүрүм кандый болор? — Ол тышкартынан кирип келеле, оттын эпши жанына отура берген үйине эрке көрди: — Бис өлүп те калзабыс, балдарыс артып калар ине.

Эжер көстөри суркурап, тиштери кажайып каткырды:

— А-а, мен байа чала башкалап көрүп отурган эдим ле. Андый болзо, суску сууда ба?

— Сууда. Тайгага чыгып алала, эдер неме бар эмес, — Майты ырысту каткырып ийди. — Электричество до жок, радио до жок.

— И-та-гай, уйатузын, көрмөс уялбай нени ле куучындаар — деп, Тана төмөн көрүп, эдер немезин таппай, турундарды жышкырып, отты жаанада салып айтты. — Кейинен өскө неме жок.

— Жакшы, жакшы — деп, Эжер сүүнип айтты. — Бала чыкса да, ырысту, жакшы өйдө чыгып жат.

— Канча жылга жатканыс, эш ле неме жок, үй кижиденге де бош чөкөгөм, онон улам аракы да ичерим көптөгөн — деп, Майты куучындап отурды. — Эмди аракы деп немени оозыма тутпааным-

нан бери эки айдаң ажа берди. Оны токтодор. Кичинек те тузазы жок неме. Ого үзеери эмди коммунистический иштиң озочылы деп ат-нере аданары учун мөрөйдө тартыжып турум... Бат, кандый эмтир, уул. Бисти кызыл колло тудуп болбозың. Бис бойыстың керигисти јакшы билерис. Чын ба, эркем?

— Бу нени ле айдар... Тилде сөөк бар эмес — деп, Тана айтты.

— Быыл јүс койдон канча кураан? — деп, Эжер сурады.

— Кажы ла јүс койдон јүс одус курааннаң болуп чотолып турган. Эмди эки немениң балузы бада берди. Јүс беженнен де боло бергедий болгон ло, је јаскыда бир канча кураанды жыык оору апарды ине!

— Түк јанынаң кандый?

— Түк уяан — деп, Майты улу тынып, бажын јайкады. — Мениң койлорым ол койлор бо? Эчкилер ине. Оныг учун түк планы бүтпеген. Уүрде бир јетен, сегизен меринос укту койлор бар. Олордың кажызынан ла кажы ла јыл беш килограммнаң ас эмес кайчылап јадым. Бастыра уүр андый койлордон болгон болзо, кайдат... Је жаңыс ла алтай койлор көп азырал керектебес, кардаң, јуттаң алдырбас. Терези бек. Андый да болзо, бу койлорды укту койлорло солыыр керек. Оноң башка јетијылдыкты, беш јылга бүдүрерден болгой, чек бүдүрип болбозыс.

— Койдың, уйдың угын јарандылары — бистинг колхозтын алдында турган эң јаан сурактардың бирүзи — деп, Эжер там ла камалгазы чыгып, уйкузы келип, үргүлөп, айтты.

— Эжер, јадын уйуктагар — деп, Тана оның уйкузырап отурганын көрүп ийеле, айтты. — Мен слерге төжөкти салып койгом. Сен, Майты, калыражынды токтот. Карануй кирип келди. Койдың јаны дөбөн барар керек.

— Чын айттың, экем, — деп, Майты өрө туруп, јылу некей тонын кийип, үстинен резиновый плащын катанып айтты. — Укта, Эжер, амыра. — Оноң уйн база белетенип, јылуланып кийинип турганын көрүп ийеле, кайкап сурады: — Сен кайдаар тергенип туруң?

— Кожо барарга, а карануйда кой үркизе, жаңыскаң канайдайын деп туруң? — Тана база кайкап сурады. — Бу канайып амаайтып туру, уулдар. — Оноң араай каткырып, Майтыны ийде салып, шымыранды: — Чык, чык, көрмөс...

Эжер тунде јаан оорып калды. Эртен тура ол јүк арайдаң өңдөйип, тынып ийерде, көксн сайылып, јүреги торт ло јарыла бергедий оорып, је не де болотон болзо, атанар, айылга једер деп бек сананып, айылдаң чыкты. Ак кардың ла күнниң јарыгына ол бир кезек ойгө нени де көрүп болбой, көзи кылбыгып, көзиниң јажы агып турды. Ол бөкөйип, јердеги үлүш кардаң алып, изү мандайына јаба тудуп ийерде, санаазы эмеш јарый берди. Оноң

адын ээртеп, чай ичеринен мойноп ийеле, бир аяк соок, ачу чегенди албаданып туруп ичип алала, адына минип, жортуп ийди. Онын мантадар да, желер де аргазы жок болды. Желип ле ийейин десе, тондолып, бажы, көкси сайылып, оорый берет. Онын учун жүк ле үрбеедеп жортуп, талтүш киреде Жорук өбөгөннинг турлузына жедип келди. Мында эмеш амырап алза кайдар?

Je ол айылга кирип ле келерде, Жоруктын эмегени чочып айтты:

— Эжер, бу сен кайттын? Не болгон? Ба-таа, бүдүжиннинг коомойын! Жаан оорып калган кижин болбойын?

— Эжебис, эмеш амырап алайын, баш оорып жат — деп, Эжер айтты. — Жаман-жуман төжөк салып берзеер...

Эжер төжөккө жадып, көзин жумуп ла ийерде кандый да карагуй, терен жер дөөн түжүп бараткандый билдирди. Уйуктап жаткан ба, айса канайып жаткан, онызын бойы да ондоп болбой жатты. Орө турар десе, кандый да уур немеле базырып салган ошкош. Кандый да таныш эмес улустын кимиренип, чочыгылап куучындашканы угулат. Кем де эптү, жымжак колыла онын маңдайына соок, үлүш бөс салып койды. «Атан, эмди ле атан, Жалачы. Барып айдып экел. Бүгүн жеткер боло бербезин» — деп, Жоруктын кимиректенгени угулат. Онон ойто ло шык-шак болуп калды...

Мынайда ол та канча кирези жатты болбогой. Бир ле ондонып келсе, эжиктин бажында жыргыктап күн чалып турды. Ары-бери айкап көрзө, айылдын ичинде кижин жок эмтир. Жагыс ла өчүп брааткан отто турган казаннын сүдинин буузы буулап турды. «Акыр, акыр, бу мен кайткам? Коно уйуктап калган болотом бо? Уйатузын» — деп, ол бажы тын оорып та турза, маңдайын чырчыйтып, албаданып сананды. Онон тышкары кандый да орус кыстын үни угуларда, жүреги шимирт эдип калды. Бу кем болотон? Je тургуза ла эжик калырт эдип, озо баштап Валя, оны ээчий Жалачы кирип келди. Олор жалаңнап чечектер үзүп жүргөн эмтир. Кажызынын ла колында чаңкыр, кызыл, ак, сары — керек десе чалыны да кургабаган чечектер болды.

— Je, карын ондолып келген турбай — деп, Валя кара көстөри ырысту суркурап, айтты. — Бу пенициллин база жакшы ла эм.

— Валя, не келген? — деп, Эжер чочып, оны эмдеерге келгенин сезип ийеле, коркушту уялып, сурады. Онон жөдүли келип, күчүлдеде жөдүлдей берди. — Фу, көрмөсти. Торт ло жакшы арык кой.

— Не келген? Чечектер үзерге. Көрзөн, бу чечектердин жарыжын! — Валя агаштап сайлап эткен орыннын кырына, Эжердин жанына, отуруп айтты. Ол чечекти жыткарып, жүзинин талортозын туй бектеп ийеле, кып-кызыл күнчечектердин, кардый ак бурханчечектердин, чаңкыр таңдалайлардын, сары чайчечектердин ортозынан Эжерге кара көстөриле күлүмзиренип көрди. — Ме, ал, герой. — Ол чечектерди Эжердин арык колдоруна тутту-

рып берди. Онон өрө туруп, кичинек чемоданынан ак бөрүгин, ак халадын алып кийип, соок үниле айтты. — Чамчагарды өрө көдүригер, жарайт. — Ол эки резинанын учтарын эки кулагына сугуп ийеле, Эжердин көксин тындай берди. — Терен тыныгар. Жакшы. Эмди көңкөрө жаткар.

Жалачы күлүмзиренип ийеле, айылдан чыга конды. Байла, кемзинген болбой кайтсын. Эмезе доктор кыс оны чык деп айдар болор деп бодогон ошкош. Эжер десе Валянын жакылтазын кичинек те мойножы жогынан бүдүрүп, оныла куучындажарынан уялып, унчукпай, көзин јумуп алган јатты. Валя оны андандырып, ончо јанынан тындап көрөлө, араай айтты:

— Кудайга баш. Өкпөгө соок тын өтпөйтир. Эмди кичеенер, кичеенер керек. Эмеш ле соок өтсө, керек коомой болор.

— Је, Валентина, бу куучынынды ары кедери эт. — Эжер чала кенетийин кыјыгы курып, бойына бойы ачынып айтты. — Мен мында канча күн јалбактадым.

— Канча? Кечеден ле бери. Мен кече энирде келгем. Сеге үч катап укол тургустым — деп, Валя кайкап, бурулу немедий кабагын бийик көдүрүп айтты. — Грипп. Кичеенбей турала, үдүредип алган. Карын јенил өдүптир. Јүрекке эмезе мееге јеткен болзо, коомой болор эди.

— Акыр, атанар керек. Бу не јадыш? — деп арбанып, Эжер тонын туура таштап, өрө турарга өңдөс этти.

— Јок, турарга јарабас. — Валя онын төжине јылу, ийделү кичинек алаканын салып, јакарып айтты.

— Көдүртке, јилк јок кой чылап јадарга мен не? — деп, Эжер ачуурканып айтты. — Мени мында канча күн јатырарга турун, нөкөр доктор?

— Тенегежим, ачынба. Оору кижиге ачынарга јарабас — деп, Валя эптү колдорыла Эжердин магдайын, јаагын сыймап айтты. — Температуран јабызап калган эмтир. Је, је, кабагын түүбе, эртен јанарыс. Эртен, бу чек узак эмес. Менин мынан чек барар күүним келбейт... Чечектер, кандый јараш чечектер! Мөш агаштын јаражын не деп айдар! Қайкамчылу. Мен мында артып калатан болзом, је јангыс ла чек јангыскап эмес, меге эн ле кару, эн ле јуук кижиле кожо...

— Андый кижі бар ба? — деп, Эжер чала эмештен үни тыркырап, сурады. — Қайда?

— Онызы јажыт. Је ыраагын-јуугын кем кемјиген. Ыраак па дегени ол не? Бистин өйдө андый сөстө учур да јок! Реактивный самолет сени бир күнге Советский Союзтын кажы ла толугына апарып салар. Је коштой отурган да болзо, санаа-күүни јанынан торт ло тенеридеги јылдыстый ыраак кижі база бар.

— Андый кижі мен болбой кайдарым — деп, Эжер улу тынып

айтты. — Мен ончо немеден оройтып калдым. Эмди чек жагыскан. Сен ырысту ба, Валя? Сени мен сегис жылга көрбөгөм.

— Оору кижиге көп куучындаарга жарабас. Эртен өй жок по? — деп, Валя ого кандый да кару көрүп, айтты. — Мен барып чечектер үзедим. Жок, үспезим. Жүк ле көрүп каткырып, олордын үстине тоолонуп, жажыркап аларым. — Ол эжиктен чыгып жадала, кайа көрүп, айтты. — Санааркаба, сен чек жагыскан эмезин. Сени уидыбаан улус база бар...

Тышкары Валянын ла Жалачынын куучындары, каткылары шанжажып, агаштардын ортозы жаар там ла ырап, жылыйи калды. Кайда да ыраакта койлор мааражат. Түнүктен күн чалып, оттын жанын, өчүп калган турундардын учтарын саргарта жарыдып турды.

Валя чыга берерде, Эжер көзин жумуп алала, бу кысла баштап ла жолугушканын жап-жарт эске алынып жатты. Ол тушта Эжер жо-бош, же жалтанбас, өчөш, ачынчак уул болгон. Ол айлынаг да энезинен жөп жок качып жүре берген. Энези оны үредүгө ийбей, колхозко иштедип, бойына болушчы эдип аларга сананган ош-кош. «Жети де жыл үренгенин болор — деп, ол арбанып тура-тан. — Ого үзеери кийер кийимин жок, кайда барайын деп са-нанып туруг?...» Канайдар? Эжер өлөң ижинин бригадазында жайыла иштейле, күскери жай, август айдын талортозы кирезинде, эртен тура эрте туруп, үренерге барып жадым ден нөкөрлөрине ай-дып, жолды төмөн базып ийген. Же бригадир Жопшогой бу табыш-ты угуп ийеле, уулдын кийинен мантадып, анча-мынча болбой, ого једижип, онын жолын туй алып, кыйгырган:

— Сени, мошейник, иштең кем божоткон! Прогул учун сени жаргыга берер керек! Бас, кайра бас.

Је Эжер јудругын кезе түүнип, кара көстөри чагылып калган, тумчугынын үйттери јаанап калган, өкпөорип, түрген-түрген ты-нып турды:

— Тийип көр, ийт. Таштаң алала, төбөңди ойо чаап ийерим!

Алдынан өрө таныш эмес кижини мантадып келди. Кийинде угуп турар болзо, ол партиянын райкомынын качызы болуптыр.

— Не болгон?

— Шилемир иштең качып јат! Мындый немелерле планды канайып бүдүрер! — деп, Жопшогой келтирендеп, ары-бери тал-жындап турган аттын үстинде кертендеп, айтты.

— Ненин учун иштең качкан? — деп, жажыл өңдү военный кийимдү, сары чачту, чанқыр көстү орус кижини ат үстинен энчей-ип, адынын терлеп калган жардын сыймап, сурады.

— Уренерге... Аймактын төс јеринде школ, интернат бар деп уккам. Анаар барып жадым.

— Бар, бар, шонкорычак. Бис анда, байла, жолугыжар бол-

бойыс. — Оноң Јопшогой јаар соок кӧрүп, айтты: — үредүге барга турган уулчакты тудар учурың жок.

— Јок, жок. Мен оныла тегине ле андыжып, оның үренип барарга канча кире күүнзеп турганын ченеп кӧрӧргӧ турбай — деп, бу јортуп келген кижн јаан јамылу кижн деп Јопшогой тургуза ла танып, јалканчып, күлүмзиренип айтты: — Үрензин, үрензин, үредүде јаман жок...

Эжер изү күнге ӧртӧдип, кере тўжине базала, бош ло аштап, бажы айланып турган. Ол аймактын тӧс јерине једип-јетпей јүреле, јаан, јалбак суунын јарадына отурып, таарынаң куруттын јемтигин чыгарып, сууга кожуп, јип отурган. Күн кырдын бажына јабызан, туулардын кӧлӧткӧлӧри узап, серүүн кире берген. Суунын бүктелчигинде јаратты јакалай ӧскӧн јодролордын ортозынаң кемнинг де кожондогоны угулган. Оноң удабай күнге, јанмырга бош ло кугарып калган кыскачак чаңкыр платьељу, күделидий ак чачту, кап-кара кӧстү орус кыс чыгып келген.

— Эй, уул, мында не отурың?

— Сенен сурайтан турум — деп, Эжер арбанып, таарын ийнинне ажыра салып, ичкери баскан. — Мынаң деремне ыраак па?

— Бүдүн јарым километр. Қайда бараткан? — Орус кыс кап-кара болуп быжып калган јодролорды оозы јаар ээчий-деечий таштап, сураган.

— Керектү — деп айдала, Эжер онын јаныла ӧдӧ базып јадала, тура тўжүп, сурады: — Ондо интернат кайда? Вилеринг бе?

— Интернат? Сен интернатка бараткан ба? — деп, кыс сүүнгенине торт ло чыгырып ийдн. — Кожо барак. Мен интернаттан. Бистинг школдо быјыл алтай класстар ачылатан деп уккам. Бот, макалу. Јодро јийдинг бе? Јодродон тойо јип алалы. Интернатта курсак эмеш тапчы. — Ол кедерлеп турган Эжерди јединип, јодролордын ӧзӧгн јаар кире конгон.

Оноң бу санг башка јалакай кызычак јодронын ӧзӧгинде сӧӧгин быркырадып, интернатта јадын кандый, воспитательдердинг ады-јолы кем, школдо кандый качылар, бойы канча класста үренип турганын ончозын-ончозын куучындап берген.

Оноң сууны јакалай базып клееделе, оны санаалу, јалакай кӧстӧриле ајыктап, айткан:

— Сенде ӧдүк жок по?

— Јок.

— Қанайып кыштаарың?

— Билбезим.

Кызычак эмеш санана бердн. Је оноң бажын омок кодүрп, кара кӧстӧри суркурап, айткан.

— Алдырбас, эп-арганы таап ийерис.

Бу ла күннен ала ыражарга јетире олор экү айрылышпас најы-

лар болгон. Олорды најылажып туру дежиб, бир кезек балдар баштап тарый электеп те туратан. Же учы-учында олор јалкып, темиге бергендер. Эжер ол тушта айылдарга јалданып, одын кезип, картошко экелип туратан эди. Валя кухняга барала, картошканы кайнадала, јазайла экелгенде, кандый тату болотон эди. Олор мыны каткырыжып, калбакла согушкылап, јигилеп отургылайтан.

Је келер јылда олорго ыражарга келишти. Ненин учун дезе Горно-Алтайскта областной национальный школ ачылган. Мындагы алтай класстарды јаап ийеле, ончо алтай балдарды машинага отургузып ийген. Ол тушта Валя Эжердин тетрадьтан эткен альбомына эске алынып јур деп кожондор, улгерлер бичип берген. Атанар алдында ол письмо бичииринг бе деп, козининг јажы молтүрөп, сураган.

— Бичибезим. Бу эр кижининг кереги эмес — деп, Эжер кабагын тууп айткан. — Је өскө кемле де најылашпа.

— Бичибезег, најылажарым — деп, Валя өчөжи тудуп айткан.

— Онызы бойында. Уй улустын јаны андый не — деп, Эжер үнин жоонодорго албаданып айткан. — Олордын көксинде јүрөк эмес, јылан.

Је бу сөстөр онын бойынын сөстөри эмес болгон. Оны Эжер кандый да романнан кычырып алган.

Онон бери кандый көп ой өтті. Је сананар болзонг, кече ле болгон немедий... Айылга Јоруктын үйи кирип келеле, отты одурып, казан аза берди. Эжер соок сүт сураарда, ол бу суракты јаратпай, јаны кайнаткан јылу, јараш јытту сүттен уруп берди.

— Је, карын ондолгонынды, бисти кече бош чочыдып ийбей кайттын — деп, эмеген куучындап, казан-айактын ортозында шылырап, үшкүрип турды.

— Јаманымды таштагар, эјебис. Качан да оору деп неме билбейтен кижи эдим, кайттым болбойым — Эжер кемзинип айтты.

— Јаштымуны үдүредип ийгенде — деп, Јоруктын үйи јакпак эски бөрүк кийген бажын ары-бери болчондодо јайкап, айтты.

Эжер ирге јаар аңданып, ойто ло санана берди. «Валя... Ада-энези јок өскүс көбркий. Ол институтты канайып божотты не? Бу кызычакты мен чек ундып салгам... Каа-јаада ла санаама кирип келетен. Эмди оны көргөн лө бойынча ончозын јап-јарт эске алындым. Јер үстинде мындый кызычак бар болгонын сананып көргөн болзом кайдар?.. Эмди орой. Неге комуудаар? Онын бойынын јүрүми, бойынын салымы. Мен ого не кирижерим...» Је ол канайыпта бойынан јажырып турза, Валя келген күннен бери токуналу јүрүмин јылытып койгонын бойы јарт билип турды.

— Куда-ай, кандый јараш чечектер! Олор јажын чакка онбойтон болзо — деген Валянын үни угулды.

— Бу чечектер онуп, төгүлзе, күскери јай мында олордон ја-

раш, олардон жаркынду чечектер чыгар — деп, Жалачы орус сөстөрдин согулталарын кубултып, чөйбө куучындап турды.

Валя араай, эрке каткырат:

— Сенин куучынын кандый да саң башка, шак ла бу чечектер ошкош жара-аш... Жалачы, тайгада жадарга жакшы ба?

— Аяас, каан, изүү күйде сүрекей жакшы. Же улай ла жут, кар болгондо, сүрекей күч.

Эжер энчигип жадып болбой, өрбө өңдөйип, бажы эмештен айланып та турза, мендеп кийине берди...

Ол тайгадаң түжүп келеле, бир неделе кирези төжөктөн турбай, Валянын кату жакылтазын бүдүрүп, кыйналып жатты. Энези оны айылдан чыгарбай, арбаң, торт ло оору кижги кыжырантып та турза, оны ваталу сырып эткен жуурканла, некей тонло кучуп, турадаң чыкпай, столго отуруп, көктөнүп, эмезе шил көзин кийип ийеле, Москвадагы кызына ол эмезе черүдеги уулына жаан-жаан койчык-тейчик букваларла письмо бичип, бичип алган сөстөрүн үйелеп кычырып, шымыранып отурат. Күнүн ле сайын Валя эмезе медсестра Жергелей желип, Эжерди көрүп, жүзүн-базын порошокторло, таблеткаларла азырагылап, жылу компресс эдип, укол тургузып тургулайт. Шак мынаң улам, Эжердин үйи келген, доктор бала оның үйи деген коп бастыра колхозко жайыла берди. Эжердин энези Жаңар күнүн сайын доктор балага сүт апарып берип турганы керегинде, ол бала Эжердин кийиннен ары тайгага чыгып барганы керегинде, Эжер оорып турум деп араланып жатканы керегинде, керек дезе доктор бала Эжердин айлында конуп турганы керегинде коп, жылан чылап, айылдан айылга жылып, шыркырап турды. Ол копты баштап жайган кижги база ла Жыламаш дежет. Же колхозтын председатели Николай Күндүевич Жыламашты кабинетине алдырып алала, ненин учун мындый копты жайып тургаң, эмди кажы ла төгүн сөс учун штрафтаарым деп кезедерде, ол мен нени де айтпагам, мени жамаандагылап жат деп айдала, отурып ыйлай берген...

Э-э, бу кайткаң, Эжер Саймуович? — деп, Николай Күндүевич эжикти ачып, бозогоны алтап жадала, айтты. — Сен оору койлор, уйлар эмдеп турала, эмди бойың эмдеде бердин бе? Ай-ай. — Ол жаан бажын жайкап, тегендеп базап келеле, орынның жанында турган отургушка отуруп ийерде, отургуш быжырт эдип калды. — Калак, бүгүн кижги төлүге түже бербезин!

— Эш ле кереги жок оорудан оорып жадарда корондузын не деп айдар? — деп, тоолу ла күндерге бош арый берген Эжер өрбө өңдөйип, орынга такталанып отуруп, унчукты. — Же не табыш бар, Николай Күндүевич? Иш-тош кандый?

— Э, кандый болзын база, иштеп ле жадыс. Олөң ижи көндүге берди. Же кече бир үч уул аракыдап ийген. Бүгүн үчүлезин общест-

вениый жаргыла жаргылайла, колхозко бежен центнерден өлөн тургузар эдип, јөн чыгарып алдыс — деп, Николай Күндүевич жаркырада куучындап отурды. — Бойлоры јакшынак уулдар ине. Је олорды бир кезек аракызактар аракыга үредип јат. Бу јеткерден уулдарды канайып айрып алатан неме болбой? Комсомол до чала когус иштеп јат. Качызы андый кирелү уул ошкош деп, — Николай Күндүевич чаңкырzymaқ көстөриле Эжерге суракту көрди. — Сен не деп сананып туруң?

— Јайкаш, ак-чек, јакшы уул. Јаңыс ла өйиненг өткүре јобош. Јииттерди көкидип, көдүрип билбес — деп, Эжер јөдүлдөп, некеј тонды орой тартынып, айтты. — Мен база комитеттинг члени эдим. Қандый бир иш өткүрбеенче неме болбос эмтир. — Оноң бир эмеш унчукпай отурала, санаалу, кара көстөриле көзнөк јаар ајықтап, мандайына түжүп келген кара чачын узун сабарларлу арық колыла тескери сыймап, сурады. — Партийный организациянынг качызы Саламчы мыны көрбөс кайткан?

— Э, Саламчы! Бойы чөбөчөйди карап көрүп ийетен кижи улусты канайып түзедер ол? Партийный јуун јууыла, оны ижиненг јайлатсын деп, мен райком партиянынг качызына айткам. Јөпсинип турган. Андый кижи партийный, идейный иш өткүрип болбозы јарт көрүнип јат ине.

Олор колхозтынг ончо керектерин шүүјип, мынанг ары канайда иштеер, канайда јадар дејип, узак куучындажып отурдылар.

— Сен чын айттын — деп, Николай Күндүевич тизезине тарс этире тажынып, унчукты. — Қойдын, уйдын угын јарандырап, азырал белетейтен покосторды јарандырап, өлөн үрендеер, кыра ижин тыныдар дегенинг онызы чып-чын. Јаңы өй — анайдарда јаңы некелте. Одус мунг кой ончозы укту, меринос койлор болгон болзо, колхозтынг кирелтези эки катапка көптөөр эди. А уйларды? Бистинг уйлар, ол уйлар ба? Бир кезиктери эчкилерден де ары ине. Эмеш өлөн ижи когузап, аш ижине кире берзебис, ангылу бригада төзөп, случной пункттар туттурар, барын јазадар. Кой үрендеерге үрензин деп эртен ле беш кижии ийип јадым. Ончозы койчылар. Бойлоры үрендеп темиксин. Укту кучаларды дезе алар болуп эрмектејип койгом... Бистинг колхозчылар јетијылдыкты беш јылга бүдүрер болуп молјонгондор, онынг учун койчы Майтыннынг да айдары јолду: «Қойдын, уйдын угын јарандырбазаас, јетијылдыкты беш јылга бүдүрерден болгой, бежен де јылга бүдүрип болбозыс» деп, сүрекеј чике айткан. Бу јаңыс ла онынг санаазы эмес, көп саба койчылардынг санаалары...

Николай Күндүевич чыгарга јадала, тура түжүп, эжиктинг тутказынаң колын албай кайа көрүп, эмеш кемзинип, сурады:

— Бу сен айылду болгон дежет, чын ба, уул?

— Айылду? — деп, Эжер кайкап, көзин алырайтып, сурады.

Оног кенетийин жаркырада каткыра берди. — Төгүн. Эмегендердин кобы, ха-ха-ха, а, слер, Күндүевич, бүде бергенеер бе? Жыла-маштын радиозы иштеп турган болбой кайтсын!

— Бу јакшы белге болор бо, Эжер Саймуович? — деп, Николай Күндүевич күлүмзиренип, сыгар көзиле имдеп, айтты. — Чын-дап та?!

— Кем билер — деп, Эжер каткызын токтодып, кенетийин кунугып, туура көрүп, айтты. — Неме болбос болбой...

* * *

Күренг күс. Агаштардын бүрлери сап-сары болуп саргарып, јалагдар күрерип, сүттій ак кар тайга баштай кажайта јаап ийди. Турналар ээнзирей берген састарды, јаландарды таштап, јангылап турды. Қойчылар тайгалардан өзөктөргө түшкүлеп келдилер. Уйдың экинчи номерлү фермазы, јал јинттер, комсомолкалар иштеп турган ферма, бойынын Јалбак Таштагы кыштузына база көчүп келди. Аш тарткан машиналар өрө-төмөн күүлеп өткилейт. Идиргендерде веялкалар, аш арутаар агрегаттар кыылагылап, аш күреген кыстардын нак кожоңы күски кейге, чап-чанкыр ару теңеринин алдында јыңырап, улуркап, чанкыр теңериге омок баштарын көдүрип алган кырларга јангыланып турды. Обоолор анда-мында карарып тургулайт.

Колхозтын ижи түгенер эмес, јылдын төрт өйи ончозы түней, је андый да болзо, өлөн ижи ле аш ижи коштоно берген тужында, колхозчыларга сырангай ла уур өйлөр келип јат. Өлөн обоолоор, аш кезер, аш арутаар, кыштуларды белетеер — ончо иштерди байрамга, Октябрьдын јыргалына, јетирбей божодып салар керек. Онын учун деремнеде бир де су-кадык, кыймыктангадый кижии артпады. Керек дезе школдын балдары да үредүчилериле кожо ишке чыктылар. «Бу јангы председатель кижии эмес, көрмөстин ле бойы — дежип, Чоргой Мойтыч ла өскө дө азыйда јамылуда јүрүп, уур иш этпеген күлүктер кими ректенип арбанып турдылар. — Көргөйс ле, ол колхозты канайып јарандырып чыгар эмеш. Бистин јерге оног до тын эрлер мойындарын сындырган эди ле»... Бир катап правлениенин јууны болордо, јангы председатель столго айунын тамажы ошкош алаканыла јырс этире согуп, көзи курчып, кезем айткан:

— Јамылу кижии мен деп јалбагынан јадатан өй эмди божогон. Правлениенин кажы ла члени колло физический иш эдер учурлу. Мынайда иштеер керек деп, бис бастыра јонго тем көргүзер учурлу. Оног башка, керек кодомой болор... Јетијылдыкты јетен јылга бүдүрип болбозыбыс. Колло келишкен ле өйдө иштееринен мойноп турган кижини колхозчылардын текши јуунында правлениенин членинен чыгарып саларыс.

Ол тушта Николай Күндүевичке кем де удур эрмек айтпаган. Жаңы ой — ишти жаңыдан баштаар керек. Мыны көп улус жарт билip жат... Бүгүн Чоргой Мойтыч буул тартып турала, бажына күн өдүп, тумчугына кан келерде, бойы торт ло онтоп, калактап жыгыла берерде, бир кезек улустар чала кимиректенгилеп, а председателдин заместители Карман десе жаман сөстөр айдып, арбанып турды:

— Бу Абаков деп неме ойнунг өткөн, бу кижини ишке не ийер! Онын кылыгын шүүжип көрөр керек!

— Чоргой Мойтыч коомойтый берген...

Оозына кан келген...

— Докторго кижини барган ба? — деген үндөр анаң-мынаң угулып, өлгөн обоолоп жаткан улус ижин таштап, агаштын көлөткөзинде онтоп жаткан Чоргой Мойтычты эбире курчап ийдилер. Токтой мотоциклин күркүредип, төмөн, мынаң көрүнүп жаткан идиргенге учуртып ийди. Анда доктор бала келген дешкен. Ол удабай алдынаң өрө жолдын куу тозынын көдүрүп, доктор баланы учкаштырып ийген жедип келди. Ол мотоциклден түжө секирип, жүгүрүп келеле, Чоргой Мойтычтын жанына тизеленип отуруп, онын карызынаң ала койып, жүрегинин согулганын тындап көрүп, температуразын кемип, не болгонын түргөн-түргөн сурап турды. Онон кара көстөриле шулмус күлүмзиренип, айтты:

— Күн өткөн. Алдырбас. Серүүнде жадып амырагар. Өдө берер.

Бу ок өйдө омордын жанына Николай Күндүевич Абаков жортуп келди. Ол бош терлеп-бурлап, көк үлүш чамчазы эдине жапшынып калган эмтир.

— Не болгон? — деп, ол адынаң түжө секирип, чочып сурады. — Чоргой Мойтыч? Кайтканаар?

— Бажына күн өткөн. Организми уйан — деп, Валя айтты. — Чоргой Мойтычты бүгүн иштең жайымдап турум.

«Акыр, нени ле айтпагай? Чоргойды иштең божотпозым десе, ого шылтай таңманы жакшы талап алар туру» — деп, Карман күн эртеден сүүнип сананды. Же Абаков колын жаңып, мендеп айтты:

— Ары ла кедери жанзын. Сок жаңыс Чоргой Мойтычты иштең жайымдап турум. — Онон бура согуп, Карманга күлүмзиренип, онын ийнине уур колын салып, каткырды. — А-а, заместитель, макаң канып туру ба? Бот андый керек сего. Эй уулдар, не тураар? Давай! Айрууштын эн ле бегин, эн ле жаанын беригер, мен Карман таайымла мөрөйлөжип ийейин!

...Серүүн, керек десе соок күски тун кирди. Торт ло жалтырада арчып салган мөнгүн аяк ошкош айдын келтегейи кырдын ары жаанынаң кылайып көрүнүп келди. Чалын түжүп, аш чыкты берерде, комбайндар иштеерин токтодып ийдилер. Түжиле аш арутап иштеген иит кыстарды ла келиндерди түнде иштейтен смена со-

лыды. Эмчек балдарлу келиндер энпр кирип ле келерде, мендеп жангылай берген. Эмди жангыс ла бойдон-бош кыстар артты. Олор ажанып алала, саламнын обоозына барып конор дежиш шүүшти-лер. Обоонун төзинен оңкойто казып ийеле, саламнын өзөгине кирип алза, айдын сүттий жарыгына кажайып турган тууларды, акчанкыр тегерини аяктап жатса, серүүн кейди, аштын амтанду жыдын тынып жатса, кандый жакшы. Ого үзесери сен жангыскан эмезинг, сеге коштой сендий ок омок-жимек, жаш, ырысту кыстар. Олордын чачтары кускундый кара, чырайлары күрөң, көстөри шулмуслар жараш — олор оңчозы Валянын сыйындары эмес пе? Баштап тарый оны бу жердин улузы орус кыс, эмезе доктор, эмезе кижинин докторы дежетен. Онын эмчи-томчы болгонуна чала бүткүл-лебей де тургулайтан. Же Чырбыктын эки жашту кызы аппендициттен оорыйла, өлөрдүн бери жанында жадарда, Валя ого операция эдип, тынып корып, эмдеп жазып салган кийинде; бу доктор кыс керегинде улустун шүүлтези өскөлөнүп, онын тоомжызы сүрекей тынган. Эмди улус оны Валя эмезе Валентина Владимировна деп жаан күндүлү адаар болдылар.

Валя бу жерге келип, качан ол жүк ле кызыкчак тужында, баштап ла эмештен тенеерзимек сүүжиле сүрекей тын сүүгөн уулга туштаганын, оны көргөн лө бойынча бажын таппай калганын, эмди ого качан жолугарын, тайгада болгон тушташты оңчозун сананып жатты. Кижини кайкаар неме? Бу канча жылдын туркунына ого жакшынак уулдар туштабаган ба? Онын сүүжини жангыс уул жайнаган ба? Же ол кемди де, кайда да жарты жок уулды сакып жүргөн. Учучунда онын күүнине жарагадый кижини туштабаста, онын сакып жүргөн кижини ошкош кижини жер үстүндө жок эмезе андый кижини онын жүрүмүнүн жолунда качан да жолукпайтан эмтир деп, чек чөккөй берген. Ол каранга Эжерге жолугарын сакып жүргөн дезе, жастыра болор эмей, калганчы жылдарда ол Эжерди чек ундып салган. Туку качан да кандый да бир мөлтүрөп турар жараш көстү, койу кара чачту уулды сүүгени санаазына кирерде, каткызы келетен... Эмди каткырып көрзөг...

Оныла коштой жаткан кыстар шымыранып, тыйтылдада каткырышып, тытпакташып жадала, арыган-чылаган бойлорун узак чыдашып болбой, уйуктагылап калды. Тоолу ай көк-чанкыр тегериге араайын жылып чыгып келеле, суркурашып турган тоозу жок жылдыстардын ортозында тура берди.

Обоонун кийин жанында кемнин де араай, шылырада басканы угулды, онын ол кижини бойы обоонун ары жанынан узун, кара көлөткөзү чөйлинип, чыга базып келди. Же Валя оны тургуза ла танып ийди. Бу баштапкы класстарда үредүчү болуп иштеп турган Эрjene Эмилевна деп жинт кыс эмтир. Ончо кыстар Валяла нак, кару болордо, сок ло жангыс бу кыс ого жууктабай, оны узун кирбиктү

көстөриле тееркегендү аяктап, оозун тыртыйтып, оныла куучындашпай туратан. Бу түнде не келген болотон? Бу кыстардын ортозында үүре-желези бар болгон болзо, байа кожо не келбеген болотон? Же Эрjene өскө кыстар жаар көрбөй дө, Валянын жанына тизеленип отуруп алала, онын үстине энчейип алып, араай шымыранды.

— Валентина Владимировна, слер ойгу жадыраар ба?

— Ойгу. Не болды?

— Жок, тегин ле. Чаптык эткен болзом, жаманымды таштагар, барайын.

— Отур, отур, Эрjene. Мындый жараш түнде кижин уйуктап болор бо? Көрсөн, кандый жараш. Кырлар, ааштар, жаландар кандый да көгөлтирим жарыкла жарып, жалтырап, мызылдап жаткан неме ошкош — деп, Валя тегерини, эбире ончо телекейди аяктап жаткан чылап көзин жаанада көрүп, көөрөп айтты.

— Менин уйкум база чек келбейт — деп, Эрjene айтты. Онон бир эмеш унчукпай отурала, төмөн көрүп, кыскачак та болзо, жоон, кара тулунгынын жазылып калган учун өрүп, үни тыркырап, унчукты. — Валентина Владимировна... мен... мен. — Ол жүзин эки колыла жаба тудуп, өксөп ыйлап ийди.

— Эрjene, экем, не болды? — деп, Валя чочып, өрө өңдөйип, онын жардын өң колыла кабыра кучактап, оны бойына жаба тартып сурады. — Кем-кем өөркөттү эмеш пе, көөркийим? — «Бу кысты уулдардан кем-кем төгүндөп салды эмеш пе, айса бойынын кыс оорузун жажырып, уйалып жүрү эмеш пе?» — деп, ол жүреги шимиреп, кыска килеп сананды.

— О, кудай, слер бери, бистинг жерге не келдеер, менин сок жагыс ырызымды, шонкорымды не айрып алдаар? — деп, Эрjene өксөп, онын колынаң уштылып, туура көрүп айтты. — Слер келбеен болзоор, ол качан бирде мен жаар көрөр эди. Эмди качан да көрбөс...

— Эрjene, Эрjene, бу сен нени айдып турун? Кем керегинде айдып турун? — деп, Валя эрмек кем керегинде болуп турганын бастыра бойы сооп, жүреги барт эдип сезип те ийген болзо, араай сурады. — Токуна, экем, токуна. Менин база ыйым келди — деп, чындап та, көзинин жажы айланыжып, Валя айтты.

— Ол кижиге менин санаа-күүним жеткен. Же ого десе слер жарап жадаар — деп, Эрjene өксөп айтты.

— Мынызы улустын кобы болбой, ол меге бир де неме айтпаган — деп, канайып та албаданып сананза, же сүүнип турган жүрегине ачынып, Валя тың уйалып айтты.

— Сөс не керек? Көс сөстөн жүс катап артык айдып жат — деп, Эрjene ыйлажын токтодып, көзин пладынын учыла арчып, кунукучылду үниле айтты. — Слерге көргөн чилеп, ол бир катап меге

көргөн болзо, мен ырысту болор эдим. Ол слерден көзин албай турганын, слер керегинде сананып, бош арыктап калганын жагыс мен билер эмезим, бүткүл журт билер.

«Чындап та, мен бу кыска чаптык эткен болзом, онын жолына тура берген болзом, мынаг жүре берзем кайдар? — деп, Валя төмөн көрүп, ачуурканып сананды. — Ол тушта Эжер ле Эрjene ырысту болор бо?» Же кандый да жажытту үн онын кулагына шымыранып турды: «Жок, озор экү ырысту болбос. Эжер сени сүүп жат. Сен жүре берзен, ол ырызы жок артып калар».

— Эрjene, сен мени мынаг жүре берзин деп күүнзеп турун ба? — деп, ол байагыдый ла ок жараш теңерини аыктан, тизезин кабыра кучактанып сурады.

— Жүре берзеер, оног не болор? Күүнн жеткен кийнинде ыраагы жуугы не керек? — деп, Эрjene удур сурады.

— Айса сего не керек?

— Слер Эжерди мен чилеп коркушту, коркушту сүүп жадаар ба? — деп, Эрjene көзин јумуп, колдорын кыјырт этире уужап, өзөк-бууры үзүле бергендий онтоп, улу тынып сурады. — Јер үстинде кем-кем мен чилеп оны сүүп жат па?

— Сүүп жат... — деп, Валя угулар-угулбас айтты.

— Ол кижн слер бе? — деп, Эрjene база сурады.

— Мен — деп, Валя бажын кекип, төмөн көрди. Салам араай шылырт эдип калды. Валя көрзө, онын јанында кижн жок эмтир. Эрjene торт ло көлөткөдий кайылып калды.

Валя уйуктаар деп канайып та албаданза, чек уйкузы келбейт. Ол өрө туруп, өдүгин, тонын кийип, уйуктап јаткан бригададаг ырап, јолды төмөн базып ийди. Ого бастыра телекей уйуктап, амырап јаткандый, суу да уйку аразында улаарып, шулурып јаткандый, сок ло жагыс ол, Валя, уйуктабай, базып брааткандый билдирди. Ого жагыс ла жүрегинин күчүлдеде согулганы ла јолго тилдеде басканы угулат. Же кенетийин одбжында бийик боочыдан сүрекей жараш, таныш кожон чөйилип, туннинг тымыгын үзе согуп ийди. Бу кожонды телекей үстинде сок ло жагыс кижн кожондоор. Бу кожонды Валя интернатта жадып турар тушта Эжерле кожо кожондоп туратан. Кожоннын сөстөри јап-јарт угулып турды. Кожон ончо улуска эскирип, ундылып калган. Эмди ол кожонды кем де кожондобой јат. Же Валя ла Эжерге бу кожон качаннын-качанга эскирбес. Бу кожондо озордын баштапкы сүүжи, баштапкы туштажы керегинде айдылган... Кожон там ла јууктап, аттын тибирти јап-јарт угулып турды. Валяга ончо немелер: агаштар, тайгалар, суулар, керек дезе теңеринин түбинде мызылдажып турган јылдыстар да јуук ла кару немедий билдирди...

...Агаштардын бұрлери чек жулдала какталып, баштапкы кырмак кар өзөккө түжүрө жаап ийди. Орой күс. Октябрьдын байрамы жууктажып келди. Баштапкы сооктордон суулар шуурмактып то-нуп, ак карды калыңгыда жабынып ийген, калың уур булуттарла, боро тумандарла курч баштарын ороп ийген сүмерлер кол-салаалу өзөктөрдү төмөн соок салкынла, карлу шуурганла күүледе үрүп турдылар. Будактары карарып, сарбайыжып артып калган тыт агаштар комудалду шуулажып, чочогойлары төгүлип, жайканы-жып, кыыражып тургулайт. Жаңыс ла жажыл чибиле мөңкүлик мөш кышты, жылу тонду кижичилеп, оморкоп уткып турат. Олор сергелең шуулажып, жажыл бұрлери элбиреп, ак карын кактангылап, жажытту кожондорун кожондогылайт. Сап-сары өлөңдү куу саста өскөн шыйбык талдар, жыраалар, узун кулузун өлөңдөр жерге жетире салкынга бөкөйтө соктыргылап, сыгыргылап, кунук-чылду ыйлагылайт. Койлор ташту, алаң-ачык меестерге чыкпай, терең кобылардын түбинде отогылап жүргүлейт. Уйлар да калың чибилердин ортозы жаар, койу өлөңдү ортолыктарга киргилей берди.

Бүгүн энирде Жалбак-Таштагы фермада, коммунистический иштиң бригадазынын ат-нерезин аданары учун тартыжып турган бригадада, зоотехническо-ветеринарный үредү өткүрерге керек болгон. Онын учун Эжер Ороев бүгүн күн ажа берерде, айлынан мендеп атанды. Фермага једип келерде, уй саачылар уйларың жаңы ла саап божойло, чайлап отургылаган эмтир. Эки кыптан эдип туткан жап-жаңы эки жаан турада иит кыстардын куучынынан, каткызынан, тышкары соокко тоғоло, жылу турага киргилеп келерде, изип, кызып турган кызыл чырайларынан изү болды. Баштапкы тураның эжигин ача тартарда, Эжердин жүзине удурла жылу эзин жаба сокты. Бу эзинле кожо жүзүн-башка жыттар жытанды: жылу сүттин, өтөктин, одеколоннын, жараш жытту самыннын ла кайнаткан эттин. Уч кыс ажанып отурды. Бирүзи күскүден көрүнип, чачын тарайт. Экинчиси орынына такталанып отуруп алган көктөнип отурды. Төриндеги кыптан база каткы, куучын угулат. Кыстар чуркуражып, Эжерди курчай алгылап, онын тонын чечкилеп, эрмек те айттырбай, столго јединип экеле-ле, отургускылап, күндүлей бердилер.

Ол жаңыс аяк чай ичеле, «тойдым» деп айдарда, «жаңыс аяк чай ичпегер, жажына жаңыскан жүререер» — дежип, кыстар каткы-жып турдылар.

Бу ла ок өйдө төринде кыптан Эрјене чыгып келди. Ол база үредү өткүрерге келген эмтир. Бир кезек кыстар заочный школдо үренип турган, олорго болужар керек, андый болушты үредүчи Эрје-

не Эмилевна јетирзин деп колхозтын комсомольский организациязы јакылта берген... Ол нени де айтпай, столды эбире сүүнчилү каткырыжып отурган кыстарды ла Эжерди кунукчылду ајыктап, ноокыдаг эткен арчуулына оронуп, тонын кийип айтты:

— Је, јакшы болзын, кыстар.

— Мындый карануй тўнде? Јагыскан?

— Эжер Саймуовичти сақып алзаар.

— Јок, јок. Эркелей ле бис Эрјене Эмилевнаны Сөөктү-Қобыдан өткүре үйдежип саларыс, чек ле деремненин бойына јетире — дежип, кыстар чуркуражып чыктылар. Заочный школдо үренип турган Эркелей ле Јелечи мендей-шингей кийингилеп, каткырыжып ийеле, үредүчизин колтуктай алгылап, чыга кондылар, сары чачту кичинек кызычак Эркелей эжиктен чыгып јадала, кайа көрүп, кыйгырды:

— Јакшы болзын, көөркийлер, јана ойто келбезим.

— Кача бердин, көрмөс, — деп, беп-бешпек кызыл чырайлу, эмеш кылыр јаан кара көстү кыс Эжердин одожында отуруп, эр кижинин үниндий жоон үниле күркүреде каткырып айтты. Кыстар онын сан башка каткызына ба, айса кичинек те шылтак јогынан ба, је ончозы буурлары көжигенче каткырып алдылар.

✓ Эжер јагыс ла кара көстөриле каткырып та отурза, је бу шуурганду, карануй тўнде, турадан чыгып јүре берген кыс керегинде ичи ачып сананат. Онын санаазына айдын тўн, јолды төмөн базып отурган Валя кирди. Ол тушта Валя өкпөорип, Эрјене керегинде ончозын куучындап берген. «Бу јерден јүре берзем кайдар? Слер экү ырысту болороор бо?» — деп сураган. Је Эжер баштапкы ла катап оны он колыла ийнинен кабыра кучактап, айткан: «Мындый эрмек айдарга сенин тилин канайып ээлет? Сен бойын көрбөй турун ба?» Је энези онын орус кысла таныжып турганын чала јаратпай, калганчы өйлөрдө төмөн көрүп, улу тынары көптөгөн. Бир катап јажытту санаазын энчигип болбой, чыгара айдып ийген:

— Сени орус кижии аларга турган дежет. Чын ба? Чын болзо, мен, энен, не болотом? Тил де билбес, нени де билбес, слердин ортогордо кара төнөш чилеп сомпойып калган отуратам ба?

Эжер бу санаалардан айрыларга мендеп айтты:

— Је, кыстар, үредүни баштайлы. Ончогор бери јууктай отурыгар. Төс шүүлтелерди бичип алыгар...

✓ Туранын ичинде тып-тымек боло берди. Јагыс ла печкеде оттын тызырап күйгени, перолордын кыјыраганы угулат. Эжер мандайынын терин колпладыла арчып, токуналу, коо үниле куучындап отурды. Эки лампаны эбире энчейижип отуруп алган улустын көлөткөлөри туранын стенелеринде, потолоктын бойында элбендежип турды. Тышкары салкынның күүлегени, ийттердин кемди де торсуктап үргени алыс ла кандый да ыраак немедий угулат...

Уредү орой энирде божоды. Эжер брõ туруп, атаиар керек деп сананды, же кыстардын тарап-таркап, амыраар күүндери жок болды.

— Јарт эмес сурак бар ба? — деп, Эжер кыстардын чырайларын аяктап, онын айтканын олор ондоп болбогон болор деп ичинде сананып, кандый да эпјоксынып, сурады.

Кыстар бойы бойлоры јаар күлүмзиренижип көрүштилер. Бирүзи, жоон үндү, бешпек кызыл чырайлу Эмилдин јанында отурган ак чырайлу, кырлак тумчукту кыс төмөн көрүп, столды ус сабарыла кыдырада тырмап, араай сурады:

— Бистен, бу отурган ончо кыстардан, слерге мындый сурак бар. Слер, үредүгер де бийик, бойыгар культурный да кижини, биске јартап беригер... — Ол чырайы кызарып, унчукпай барды.

— Айтсан, айтсан — дежи, кыстар чуркуражып чыктылар.

— Уйатту...

— Је айтсан, мында кижини ујалатан не бар? — деп, столдын учында отурган эрке көстү, кичинек ак чырайлу, андый ок кичинек тумчукту Јагар ак кофтазынын тарылгазыла ойноп, чийик кара кабагын бийик көдүрип айтты.

— Бойын айтсан — деп, куучынды баштаган бала айтты. — Сен, Јагар, тегинде болзо, тилгерек неме јогын ба?

— Айдып та ийбей база — деп, Јагар удур шып этти. — Эмдиги өйдиг кыстары, Эжер Саймуович, бу ла бистер, бистер, коммунистически иштеерге, јүрерге, үренерге турган улус, кижиге качарга јараар ба? Хи-хи! — Ол јүзин јаба туду ийди. Кыстар ончозы Эжер јаар суракту көрдилер.

Эжерден үредү аайынча, ветеринария аайынча, керек дезе эмдиге јарты жок космос-айлаткыш аайынча сурак сураган болзо, ол эмеш те алаатыбай, билерин бу кыстарга айдып берер эди. Је мындый суракка, јүрүмнин бойынан чыгып келген суракка, чике ле чокум каруу берерге јенил эмес болды. Онын учун Эжер нени айдарын таппай, кыстар јаар кайкап көрүп, бир кезек өйгө күлүмзиренип отурды. Је нени де айдарга керек болгон. «Качыш деп неме ол озогы јүрүмнен арткан-калган неме болуп јат. Анайдарда, мыны јаратпас керек, тойго јаны учур берилер, јаны ээжи тургузылар» — деп, Эжер бойында сананды. Онон коо үниле каткырып ийеле, бажын јайкап айтты:

— Кыстар, бу сурак ветеринарияга кирбей јат. Је андый да болзо, бойымнын шүүлтемди айдып берейин. Мен бодозом, качыш деп немени токтодор керек.

— Кижиге барбай, карыганча јүретен бе? — деп, Сырга сурады. Кыстар јиркирежип, каткырыжа бердилер.

— Јок, јок! Барзын, барзын. Јагыс ла качпай, јажынбай барзын, ха-ха-ха! — деп, Эжер база каткыра берди.

— Мында бир де каткымчылу неме жок. Бу бистерге, јинт кыс-

тарга, сүрекей жаан учурлу сурак — деп, столдон турала, орынына такталанып отуруп алган, соок чырайлу, жалакай ла төп бүдүмдү, комсомолдын комитетинин члени, Чейне Акбалина кара кабагын жемире көрүп, айтты. — Чындап та, мыны шүүжип көрөр керек, кыстар. Былтыр Тожонтынын фермазында не болгоны санаарга кирбейт пе? Ол фермада база коммунистический иштин бригадазынын ат-нерезин аданары учун тартыжып турган бригада төзөлгөн эмес беди? — Ол толу, жараш эриндерин өөркөгөндү содойтып ийди. — Же эмди ол бригададан не арткан? Ончо кыстар кижиге качкылай берген, бригада десе жайрадылып калган. Мынайда жараар ба? Бистин бригада база ла ол бригада чылап жайрадыларга турган ошкош. Механизатор уулдардын келери көптөгөн...

— Кемге келип туру? Сеге келип турбай.

— Бригаданын члендеринин жөби жогынан кижиге барбас керек, кыстар!

— Жакшынак, жараш уул сөс айтса, канайдатан?

— Жөн жогынан барба!

— Сенин жөбинди сакыйтан турум — дежип, кыстар чуркуражып чыгарда, Эжер тын жөдүлдөп ийди. Олордын ортозында эр кижин отурган деп, бир кезек кыстар ундыгылап ийген бе, айса шоктоп кылынгылап турган ба, онызы жарт эмес. Же Эжердин жөдүлин угуп ийеле, ол жаар кылчас эдип көргилеп, уялгылап, учугушпай бардылар. Жаңыс ла Чейне бойынын шүүлтезин учуна жетире айдарга чырмайып, тал-табыш токтой берерде, ойто ло куучындап баштады:

— Бистин бир кезек алтай кыстар кижиге ле барган болзо, божогон. — Ол колын жагып, үшкүрди. — Баладан чыгаргылап алала, торт ло эне чочко чылап, жайрагылап жаткылаар. Жазап кийин-бес те, ойын-жыргалга да барбас, комсомолды десе торт ло ундып салар. Онон бир көрзөн, өбөгөнине тундура токтодоп алган ыйлап, базып жүрөт. Бу төгүн бе, кыстар?

— Чын, чын — дежип, кыстар ойто ло чуркуражып чыктылар.

— Ол Кымыстын, Жалкунун, Жинжибейдин бүдүштерин көрзөр? — деп, Чейне токтодонып болбой турды. — Карган эмегендерден де ары. Обөгөндөри де олорды көрбөй турганы жолду. Жескингилип, күүндери соогылап жат. Шак ла онын учун кандый бир өскө жерден келген ару жикпелү, ару-чек бүдүмдү кыстын кийининен үүриле жүгүрүжип жат...

— Айса бу ферманы кыстардын монастыри эдип салгай — деп, Жаңар каткырып ийди. — Жаңыс ла кижиге барбай, кижин канайып энчигип жүрөтөт?

Бу куучыннын учу-куйузы билдирбей барарда, Эжер карандашла стаканга шынкылдада согуп, айтты:

— Кыстар, слердин куучынаар бүгүн түгенбейтен эмтир. Онын учун мен слердин сурагаарга каруу берип ийеле, жанарга турум. Чейне бүгүн сүрекей жаан учурлу сурактар көдүрди. Мен бодозом, бу сурактарды колхозтын комсомольский, партийный организациялары өмб-жөмблө жартаар, аайы-төбйине чыгар учурлу. Керек болзо, областытан лектор до алдырып келерис.

— Лектор? Олордын ла биске неме жартайтаны төгүн — деп, Эмил жоон үниле күнгүреде айтты. — Олор бистин жүрүмди билбес. Кандый да городской сүүш керектинде куучындап жадылар.

— Городской сүүш деп сүүш жок — деп, Эжер бажын жайкап, каткырды. — Лектор керек жок болзо, писательдердин бирүзүн алдырып келгейнс.

— Ол бир каткымчылу немелер кычыратан быыраш башту поэт уулды алдырар керек — деп, Жаңар улу тынып айтты.

Түн ортозы жууктай берди ошкош. «Бу куучынга не кириштим не» — деп, Эжер бойын бойы ичинде арбап отурды. Же кандый да болзо, ого керекти билгенинче жартаарга келишти:

— ...Күүн-санаазы жедишкен болзо, уул ла кыс биригер учурлу. Же ол качышты, кудалашты, аракыдашты токтодор керек. Жаңы тойды канайда эдетенин мен билбезим. Мыны слер бойоор шүүп көригер, кыстар. Бу жаңы керек слердин ортогордо башталып турганы сүрекей жакшы, кыстар. Ненин учун дезе слер коммунистический иштин бригадазынын ат-нерезин аданары учун тартыжып турган бригаданын члендери болуп жадыгар. Жартап айтса, бистин өйдө эн ле озочыл улус. Чын ба? Коммунистический иштеер, жүрер, үренер дежип тартыжып турган улус болзогор, слер озогызынан арткан-калганыла карам-кайралы жок тартыжар учурлу. Жаңыс ла көп сүт саап билер кижжи эмес, же анайда ок жакшы, жараш, ак-чек жүрүмдү, культурный кижжи болорго кичеенерге керек. Онын учун кижиге баратаны, жаңы биле төзөйтөнн сүрекей жаан учурлу сурак болуп жат...

Эжер терлеп-бурлап, куучынын бождоло, капшай ла столдон өрө туруп, кийине берди. Кыстар алакандарын чабынгылап, каткырыжып турдылар. Ол бөрүгин кийип айтты:

— Кыстар, слер механизатор уулдарды кезе тудугар. Бистин бригада ошкош бригада төзөгөр. Онон башка слерге барбазыс деп айдыгар. Онон башка ол кандый биле болотон? Эпши жаны коммунизмге ичкерлеер, эр жаны оны тескери тартар! Же, жакшы болзын, кыстар! — Ол эжикти ача согуп, соок, карануй телекейге чыга конды.

Эжер таскактын алдында өлөңдөп койгон адын чечип, атка мине согуп, аттын үстине көнкөрө жадып, ичкери учуртып ийди. Салкын кулактын жанында сылап, тоннын эдегин ача согуп, көстин жажын агызып турды. Деремнеге кийдире мантадып

келерде, ончо туралардын отторы өчүп калган эмтир. Эжер энчигип болбой, медпункттын көзнөгинин алдыла өдө мантатты. Же ого карануй көзнөктөр шилдери жалтырап, жажытту көрди. Валя туку качан уйуктап калган эмтир. Эжердин ого жолукпаганынан бери удай берген. Койчылардын турлуларын, фермаларды, малчыларды эбирип жүрүп калган. Бүгүн ого жолукпаганы кандый ачу, же кайтсын, эртен күн жок беде?..

Октябрьдын байрамынан бир күн озо кар күп этире жаап салды. Же жети ноябрьда дезе салкын тынгып, шуурган шуурып чыкты. Аракызак немелер байрамга шылтай, кечеден бери аракыга баштарын суккулап ийген, айылдан айылга ыйын-кыйын салгылап турдылар. Керек дезе Чоргой Мойтыч та эзирик жүрди. Онын узун кантыр тумчугу, калжан тас бажы, кичинек чырыш маңдайы торт ло соокко, шуурганга кызарып калган эмтир. Орбкөн бөрүгүн та кайда жылытып салган болбогой. Эжер, Токтой ло база үч уул бүгүн деремнени эбире базып, чалчык, согушчан күлүктөрдү тургуза ла күлүп тударга белен жүрдилер. Же олорго эн ле озо Чоргой Мойтыч туштаганы каткымчылу болды. Чоргой Мойтыч уулдарга туттурбай, айлына январынан мойножып, согужа берди. Ол кыйгырып ийеле, кичинек јудругыла Токтойдын төжине кыч берип аларда, онызы мыны бийт те тиштегени кире бодобой, каткырып ийеле, Чоргой Мойтычты ууштай-мааштай тудуп, јаш бала чылап кучактанып, онын айлы јаар базып ийди. Арткан дружинниктер онын кийнинен ары көргилеп, каткырыжып турдылар. Эжер дружинанын командири болгон. Онын учун ол уулдарды эки бөлийле, бир бөлүгүн төмөн, бир бөлүгүн өрө ийип ийди. «Согушкан, чалчыган кижини тышкары да болзо, бойынын айлында да болзо, тудуп күлүп, сериген кийинде общественный жаргыла жаргылаар» — деп, колхозтыг председатели Абаков јакыган.

Эжер клубты эбире согуп, узун сыралардан эткен чеденди ажыра калып, медпункттын чирик сенегине чыгара жүгүрүп барала, эжикти токулдадып ийди, Валя үйде эмтир. Байрамга кийетен киймин кийип алган, көзнөктин јанында нени де эдип, араай кожондоп турды. Медсестра Јергелей база мында болды. Байла, байрамды кожо уткыыр дешкен ошкош. Јаан комнатынын ичинде сок јаныс јабызак, узун орын ла бир стол, база јантык стулдан өскө неме јок. Же андый да болзо, көзнөктөр көжөгөлү болды. Валя Эжердин өштинде кызыл бөсти көрүп ийеле, күлүмзиренип айтты:

— Мында эзирик ле кижн јок ошкош эди, дружинник бери не келген болотон?

— Дружинник бойы эзирик — деп, Эжер эп јок күлүмзиренип айтты. — Чаптык эткен болзом, жүре берейин.

— Ба, ачына бердин бе? — деп, ары көрүп турган Валя, толгомолду сары чачту бажын бурып, Эжер жаар кылчайып көрүп, койу кирбиктеринин алдына кара көстөриле эрке күлүмзиренди. — Отур, байрамды уткып ийели. Жергелей, ажы-тузынды салзаң. Мен, карып жүргөн кижин, эмеш жаранын ийейин, Эжер Саймуович аяру эдер болор бо? — ол көзинин учула Эжерге сүмелү имдеп ийди.

— Аяру, хи-хи! — деп, Жергелей курсак-тамакты салып, биршили кызыл аракыны тургузып, каткырды. — Валентина Владимировна нени ле айдар, хи-хи! Эжер Саймуовичтин көзи слерди көрүп, ойылып браады не.

Учү столды эбире отуруп ийдилер. Жергелей ле Валя орынга такталанып отурды. «Эзире берзевис, мында ла жыгылып каларыс» дешип, озор каткырышты. Эжер жантык отургушты чек балбара отурбаска, артык кыймык этпей отурды. Озор баштапкы чөөчөйдн көдүргилеп ле жадарда, эжикти токулдадыжы жогынаң калырт этире ача тартып, бастыра бойы карга, шуурганга туй алдырган, элик тере жакы кийген кижн турага кирди. Бу койчы Майты болды. Ол эжикти жаап, карын да кактабай, жакшы да сурабай, үни тыркырап айтты:

— Доктор, үйим жаан оору! Бойынын оорузынаң оорып жат. Өлөргө жетти, аргада!

— Ненин учун больницага ийбегенеер? — деп, Валя аракызын ичпей, столго тургузып, бойы туруп сурады.

— Билбегенис, билбегенис, көөркий. Кенетийин ле оорый берде, апарып болбодым. Тенек бойым сыймучы үй улуска бүттим. Үйим экинчи күн отуруп жат — деп, Майты көзинин жаңы агып айтты. — Ого жүк энезин аргада!

— Эки конгон? Жергелей, болуш капшай. Мындый учуралда керектү немени ончозын ал. Операционный инструменттерди ончозын ал. — Валя мендеп кийине берди. — Эки конгон. Кудаймай, бу кайткан улус! Жергелей, сен артып кал. Байрам күн. Жеткер болордоң айбас.

— Валя, бу тонло сен чарчап каларың. Менин тонымды катанып ал — деп, Эжер база столдон туруп айтты.

— Алдырбас, чанакта жакы бар — деп, Майты эжикти ачып, айтты. — Капшай, көөркийим, капшай!

Ончолоры турадаң чыга кондылар. Валя чанакка отурала, ийт тере жакыла оронып ийди. Чанакту ат ичкери элес этти... Майты атты камчылап, кыйгы-кышкыла маңтадып браатты. Салкын озорго удур соккон болзо, жорторго күч болор эди. Же салкын да, Майтынын камчызы да жер атты өзөкти төмөн айдады.

Жарым частын бажында озор турлуга једип келдилер. Кой-

чынын эки кып жаңы туразында изүү де, жыду да болды. Онтоп-ка-
лактап жаткан келиннин жагында чырайлары кугарып, бош коркы-
гылап калган эки эмеген отурды. Валя чечинип, оору кижжи жаар
көрбөй дө, Майтыга жакарган аайлу айтты:

— Калайлу ару казанга суу кайнадыгар. Бу эмегендерди
тангы тартпазын деп айдыгар. Комнатадан чыксындар.

Онон бойы оору кижжи жаткан комнатанын эжигин кептей
жаап ийеле, эжигинде комнатанын эжигин ачып ийерде, соок
салкын туранын ичине кире конды.

— Бу кандый жыду жыт жытанат? — деп, Валя сурады.

— Тере.

— Чыгара чачкар.

Майты жүгүрүп келеле, печкенин жагында жаткан болчоктоп
койгон терени кучактанып, чыга жүгүрдү. Валя эжикти жаап
ийеле, бир эмеш сананып турала, оору кижжи жаткан кыптын
эжигин кайра ачып, кирип барды. Ол энчейип, оору кижжинин
чырайын аяктап көрөлө, коркыганына жана болды. Кижжи, чын-
дап та, коомойтый берген эмтир. Түргөн-түкей халадын кийип,
суунун кайнаарын сагыбай, Валя соок суула колын самындап
туруп жунуп, спиртле сүрткүштеп ийди. Онон үй кижжинин жуур-
канын ачып, көрүп баштады. Озо ло баштап ол ичте бала тирүү
бе деп тыгдап көрди. Бала тирүү эмтир. Же эненин жүрегинин
согулыжы уйан болды. Валя кайнадып, жазап, белетеп салган
шприцке үй кижжинин колынын тамырына укол салып, ого наша-
тырный спирт жыткарып ийерде, оору кижжи эмеш ондоло берди.
Оорунун аайын көргөндө, бала жастыра келген ошкош. Анай-
дарда, акушерский болуш эдер керек. Же эненин чыдалы бош
чыгып калган. Канайдар? Же сагырга, аланзып сананарга эй
жок болгон... Бир частын бажында орой болор. Валя эжикти кеп-
тей тартып, кем де бери кирбезин деп айдала, жүреги шмиреп
иштене берди. Баланын эмес болзо, ого жүк эненин тынын корып
алар керек...

Эжикте кыпта Майты чырайы бош ло кугарып калган, үй-
нин кажы ла онтузына жүреги оорып, жүзүн-жүүр караңуу санаа-
ларга бастырып, коркып отурды. Үй улустар да уйал-
гылап, баштарын бөкөйткилеп алган, төңөштөрдий кыймык жок
отурдылар. Бу кыпта отурган улустын кажызы ла ол кыпта эки
кижжинин жүрүмү учун тартыжу өдүп жатканын жарт билип тур-
ган. Кастрюляда суу бортылдап кайнап чыкты. Оору келиннин
онтузы там ла тыгып, ол араай кыйгырып турды.

Та канча кирези өй өтти болбогой, же Майтынын санаазында
бүдүн чак өтти ошкош. Кенетийин оору келин огурып, кыйгы-
рып ийди. Онон тып-тымек болуп калды. «Же божоп жаткан ту-
ру» деп, Майты бастыра бойы сооп, куйка-бажы жымырт этти.

Була ок бйдө јаш баланын чынгырганы, онон онын жаркырада ыйлаганы бастыра туранын ичине јайыла берди. Эки үй кижн күлүмзиренип ийдилер. Майты чырайы јарып, тура жүгүрдн. Ол эжикке базып келеле, үни тыркырап, айтты:

— Көөркий доктор? Кирерге јарар ба?

— Јарабас. Эмеш сакыгар. Бала јунар суу белетегер — деп, Валя сүүнчилү үниле јакарып айтты.

Онон јарым минуттын бажында көөркий доктор бойы чыгып келди. Онын мандайы терлеп калтыр, чырайы куу, је кара көстөри ырысту күлүмзиренип турды:

— Уул, торт ло торбоктый уул, уткып турум. Энези јакшы. Коркыр неме јок!

Майты суулу таз тудуиып алган, нени де айдып болбой, алдыгы эрди тыркырап, көзинин јажы агып, потолокко арай ла сүспей турган бойы үстинен төмөн Валяны торт ло кудайга бодоп ајыктап турды. Онон жүк ле арайдан шымыранды:

— Көөркий доктор...

* * *

Байрам мынайда ла үзүлп калды. Валя жүк ле экинчи күнде јанып келди. Је андый да болзо, онын жүрүминде бу эн ле јаан байрам болгон. Эки кижинин тынын өлүмнен айрып алганы байрам эмес пе? Ого үзеери айылдын ээзинин сүүнип турганын не деп айдар! Ол торт ло Валяны отургузар јер таппай, библибей турган. Кандый јакшы кижн. Уйине, јангы чыккан уулына кандый карузып көрөт. Андый улусты алтын жүректү улус деп айдары јолду.

Валя јанып келерде, байрам божоп, эбуре јаткап эл-јоп токунап калган эмтир. Байрам тужында јаман кылык кылынгандар, эмди клубтын, конторанын, школдын јанында одын кескилейт. Олордын ортозында Чоргой Мойтыч өрө дө көрбөй, терлеп-бурлап, иштенип турды. Валяга Эжер медпункттын јанында маң бажына јолукты. Ол мандайынын терин арчып, мендеп айтты:

— Валя, уткып турум. Кече мында Майты жүрген. Көрмөс калангы эзирик, деремнени өрө-төмөн мантадып, ончо улуска сени мактап, кыйгырып турган. Меге аракы албадаган, шилемирден жүк ле арайдан айрылгам. «Көөркий доктор учун ичип ий» — деп, айдат, ха-ха-ха!

— Сени мен кандый бир шылтак табала, Майтынын турлузына једип келер болор деп сакыгам — деп, Валя чоңчып айтты. — Эх, бу сенин санааңа кирер бе?

— Валя, көөркийек, бош јок болгон — деп, Эжер эпјоксынып, актанып айтты. — Эзирик, чалчык немелерле уружып жүрүп

калдым. Көрзөг, күлүктердин терлеп-бурлап иштегилеп жатканын, бүдүштеринин жаманын, жүдегилеп турган болбой кайтсып, же алдырбас, терле жоко аракынын короны чыга бербей.

— Бүгүн киреринг бе?

— Кирерим. Же, эмди мендеп турум. Конторада мени Николай Күндүевич сагып жат. Чончыба, чончыба — деп, ол ус сабарыла кезедип ийеле, контора жаар түрген-түрген база берди.

Байрамнаг озо кладовщик Лопшогой улуска аш уурдап сатканы керегинде, байрам тушта аракыдап турала, Лопшогойло өөркөжөлө, Күрен бастыра улуска жарлап ийген. Көрөр болзо, Лопшогой ашты бойынын эн ле жуук нөкөрлөрине, азыданг бери билижетен улустарына, жеңил баала садып ийген эмтир. Мыны угуп ийеле, Николай Күндүевич Лопшогойды конторага алдырып, бу куучында туружарына Эжерди, база правлениенин тоолу члендерин, парторганизациянын качызын, общественный жаргынын жаргычызын ла онын члендерин алдыртып келди.

Эжер конторага кирип келерде, ончо улус жуулып калган эмтир. Николай Күндүевич Лопшогойды шылап, ого-бого кыстап турды:

— Аш сатканынды жажырбай айдып бер.

— Алмарда ашты бескелеп, ревизия эдип көрзөгөр, ол база тоолу, чотту аш ине. Ол тушта канчаңы сатканым, жигеним жап-жарт көрүне берер, эзирик улустын кобына бүдүп, кижини жамандаар законды кем берген — деп, Лопшогой келтирендеп, копшындап, кара көстөри ары-бери суртулдап, тыгып турды.

— Акыр, акыр, сен чике сурактан туура барба — деп, Николай Күндүевич колын жаңып, бу жылан чылап ары-бери тыйрындап, сүмеленип отурган кижини соок көстөриле өткүре көрүп айтты. — Мен эмди ле милиция алдырып келеле, бир кезек айылдарды тинтидип ийзем, не болор?

Көзнөктинг жанында отурган Карманнын чырайы кугара берди...

— Улустын кобы, акту кижини коптоп жадылар — деп, Лопшогой эмештен коркып, айтты. — Улустын айылдарынан аш чыкса, меге не керек. Олор менен садып алган ба, айса идиргененг бойлоры уурдап тартып алган ба, кем билер? Кем керечи болор?

— Улус ашты кемненг садып алганын жажырбай айдып берер. Ол тушта не деп айдып актанарың? — деп, Карман Лопшогой жаар кезе көрүп, сурады. — Сен жаңыс, бис... жок, жок — онын чырайы кып-кызыл болуп кызара берди. — Улус көп!

— Эмди не деп айдарың? Ашты кемдерге сатканынды бис билерис — деп, Николай Күндүевич айтты. — Ончозын жажырбай айдып берзег, керегинг жеңил болор, бойыстын общественный жаргыбысла жаргылап саларыс.

— Сатканым чын, улуста ашты ойто алып, олордын акчазын табыштырып берерим — деп, Лопшогой үни тыркырап, бажын бөкөйтүп унчукты.

— Бу неге тойбой турган уулдар — деп, Эжер јескинип айтты. — Мынын јөбжөзи ас па? Курсагы једикпес пе? Амтажып, темигип калган ине! Күрүмди јаргынын колына берер керек? Жулик! Јеткерди сезип ле ийеле, кулагын кызынып, койон чылап коркып јада бергенин.

— Акыр, акыр, Эжер Саймуович, бу керекти сен, Карман Майманович, бистин общественный јаргычыыс Василий Кергилович, шиндеп, чукчып көрөтөн тураар. Мен дезе ревизионный комиссияны көдүрип, бастыра складтарды ревизия эдетен турум. Бу немени ижинен чыгарар ой јеткен. Аш сатканына үзеери база кандый бир куурмак жерек эткен болзо, оны карамкайралы јогынан албатынын јаргызына берер. Је, керекти баштагар, уулдар.

— Мен онон ончозын сыга тударым. Бир де чарак арба артырбазым — деп, Эжер тижин тиштенип айтты. — А ну! Баралык. База сүмеленип, куурмактанып баштаар болзон, керек коомой болор! Арганга алты конгон, төгүннгле төрт конгон. Эмди болор! Карман Майманович, слердин айылдан баштайлы ба?

— Баштайлы — деп, Карман чырайы кара ла јер болуп бүркелип, унчукты. — Кадыттын кереги не бу.

Ончозы конторадан табыштанып чыктылар.

...Айландыра кырлар агас тонын јайзаңдар чылап јабынгылап ийеле, балбайа отура бердилер. Декабрьдын чакырт эдип чагылып калган соокторы турды. Сооктын туманы өзөктөргө толо берди. Агаштар јара тонуп, тызырап, тоштор тарсылдап, јайкындар јайылып турды. Эжер ле Валя јылу јакаларла оронгылап ийген, тар кошовка-чанакта коштой отурдылар. Олорго јангыс ла Майтынын јалбак јарды, аттын кулактары, дуга көрүнөт. Кер ат сыр јелпше учуртып браатты. Онын туйгактарынын алдынан болчок карлар чачылып, Майтынын јүзин шыбай согуп турды.

Бүгүн талтүш киреде, Майты Валянын квартиразына келеле, торт ло чыкпай отура берген. Сан башка кижии. Торт ло јаш бала ошкош.

— Доктор Валентина Ладимировна, бүгүн уулымнын чыкканына учурлап той эдип јадым. Слерди тойго кычырарга келдим — деп, ол јакшылажып, темир печкеге колын јылыдып айткан.

Валя тойго барарынан јаза мойноп, айткан:

— Кажы ла јазылган кижии мени тойго, јыргалга кычыратап

болзо, ол тушта меге иштеерге де ой артпас. Слер мыны ондоп тураар ба? Слердин үйеерди, балагарды аргадаганым ол менин бүдүретен ижим ине?

— Кин эне жогынан той түңгей ле болбос — деп, Майты печенин жанына отура берди. — Слер жокко Майты бүтүн айлына жанбас.

— Быйан болзын, Майты, барып болбозым.

— Эх, Валентина Ладимировна, адыгар база кин эне, уулыгарды көрөр күүнөр келбейт пе?

Валя ого удурани айдарын таппады. «Чындап та, уулчакты барып не көрүп келбес? Бу жакшынак улустын күүнин канайып жандырат?» — деп, Валя сананып турарда, эжикти кем де токулдадып ийди. Бу Эжер эмтир.

— А-а, келгенин жакшы — деп, Валя көстөри ырысту суркурап каткырды. — Бу Майты мени кере түжине ле сөстөп жат. Уулынын тойына кычырып туру.

— Жакшы, а барбай, мында не бар? — деп, Эжер күлүмзиренип айтты.

— Сен кожо барарын ба?

— А мени кычырган эмес.

— Кычырып турум, кычырып турум. Эжер. Сен жокко той база болбос....

Чанак чыкырт эдип, эжиктин жанына тура түшти. Эжер, Валя каткырыжып, чанактан түшкүлөп, карларын кактагылап, турага кирдилер. Туранын ичи, боорогызына көрө, чек өскөрип калган эмтир. Жаңы ла черетеген ошкош, череттин жыды жытанат. Майтынын үйи Тана айылчыларды сүрекей сүүнип уткыды. Ол Валяны келбес деп бодогон ошкош. Валя колын печкеге жылыдып, соокко кып-кызыл болуп кызара берген чырайын алаканыла жыжып, оной экинчи кып жаар кире конды. Кабайда боп-бошпоқ, ак чырайлу, су-кадык уул амыр уйуктап жатты.

— Көрзөг эрди, бир айга жаанап калганын — деп, Валя араай, ырысту каткырып айтты. — Ырысту ойдө чыккан кижини... Ыйлаак па?

— Жок. Адазы оны ыйладады эмеш пе? — деп, Тана оморкоп айтты. — Чек колдонг түжүрбес.

Тана казан-айакты азып, жаңы сойгон койдын эдинен тепшиге толтыра салып ийди. Майты жайдаг да полдын алдынан бир четперт алтай аракы, мөт база шампанский аракы алып чыкты. Ончолоры жабыс буттарлу тегерик столды эбире отурып ийдилер. Эжер баштапкы чөбчөйди көдүрүп, өкпөөрүп айтты:

— Жаңы чыккан кижини учун! Ырысту, сүүнчилү жүрзин. Адазы ошкош ак-чек жакшы кижини болзын! — деп, ол жылымзу амганду аракылу чөбчөйди көнгкөрө тудуп ийди.

— Кӧӧркий доктор учун, уулымнын ла уйимнин адынан — деп, Майты айда салып, ичип ийди.

— Мен десе жаңы кижини учун, олордын энеси ле адазы учун — деп, Валя чӧӧчӧйдӧ эрдине жаба тудуп каткырды. Туранын ичинде, ӧлӧннин, кайнаткан эттин жыды жытанат. Эрмек-куучын кӧптӧй берди. Тана аракы чек ичпеген де болзо, чек ле эзирик кижини чилеп, бир колыла Валяны кучактай алып, онын кулагына изӱ шымыранды:

— Ырысту бол, кӧӧркий. Сенин эткен быйаныңды жажын чакка ундыбазым. Эмди сен меге сыйнымнан да артык кару...

Эжик калырт эдип ачылып, сооктын буузыла, туманыла кожо, телпейген, тестейген, ак кыруга туттурган Николай Кӱндӱевич кирип келди. Ол бир кезек ӧйгӧ бу жыргап отурган улусты аяктап, кайкап сурады:

— Бу не? Той бо?

— Той, отурыгар, Николай Кӱндӱевич, — деп, Майты айылчыга удур аӧрӧ туруп, ого чечинерге болужып айтты.

— Кандый учурал, кандый тушташ.

— Жакшы кижинин алдында тепши, жаман кижинин алдында талку.

— Бу Эжер ле Валя мында келип тойлогылап жаткан деп кем билген? Уткып турум — деп, Николай Кӱндӱевич Эжердин жаңына отуруп айтты. Валя ла Эжер бой-бойы жаар кӧрӱжеле, каткырыжа берди.

— Бу улус бисти канча катап бириктирбей жат деп айдар! Торт ло амыр болзын, бириксебис кайдар, Валентина? — деп, Эжер каткызын токтодып болбой, айтты.

— Учы-тӱбинде андый болотон неме болбой — деп, эмеш калай берген Валя жалтанбай, же андый да болзо, кемзинип айтты.

— Бу жаңы чыккан кижинин тойы болор — деп, Майты энчикпей айтты. — Ажы-тузумды амзагар, айлы-журтымды алкагар.

— А-а, баланын чыккан кӱни бе?! Жакшы, жакшы, Майты. Эжигинге мал бассын, эдегинге балдар бассын — деп, Абаков чӧӧчӧйдӧ аракыны ууртап, айтты.

— Айтканаарга алкыш болзын — деп, Майты озогы ада-эненин жаңыла каруузын берди...

— Же слердин тойоор качан болотон? — деп, жыргалдын учы жаар Николай Кӱндӱевич сурап турды. — Эки доктордын тойын эл-жон ундыбас эдип эдерис. Кӧрӧрӧӧр, нӧкӧрлӧр.

Николай Кӱндӱевич, Майты, Тана, Эжер кожондожо бердилер. Валя десе бу жилен турган кожонды тындап, эмеш калай берген кӧстӧриле кӱлӱмзиренип отурды...

...Олор конорынан мойноп, деремне ыраак эмес дежив, тӱнде жӱргӱлей бердилер. Абаков олорго чаптык этпеске артып

калала, бош эзирип, уйуктап калды. Айдын түндө, көк-чаңкыр теңеринин алдында ак кар жабынган жалаңдар, арка туулар, тайгалар жалтырап жаттылар. Кар кандый да көгөлтирим өңлө мызылдап жадат. Торт ло анаң-мынаң көк чедиргендер көгөрип күйүп турган неме ошкош болды. Теңериде тоозы жок алтын жылдыстар жерге төгүлө бергедий билдирет. Олор мөлтүрежип, имдегилеп тургулайт...

— Эжер... Токто, эмеш сагы — деп, Валя шымыранып турды. Олор чанакты килейте тактап салган жолыла басып брааттылар. Бирде олордын изү тыныштары биригип, бирде ойто ыражып турды.

— Кандый жараш, кандый улу... Канатту болзом, бу көк теңериге, жалтыражып жаткан кырлардын бажына учуп чыгар эдим — деп, Валя араай каткырып айтты.

— Валя, качан? — деп, Эжер кыстың жаагын изү тыныжыла жылыдып сурады.

— О кудай, мындый суракты не бердин? Көрбөй турун ба? Бүгүн де болзо, эртен де болзо, же жажын чакка сениле кожо... — деп, Валя айтты.

Кенетийин Эжердин санаазына туку качан да бу жолды төмөн жайдын изү күнинде өдүк жок жылангаш басып браадала, кожондогон кожоңы кирди:

Теңериде бир жылдыс,
Көс жеткежин, ок жетпес.
Телекейде бир үүре,
Санаа жетсе, салым жок.

Ол тушта ого көп немелер жарт эмес болгон... Кандый жүрүм оны сакып жатканын ол билбеген... Же эмди бу кожон эскирип калды. Эмди экинчи, жаңы ай чылап жарып турган энир чолмонды, тоозы жок жылдыстарлу көңкөрө салып койгон көк-чаңкыр казан ошкош теңерини аяктап, учы жок ырыска сүүнип, тоң карма кыярада басып, көөркнийинин колынаң салбай кожондоды:

Теңериде жылдыска
Көс жеткежин, не жетпес?
Телекейде көөркийге
Санаа жетсе, не буудак?

СУР ЫЛАННЫҢ ОЛЮЗЫНДА

Тышкары эзирик кижининг табыжы, жаман сөс-төр айдып арбанганы угуларда, Чайчынын оок, бирүзи бирүзинен кичинек балдары, коркыгандарына чыгырыжып, бир үнле ыйлажып, эжик жаар коркып көрүп турган, бош ло чырайы кугара берген энезинин эдегине кадала бердилер. Жаан кызы, он бир жашту, кыскачак платъелү Эркелей, энезинин колынан чиректеп, жайнап турды:

— Эне, качкар, ол слерди база ла согор. Качкар. Бис орыннын алдына жагынып каларыс.

Je качарга орой болды. Эзирик кижини бенекте тизиреп, огобого согулып, анда жаткан көнөктөрдү кагырадып, антарып, жаман үнле кожондоп, ыксып, мыжылдап турганы угулды. Балдар энезинин качып барарын сагыбай, чыгырыжып ийеле, орыннын алды жаар кире кондылар. Ненин учун десе адазы эзирик тужында оларды да тын тудуп ийетен. Жаңыс ла немени жетире ондобой турган бүдүн жарым жашту бошпок уулчак орыннын алды жаар киреринен мойножып турала, кирди. Ол орыннын алдында ыйламзырап, чончып турды:

— Мында соок, карануй... и-и-и.

— Бери, бери кел, экем, — деп, эжези оны эркеледип турды. — Табыштанба. Адаң эзирик, ол бисти согор. Аракыдан ичип ийеле, сени чочконун балазы деп бодойло, кулагыңды кезе согуп, жип ийер.

Бөрүк жок, чамчазынын төжи жарылып калган, бастыра бойы балкаш, өмүрин жулдай кузуп алган Чайчы эжикти күзүрт этире ача тартып, түс базып болбой, ары-бери таралып, жайканып, кожондоп кирди. Онон кичинек те шүүлте жок, жүүлгек кижининг көстөри ошкош көстөрилел кайдаар да ажыктап, карсылдада каттырды:

— Ха-ха-ха, он бежинчи күн аражыдап жадым! — Онон ыксып, таралып, столдын жанына базып келди. — С-сен, ка-кадыт, не бө-өрү чилеп көр-рүп турун? А? М-мен жа-раш па?

Желечи ого удурани де айтпай, ол жаар чөкөгөндү көрүп турды. Бүгүн онын согузар, айлы-журтын чачар кирези жок эмтир. Кудайга баш, Чайчы бир эмеш таралып турала, торт ло өлгөн немедий, жерге мач келип түшти. Онон тургуза ла күркү-реде козырыктап, уйуктай берди. Балдар жеткер олорго табарбай өдө бергенин сезип ийеле, орыннын алдынан чыгып келдилер. Олор адазы жаар жалтанчылу аяктагылап, ого жууктабай, ыраагыла өттилер. Онон кажызы ла бойынын жадатай жерине, орынга ба, айса жерде салып койгон төжөккө бө жада бердилер. Жагыс ла бошпок уулчак энезинин тизезин кабыра кучактап, мыжылдап, жажыркап турды. Энези оны кучактанып, экинчи кыпка апарала, орынга жаттырып, эмчектеп, уйуктадып салды. Онон тышкары база ла эзирик улустын кожонгы угуларда, чочып, жүгүрүп барала, эжикти күрчектеп ийди:

— О, кудай! Бу качан токтоор?

Эжикти күрсүлдеде токтоктогылайт.

— Чайчы, Чайчы! Жарымды алып ийдис, жап этирип ийели!

— Барыгар, Чайчы айлына келбеген — деп, эжиктин жанына басып келеле, Желечи үни тыркырап айтты. Сенекте улус бир эмеш кимиректенип куучындажып турала, жүргүлөй бердилер.

Желечи жукачак ак чырайлу, арык, сырсак бүдүмдү, алдынан бойынын жүрүми ырызы жок, уур болгонынан улам эрте карый берген келиндердин бирүзи болгон. Эмди ого жүк ле жирме сегис жаш, же баштап тарый көргөн кижини оны төртөн жашка жууктажа берген деп бодоор. Азийда Желечи, качан кыс жүрерде, кандый жараш, омок кыс болгон эди. Кара көстөри эм бош оңкойып, оны эбире көп чырыштар тартылып, магдайында, эриндеринин учтарында терен чийүлөр Желечинин чырайын кунукчылду эдип, бу кижинин сүүнчилү эмес жүрүмүн керелейт.

Чайчы да коомой уул болгон беде? Желечи онын үстине энчейип, бажынын алдына жастык эдип эски фуфайканы салып, бу аракыдашка борбойо тижип калган, сагалы өзүп, тумчугы кызарып, чачы салмарап калган кижинин жескинчилү чырайынан, качан бир тушта ого сүрекей кару, акту жүрегине санна-күүнү жеткен кижинин чырайын таныырга албаданып, сананып отурды. Же бу чилекейи агып калган, эриндери тыркырап, козырыктап уйуктап жаткан кижинин чырайы чек өскө болды. Азийги Чайчы жок, ол өлүп калган. Өлүп калган болзо, торт болор эди. Өлүп калган болзо, онын кару кебери качан да санаадан чыкпас, адазы учун балдары уйалбас эди.

Же тирүге өлүп калган кижини канайдар? Эмди ондо уйалар жүс те жок, жоркыыр жүрек те жок, — ол корон аракынын олжозында. Оны бу олжодон айрып алар арга база жок.

Желечи санааркап, карагуй көзнөк жаар көрди. Онон өрө ту-

руп, жарык күйүп турган отты өчүрүп ийди. Выключатель тырс эдип, тураныг ичине койу карануй толо берди. Же бу күн түнде онын уйкузы келбей, ары-бери аңданып, улу тынып, балдарынын амыр уйуктагылап жаткандарын тындап, ончозын, ончозын — өткөн өйлөрдү, бастыра жүргөн жүрүмдү эске алынып, сананып жатты... Эң ле озо Желечинин санаазына Чайчы черүдег жанып келгени кирди. Ол тушта Желечи он алты жашту омок, шыранкай кызычак болгон. Жети классты божодып салала, онон ары үренип барар арга жок болордо, энезиле кожо фермада иштеген эди. Жуунун кийиниде жылдар база да уур, жеңил эмес жылдар болгон эмей, же андый да болзо, бу өйлөр Желечиге эң ырысту, эң ле сүүнчилү өйлөр болгон.

Бир күн жаскары жай Желечи бозулар кабырып жүреле, бозулары тойо отойло, жыраалардын көлөткөлөрине тебелеп жаткылай берерде, деремне барган жолдон ыраак жок кайыгынын серүүн көлөткөзине, жажыл торко өлөңнүн үстине жадып, эзинге кайыгынын бүрлери шылыраганын тындап, жажыл бүрлер өткүрө чапчанкыр теңерини айкап, уйуктап калган.

— Эй, не уктап жадын? Бозуларың эмип жат! — деп, кем де кыйгырып ийерде, Желечи ойгонып, тура жүгүрип, ары-бери алырандап: «Кайда? Кайда?» — деп, сураган.

— Элек, элек, бозу кабырып жүргөн кижин уйуктайт па? Ха-ха-ха-ха — деп, военный кийимдү, шинелин тулкулайла, жүктенип, чемоданын тудунып, жуугында каткырып турган кижини көрүп ийеле, Желечи уялганынан торт ло бышкан кызылгаттый кызара берген.

Кандый да тын уялып, кемзинип турган болзо, ол чырмайып жакшы сураган:

— Жакшы ба?

— Жакшы ла, сенде жакшы ба? Акыр, бу кемнин балазы болоттон? — деп, военный кийимдү, копшык кара чырайлу, күргүл өңдү көзинин кирбиктери узун кижин каткырымзып турган.

— Танызаар — деп, кенетийин шулмузы тудуп, Желечи бажын тыртыйтып, жанында турган солдатты бажынан ала будына жетире айкап, ненин де учун жүреги сүүнчилү согулып айткан. — Же, слерди мен танып турум. Слер — Чайчы. Эртечиге письмо бичип туратан жогоор бо?

— Бистин жерде сендий жараш, сендий жакшы кыс барын билген болзом, сеге письмоны бичиир эдим — деп, Чайчы айткан.

— Мен дезе каруу бербес эдим — деп каткырып ийеле, Желечи тизеге жетире өзүп калган койу өлөңдү, жүзүн-жүүр чечектерге бүркеткен кеен жалаңды кечире жүгүрүп, кара сууну жакалай өскөн кайындардын ортозы жаар кире конгон.

Тоолу күндөр өткөн кийинде Чайчы ого колхозтын контора-зынын эжигинде јолукты:

— А-а, танытпай турган күлүкти таныдым ла. Је кандый жүрүн, Јелечи?

Онын кийинде озор тушташкан ла сайын туйказынаг бой-бойы јаар көрүжип, күлүмзиренгилеп турар болгондор. Јелечинин бу кижиге јолугар күүни сүре ле келип туратан. Је ол ненин де учун Чайчыла куучындажарынаг коркып, билбес јанынаг санаа-күүним ого једин жүргенин билдиртип ийер болорым деп јалтанып жүретен. Бир күн озордын айлына Куйка эмеген келип, Јелечинин јанына айланыжып, Чайчыны сүре ле мактап, оног үйдег ончо улус чыга берерде, Јелечиге коштой отурып, јылбындап, наарылта айтты:

— Көөркийек, сеге бир кижн сөс айттырып туру.

— Кем? — деп, Јелечи тыш јаны токуналу да болзо, жүреги шмиреп, сурады. — Кем бу?

— Сүрекеј јакшы, јалакај, санаалу уул. Барарын ба? Ол кижинин ады Чайчы. Нени айдайын?

Јелечи төмөн көрүп, араай каткырды:

— Бойында мынын тил јок по? Санаа-күүни бар болзо, бойы айткај. Кижн ажыра меге эрмек ийбезин...

— Э-э, бала, чала чимеркеп ле турун, чүмденип ле турун. Анайып турала, карыганча ада-энегнин айлынын эжигине жүрүп каладын ба — деп, Куйка сүмелү күлүмзиренип, сабарыла Јелечини кезедип айтты.

Айылду болгонынаг ала эки јылдын туркунына озор бир де катап кернштепеген, өөркөшпөгөн. Ол тушта Чайчы аракы деп немени чек ичпейтен. Бир катап јеени кайдан да ыраактан айылдап келген эди. Оног таайы онын экелген аракызын ичпесте, ол ыйлаган. Мени јаман көрүп тураар деп комудаган.

Чайчы мыны угуп, ачынганына торт ло кугарып, бир де эрмек айтпай, жеенинин экелген аракызын үзе ичеле, јығылып калган. Оног эки күн оорып, кыйналып јатканы Јелечинин санаазынаг эмдиге јетире чыкпайт.

— Мыны улус не ичет не? Мында ненин јакшызы бар — деп, ол кузуп, онтоп айткан.

Је Чайчыны аракы ичпес, јалакај, билер уул деп колхозтын председателине тутпаган болзо, ол ло аракы-неме ичпес, јакшы бойы артып калар эди. Төрт јылдын туркунына председатель болуп иштейле, ол торт ло аракыга үренип, оны истеп ичип жүрер болгон. Шак мынаг улам ижинен чыгарткан, шак мынаг улам јакшы ады-јолын, ујадын јылыйткан...

Туранын ичи јылу, тымык болды. Чайчынын козырыгы да

жоголып, токтоп калды. Жангыс ла стенедө частын чатылдада сок-коны, уйуктап јаткан балдардын кемизинин де тумчугы араай сыйтылдада сыгырганы, печкенин јанында ачып јаткан квашнянын мыжылдаганы угулат. Јелечинин уйкузы келбей, уур санаалар онон айрылбай турды. Бу ончозы неден башталган болотон?

...Председатель колхозто эн ле јаан јамылу кижі. Ого үзеери оны эбире аракызактар, јылбындууштар јуулып алган. Кайда ла айылчы болзо, кайда ла јыргал-мөтөл болзо, анда колхозтын председатели јок болбос. Онөтийин аракыдан азып, койдон сойып алала, айттырып та туратан айылдар бар болгон. Баштап тарый Чайчы мындыј јангыс јандаарынан мойноп, арбанып, элчиге келген бир кезек улусты чыгара сүрүп те туратан. Ол тушта Јелечи де јаш, неме јетире ондобос болгон. Кандый бир јыргал-мөтөл болгон јерге барарынан Чайчы мойноп ийгенде, Јелечи Чайчыла кожо барып, ойын-јыргалда кожондоп, бијелеп аларга оны баралы деп сүмелеп, көкидип, улус јаман айдар, чүмеркеди деп шоодор деп коркыдып туратаны санаазына кирерде, Јелечинин ичи-бууры јуурыла берди. Анайдарда, онын, Јелечинин, бойынын бурузы база бар турбай. Је чөөчөй аракыдан улам учы-түбинде мындыј болорын кем билген?

Ол өйлөрдө ончо айылдарда, анчадала тайгаларда фермаларда аракы азыш тын болгон эмей. Эр улустар ончозы јамылулар: председатель, онын заместители, заведующийлер, бригадирлер кандый бир тайгада фермага барып алала, эки-үч күнге аракыдап туратандары база јажыт бедн? Канча јылдарга кожо аракыдаган, председателди јүүлгенче аракыдадып, мынан көп туза көргөн бир кезек күлүктер, качан Чайчы аракыга бажын сугуп, колхозтын ижин ундып салган, оны ижинен чыгарар керек деп текши јуунда сурак турарда, ончозынан озо омор, керектин аайын сезип ийсе, Чайчыны критикалагылап, бойлары јууннын алдына актангылап баштаган эмей. Бу јууннын кийинде Чайчынын аракы ичижи там тыгыган. Ого үзеери ол айлында јок тужында, онын айлына областтан командировкага јүрген бир кижі конордо, ол керегинде копчы эмегендер коп божодып ийген. Ол айлына эзирик јанып келеле, баштап үйине колын талайып, оны соккон эди. Эртеңгизинде бойы серийле, јаманымды ташта деп јайнаган. Је айлынан чыгала, ол ло ок күн база аракыдап койгон. Эзирик јанып келеле, айлы-јуртын коскоргон, бала-барказын коркыткан. Је кандый да болзо, ол до өйлөрдө ай бажында каа-јаа ичип туратан. Эртеңгизинде бойынын бурузын алынып, аракы качан да ичпес болуп сөзин беринип, ыйлап, јайнап туратан. Је былтырдан бери керек там үрелди. Эмди ол бала-барканы да, айлы-јуртын да ундып салды. Онын сок јангыс кудайы —

аракы. Айрылып барар десе, айылга толтыра балдарды канайып артырар? Кандый да жаман болзо, ол балдарынын адазы ине.

Желечинин ыйы келди. Же көзинен жаш акпайт. Көстин жажын ол ончозын түгезе ыйлап салган ошкош.

Былыр жайгыда ол айлына эзирик кирип келеле, бала-баркаңды, бойыңды кыра адатам деп, мылтык алганы Желечинин санаазынан эмдиге жетире чыкпайт. Балдар ол тушта үйде жок болгон. Желечи мынайып шыралап жүргенче, өлзө торт, атса, атсын деп, бек сананып, тижин кезе тиштенип алала, печкенин жанында кыймык жок турган. Же бу ок өйдө, коштой жаткан Санаш кире жүгүрүп келеле, Чайчынын колын кайра тудуп, мылтыгын айрып алган.

Эш неме болбосто, Желечи аймактын албаты жаргызына комудал бичиген, өбөөнимнен айрылып, балдарымды жаңыскан чыдадып аларга турум деп бичиген. Же бу керекти озор жербойынын общественный жаргызына берип ийдилер. Бу жердин улузы десе Чайчыга килеп, оны бала-барказы көп неме деп карамдап, жүк ле школго жети кулаш одын кезер эдип жаргылап салган. Же бу жаргынын жөбин бүдүреринен мойноп, Чайчы ичерин там тыгыткан. Сен комудал бичиир сүрекей бичикчи кижги бе деп, Желечини кезедип, согоры там көптөгөн.

Бүгүн база ла эзирик келди. Мындый күндөр качан түгенер? Жок, мынан ары мынайда жадарга жарабас. Нени-нени сананып табар керек...

Жайгы тун узак эмес, удабай жер жарып, көзпөктөр кажайып келди. Желечи өрө өңдөйип, орынга такталанып отуруп алала, жарый берген көзпөктөр өткүрө бозорып көрүнип турган туулардын баштарын аяктап, бу полдо уйуктап жаткан коркушту кижиден балдарын, бойын канайда аргадап аларын санана берди...

Бу өйгө жетире ол балдарын эчидип алала, энезине жанып туратан. Эмди... Эмди, Чайчыны бар, биленди таштап бар деп айдар өй жеткен эмес пе? Онын жүрегинде ого жүк тырмактын ка-разынча уят арткан болзо, бажында бир кичинек эрүүл шүүлте бар болзо, Желечинин айтканын ондоор учурлу. Ол балдарынан, билезинен ыраакта жүрүп, балдарын санап, аракызын таштап, түзелер болор бо?

Тан чек жарып, күн тийип ийди. Желечи түрген-түкей туруп, кийинип, јунунып, оноң ойгонып келген балдарын соок сүтле, калашла азырайла, јаанагардын айлына барып ойногор деп, аткарып ийди. Озор чуркуражып, табыштангылап, эжиктен чыга кондылар. Јаан кызы, Эркелей, кичү карындажын жүктенип алала, эжиктен чыгып жадала, кайа көрүп, санаалу көстөриле энезин аяктап, сурады:

— Балдарды апарып салала, ойто келейин бе, эне?

— Јок, анда ойно, балам, талтүш киреде балдарды ойто экеринг.

Балдар жүре берди... Јелечи бозуларды арал јаар айдап ийеле, айлына келзе, онын туразынын эжигинде колхозтын партийный организациязынын качызы Темдек таңкылап отурды. Бу кыскачак сынду, эрү чырайлу, јобош кижичайчыны өрө тартып аларга база тын ла чырмайган. Је онон эш ле неме болбоды. Ненин учун дезе керек ойинен өдүп калган. Аракынын оорузы кижинин эди-канын керип, кижинин күүн-санаазын олјолоп, колына кезе тудуп алган.

— База ла эзирик пе? — деп, Темдек бу керекте эн ле јаан бурулу кижидий, төмөн көрүп, кемзинип сурады.

— Эйе — деп, Јелечи эжиктин јанында јаткан јадыкка такталанып, эки колыла жүзин јаба тудуп, унчукты. — Мен онон бойым учун, балдарым учун коркып јадым. Канайдар?

— Канайдар? Јаргылайла, түрмеге ийип ийзе, не туза? — деп, Темдек бажын өрө көдүрбей, айтты. — Је андый кижини мында артырарга база јарабас. Ол сеге түбек экелер... Ол торт ло жүүлип браады ошкош, а кандый јакшы эр болгон эди.

Олор экү бир кезек ойгө унчугушпай отурдылар. Онон Темдек улу тынып, айтты:

— Јүүлген ийт болзо, адып салгай эди, је аракыдан жүүлген кижини канайдар? — Ол бу сурагына карууны тургуза ла бойы берди: — Эмденер күүни јок болзо, албанла эмдеер керек болгон.

— Сур јыланнын олјозында — деп, Јелечи унчукты. — Онон оны кем де айрып болбос.

— Мыны өмө-јөмөлө сананып көрөли — деп айдып, Темдек өрө турды. — Кандый бир эп-арганы табар керек.

... Эртең тура күн өксөп, ончо улус ишке чыга берген кийинде, Чайчы ойгонып келди. Уйде кижичайчы јок эмтир. Кече эгирде не болгоны санаазына јакшы кирбейт. Баштап Көлзөнин айлында, онон Јапшынкайдын айлында. «А, таңмага макалу учурайын, айылчы кирип ле келерде, кап-чыт учурабай кайттым, Јапшынкайдын каты кылаңдап та турза, је өрө отурыгар, Чайчы, деп айтпай кайтты. Э, көрмөсти, эзирченгим јаанаган. Эки ле стаканды ичкен ошкош эдим, онон ло билбей калдым. Аракы көп лө болгон ошкош» — деп, Чайчы жүреги мылырап, эстеп сананды. Онон өрө туруп келеле, казан-айакты кармадап, тибирип көрзө, јигедий ле неме јок эмтир. Ол туранын ичиле ары-бери базып, бойы бойыла јангыскан куучындажып турды:

— Эх, карындаш, баш оорып јат. Оны эмди канайып јазар? Акчаны кайдаң алар?

— Алар јер јок — деп, үйиниң үни угулды. Ол кайа көрзө, үйи, Јелечи, эжиктин јанында турды.

— Сендий керик немедең кижн акча сурап болор бо? Ха-ха, хе-хе — деп, Чайчы јиткезин тырмап, айтты. — Сениң акча-мананың кайда барды? — Ол көзин сыкыйтып ийди. — Балдардың акказы кайда? Қазнаның берип турған акказы кайда? Берет. Мында айылдың ээзи кем? Мен. Анайдарда, акча ончозы мениң колымда болор учурлу. Айса мен балдардың адазы эмес пе?

Јелечи аайы јок өөркөгөниниң торт ло бир кезек ойгө неме айдып болбой турды. Оның колдоры тырлажып, бу турған кижиниң кејириниң ала койып, оны кезе-былча тудуп ийерге энчикпей, ичкери чөйилип турды. Је Јелечи бойын јүк арайдан тудунып, бойының көрөр күүни јок көрүжиле азыйда билениң ижемчизин, эмди билениң түбегин өртөй көрүп, айтты:

— Сен мынаң бар. Кайдаар баратан эдинг, онызын бойың бил. Је, бар. Балдарыңа, меге качанның качан да көрүнбе.

Үйиниң баштапкы ла катап мындый кезем ле кандый да коркушту айткан эрмегиниң, оның чырай-бүдүжиниң, кезе ууштанып алған, тыркырап турған колдорынаң — неден де коркыбас, јалтанбас Чайчы јүреги барт эдиң, чочый берди. Је андый да болзо, ол јуучыл кеберин тартынып, маалкадып айтты:

— Қайтсын, јуре де бергейим.

— Кудайдың учун сурап турум, бар, Чайчы. Бис экү јағыс јерде јүрүп болбозыс. Бир күн эзирик келеле, сен мени өлтүрип саларың, балдарың өскүс-јабыс артар. Эмезе мен сениң кыйыныңа чыдашпай, малталап эмезе бычактап саларым. — Јелечи бир-эки катап өксөп ийди, је көзинен јаш келбейт.

— Јакшы јүреримде, керек болгом, эмди элдин-јонның учына түжеримде, сүрүп турун ба? — деп, Чайчы тунгак үниле сурады. — Айдарда, тирү тушта, балдары өскүс артатан ба?

— Сенде балдар бар ба? Јүзин кайда? — деп, Јелечи база ла ичкери энчейип, орозына түжүп калған кара көстөри коркушту суркурап сурады. — Эки јылдың туркунына балдарыңа эрке сөс айттын ба? Эрүүл, онду јүрдин бе? Балдарыңды азыраардан болгой, казнаның олорго берип турған акказын уурдап, ичип јүргениң төгүн бе? Ада бөрү де сенің артык, андап-куштап, күчүктерин азырап јүрет. Сен анаң да ары. Балдарыңды, мени, бисти — ончобысты аракыга садып ийген!

Чайчы үйине удурани де айдып болбой, төмөн көрүп алған, алдыгы эрди тыркырап, бажына бүдүн кыр келип түшкендий бөкөйип, корчойып калған турды. Јелечи де унчукпай барды...

— Андый болзо, эмди ле барайын ба? — деп, учы-учында Чайчы јүк арайдан унчукты. — Балдарым чыдап келзе, нени айдарың?

— Не болгонын ончозын куучындап берерим. Олор эмди де ончозын ондоп жадылар.

— Олор менин жаманымды таштагай не?

— Чыдагылап келзе, бойлоры көргөй...

— Сен таштаарын ба?

— Жок, өлөрдин өлгөнчө таштабазым. Сен менин ырызымды, жиит жүрүмүмди аракыга толып ийген. Менин сок жагыс ырызым — балдарым.

— А менин?

— Сенин, байла, аракы туру — дейле, Желечи туура көрди.

— Аракы ичпес болуп жазылып, кижини болуп түзелип алала, келзем, чыгара сүрбенин бе? — деп, Чайчы көзинин жагы мол-түрөп сурады.

— Онызын балдарын билгей. Келсен, сен балдарыңа келгейин, меге келетен бедин? Менин жүрүмүм шырада түгенип калган.

Чайчы кадууда илип салган бөрүгүн алып, торт ло жүүле берген көстөриле туранын ичин аяктап, оноң жүзүн бөрүкүлө жаба тудуп, нени де айтпай, турадан чыга конуп, өзөкти төмөн эзирик кижинин базыдыла ары-бери таралып, база берди. Оны тууразына көргөн улус: «Ба, Чайчы база ла эзирик. Ол качан бир серийт не? — дежи, кайкажып, баштарын жайкагылап турды.

Же бүгүн Чайчынын эрүүлден эрүүл күни болгон. Оныла кожо аракы ичетен, анчадала өскө улустын чодыла аракыдайткан күлүктөр Жапшынкайдын айлынын жанында эзирик отурдылар.

— Эй, Чайчы, кайдан жыткарып ийдин! — деп, олордын бирүзи кыйгырды. — Бисте бир эмеш неме бар, ичип ийели бе?

Чайчы селт эдип, тура түшти, керек десе чилекейи де агып келди. Же ол бастыра бар жок күчин жууп, «жок» дейле, олордын жаныла өдө берди.

— Бу Чайчы аракыга тойгондо, жер ле теңери ангдана берер болбой — деп, Жапшынкай айтты.

— Уулдар, мынан качалы. Комсомолдор келип жат. Ожиндеринде кызыл бөс буулап ийген күлүктөрдү көрбөй туругар ба? — деп, аракыдап отурган улустын бирүзи айтты.

— Чайчы бүгүн олордын колына киретен эмтир — деп, кем де унчукты.

Оромды төмөн үрбөп, жүк ле арайдан буттарын сүүрөп, басып брааткан Чайчынын кийнинен ары Желечи санааркап, жүреги сыстап, көрүп турды.

«Качан бир кижини болуп түзелгей не? Балдарга ада болуп жанып келгей не?» — деп, Желечи кунукчылду сананды.

АЙУНЫҢ УЗИ

Былтыр күскиде Мергеш андап жүреле, жоон энс айу өлтүргөн. Онон ло бери Мергештин аткыры, жалтанбазы керегинде мак деремнеге жайыла берди. Мергеш айу өлтүргенин темдектеп, үч күн аракыдап, байрамдаган.

Мергештин үйи, Жалтырай, арык, сырсак, коркушту ачынчак, тилгерек ле деремнеде жүзүн-жүүр садулар ла толуштар өткүрерин сүүйтен үй кижги болгон.

Жалтырай деремненин ичинде айунын үзи сүрекей жаан эм деп табыш жайып ийеле, айунын жуузын тургуза ла кайылтып, белегеп алды.

✓ Деремненин үй улустары — кем буурынан, кем ббөрөгинен, кем өзөгинен, кем өкпозинен — ончолоры Жалтырайды арадап ийдилер.

— О, кудай, калак, көөркий Жалтырайым, меге айунын үзинең сатсан, алкыш айдарым! Акказын озолодо берип турум! — үй улустың чуркурашканы Мергештин айлынын жанында угулат.

Жалтырай кабагын түүп, көстөрүн соодып, айунын үзин садарынан кемзинип турган кижги болуп араланып, араайын айдат:

— Бу уйатту неме эмес пе?

— Упчукпа, упчукпа! — дежиң, үй улустар акчаларын Жалтырайга албанла туттургылайт. — Мында ненин уйады?

Жалтырай шылырууш чаазын акчаларды карманы жаар күүн-күч жок сугуп, шкайлыктарга, болуштопторго ло консерваның шили банкаларына айунын үзин уруп турды. Кезикте онын кара көстөринин түбинде сүмелү оттор күйе берет.

Тышкары эзирик Мергештин кожоңы угулды. Үй улустар шкайлыктарын, болуштопторун эдектеринин алдына жажырып, кармандарына сугуп, айылдан ээчий-деечий чыга кондылар.

Бу күннен ала Жалтырай Мергешке амыр бербес болды:

— Не жадырын, шилемир, барып андабай, айунын үзи камык акча ине.

— Тайгада сенин буулап салган айуун бар ба, кадыт?! — деп, Мергеш учы-учында кизирт этти. — Бойун барып адып ал!

— Сен чилеп коркор болор деп турун ба? — Жалтырай сөстөн калар эмес, жыландый шыркырай берди. — Мыны база эрим бар деп айдар. Тойорун, эмди мен сеге бир де салкой акча бербезим, шилемир! Кардынды изидип жат, эмезе колхозко терен сойылганча иште!

Мергеш үйинин кылыгын билетен, онын учун эрдин эди-каны эмеш соой берди. Колхоз жаңы жылга жетире бир де салковой акча бербес. Ичип ийер керек. Белен акча жок... Мергеш кунукчылду санана берди. Онон үйине өчөжип, айу адатап жаап окту мылтыгын албай, кичинек окту тоз мылтыгын жүктенип, тайгадагы малына чыга берди.

Мергеш бир айга тайгадан өзөккө түшпеген. Ол каранга айунын ичегенин бедреп жүрди. Орой күс келди. Айу ичегенине кирип уйуктаар күндөр жууктады.

Мергешле кожо мал кабырып турган, эртен-сонзун черүге баратан, шулмус, кожоңчы Токтой деп уул тайгадан өзөккө азык аларга түшти. Ол жолдо келип жадала, бойынын шүүлтезине омок каткырып, адын камчылап, деремнеге сыр кожоңло кийдире мантатты.

Аттын тизиртин угуп, Жалтырай үйден чыга конды.

— Эй, уул, Токтой, бу Мергеш өзөккө түшпес кайткан? Анда айу чылап ичеерге турган ба бу алырандаган шилемир — деп, Жалтырай Токтойды көрүп ийеле, кыйгырды.

Токтой Жалтырайдын жанына жортуп келеле, адынын жалын сыймап айтты:

— Мергеш эзен-амыр ла жүрү. Ол айунын ичегенин таап алган. Эртен барала, кетеп өлтүрөтөм деген.

— Чын эмеш пе? — деп, Жалтырайдын жүзү жарый берди. — Сен барзан, ого азык, база ачу неме берейин, апарып бер, көөркий жутка-соокко тонуп, шыралап жүргөн болор. — Онон бажын кабыра тудуп, чочыды. — Ой, ундып салганымды, сени тургуза ла военкоматка түшсин деп бичик келген. Эмди сенин ордыга кем баргай не?

Бу куучын, энгирде болгон. Токтой эртен тура военкоматка атана берди. Жалтырай Токтойдын ордына атанып жаткан кпжиле Мергешке жарым шил кабак ла база азык берип ийди. Айунын жуузын үребей экелзин деп айдарга турала, Мергеш кедерлей берер болор деп унчукпады.

Бу ла күн Мергеш айу өлтүргөн деген табыш деремнеге жайыла берди. Оору үй улустар шкайлыктарын, болуштопторун тудунган, онтогон-калактаган Жалтырайга жеттилер.

Жалтырай айуунг үзин күн эртеден садып ийди. Уй улустар акчаларын Жалтырайга табыштырып береле, жүргүлөй бердилер.

Мергеш Жалтырайдыг берип ийген аракызын ичип алала, тайгадаг мантадып түшти.

— Өлтүрген айуунг кайда? — Мындый суракла Жалтырай Мергешти уткыды.

— Кандый айу?! — деп, Мергеш мылтыгын илип, кабагын түүдн.

— Немези, кандый айу? — деп, Жалтырай чыңырып ийди. — Мен онын үзин садып ийгем, шилемир!

— Сеге андый керек, ха-ха — деп, Мергеш каткырды. — Эмди бойыннын казынды кайылтып, төлө!

— Айылга кирбе, шилемир, — деп, Жалтырай жыландый шыркырады.

— Ме, сеге, спекулянт кадыт, — деп, Мергеш үйинин тумчугынын алдына жаан, кара жүдругын көргүсти, — улустын акчазын тургуза ла кайра жандыр!

КӨЛӨТКӨ

Селем Жылмаевич Мундусов чек уйуктап болбой, ары-бери ангданып, кандый коркушту жеткерге киргенин, канча-канча жылдардын туркунына једип алган једимдери жемириле бергенин јарт билип, потолок јаар кунукчылду көрүп, стенедө чытылдада согуп турган частын табыжын, коштойында коркырада козырыктап, уйуктап јаткан үйинин козырыгын тындап јатты. Керек неден улам башталган дезе, ол бойынын жүрүмнinin төс ээжизинен туура басканынан башталган деп јартын айдар керек. Жүрүминде ол качан да бойынын шүүлтезин чике айтпай, улустын, тегин улустын эмес, јаап иште турган јамылу улустын шүүлтези ажыра јажынып жүрөтөн. Эрик јок бололо, эрмек айдарга келишкенде, ол текши шүүлтелер айдып, алдын-кийнин ајыктап, блааш-тартышта јенин чыккандарга јөмөжип, јендирип салгандар качан бир түбинде өштүлөр боло бербезпи деп коркып, оло до керегинде тоолу јакшы сөстөр айдып салатан. Эмезе колын јайып, мен кичинек кижиде деп айдатан. Шак мынан улам ол тепкиштен тепкишке чыгып, јамызы јаанап, јаандардын көлөткөзи чилеп, олодын кийнинде элбегдеп, олодын үнинин јанылгазы болуп туратан. Шак мындыј ээжиле ол кичинек јамыдан орто јамыга једип келди. Јамызы јаанаган сайын онын улус ажыра јажынар, мен кичинек кижиде деп айдар аргазы јоголып, кичинек, оок-тобыр сурактарды ого бойы таң алдынан корккорко јартаарга келишти. Калганчы өйлөрдө ол кандый да трестте директордын заместители болуп иштеген. Шак ла мында онын карьеразы арай ла болзо божоорго јастаган.

Селем Жылмаевич Мундусов орто јаштан өдө берген, талорто сынду, тегерик башпак чырайлу, төп лө бастыра бойын беринип турган немедий көстү, жукачак эриндү, семирип жүрген эр кижиде болгон. Качан јамылу улус эрмек айтканда, ол санаалу, ончо немени билип турган кижиде болуп көрүнерге, кабагын жемире көрүп алала, бажын кекип, тындап отуратан. Је онын бажына не

де кирбейтен. Меези торт ло араай айланып јаткан теерменнин тажындый иштейтен...

Октябрь айдын учы јаар директор командировкага атанарда, онын ордына, онын заместители, јуукта ла јангы ишке кирген киж, Селем Јылмаевич Мундусов артып калган.

«О куда, бу командировка качан да болбогон болзо кайдат — деп, Селем Јылмаевич чала коомойтып, өлөргө брааткан неме чилеп, көстөри борорып, өзөги эмди-эмди ле үзүлө бергедий үшкүрип, араай онтоп сананды. — Билген болзом, билген болзом, о јайла!» Бу қоркушту онтудан үйи Аграфена ойгонып келеле, чочып сурады:

— Селем, Селем Јылмаевич, оорый бердинг бе?

— Эмди не болор? Иштег чыгара сүрүп ийер. О-о јайла! Кайткан неме деп айдар, кайткан неме деп айдар — деп, онтоп ийеле, Селем Јылмаевич стене јаар бурылып јада берди. Аграфена бу не болгон болотон деп коркып, бош ло куды чыгып, база уйуктап болбой јатты.

Мундусов бу јүрүминде кемге-кемге удурат тыг эрмек айткан ба? Јок. Уйи јинт тужында, өскө өбөгөндөрлө, ууларла јүгүрип турарда да, бир катап ол јоруктай береле, ойто мендеп јанып келеле, оны ойножыла кожо уйуктап јатканын тудуп аларда да, ол тал-табыш көдүрген бе, ачынып-кородоп айлы-јуртын чачкан ба? Јок. Ол бу керекти бойы јажырып, көмө базып салган, ненин учун дезе андый эби јок, јаман тал-табыш ого јамызы өзүп, ичкери барарга чаптык эдерин јап-јарт сезип ийген. Је канайып та чеберлензе, канайып та тыркыраза, учы-түбинде барып, эш кереги јок немеге бүдүрилерге, чек ле сакыбаган јанынан согулта аларга келишти...

Селем Јылмаевичтин башкарып турган организациясында, эң кичинек јамылулардын ортозында, Иван Терехин деп аракызак, аракы ичип алганда, шалбаа, эткен ижин керектебес неме бар болгон. Тресттин директоры Иван Петрович бу кижини канчаканча јылдардын туркунына ижинег чыгарбай, ого удурат тыг эрмек те айтпай турганынын төс шылтагы Мундусов билген болзо, ол бу түбектег кыйып ийер эди. Је Селем Јылмаевич јаан кижинин ордына артып калала, ишчилер ортозында тоомјызын бийиктедерге амадап, аракыдайла, ишке чыкпаган Терехинди тургуза ла алдырып, бойынын кабинетине оны үредин ле кезедип айдала, онон профсоюзтын јуунын јууп, бу аракызакты тургуза ла ижинег чыгарар деп суракты кырынан тургузып ийди. Јуунга јуулган улус бир кезек өйтө алан кайкагылап, замды сонуркап ајыктагылап, унчугушнай отурдылар. Бир кезек улустын көстөринде сүүнчилү, шулмус көк чедиргендер көрүнип кел-

ди. Оноң тоолу улус кулактарына араай шымыражып ийдилер. Оноң ээчий-деечий өрө тургулап, Терехинди ончо јанынаң сөгө бердилер. Јуун аракызакты ижинен чыгарар эдип јөп чыгарып алды. Эртеңгизинде Селем Јылмаевич Терехинди ижинен чыгарып салганы керегинде приказка колын салып берди.

— Принципиальный кижн болуптыр.

— Иван Петровичтин тыгынып болбогон немезин антарып салды.

— Бу керектин учы-түби та кандый ла болбогой — дежиң, ишчилердин шымыраныжып турганын тындап, кабинеттерди керип, ончо улусла јалакай эзендежиң, Селем Јылмаевич сүүнип турды. Је иштин учы јаар онын кабинетине токулдадыжы јогынаң Иван Терехин эзирик кирип келди. Онын тегин де кызыл тумчугы торт ло күрерип, көзинин агынын судазынын тамырлары чек кызарып, бастыра бойы балкаш болуп калган эмтир. Ол эрмек те јогынаң базып келеле, столдын үстине энчейип, аракызы јытанып, чилекейи агып, ыксып айтты:

— Мен кем? Сен билеринг бе, јок по? — Оноң столго јырс этире јудруктап ийеле, јамаң-јамаң сөстөрлө арбана берди. — Сен тенек, мени ижимнен чыгарган эмезин, бойыңды ижинен чыгарган, ха-ха-ха!

Селем Јылмаевич тыркырап, эзирик таңмазы өлтүре согуп ийгей деп коркып, Иван Петровичтин келерин сақып алган болзом кайда деп сананып, чырайы кугарып, стулын жылдырып, бир эмштең тескерлеп турды. Је ырада тескерлеп барар јер јок болгон. Қийин јаны кирпич стене. Бу стенедө ого јүк баш ла баткадый јыртык үйт бар болгон болзо, ол оноң өдүп чыга берер эди.

— М-мениң кайным јаан иште иштеп јат! Сен мыны билеринг бе? — деп, Терехин ары-бери јайканып айтты.

Мыны угала, Мундусов бастыра бойы соой берди. Бу турган неме мындый сөс айтканча, бу уур пресс-папьеде Мундусовты өлтүре согуп ийген болзо, торт болор эди. Ол араай чыгырып ийеле, јүреги торт ло үзүлип брааткан неме чилеп, онтоп, тумантый берген көзиле Терехиннин јүзи јаар јалканчыган ийт чилеп кыңзып, көрүп айтты:

— Күндүлү Иван Абрамович, јаманымды, чынын айтса, јастырганымды ташта! — Оноң ол Терехиннин балкашту, јыду колынаң ала койып, онын колын ыйлап, окшой берди.

— Јала, јала, ха-ха-ха-ха! — деп, Терехин каткырып ийеле, колын ушта тартып, түкүрип, чыга берди. — Приказыңды јыртала, чыгара чачып ий — деп, ол чыгып јадала, айтты.

Бу күн түнде Селем Јылмаевич база ла көзин јумуп, уйуктап болбой, таң аткан. Эртең тура онын бажы оорып, јүреги сыстап, санаазы карануйлап турды. Ол бир болчок калаш та ажырып болбой, јүк ле бир стакан чайдаң ичип алала, көзнөктин ал-

дында кунугып калган отурды. «Эмди канайдар? Не болор? Терехин тегин јерге кезетти бе, айса кезедер күчи бар учун кезедип туру ба» — деген шүүлтелер ого амыр бербей турды.

Селем Жылмаевич бала-барка јок то болзо, иштеп турган јаан јамызы аайынча төрт кып јакшынак квартирада јаткан, Квартиранын ичинде не ле бар. Бастыра јүрүминде јууган јојжөзи шык ла эдип калган. Оndo артык база кандый сүүнчи болотон эди? Уйи јинт тужында база кей-кебизин таңма болгон. Мундусовты таштап, јанып та туратан. Је эмди бойынын салымыла удурлашпай, нени де керектебей, өөн-чөп јууп, огород ажын өскүрүп, өбөгөнни кичесп, уйалап, амыр јада берди. Баштап тарый ол Селем Жылмаевичти — «коркынчак, јылбыгдууш момон» деп айткылап туратан. Је учу-учында оlorдын аргалу јатканы, мынан да ары аргалу јакшы јадары Селем Жылмаевичтин коркынчагынан, јылбыгдуужынан, не немеге киришпезинен јаан камаанду болуп турганын сезип ийеле, бу кылык-јагын таштап ийген. Балдар јок болгонында Аграфена бойы бурулу болгон. Онын учун ол Мундусовты таштап барар аргазы да, күүни де јок болгон. Ол јүрүминде жагыс ла Мундусовты билген болзо, бала јок болгонында ол бурулу деп айдар эди...

Селем Жылмаевичтин баштапкы ла алган үйи бала-барка таппас болуп каларда, оны таштап, кижии де алар деп сананбаган. Ненин учун дезе үйин таштап, өскө кижии алганы онын јамызы бийиктеп өзөрине јаан чаптык эдер. Ого үзеери, ол соок буурлу кижии болгон. Бала-барка јок болгонына бойы да каранга сүүнни јүретен.

Бу кижии неден улам мындый јалтанчак, коркынчак болуп калган? Билерге сүрекей күч, ненин учун дезе Селем Жылмаевич бойы керегинде кайда да болзо, кандый да айалгада болзо, куучындаарын сүүбейтен. «Менин јүрүмимде кижии ле кайкаар, кижии ле сонуркап угар неме јок» — деп айдаган.

Јайдын айас, јылу күни турды. Эки-үч этаж таш тураларды тегериге јетире өзүп калган теректер бектеп, тротуарларга койу көлөткөлорин јайып, серүүн, јалбак јалбырактарыла араай шуулажып тургулайт. Эртеп туранын кижини оморкодор, кижининг уйкузынын калганчы тамчыларын кургада согор серүүн јыбары Селем Жылмаевичтин санаазын эмеш јарыдып, онын бош ло шөлтүрөп калган эдп-канына ийде-күчти эмештен де болзо, кожуп пиди. Бүгүн оны кожо иштеген улустары азыйдагызынан чик јок јылу, јаан тоомјылу уткыдылар. Је ол бойынын кабинетине кирип келеле, иштенетен столына отуруп, столынын кайырчагын ачып, календардын лизин үзүп турганча ла, телефон кезем, јаан некелтелу шыгырт этти. Селем Жылмаевич мындый

табышка чочыганына торт ло атпас эдип калды. Ол тоолу секундка трубканы тидинип алып болбой, жүреги торт ло аайы-бажы жок тирсилдеп, колы тыркырап, жаагынын эттери селендеп, калтырап турды. Ол трубканы ала койып, үни тыркырап, араай угулар-угулбас айтты:

— Мундусов угуп туру...

— Нөкөр Мундусов, тургуза ла меге кирип ийигер!

Бу үн Селем Жылмаевичти торт ло күкүрт чилеп арай ла болзо жыга чаппады. Ол эмештег талымзырап, араай онтоп айтты:

— Эмди ле, эмди ле барып јадым, Николай Лукич... — Онон трубканы рычагына араай салып, колпладыла мандайынын терин арчып, алаканыла жүрегин јаба тудуп, көзи карануйлап, «Калак, бүгүн кижини удап калгай... мен Николай Лукич онын төрөөни деп канайып билбедим не?» — деп сананып, кабинетинег чыга конуп, жорголоп жүгүрүп ийди... Ол Николай Лукичтин жаан кабинетине кирип келеле, оозы шолжырайып, күлүмзиренерге албаданып, бажын жабыс бөкөйтүп, айтты:

— Якшылар ба, Николай Лукич.

— Бери, бери жуук баскар. Отургар. Не коркып тураар? — деп, кискенин сагалы ошкош тарпак кара сагалду, кара чырайлу, соок көстү, килейте тарап салган кара чачту, күрөг костюмду таларкак бүдүмдү кижини он колыла одожында турган жымжак кресло жаар көргүзүп, онын якшы сураганына каруу бербей, эрин сагалы толгоп, толу кызыл эрдин жалай согуп, айтты.

Селем Жылмаевич бажын бөкөйтүп, жорголоп келеле, жымжак креслодо отуруп, жаан жамылунын соок чырайы жаар жайнаганду жалканчып көрүп отурды. Бу өйдө жаан кижини телефон ажыра куучындажып турган болгон. Ол телефоннын трубкасын рычагына калырт этире чачып ийеле, тургуза ла кизиреп чыкты. Ол нени айдып турганын жетире ондоп болбой, Селем Жылмаевич жангыс ла бажын кекип, торт ло кирер жерин таппай, санаазы кириш-чыгыш отурды. «Бир жастыра алтам керекти үрөп салды. Терехин учун арбап жат ине» — деп, ол сананып, бастыра бойы сооп отурды.

— Слер бажаарды сүре ле не кекип тураар? — деп, Николай Лукич кыйгырып, столго жырс этире жүдруктап ийди. — Мынан ары ишти жарандырбаска ба? Бар једикпестерди түзөтпеске бе?!

— Ј-жок, јок, Ник-колај Лукич, — деп Селем Жылмаевич торт ло тос чылап кугарып, өрө өңдөйүп, бастыра бойы тыркырап айтты. — М-мен бастыра күчимле иштеерим...

Кижинин чырайы кубула бергенин көрүп ийеле, Николай Лукич үнин жабызадып, чочып сурады:

— Нөкөр Мундусов, слер оору ба? — Онон стаканга суудан

уруп, туда берди. — Ичкер, јенгиле берер. Јүрек пе? Ой, коомой.

Селем Жылмаевич колы тыркырап, сууны төгө-чача ичип ийеле, өлүмзиреп брааткан көстөри жаңы ла тынданып, жаан жамылунын чырайы эмеш эрий бергенин көрүп ийеле, энделе берген санаазы ордына кирип, је андый да болзо, алгас-телгес отурды. Онон эмеш ондонып келеле, үни тыркырап, шыйкынап айтты:

— Николай Лукич, јаманымды таштагар. Терехинди чыгарбас та эдим, је профсоюзный јуун чыгарар. эдип јоп чыгарып алган. Андый да болзо, эмди ле барала, оны ижине ойто тургузып саларым — деп, ол јалканчып, оозы шолјырайып, күлүмзиренип айтты. — Эмеш ичип ийер, је аракыны кем ичпейтен эди? Ишчи — ол јакшы ишчи. Андый ишчини бастыра областьтын ичинен де бедреп таппазаар.

— Терехин? Кандый Терехин?! — деп, Николай Лукич койу кара кабагын бийик көдүрүп, кайкап сурады. — Менин ондо не керегим бар? Чыгарзагар, чыгарып тургайаар, ол слердин ишчигер ише?

— Иван Абрамович ол слердин төрөөнөөр эмес пе?

— Менин? Јок. Је төрөөним де болзо, ондо не? — деп, Николай Лукич там ла там кайкап, бу отурган кижинин санаазы бойында ба, айса јок по деп, ол јаар аланзылу көрди. Онон бир эмеш сананып отурала, керектин аайын сезип ийеле, база ла бастыра бойы кызарып, алгырып чыкты. — А-а, сен жамылу улустын төрөөни аракызак та болзо, иштег чыгарбас, килеер кижибез?! Подхалим! Жылбындууш тагма! Сендий немени ижинен тургуза ла чыгара тебер керек! Чык! Чык мынан!..

Күкүрт күзүрен, јалкын јалтылдап турарда, Селем Жылмаевич эки колыла бажын кабыра тудуп, кабинеттег аткан октый чыга конды. Онон жаңыс ла айлында үйинин үнинен, бажына јаба тудуп турган үлүш бөстин соогынан биленип келди.

— Не болды, не болды, экем? — деп, үйи онын үстине энчейип, коркып сурап турды.

— Калганчы күн келди — деп, Селем Жылмаевич јүк ле угулар-угулбас айдала, санаага алдырып, чырайы кара ла јер болуп калган јатты.

Эмди түнде оны јүзүн-јүүр санаалар кинчектеп, јеткер бирүзи бирүзинен коркушту көрүнип турды. Коштој кыптарда кемдер де шымыражып, кылыштарын курчыткылап тургандый билдирет. Онын тал-табыш, санааркаш јок тымык, тойу, токуналу јүрүми јоголып калды. Јүрүмнин тууразында туруп, онын көлөткөзи болуп јүретен ой божогон ошкош. Јаң кижинин бажын айландырып ла јат база. Азыйда, качан ол кичинек иште иштеер тушта, ол кемге де удуга эрмек айтпайтан. Бойынын алдынан кандый да керектин јартына чыкпайтан. Је бийик иште иштеп ту-

рала, ол чеберленер, бойын корыыр, керектинг учы-түбин көрөр деген ээжнзиненг туура басып ийеле, торт ло јер тамынын түбине, эрлик-бийдинг оозына барып түшти.

Бир неделенин туркунына Селем Жылмаевич јаан оору јатты. Айылга алдырткан докторлор онын оорузун танып болбой, колдорын јайгылап, баштарын јайкагылап турдылар. Ачынын оорыйтан оорунынг докторы келеле, оны ајыктап, шиндеп көрүп, чала аланзулу айтты:

— Санааркаштан улам оорып турган эмтиригер. Нени де сананбай, амыр јадыгар. Онон артык слерди эмдеер эп-арга јок.

Чындап та, бу оору өйиненг өткүре санааркаштан улам болгон. Директор Иван Петрович онын айлына келип, тоолу јакшы сөстөр айдып ийерде, Николай Лукич слерди өйиненг өткүре өөркөдип ийдим деп санааркап отуры деп айдарда, өлөргө јаткан Селем Жылмаевич тургуза ла тирилип келди. Ол керек дезе араай каткырып ийди. Иван Петровичтинг тегерик, бошпок, кызыл чырайы ого торт ло күнге түнгөй көрүнди. Јарым частынг бажында олор бир эмештен ууртагылап ийеле, торт ло айрылышпас антыгарлу најылардый отурдылар. Аргафена Ивановна жүзүн-базын курсакты столго салып, өлөргө јаткан өбөгөннн тиргискен кижини неле күндүлеерин билбей, билинер-билинбес жүгүрип турды.

— Сен, Селем Жылмаевич, эмеш ажыра салып ийген — деп, Иван Петрович чөөчөйди јап этирип, билееркеп, заместителинин јардына бошпок, семис алаканыла таптап, укааркап айтты. Терехинди мен ойто ижине кийдирип салгам. Ол Николай Лукичтинг күйүзи эмес, Алексей Алексеевичтинг күйүзи ине. Мен мыны сеге айдатан кижн ундып салгам.

— Билбедим, билбедим, Иван Петрович, — деп, Селем Жылмаевич көзининг јажы мөлтүрөп айтты. — Билген болзом, мен ол көөркнйди, јаан јамылунын күйүзин, ижиненг не чыгарайын база.

— Э, Терехинди туку качан чыгара тееп ийер керек болгон. Је јарабас. Онын учун мен бир катап база арайдаг калгам. Је, көрмөсти оны. Аракыдап јүреле, бир ле күн өлүп калгай, кайдалык...

Шыралу өйлөр ундыла берди. Иван Петрович ле Селем Жылмаевич эзирип, кожондожо бердилер. Јалтанчанг, ајарынкай, сүре ле коркып јүретен Селем Жылмаевич эзирик те болзо, эрмек айтпай, кандый бир јастыра шүүлте айдарынанг коркып, чеберленип турды. Иван Петрович дезе эзирген сайын кырмак, кыјыраг эрмеги-там ла көптөп, Мундусовты челдеп, андып турды.

— Сен, Селем Жылмаевич, конус, јок, бийт. Сени мен эргегимле былча басып ийерим. Хе-хе-хе.

— Мен кичинек кижн — деп, Селем Жылмаевич төмөн көрүп

айтты. — Же мендий кичинек улус улу керек эдип јат. Кичинек кижидий уккур кижі бар ба? Јаап улус јаңыс јерге чыдажып болбос, күрежип, согужып, баштапкы јер блаажып тура берер. Мендий кижі кемнинг де јерин блаашпай јат. Ол баштапкы јерге чыгарга качан да албаданбас. Онын учун мен кайда да болзом, керектү болуп јадым. Мен јаан улустын тирү көлөткөзи Көлөткөзи јок бир де кижі јүрбөй јат. Анчадала јаан јамылу улуска көлөткө керек. Ха-ха-ха! Мен энеден чыгарымда, заместитель, помощник болуп чыккам...

— Акыр, акыр, Селем Јылмаевич, мен сени эртен ле ижинген чыгара сүрүп ийзем, не болор? — деп, Иван Петрович эки пелменди вилкага бир уунла тизе сайып, оозы јаар аткарып, көзи бош ло борорып, јамыркап айтты.

Эрүүл тужы болзо, Мундусов та нени айдар эди, је эмди ол бойынын јүрүмининг теориясын кыскарта да болзо, бу отурган чынаркак немеге айдып берер, бойынын билериле, аңылу шүүлтезиле оны кайкадар деп бек шүүнип алды:

— Мени иштең чыгарып ийзеер, не болор дезе, бойоорго ло јаман болор — деп, ол төмөн көрүп, кемзингендү айтты. — Ол тушта слерге мендий уккур, слердинг јеригерди блаашпас, унчукпас, јобош заместитель табылбас; өрө турган јаандар слерди бойынын ишчилериле јаражып иштеп болбой барды деп айды жар; менин ижим керегинде ол јакшыны да, јаманды да билбес, ненин учун дезе мен нени де этпей јадым. Бу шүүлтеге удур слер нени айдарар, Иван Петрович? — Селем Јылмаевич көзин сүмелү сыкыйтып ийди. — Же керек јаңыс ла мында эмес, слер меге иш бүдүрбеди деп бир де катап јакылта, кезедү этпегенеер, ненин учун дезе бир де иш бербегенеер. Ненин учун? Јарт эмес. Иштең чыгарарга шылтак бедреген деп айдарга јараар. Ого үзеери, бистинг учреждениде менин тоомјым тыңган. Аракызак Терехинди кем иштең чыгарган? Мен. Ол учун арбадып-шилтедип кем шыралаган? База ла мен.

— О, көрмөс, — деп Иван Петрович серип, бажын јайкап, кайкап айтты. — Чып-чып. Анайдарда мени ижимнен чыгарала, сени меннин ордыма тургузып салардан айабас па?!

— Јок — деп, Мундусов оозын шолјырайтып, күлүмзиренип айтты. — Сени ижинген чыгарала, сенин ордыга өскө кижиден ийип ийер. Мен бойымнын јериме артып каларым. Ненин учун дезе мен кемге де чаптык этпегем. Мен тирү көлөткө. Көлөткөнн канайып та болбозын. Кандый ла јамылуга мендий көлөткө керек. Јарт па, Иван Петрович?

Иван Петрович бир кезек ойгө унчукпай сананып, араайын чайнанып отурды. «Анайдарда, ол јастырбаган эмтир. Баштапкы заместитель Бажлыков керекти јакшы билер, иштеңкей де

болзо, је директордын керегине кириже берер, оны акалайын, баштапкы јерге чыгайын деген шүүлтелү. Иван Петровичтин бир кезек шүүлтелерин јаратпай турар неме болгон эмей. Шак мынан улам Иван Петрович јаандарды эреп јайнап јадып, өскө ишке көчүртип ийген эмей. Эмди күүнзеген заместительди таап та алган болзо, ол чала оноң јескинип, оны кыйа көрөр болды. Сок ло јангыс јакшы неме бу кижиде бойынын шүүлтези јогы, неге де киришпези, кандый бир јөмөлтө керек болзо, араайынаң јөмөжип ийери болуп јат. Чындап та, көлөткө! Көлөткөнинг ле бойы!

— Јарт, Селем Јылмаевич, айтканың ончозы чын. Је јангыс ла угарга јескинчилү — деп, Иван Петрович араай айтты. — Је меге шак ла сен ошкош заместитель керек болгон. Күүн-санаа-ма јединдим. Је јединбеген болзом, торт болор эди. Эмди бистинг салымыс јангыс. Мен кижиде, сен дезе — мениң тирү көлөткөм. Је санаалу, билер, јылбындууш, коркынчак, сүмелү көлөткөлөр учун ичип ийели! — Ол эки чөөчөйгө аракыдан уруп ийеле, бирүзин өрө көдүрип, јык берип алды...

Бу ла күндерден ала Селем Јылмаевич Мундусов ол ло көлөткө јангылга бойы артып калды. Ол орто јамылудан өрө өспөй дө, төмөн түшпей де артып калды. Эмезе өрө өзөргө јакшы керек эдер керек, төмөн түжерже дезе, јастыра да болзо, бир кандый керек эдер керек. Је ол јакшы да, јаман да керек этпеген, онын учун өрө дө чыкпаган, төмөн дө түшпеген. Јангыс ла кичинек көлөткөдөң талорто көлөткөгө көчүп алган.

АМАДУ

КУКУРТ

Түште изү болгон. Ару чанкыр кей шыгырап, жиргилжиндер жылыжып, мызылдажып турган. Же эниргери кенетийин салкын согуп, куудан өлөнди шылыратты... Эркей жолдон чыгып, араай кожондоп, агаштардын ортозыла базып баратты. Эбире сары куудан. Көк жүк ле жолды жакалай жажарып чыгып клеетти. Же эски өлөннин алдынан күүк тамандар баштарын өрө көдүрүп турдылар. Олордын өңи айас теңери ошкош көк-чанкыр болды. Чечектер жаскыда кандый да саң башка жараш жыттарыла жытанат. Жаскы салкынга олор жайканыжып үрпегдежип, көк жалбыштар чылап, анда-мында жапылдажып тургулайт. Эркей олордын бирүзин үзе тартала, платезинин төжиге тагып алды. Ого бүгүн сүүнчилү де, жеңил де болды. Керек десе теңерини кара булуттар туй тартып ийгенин де көрбөй калды. Бир ле көрзө, агаштардын ортозы бүрүнкийлей берген эмтир. Кайда да жалкын жалг эдип калды. Агаштар коркушту шуулажып, жайканыжып турды. Анча-мынча болбой, ургун жанмыр уруп ийерден айабас. Эркей жолго чыгып барала, уур сопокторын уштып, жымжак тобракту кургак жолло жүгүрүп ийди. «Ой, кандый макалу, кандый макалу! Кайран жас ойто ло келип жат. Удабас агаштардын бүрлери жайыла берер. Күүк эдер! — деп, ол сәнанып браатты. — Жастын кыра ижи божоп калды. Эмди жанмыр канча да кирези жаазын, кыраларысты сугарзын». Мынайып барып жадарда, бурылчыктын ары жанынан мотоциклдү кижи чыга конуп келди. Бу Жолдош эмтир. Эркейдин жанына тура түжүп, ол жүзинин талортозын бөктөп турган очказын маңдайына жылдырып, айтты:

— Кайдаар табылбай калган? Ончо улус жанып келген. Сени станнан бери бедреп жүрдим.

— Мен жолдын арка жаныла келгем!

Эркей сүүнгенине каткырып ийеле, мотоциклге учкажып алды.

Баштапкы уур тамчылар тыч-мач келип түжерде, ол жазу үниле чыгырып ийди:

— Ой! Жааш једип келди!

— Алдырбас! Кайылбас болбойын? Бек тудун! — деп, Јолдош мотоциклдин тиркирежи өткүрө кыйгырды. Ол түс јолго чыга конуп, өзөкти төмөн учуртып ийди. Кулакта жаңыс ла салкын сыгырып турды. Эркей коркыганына оноң бек тудунып, оның јардына јапшына берди. Тудужын эмеш ле когузадып ийзе, салкын оны учура бергедий болды. Оның учун ол уулдын ач белинен чыт этире кучактап, көзин јумуп алган барып јатты. Керек дезе деремнеге де кире конуп барганын билбей калды. Билип ийген болзо, ол Јолдошко өйинен өткүрө тың јаншынбас эди. Деремнениң үй улузынын тилдери узун. База бирүни тапкылап ла ийер. Мотоцикл токтой түжерде, Эркей көзин ачып, јана болды. Чочыган бойынча ол мотоциклден арай ла антарыла бербеди. Эбире ајыктап көрөрдө, оромдо кижі јок эмтир. Эркейдин санаазы эмеш јарый түшти. «Је көзнөктөн кем-кем көрүп ийген болбой» — деп, ол мотоциклден түжүп, сананды. Оноң колын жаңып ийди. Кайдалык! Бу ла өйдө жаңмыр, көнөктөн урган суу чылап, уруп ийди. Эркей ары болуп јүгүрип јадала, кайа көрди:

— Јолдош! Јааштын алдында не турун?! Турага кир! — Бойы сенектин эжигин ача тартып, кире конды. Јолдош мотоциклин тургузып койоло, база тура јаар јүгүрди. Караңуй сенекте неге де бүдүрилеле, арай ла күч барып түшпеди. Ол кимиренип арбанала, турага кирип барды. Эркей печкенин јанында каткырып турды. Ол Јолдоштын бүдүрилгенин ле арбанганын угуп ийген ошкош.

— Бу сенекте нени салып койгон улус?! — деп, Јолдош унчукты.

— Куда-ай, Јолдош, сен торт ло сагыш јок кижі эмтирин! Эмди ле сенин мотоциклинге отурадым эмежим бе! — деп, Эркей күлүмзиренип айтты. — Анайып мантадып клееделе, јыгылган болзобыс, не болор эди?

— А не јыгылатан? — деп, Јолдош сурады. — Эзирик эмес, не јыгылатан? Тың мантатсан, качан да јыгылбазың. Жаңыс ла коркынчак, чочыңкай улус јыгылып јат. — Ол отургушты ала-ла, печкенин јанына Эркейле коштой отурып алды. — Өзөкбуурыма соок салкын өдө берди. Бу печкеде от бар ба?

— Јок. Тегин јерге јапшынба.

— А сен не јапшынып турун?

— Мен темигип калгам. Соокчылым коркуш — деп, Эркей сүүнчилү унчукты. — Эмеш ле булутту күн болзо, печкеге јапшынар күүним келер.

Јолдош бир кезек өйгө нени де айтпай, Эркейди ајыктап отурды. Эркей там ла јаранып брааткан эмтир. Сыны коо, көзи де чокту, көрүжи де башка, кижі база мындый капшай өскөрөтөн

туру. Эрмеги де сан башка, аңылу. Азыйда, шкодо үренип турар тушта, мындый болгон беди? Тегине ле улустың көзи тийер. Азыйгы ла бойы жүрзе кайдар!

— Не? Таныбай туруң ба? — деп, Эркей оңоң эмеш туура-лап, унчукты. — Айса кемле-кемле түңгейлеп туруң ба?

Жолдош оның сурагына каруу бербеди. Нениң де учун чырайы изип, төмөн көрди.

— Таңкы тартарга кем жок по?

— Тарт ла. Абый таңкылап јат. Мен үренип калгам — Эркей јанмырдың шуулажын тындап, унчукты. — Кандый макалу.

— Нези макалу?

— Өлөң өзөр, аш өзөр.

— Јут күнде койлор, кураандар өлүп јат.

Жолдош таңкының ыжын тескери тартынып, јөткүрди. Экү унчугушпай отурдылар. Тышкары јалкын јалтылдап, тенгери күзүреп турды. Кайда да агашка јалкын түшти ошкош. Не де жызырт эдип калды. Эркей чочып, ийини кызынып ийди. Оңоң Жолдош јаар көрүп, араай айтты:

— Карчага Иваныч пленумнаң келди бе? Кандый солундар экелди не? Бу бистинг јерден андый аш бүдер бе?

— Та, билбей турум. — Жолдош папирозын учына јетире тартпай, өрө турды. Өзөк-буурында та не де чым эдип калды: «Карчага! Оның санаазында јаңыс Карчага! А андый болбой база... Мендий кара түрткүн неме эмес. Бийик үредүлү».

— Не отурбай туруң?

— Барар керек, — Жолдош кепказын кептей тартып ийди. — Бу јааш та качан божоор?

— Јер ижи керегинде јаан куучын болуп јат. Сени бу сурак сонуркатпай јат па? — деп, Эркей чала өөркөп айтты.

— Јок, мен агроном эмезим. Мен тегин кижи.

— Бу сен не ачынып туруң?

— А мен не ачынатам? Ха!

Жолдош түрген чыга берди. Оңоң сенектин эжигин ачып, кородоп сананды: «Карчага Иванович, Карчага Иванович! Адаганы ла јаңыс ол! Эх...» Ол оору-сысту күнүркеп турганына там ачынып, санаазында бойын кармап баратты.

Эркей нени де оңдоп болбой, кайкап турды, оңоң сопогын, плащын кийип, чыга конды. Жолдош јаашты өткүре өзөкти төмөн мантадып браатты. Эркей оның кийининг көрүп турала, айыл јаар жүгүрди. Айылдың ичи карануй эмтир. Очокто от кызарып күйүп јатты. Керемнинг үстине салып койгон фанерага јааш табырада јаап турды. Абый оттың јанында јакпайып калган отурды. Ол Эркейди көрүп ийеле, турундарды ичкери жылдырып, отты јаанада салып ийди.

— Ой! Јааш једип келди!

— Алдырбас! Кайылбас болбойың? Бек тудун! — деп, Јолдош мотоциклдин тиркирежи өткүрө кыйгырды. Ол түс јолго чыга конуп, өзөкти төмөн учуртып ийди. Кулакта жаңыс ла салкын сыгырып турды. Эркей коркыганына оноң бек тудунып, оның јардына јапшына берди. Тудужын эмеш ле когузадып ийзе, салкын оны учура бергедий болды. Оның учун ол уулдын ач белинен чыт этире кучактап, көзин јумуп алган барып јатты. Керек дезе деремнеге де кире конуп барганын билбей калды. Билип ийген болзо, ол Јолдошко бйинен өткүрө тың јаншынбас эди. Деремнениң үй улузының тилдери узун. База бирүни тапкылап ла ийер. Мотоцикл токтой түжерде, Эркей көзин ачып, јана болды. Чочыган бойынча ол мотоциклден арай ла аңтарыла бербеди. Эбире ајыктап көрөрдө, оромдо кижн јок эмтир. Эркейдин санаазы эмеш јарый түшти. «Је көзнөктөң кем-кем көрүп ийген болбой» — деп, ол мотоциклден түжүп, сананды. Оноң колын јангып ийди. Кайдалык! Бу ла өйдө јанмыр, көнөктөң урган суу чылап, уруп ийди. Эркей ары болуп јүгүрип јадала, кайа көрди:

— Јолдош! Јааштың алдында не туруң?! Турага кир! — Бойы сенектин эжигин ача тартып, кире конды. Јолдош мотоциклин тургузып койоло, база тура јаар јүгүрди. Караңуй сенекте неге де бүдүрилеле, арай ла күч барып түшпеди. Ол кимиренип арбанала, турага кирип барды. Эркей печкениң јанында каткырып турды. Ол Јолдоштың бүдүрилгенин ле арбанганын угуп ийген ошкош.

— Бу сенекте нени салып койгон улус?! — деп, Јолдош унчукты.

— Куда-ай, Јолдош, сен торт ло сагыш јок кижн эмтирин! Эмди ле сениң мотоциклинге отурадым эмежим бе! — деп, Эркей күлүмзиренип айтты. — Анайып мантадып клееделе, јыгылган болзобыс, не болор эди?

— А не јыгылатап? — деп, Јолдош сурады. — Эзирик эмес, не јыгылатан? Тың мантатсан, качан да јыгылбазың. Жаңыс ла коркынчак, чочыңкай улус јыгылып јат. — Ол отургушты ала-ла, печкениң јанына Эркейле коштой отурып алды. — Өзөкбуурыма соок салкын өдө берди. Бу печкеде от бар ба?

— Јок. Тегин јерге јапшынба.

— А сен не јапшынып туруң?

— Мен темигип калгам. Соокчылым коркуш — деп, Эркей сүүнчилү унчукты. — Эмеш ле булутту күн болзо, печкеге јапшынар күүним келер.

Јолдош бир кезек өйгө нени де айтпай, Эркейди ајыктап отурды. Эркей там ла јаранып брааткан эмтир. Сыны коо, көзи де чокту, көрүжи де башка, кижн база мындый капшай өскөрөтөн

туру. Эрмеги де санг башка, аңылу. Азыйда, школдо үренип турар тушта, мындый болгон беди? Тегине ле улустың көзи тийер. Азыйгы ла бойы жүрзе кайдар!

— Не? Таныбай турун ба? — деп, Эркей оноң эмеш туура-лап, унчукты. — Айса кемле-кемле түңгейлеп турун ба?

Жолдош онын сурагына каруу бербеди. Ненин де учун чырайы изип, төмөн көрди.

— Таңкы тартарга кем жок по?

— Тарт ла. Абый таңкылап јат. Мен үренип калгам — Эркей јаңмырдын шуулажын тындап, унчукты. — Кандый макалу.

— Нези макалу?

— Өлөң өзөр, аш өзөр.

— Јут күнде койлор, кураандар өлүп јат.

Жолдош таңкынын ыжын тескери тартынып, јөткүрди. Экү унчугушпай отурдылар. Тышкары јалкын јалтылдап, тегери күзүреп турды. Кайда да агашка јалкын түшти ошкош. Не де јызырт эдип калды. Эркей чочып, ийнии кызынып ийди. Оноң Жолдош јаар көрүп, араай айтты:

— Карчага Иваныч пленумнан келди бе? Кандый солундар экелди не? Бу бистинг јерден андый аш бүдер бе?

— Та, билбей турум. — Жолдош папирозын учына јетире тартпай, өрө турды. Өзөк-буурында та не де чым эдип калды: «Карчага! Онын санаазында јангыс Карчага! А андый болбой база... Мендий кара түрткүн неме эмес. Бийик үредүлү».

— Не отурбай турун?

— Барар керек, — Жолдош кепказын кептей тартып ийди. — Бу јааш та качан божоор?

— Јер ижи керегинде јаан куучын болуп јат. Сени бу сурак сонуркатпай јат па? — деп, Эркей чала өөркөп айтты.

— Жок, мен агроном эмезим. Мен тегин кижн.

— Бу сен не ачынып турун?

— А мен не ачынатам? Ха!

Жолдош түрген чыга берди. Оноң сенектинг эжигин ачып, кородоп сананды: «Карчага Иванович, Карчага Иванович! Адаганы ла јангыс ол! Эх...» Ол оору-сысту күнүркеп турганына там ачынып, санаазында бойын каргап баратты.

Эркей нени де ондоп болбой, кайкап турды, оноң сопогын, плащын кийип, чыга конды. Жолдош јаашты өткүре өзөкти төмөн мантадып браатты. Эркей онын кийнинен көрүп турала, айыл јаар жүгүрди. Айылдын ичи карануй эмтир. Очокто от кызарып күйүп јатты. Керемнинг үстине салып койгон фанерага јааш табырада јаап турды. Абый оттын јанында јакпайып калган отурды. Ол Эркейди көрүп ийеле, турундарды ичкери јылдырып, отты јаанада салып ийди.

— Балам, чай ичетен бе? — деп, ол чылбыраң көзин түрген-түрген чингип, сурады. — Ижин божоп калды ба?

— Эйе.

— Айса жылу сүт ичеринг бе?

— Ой, Абый, мен Карчага Иванычтынг энезининг уйын саап койор болгом, чек ле ундып салган эмтирим! — деп, Эркей тура жүгүрдн. — Сүт ле деп айдараарда, санаама кирди.

Абый дегени бу карган өрөкөннинг байлаткан ады. Чын ады Жаман. Мыны жаңыс ла тоолу улус билер.

Эркей уй саайтан көнөкти ала койып, айылдан чыга конды.

— Тебеген уй болбозын. Чеберлен! — деп, Абый онынг кийинненг кыйгырды.

— Жо-ок — деп, Эркей тышкары унчукты.

Айылдын эски шангазына жааш бир аай табарып, жаап турды.

* * *

Суузап калган жерди капшай ла тойдыра сугарарга турган чылап, жылу жаңмыр уруп, күзүрт күзүрөп, жалкын калын кара булуттарды жара кезип, ананг-мынанг чийе тартып турды. Күкүрттинг жызырты кырларга коркушту торгулып, жер билдирер-билдирбес селендеп, кырлар жайканыжып тургандый болды.

Токпоев бүрүнкий толукта стенеге жөлөнүп алган отурды. Жакы иш божогон. Ончо улус жаа берген. Онынг учун станда тура бүгүн ээн болды. Бийик тактада жаңыс ла тракторист уул уйуктап жатты. Тышкары мотоциклдинг күркүрегени угулды. Онон резиновый плащы жалтырада жунулып калган кижинг кирип келди. Ол туранын бүрүнкий ичинг аяктап, жаңмырга жунулып калган жүзин колпладыла арчып турды.

— Кандый жүрүп келдинг, Карчага? — деп, Токпоев жоон, күнүрүүш үниле толуктап сурады. — Жаашта-жутта бери не улдалтып келген? Бис мында ончо ишти божодып койгоныс. Кудайга баш, божодып койгоныс. Эмди өлөң ижинг башталарын сакып, бир эмеш аракыдап, жырган, ары-бери майчыйтып жүрзе де кайдар, а? Айла бу той эткедий ишт уулдар бар ба, өбөгөн?

Карчага плащын уштыйла, столдын үсти жаар таштап ийди. Бойы көзнөктинг жапына базып барала, жаңмырдын шуулажын тындап, сананып турды. Ол неге де тын ачынып турган болгандый. Карчага неме айтпаста, ойто ло Токпоев куучындады.

— Орө барып жүрдим. Койлор до, кураандар да тег ле өлүп жат. Қанайдар? Торт ло санаам чыкты. Керектерис бу ла аайынча барза, быжыл жаш мал деп неме албайтан эмтирис, уул. Арык, күчн коомой немелер өлүп жат. Эмди ологго сахар да берзег, неме болбос. — Ол улу тынды. Онон көзнөктинг жапына базып келеле, Карчаганын бүрүнкий чырайын аяктап, сурады:

— Жуун кандый өттү?

— Үрөн эмес ашла жер үрөндөзүн деп кем жакару берген? — деп, Карчага кородоп турганын жажырып болбой сурады.

— Мен бергем.

— Ненин учун?! — Карчага, бура согуп, бийик сынду, күрдөк жарынду, бешпек жүстү Токпоевтин жыпшык көзине чике көрүп, сурады. — Ненин учун?!

— А мынын нези башка? — деп, Токпоев токуналу сурады.

— Бу сен канайып туруң, уул? — деп, Карчага сол кабагын бийик көдүрүп, кайкап, унчукты. — Канайып нези башка?

— Зеленка түңей ле чыгып калар. Незин санааркап туруң?

— Көк жарамас, бис зеленкага болуп түндү-түштү иштеген не?! — деп, Карчага сурады. — Эмди жер ижине сүрекей жаан аяру эдилеп жат. Мыны билбес кайткаң?

— Түңей ле азырал болор... — деп, Токпоев өөркөди. Оноң бир эмеш унчукпай турала, актанды: — Үрөн аш жетпей калган. Оны туку жер-алтайдын түбинег экелер керек. Күндөр дөзө өдүп жат. Онын учун үрөн эмес ашла жирме гектар жерди үрөндөзүн деп жакару бергенем чын. Бир ле аай божодып койорго...

— Үрөн канайып жетпейтен?

— Билбесим. Уулдар эмеш койу үрөндөп ийген ошкош.

— Калганчы күндөрдө сеялкада кем турган?

— Чама.

— Чама? Ба, тапкан ла туруң! Менин ле ого бүдөр күүним жок. Же алып жип ийди деп айтпай жадым. Жуунун-чактын өйн эмес. Же ол ач неме.

Сен Чаманы не көрбөй жадын? Мен бодозом, ол сүрекей иштегенкей кижини — деп, Токпоев жаңмырдын суузына жуулып турган көзүңкөтүн шили өткүрө нени де аяктап, унчукты. — Нормазын ажыра бүдүрүп жат. Кичеенип иштеп жат. Кижидий ле кижини. Ол тоңло уурданар ба, уул? Ары кедери эт! Жок. Улус эмди тойу-ток жадып жат. Андый кылык кылынбас.

Карчага неме айтпады. Ол кабагын жемире көрүп алала, нени де сананып, көзүңкөтүн рамазына араай токулдада чертип турды. Оноң портсигарын чыгарып, папирозын камызып, таңкылай берди. Ол неге өкпөөрүп турганын жарт көрүнип турды. Жаңмыр шуулап жаап ла жат. Же күннин айазар аайы билдирбей турды.

— Ол жерди, Никола, жаңы үрөнле жаңыдаң үрөндөсө керек. Анайда артырага жарабас. Мен ол участкакты оноң башка албазым — деп, Карчага айтты.

— Үрөн! Үрөн! — деп, Токпоев ачынды. — Бистин төс ижини бис жер ижин эмес, а мал ижин. Меге жер ижин керегинде сананарга баш жок. Бойун эт, бойун бил. Эмди ончо улусты сакманщиктер эдилеп ийер керек. А сен дөзө база ла оптонып жадын. Түңей

ле аш бұтпес. Зеленка да алзабыс, жакшы. Сен бистинг јердинг айалгазын билбесинг бе? Кажы алтайдан једип келдинг? Мынын билбеечен болуп турганын, уулдар!

— Араланып ла турган кижн јок, өбөгөн. Билбес болзом, некебес эдим. Өлөн дө керек, зеленка да керек. Керек јок деп кем айтты? Бийик тұжұмдұ аш база керек.

— Је болды, болды. Бу уулдар саиг башка. Аймактыг јаандары көкидин ле ийзе, пени ле эдерис дежер. Банан өскүрер де-зе, байла, өскүрерис дежер болбой. Мен сени уккам. Некеген некегенди бұдүргем. Керек дезе химический удобреннеле јеткилдегем. Эмди болор — деп, Токпоев арбанып турды.

— Бананды кайдатан эдис... Је арба-буудай бұдүп ле јадатан алтай эмес пе бу? Арбанынг бажын терип, тестейген сноптордыг ортозыла базып јүретенис ундыл калды ба? — деп, Карчага сурады.

— Је ол тушта јылу болгон, уул. Эмди тог калар. Чорт то болбос, — Токпоев туура көрди.

— Неме болбос? А болзо не болор? Талкан јибезинг бе, уул? — деп, Карчага унчукты. — А койды бош салып ийзе, не болор база. Ол јуудан озо ефремовский бригаданын ижи санаанга кирбейт пе? Улус кырага не аайлу өтөк тартатан эди. Атла, кара колдын күчиле. Эмди техника јок по? Андый болзо, јангыдан иштеп көрөр керек, нөкөр. Обкомнын пленумында ол керегинде јаан куучын болды. Мынаг ары бистинг областта кыра ижин јарандыар дежет. «Кыра ижин јарандырып болбозобыс, мал да ижин јарандырып болбозыбыс» — деп, обкомнын качызы айткан. Мен мыны јарадып уктым — деп, Карчага айтты. — Бойын да бодозон, малды ашла, јаан калорпялу курсак-ла азыраза, артык па?

— Је, је, ашла мал азырайтаны токтоп калзын — деп, Токпоев колын жагыды. — Чөрчөк угарга мен јаш бала эземиз.

— Көргөйс — деп, Карчага унчукты. — Мынаг ары керектер канайда барар эмеш. Бу суракка партия ајару эдип турган, уул. Ол тегин неме айтпас не. Эмди химиянын учуры јаанап јат. — Оног бир эмеш унчукпай турала, кошты. — Сен, Николай Адучинович, койлор, кураандар өлүп јат деп комудап јадын. Арык, көдүртке немелер өлбөй не болор? Олор семис, күчи жакшы болгон болзо, өлөр бедеи?

— Билерим, незин үредип турун? — деп, Токпоев јаман үнденди. — Сенде не болзын. Урендеп ле саларын, өссө — өзөр, өспөзө — өспөс. Кем де буулап болбос. Айдын-күннинг айалгазына јарбып ийеринг. Је аш та бұтсе, канчийан аш бұдер? Бу кобы-јик, таш-корум јер ине. Тұжұмдұ өлөн өскүрер керек. Арка-туунынг агажын арчыыр керек. Бот, сурак кайда.

— Азыралды јеткилдейтен немениң тӱзӱлгӱзи — агрохимия, нӱкӱр. Ол јогынан хозјайствоны ӱрӱ кӱдӱрип болбозың — деп, Қарчага кичинек те ачынбай айтты. — Анайда ок айдын-кӱнниң айалгазына бис нени де јарбыбай јадыс. Обком биске јакару берген, оны бис бӱдӱрер учурлу...

— Обкомның јакарузынан кем мойноп јат? Је ол база онду-башту неме не. Олор бистинг айалганы бис чилеп билер бе? Эмди удабас бисти мындыј виноград ӱскӱрзин дежер.

Јаңмыр кичинек те селиребей турды. Тактада уйуктап јаткан уул тӱш јеринде та нени де кӱрӱп, улаарып, куучынданат. Тенери там ла бӱрӱнкийленип, тураның ичи караңуылап турды. Солярканың, таңкының ла тердин јыды јытанат. Эки нӱкӱрдин ӱкпӱриштери эмеш токтоп, араайын куучындажып отурдылар. Қарчага пленумда нени укканын-кӱргӱнни куучындап берди. Онон совхоз ичинде керектерди шӱӱштилер. Токпоев учында комудады:

— Бистинг јаңы директор жаңыс ла мен дейтен кижини эмитир. Управтардын сӱзин тыгдап та укпайтан ӱбӱгӱн эмитир. Неме ле болзо, приказ деер. Божогони ла ол. Рабочкомның јааны јым-жак кижини. Парткомның качызы оору. — Бир эмеш унчукпай турала, кожуп айтты: — Айылда керектер база коомой. Уй кижини сӱре ле оорып јат. Балдар јаш. Айылда да, иште де амыр јок. Јӱрӱм чорт то эмес. Андый... Ого ӱзеери, мал ӱлӱрдӱ, кижиниң сӱри базылатаң неме эмей. Ончо турлуларды айланап келдим. Жаңыс ла Октыйдын кабырып турған койлоры чыгым јок, јакшы туру. База Јаңарчының койлоры јакшы туруп јат. Арткандары коомой...

— Андый, андый — деп, Қарчага унчукты. — Бу јааш бачым токтобойтон эмитир. Сен јанарың ба?

— Јанар керек. Жаңыс ла јутта јорторынан калажырайдым.

— Адынды мында артырып сал. Меге учкажып аларың.

Олор плащтарын кийип, капошондорын туй тартынып, тыш-кары чыктылар. Жаңмыр байагы ла бойы уруп турды. Кӱн ажа берген ошкош. Караңуы эңир кирип клеетти. Байа ла кургак јууканы тӱмӱн жаңмырдын суузы коркырап агып јатты. Қырлардын баштарына уур кара булуттар артылып калған турды. Кайда да ыраакта кӱкӱрт тунгак кӱркӱрейт.

— Тенери унчугып јат, јылды чыкканыс бу туру — деп, Қарчага сӱӱнип турды.

— Эмди ле ӱлӱн-чӱп ӱзӱр болбой — деп, Токпоев айтты. Мотоцикл кӱркӱреп чыкты. ӱзӱкти тӱмӱн боро јаашты ӱткӱре јыл-јыркай јолло мантадып ийдилер. Мотоцикл тӱс мантап болбой, ары-бери кыйбыгдап, ӱксӱӱр јерлерде онтоп, кӱчи јетпей, ыкчап турды. Деремнеге једип келеле, Токпоев айтты:

— Сен, Карчага Иваныч, ол кукуруза деп немеңди үрендебезең кайдар. Темей ле неме ол. Ого мен кичинек те иженбей жадым.

— Сениң ле иженип турган немең жок болгодый — деп, Карчага айтты. — Же бис ченеп көрөргө турубыс. Оның учун мени тегин жерге сөстөбө, уул. Мен кукурузаны Эркейдиг колына бергерге турум...

Токпоев колын чөкөгөндү жагып ийеле, айлы жаар айпайтып база берди. Оның базыды уур, кыймыгы араай болды... Токпоев кыра ижинег чек чөкөп калганы јарт. Калганчы он беш жылдыг туркунына јакшы тўжўмдў аш өскүрип алар деп амадаган кижин јок. Ончолоры ла азырал, малга азырал керек дежип кыйгырыжып турган. Кырларды от өлөң, баргаа базып салган. Азыйда мөндүрдий аш бүдетен јерлерден јүк ле зелёнкага јарагадый кунтырак аш бүдүп турган. Узак јылдарга өзөтөн өлөң үрендеп турубыс дежип, көп кыраларды анайда ла таштагылап ийген. Мыны көрүп, кижинин јүреги канайып оорыбас? Институттын кийинде төрөл јерине иштеерге келеле, Карчага чек ле ал санаага тўже берген эмей. Бистин аймак животноводческий аймак дежер. Бистин ижибис аш өскүрери эмес, мал өскүрерп дежер. Хозяйствонун бу эки бөлүги бой-бойынан камаанду болгонун билгилебей јүрер. Же өткөн јылдагы партиянын пленумы бу суракты јартап берди. Эмди аш ижин јарандылар деген суракка удурлажар кижин јок. Андый да болзо, бир кезек улус бүтпей јат. Айдарда, быјыл јакшы тўжўм аларга кичеенер керек. Бу ишти Карчага күстен ала өткүрип келген. Же Токпоев ого кичинек те учур бербей турганы кандый ачимчылу. «Эмди јирме гектар јерди жаңыдан үрендеер керек — деп, Карчага толуктан сомоктын тўлкүүрин бедреп, сананды. — Кара јерге камык иш эдилди. Темей иш эдилди. Бу Токпоев база саң ла башка кижин. Экинчи катап эдилген иштин чыгымын мойнына салып ийер керек. Ол тушта санаазы кирер эди». Карчага јоктоп туруп, тўлкүүрди таап алды. Энези, байла, кандый бир койчыга сакманщик болуп барган ошкош. Ол јылдын ла бу киреде бойынын күүниле бу ишке јүре беретен. Туранын ичи кургак ла јылу болды. Карчага үлүш, суулу плащын, балкашту сопогын эжиктин јанында уштып койоло, отты кўйдүрип ийди. Бастыра бойы оорып, эди-сөөгн сыстажып турды. Ол озо ло баштап столдын, этажерканын үстин ајыктап көрди. Стенеде илип койгон кўскүнин кийин јанына колын суга салды. Же не де јок... Письмо келгенде, энези мында салып койотон. Айдарда, база ла темей сакыш болгон эмитир. Ого кенетини сўрекеј кунукчылду боло берди. Оромды өрө машина кўркүреп барды. Тышкары уруп турган жаңмыр, согуп турган салкын јер үстинде бо-

Оног кем де эжиктинг јанында турганын канайып та сезип ийеле, Карчага кылчас этти. Эркей ичкери алтаарынаг коркып, ийини кызынып алган, күлүмзиренип турды. Онын пладынын алдынаг чыгып келген чачынын учында, кирбигинде, кабагында жагмырдын тамчылары мызылдажып турды.

— Ээ, мениг болушчым турбай — деп, Карчага сүүне бергенин јажырбай, ичкери алтады. — Өрө өт, Эркей, отур.

— Јок. Мен чүрче ле — деп, Эркей айтты. — Мен слерге сүт экелдим. Энегер байа уйымды саап сал деп айбылаган. — Ол јабынып алган плащынын алдында көнөк тудунып алганын Карчага јагы ла көрди. Эркей ичкери энчейип, көнөкти полго тургузып койды.

— Эркей, ичкери бас, отур — деп, Карчага айтты. — Бу сен канайып күжүркеп турун? Мени јагы көрдинг бе?

— Өдүгим балкашту...

— Алдырбас. Өрө өт. Иш кандый өтти, куучында.

Эркей будын арчып, ару полды балкаштап ийеринег коркып, араай базып барала, көзпөктинг јапына отура берди. Оног куучынды педенг баштаарын билбей, манзаарып айтты:

— Иш... Иш кем јок өткөн. Эмди кукурузанын јерин үрендеери арткан. Јагыс ла мен база ла Николай Адучиновичле керешкем.

— Неден улам?

— Үрен эмес ашла кыра үрендеткен. Мен оны учётко аларынаг мойноп ийгем. Је бухгалтер түнгей ле оны сводкага кийдирип койгон...

— Билерим. Акыр, Эркей, сени сеялкадаг кем түжүрди? — деп, Карчага сурады.

— Николай Адучинович...

— Ненинг учун?

— Сенинг күчинг јетпес деген. Учёт то эдип турзан, јакшы деген. — Эркей төмөн көрүп, плащынын тарылгазын тырмап унчукты.

— Јөпсинбес керек болгон — деп, Карчага эмеш үнин бийиктедип ийди. — Ишти бажынаг ала учына јетире эдер керек. Кыжыла кыраларды удобрять эткенис, јаскыда јазап сүрзин деп кичеенгенис, айдарда, үрендееринде јетире туружар керек болгон. Чама анаар-мынаар үрендеп койгон болзо, оног ненин аларын?

— Чама јүк ле калганчы гектарларды үрендеген — деп, Эркей өрө көрбөй, айтты.

— Эбире јылга эдип келген ижистинг тузазын күскиде көрөрис, Эркей. Онын учун ончо ишти бойы эдер керек. Билдинг бе?

— Билдим.

— Же база кандый солундар бар, куучында.

— Жок. Не де жок.

Карчага анча-мынча сананып отурды. Эркей жанарга өрө турды. Карчага мыны көрүп ийеле, оны токтодып, айтты:

— Эркей, база бир куучын бар... Мынаг ары нени эдерге турун?

— Нени эдер? Иштегей...

— А үрөнер деп санапбай турун ба? Сен сүрекей жакшы агроном болор эдинг. Ненин учун десе жерди, өзүмдерди сүйүп жадың.

— Үрөнер санаам бар... Жагыз ла жаанамды канайып таштап ийерим? — деп, Эркей суракту көрдү. — Ол карган. Оны кем көрөр, кем кичеер?

— А Чама Абыйдын күйүзи эмес беги? — деп, Карчага билбей калала, сурап ийди. Онон мындый сурак бергенине бойун бойы арбап отурды. Эркейдин чырайы бүрүңкийлей берди. Ол Карчаганын жүзине чике көрүп, өөркөп айтты:

— Мен Абыйды кемге де жарбыбазым.

— Сен, Эркей, ачынба, мен жастыра айдып ийген болорым — деп, Карчага эпюксанып унчукты. — Сен үрөнип барзанг, Абыйга бис те болужып турарыс...

— Кемненг де болуш керек жок — деп, Эркей өрө туруп, айтты. Онын тегерик кара көстөрининг жаштары айланыжып келди. Ол турадаг түргөн чыга берди.

КӨРМӨСТӨР

— Бу бала-барка кайдаар кайылып калды? — деп, Абый эмеен айылдын ичиле ары-бери чөкпөндөп басып, оозында тиштенип алган кангазын ундып койоло, оны жердег сыймалап бедреп турды. Онон база ла арбанып ийейин деп, оозун ачып ийерде, тиштенип алган кангазы жерге келип түшти. Ол бойунунг ундычанг боло бергенине кородоп, ирге жаар атыланып түкүрдү: — Түүк! Сагыжы чыккан кадытты сени! Көк жарамас, кангазын оозына тиштенип алала, бедреп жүргенде, шилемирдинг аймап жүргени бу туру! — Жалбыжы жабызап, чокторы кызарып жаткан оттын турундарын эмеген ичкери жылдырып, отты жаандада салып ийди. — А бу Эркей канайып удап туру? — деп, ол кимиренеле, оттын жанына амыр отура берди.

Жылу ай. Айылда серүүн. Тегериде мызылдажып турган жылдыстар түнүк өткүрө көрүнүп жат. Тынарга да жеңил, очокто оттын ыжынынг кычкыл жыды да тату немедий. Онынг учун Абый тура жаар барар күүнү жок отурды. Тышкары кимирт-кимирт эткен куучын угулды. Онон Жайбанг эмеген ле шайрак сынду, кижиге барбай жүрүп, чек ле карып калган Айбычы кирип кел-

дилер. Чөйбөк жүстү, узун мойынду Айбычы эжиктин жанындагы бүрүнкийден мойнын чөйип, сурады:

— Же кандый отураар, Абый?

— Отурбай ла база, мени не атазы алып, жип ийет дейзинг.

— Бистин жерге жаан солун кижин келген. Уктаар ба? — деп, Жайбан эмеген оттын аягына жалпас эдип отура тўжўп, сырсак колыла чырыш жүзин сыймай тудуп, сурады. Абый ого удурани де айтпай, узун соргуулду кангазын бир кезек өйгө тарыйтарый шыркырада соруп ийеле, оны Жайбанга сунды:

— База нени угуп ийдинг?

— Көмүрлүден жаан жарынчы, ырымчы кижин келген. Боктунын айлында тапту калагы отуры — деп, Айбычы тынастап шымыранды. — Немени сүрекей жакшы билер кижин дежет. Кам болгодый.

— Кажы чакта жылыып калган камын кайдан чыгып келди? — деп, Абый кайкады. — Бис, бу жердин улузы, ак жаңду улус эмезис пе? Кара төш берин не келген?

— А бис, Кадын ичинен келген улус, кара жаңду эдибис — деп, Жайбан эмеен кангазын оозынан алып, чончип унчукты.

— Акыр, бу бистин жерде та не ле болорго туру болбогой — деп, Айбычы чала кедейип, аттын тиштери ошкош узун тиштерлү жаан оозын ачып, унчукты. — Бу жуукта ла жаңы, алтыгы Опчобойдын жанынан уйым айдап клеетсем, туку кажы чакта өлүп калган Шатынын көрмөзи басып жүрү. Ол ло азийгы акар тонын кийип алган эмтир. Ол Тука айлына киреле, анан та кандый да неме колтуктанып алган чыкты. Айылдан чыгала, меести эдектей, Сөөктү-Кобы өрө кууй берди. Баланын сүнезин апарып жаткан болгодый... Бүгүн түнде көрмөстөрдун киймыражып турганы коркуш. Та неден де чочыгылап жат. Аймактан шинжү келгенде, бистин колхозтын азийда жаандары анайып чочыйтан эди. Айса, ол келген жаан кам өрөкөн шинжү эдип ийер болор, кату каруузына тургузар болор деп коркыгылап турган болор бо? Узак жүргедий де кижинин сүнезин көрмөстөр жабарып уурдап алып турган учурал бар. Бооро жаан эзирик жаткан. Озочынын сүнезин уурдагылай берди не? Бойым көргөм. Оны кандый да эки келин колтуктап алала, ыйлада-сыктада Сөөктү-Кобы өрө једингилей берди не. Оны аракыга күйүп өлгөн дегени көк лө төгүн неме...

— А бистин Айбычы көрүп ле ийетен эмей. Сен оног коркыбайдын ба, Айбычы? — деп, Абый чөйгөндө чайынан эмеендерге уруп, сурады.

— Јок, коркыбайтам. Көспөкчи кижиден көрмөс коркып жүретен турбайты. Башкүн түнде Сөөктү-Кобынын оозында, кам тыттын төзинде, ойын-жыргал база тын ла болды. Комудалду

кожоннын чөйлип турганын не деп айдар! Јаш кижинин сүнези болгодый. Өрөгн айылдардан јаш кижн ол јерге атанарга туру эмеш пе?

— Тука-эштиң кабайдаазы тымурып туру дешкен, ол неме болбойтон бала болбой — деп, Јайбанг эмеен билеркеди. — Байа эртен тура јаман ырымым туткан.

— Бу кадыттардын ла көспөкчилери, ырымчылары коркуш. Кижинин түжине јаман неме кирер болбой. Түүк! — деп, Абый арбанды.

— Бистин јерде јангыс та мен көспөкчи эмес болбойым. Слердин Эркей де көрүп ийетен бала турбайты. Јангыс ла оны улуска айтпай јүретен болбой. Бу јуунунг өйинде бир катап Устүгн Акјулдын боочызынанг Эркейле экү бүрүнкий энгирде бо-зулар айдап келеткеннс. Кенетийип Эркей тура түжеле, тӊн јаар колын уулап, шымыранды: «Эјебис, көрзӊӊ, көрзӊӊ, ол тӊнди өрӊ кандый да узун куу кижн базып браады». Кӊрзӊм, чындап та, узун куу кижн ӊлӊндӊрдинг бажыла јенил-јенил базып, тӊнди ажа берди. Эркей дезе оны чын ла кижн деп бодогон болгодый. Је ол кайдаг кижн болзын. Кижн болзо, онын базыды табышту болор ине.

— А бу сенингу кулагын јетире угар эмес, кандый бир кижини көрмӊс деп көрдинг не база — деп, Абый унчукты.

Оттын жалбыжы ӊчӊп, јангыс ла јаан-јаан чокторы кызарып јатты. Кызыл костордын јаркыны айылда отурган улустын чырайларын ӊчӊмик јарыдып турды. Айылдын иргелери ай карагуй болды. Эжик калырт эдип, кем де кирип келди.

— От салбай, карануйда не отурган улус? — деген Јелејининг уни угулды. Онон карануйдаг онын сӊмелӊ кара кӊстӊри суркурап көрӊнип келди. — Каргандар мында јуулган турбай.

— Отур, Јелејн. Кандый солундар јӊрӊ? — деп, Абый сурады.

— Солундар кӊ-ӊп, јангыс ла угар кижн јок — деп, Јелејн айда салды. Ол оттын јанында јеерен туулактынг устине отура түжӊп, јылагаш буттарын отко јылыдып айтты: — Абый, койу чайаардан уруп ијзеер. Суузаганым коркуш. Мен дезе слерге бир солун неме куучындап берейин. Мен јангы ла Бокту-эштег чыктым...

Јелејн изӊ чайга оозын ӊртӊдип, оны уре-јаја ичип, кара кӊстӊри сӊмелӊ суртулдап, тыныш алынбай, куучындап отурды.

— Бокту-эшке келген кижн кара мырчактарла белге салды. Айлынгды тоногон кижн орто јашка једе берген, азыйда јаргыладып јӊрген кижн эмтир деп айтты. Бокту уйн-бойыла шӊӊжип отурала, бисти, јарт ла, Октый тоногон болор дешти. Мен бодо-зом, чып ла чып ол көрмӊс тоногон ошкош. Бооро оны: «Акыр ла болзын, бир улуӊмди аларым» — деп, Боктуга кекенип туру дешкен.

— Кудай-май, андый болзо, милийзе¹ не алдырбас? — деп, Айбычы узун мойнын ичкери чөйноп, эриндерининг учы тыртасмыртас эдип, унчукты. — Бокту эмди канайдатам дийт?

— Эртен тура милийзеге телефон соготом, бүгүн түниле нөкөр улустан айдып алала, Октыйды кетежетем дийт.

— А бу бистинг жерде серемжиге кирер кижини жаңгыс Октый ба? Та, та, база нени ле тапкылап келди болбой? Акту кижини каралаганынан жаман неме жок — деп, Абий короны курып айтты.

— Кам кижини качан да болзо жастырбас — деп, Айбычы айтты. — Онын көрмөстөри ончозун көрүп салган ине.

* * *

Кара тобрактын алдынан жаңы-жаңы ла бажын чыгарып, чымырайып өзүп келген кукурузанын жажыл жымжак бажын Эркей чичкечек сабарларыла сыймай тудуп, оны эбиреде тобракты түзедип, чөп өлөңди жула тартып, араай күлүмзиренип турды. Жер чыкту да, жылу да болды. Түндө ургун жылу жаңмыр жааган. Түште дезде бийик теңериден күн бойынын изү чогыла жерди сыймап, оны жылыдып турды. Эртен тура, күп чыгарда, өзөктөр лө жиктер ичине толо берген сүттүү ак туман булут болуп теңери өрө чыкпай, жерге шингип, жылыып калды. «Быжыл жайгыда сүре ле мындый күндөр туратан болзо, көөркнйлер кунтурактабай, өзө берер эди» — деп, Эркей баштап ла быжыл кукуруза үрендеген жалаңды аяктап, сананды. Же өзөктинг бажында, койу агаштарга бүркеткен кырлардын ары жанында, ак кары жалтырап турган мөңкүлөрдү көрүп ийеле, күүни чала соой түшти.

— Бистинг соок жериске чыдажарыгар ба, көөркнйлер? Мөңкү карлу тайгалардан тоштый соок салкын согор, күс эрте келер. Август та айда карлап ийер — деп, Эркей көгөрүп келген кукурузанын үстине энчейип, ого жүрегининг изүзүн берерге турган чылап, араай эрке шымыранды.

Эркей көре ле түжине кукурузанын жалаңын эбире базып, онын текши өзүмүн аяктап, башка-башка участоктордо үренделген кукурузалардын өзүмдерин түндөштирип, шиндеп жүрди. Бу жерге кукуруза баштапкы ла катап үренделип жат. Онын өзөрине көп улус бүтпей жат. Же андый да болзо, Эркей бойынын амадузынан качан да туура баспас. Онын бу ижине агроном Карчага сүрекей тын болужып жат. Ол бу жердин айалгазында кандый кукуруза жакшы өзөрүн үч-төрт жылдын туркунына ченеп

¹ Милийзе — милиция

келген. Уренди Эркейге бойы талдап берген. Айдарда, жөнү болор учурлу...

Эркей кыраның үсти жаныла агып жаткан суактын соок суузына кургап калган эриндери, күнниң изүзи шингип, изип, кызарып калган жүзүн маказырап тийдирип, суудан ичип, жунунып алды. Күн ажып браатты. Онын кыскылтым чогы күнчыгышта таскыл тайгалардын төбөлөрүн кызарта жарыдып турды. Серүүнзимек салкынак согот. Койу агаштарлу кобының ичинде күүк үзүгү жок жыгкылдада эде берди: «Күк-күүк, күк-күүк, күк күүк...» «Күүк энгир сайын үзүгү жок эдип турза, жай жылу, каан болотон деп уккам, онызы чын болзо, кукурузам жакшы өзөр болбой» — деп, Эркей карануй кирерден озо айлына једерге мендеп, адын армакчыдан чечип, нениң де учун жүреги сүүнип сананды. Кырлардын үстиле тенгериниң сырагай ла түбиле кичинек ак булут жылып браатты. Бүгүн эбире ончо немелер јенгил, жылу, ару немедий билдирет. Јалбаңдарды бүркеген жүзүн-базын өңдү чечектер де, жаңы-жаңы ла бүрлери элбиреп јайылган агаштар да, эбире кырлар да — ончозы сергек ле омок. Эркей пладын тың тартынып ийеле, јожон боро адын тарый-тарый камчылан, «чү-чү» деп арбанып, мендештү јелдиртип браатты. Карануй кирген ле сайын онын жүреги там ла чочып, шмиреп турды. Бу јер үстинде кандый да көрмөс, эрлик, туулардын, суулардын ээзи јок деп ичинде сананып та жүрзе, жүреги сүре ле чочып, неден де ширтилдеп туратан. Эркей бойын токунадып, тың кожондоп, табыштанып клеетти. Ол адының тибиртин лаптап тындап, кийиннен ары атту улустар тизиреде маңтадып клееткендий сананат.

Эркейдиг јааназының айлына деремнениң эмеендери јуулары сүүйтен. Олордын ортозында көспөкчилер, ырымчылар, көрө түшчилер де бар болгон. Олордын куучыныла болзо, анчадала ай эскиде, күн ажып, карануй кире ле берзе, јер үстинде көрмөстөрдиг, өлгөн улустың сүнелериниң жүрүми башталып јат. Анчадала узун сынду, куу чырайлу, јаан арсак сары тиштерлү Айбычы деп эмеен, бойы да көрмөскө түней бойынча, мен сүрекей көспөкчи кижигей дейтен.

Эркей жаңыс ла Сөөктү-Кобының оозын кечире байбак кам тыттын жаныла өткүре маңтадала, деремнениң үсти јанында төнгө чыга конуп келеле, адының јоругын араайладып, табылу јортуп ијди. Ыраак јокто деремнениң тураларының көзнөктөринде отгор жарык күйгүлейт. Оромдорды бийик төңөштөрдөги электрический лампочкалар жарыдып турды. Деремне түштиј жарык, је оны эбире кырлар јайгы түнниң жылу јымжак кара тонын јабынгылап алган турдылар. Карануйда деремне бойы жарып јадар узун чөйбөк көлгө түней болды. Клубтын јанында тургузып койгон радиодинамиктен кожон чөйнилип, кандый да эрке

музыка кырларга жаныланып, жыгырап турды. Электрический лампочкалардын жарыгы, радиодон угулып турган кожон кыстын жүрегин жаркынду сүүнчиле, ырысла толтырып ийди. Карануй боомдор, кам тыт, туткакту кечүлөр, көрмөстү боочылар онын кийнинде кайда да ыраакта артып калды. Жуукта ла жаңы чочыганы, коркыганы кыска каткымчылу болды. Ол кичү кызычак тужында көспөкчи Айбычыла кожо Устүги Акжұлдын боочызында куу тонду узун кижини көргөнүн эске алынды. Ол тушта Айбычы оны көрмөс деп айткан. Же көрмөс болзо, онын базыды не табышту болотон? Бойы не картылдада жөдүлдейтен? Кижини кичинек тушта база тенек ле болуп жат. Айбычы ол тушта: «Сен, Эркей, бозуларыңды айдап жан... Мен көрмөсти ырада сүрүп ийейин» — деп айдала, куу тонду кижинин кийнинен ары тонди ажа берген эди. Эркей аайы-бажы жок коркып та турза, акыр, Айбычы көрмөсти канайып сүрер эмеш деп, онын кийнинен төннин бажына чыгып барала, онын ары жанын карап көрөрдө, Айбычы ла куу тонду кижини кучакташып алган турган. Эркей аайы-бажы жок багырып ийеле, ферманын айылдары жаар жүгүргөн. Айбычыны кандый да куу тонду көрмөс кучактап алды деп кыйгырган. Айбычы онын кийнинен ары солуктап жүгүргөнче келген. Оп-соп түжүп калган уй саачы үй улуска айткан:

— Бу коркушту жаан көспөкчи бала болотон эмтир. Куукактын көрмөзиле согужып жадарымда, көрүп ийди. Баланы күн ашса ла, айылдан чыгарбай туругар, онон башка ол жүзүн-базын неме көрүп, жүреги жарылар.

Чыдап келеле, Эркей ол куу тонду «көрмөс» кандый көрмөс болгонун билип алган. Же түңгей ле каранга коркып, карануйдан чочып жүрер болгон.

Эркей адын жүрс этире камчылап ийеле, деремнеге кийдире мантадып барды. Жолды төмөн кожон-комутту барып жаткан кыстар чынырыжып ийеле, жолдон туура жүгүрдилер. Эркей олоордун жаныла каткырып, казалдады өтти.

— Бу Эркей туру не! — деп, кыстардын бирүзи айтты.

— Эй! Эркей! Капшай клубка кел, ойын болор! — деп, кем де онын кийнинен кыйгырды. — Сени бир кижини сагы-ыр!

Кыстар каткырышты.

* * *

— Ой, балам, жедип келдин бе? — деп, Абый жакпаң-жукпаң өрө туруп, отты жаанада салып ийди. Бу Абый ошкош карган, же ойинен өткүрө жаап, тенгек айылдын ичин жарый берди. Жаңыс ла туку айылдын иргезинде карануй артып калды. — Бу сен мындый удаан кайда болдың? База ла күкүрүзүңди көрүп жүрдүң бе? Өзүп келтир бе айса жок по?

— Чымырайып өзүп келтир, удабас јерин јаап ийер болор — деп, Эркеј оттыг јанына отурып, јааназынын берген чайлу айагын чебер алып айтты. Јелеји та нени де айдып ийеле, айылдан чыга конды.

— Эркеј, сенде не солун јүрет? — деп, Јайбаг сурады.

— Солундар ба-ар — деп, кыскарта кезип салган толгомолду калыг кара чачы јүзине түжүп келерде, Эркеј, оны чичкечек сабарларыла кулагынын кийини јаар кыстай тудуп, унчукты. Онын чыткыттары јаар јүре берген бөкөн, чичке кабактарынын бирүзүнниг учы јуурылас эдип, көзининг кирбиктери өткүре шумус одычактар бпйележе берди.

— Кандый солундар уктыг? — деп, Айбычы узун мойнын ичкерн сунуп, уйдыг көзи ошкош алырак, күрөңзимек көстөриле Эркејдинг чырайын ајыктап, энчигип болбой, сурай салды. Эркеј чырайын соодып ийди:

— Қормой... Је оны слерге кижн канайып айдар? Та, та, сан ла башка неме көрдим...

— Нени?

— Јок, јок...

— Көс көрдинг бе? — деп, Јайбаг серенип ле коркып сурады.

— Эйе... Бу жагы ла јортуп клеетсем, кандый да куу тонду кижн Айбычыны колтуктайла, Сөөктү-Қобыны өрө јүре берди...

— Эйт, ары кедери айт! — деп, Айбычы кедес этти.

— Көрзө, көрүп ийген болор бо? — деп, Јайбаг оп-соп түжүп унчукты. — Эркејди көспөкчи эмтир деп бойыг айткан эмес бедниг?

— Куу тонду кижининг мени колтуктаар учуры јок. Сен јастыра көргөн болбойыг, Эркеј? — деп, Айбычы унчукты.

— Јок, ол кижн слер. Слерди таныбас мен кайткам?

— Төгүн неме айтпай јүр.

— Јагыс слер көрөтөнөөр бө?

Айбычы ирге јаар түкүрип ийеле, айылдан чыкты. Оны ээчий Јайбаг эмеен талтайтып чыкты.

— Сен јаан улусла не андыжып отурыг, алмызак? — деп айдала, Абий бастыра бойы селендеп, каткыра берди. — Айбычы бүгүн түн көс јумбас болбой.

— Төгүн неме айтпай јүрзин. Эмди ол көс көрдим деп калырабас — дейле, Эркеј чала-была чайлайла, бүрүнкий айылданг чыга конды. Удабай ол уулдар, кыстар јиркирежип турган јаан јарык клубка жирип барды. Ол тургуза ла бүрүнкий айылды, көспөкчи, белгечи үй улусты ундып салды.

Јаскы иш божогон. Олөң ижи дезе башталгалак, айдарда, энирлер сайын јуула түжүп, ойноп-јыргап алгадый бош өйлөр бар. Мынан ары малчылар тайгалай берер, арткан улус өлөң

ижине барар, деремне десе ээн артып калар. Конторада жаңыс ла тойтык бутту счетовод чымылдарла согуужып, чодын тарсыл-дада тартып, жаңыскан үргүлөп отулар.

Бу жуукта ла жаңы культпередвижкага иштеп келген омок-жимек уул чурананы сүүнчилү тартып, сыкык көзининг учыла јпит кыстарга имдеп турды, уулдардын көп жаңы биллиардтын жаңында. Танцевать эдип турган улус жаңыс ла кыстар. Олордын ортозында чала андый кал бүдүмдү, орто јаштан ажа берген Јаша Торбоков. Ол сүре ле кыстарды солып, танцевать эдип, бойынынг моко кокурларын төгүп, жаркырада каткырып турды. Ойынынг учы јаар уулдар, кыстар экиден-бирден јылыып турдылар.

Кара-Кемнинг колхозы азыйда аймак ичинде энг бай колхозтордын бирүзи болгон. Онын председатели сүрекей мактанчак, кедендүүш те болзо, хозяйствоны башкарып билетеп. Је керек председателде эмес, а улустын иштенкей, кичесенкей болгонында деп айдарга керек. Күрендейдий, Чамадый, Қарчагадый, Јолдоштый, Эркедий иштенкей улус база нени этпес? Ончо једимдер тегин ишчилерден, колхозчылардан камаанду болуп јат ине.

Је бу колхозты коштойында јаан совхозко бириктиргени Јолдоштын санаазынан эмдиге јетире чыкпай јүрет. Ол тушта Чама, Қојочы баштаган улус совхозко кожуп јаткан колхозтын малын да, өскө дө јөөжөзин база алган ла эмей. Чама төрт айлу бозузын колхозко кожуп береле, саар уй алган. Қојочы бир центнер сарјуны, койдын эдин складка табыштырбай, айлында сугуп салган. Пилораманын жаңында двор бүркеер эдип белетеп салган јосты улус тўниле тажыгылай берген эмей. Эртезинде партийный организациянынг качызы Қарчага, база Эркей, Јолдош ло өскө дө комсомол уулдар айылдар сайын јүрүн, јосторды ойто жуудырган эди. Қолхозчылардын көп сабазы бу кылыктарынан уйалгылап, «Бис Чама, Қојочы баштагандар алгылап турарда, бир эмештен алганыс, жаңыс олор алар ба?» — дежип, актанып тургандар. Јосторды ойто алган јерине апарып салгандар. Жаңыс ла Чама јосторды ойто апарарынан мойноп ийген. Јолдошты Чама аайы јок айткылаган. Милиция алдыарым деп коркыдып јадып, Јолдош ого јосторды апардырып салган. Онон ло бери Чама бу ак-чек санаалу уулды көрбөс болгон. Бүгүн Јолдоштын санаазы айдары јок жарыкчыл болды. Ол клубтан чыгып, онын толугына јлбнип алала, папиросторды ээчий-деечий ачаптанып тартып турды.

Удабай клубтан Эркей чыгып келеле, араайын кими ректенип кожондоп, ары-бери ајыктап көрөлө, айлы јаар ууланды. Толукта көлөткөдө турган Јолдошты көрбөгөн ошкош. Јолдош папирозын учына јетире тартпай, туура таштап ийеле, унчукты:

— Эркей!

Эркей тура түжерде, ол карануйдан чыгара базып келди.

— Янып браадын ба?

— Эйе... Көрбөй турун ба?

— Мен үйдежип салайын ба?

— Ыраак эмес, незин үйдежетен?..

— Же городто жүреристе үйдежип ле туратан эдим — деп, Жолдош онон артпай, оныла коштой базып, айтты.

— Мында город эмес... Улус кижини жамап айдар. Жан. Эби жок ине — деп, Эркей төмөн көрүп, базыдын түргендеди, айтты.

— Андый да, андый да болбой кайтсын... — деп, Жолдош араай айтты. — Мен өскө улустый бийик үредүлү эмезим...

Эркей нени де сезип ийген ошкош. Ол керек десе ийиндерин кызынып ийди. Онон түрген бура согуп, Жолдоштын карануй өткүрө кажайып турган кунукчылду чырайы жаар бойынын чолмон ошкош чокту көстөриле жобош көрди. Жолдош кайдаар да туура көрүп алган, карануйда кырлардын бозорып турган баштарын аяктап турды. Эркей база бир эмеш унчукпай турала, онын пиджагынын өмүринен араай тартты.

— Же, сен ачынба, Жолдош. Мен улустын кобынаг уялып жадым. А сен, сен сүрекей жакшы кижини, Жолдош...

— Ол до айтканын жакшы...

— Же сен, чындап та, ачынбазан... Эрте мен кыстарла кожо кукуруза одоп барарым. Келерин бе?

— Жок. Мен тайга чыгарым. Койчыларга журт жазаар керек...

— Ачынбай турун ба?

— Жок...

— Андый болзо, жан. — Эркей карануйда күлүмзиренип ийеле, ары болуп жоголып калды. Жолдош онын көзинин ырысту суркураганын ла тиштеринин кажас эткенин көрүп калды.

Тенгериде тоозы жок жылдыстар мызылдажат. Анчадала ончо жылдыстардан жаан энир чолмон көгөлтирим жарыгын жерге төгүп турды.

КҮРЕНГДЕЙДИН ТҮЙМЕЕНИ

Жолдош ойто бурылып, клубты эбире соголо, алмарлардын кийниле, меести эдектей айлы жаар базып ийди. Мында шык карануй болды. Кайда да ыраак жокто, төзин жүк ле үч-төрт агашка чыгара салып койгон жаңы туранын жанында эки кижинин кимиректежи куучындашканы угулат. «Акыр, бу кемдер болоттон, таныш уулдар болор бо? Барып көрүп ийзе, кайдар?» — деп сананала, Жолдош тал-табыш жогынан анаар ууланды. Стаканын кырына шилдин шынырт эдип тийгени угулды. «Ээ, мынызы аракыдап отурган күлүктер турбай» — Жолдош тура түшти.

— Тинтүүл болордон айабас. Бар немени ырадып салыгар. Өзөктө коокойлор сезип ийген болгодый — деп, карагуйда Којочы унчукты.

— Улустан аш табылза, сен божойтон турун — деп, Чама аракыга чарчамыгып, эки-үч оос араай јөткүрип ийеле, тунгак үнденди.

Којочы араай «хе-хе-хе» деп каткырып ийсле, та нени де айтты. Јолдош жаңыс ла «Октый» деген сөсти јарт угуп калды. Ол чат алан кайкап, бир эмеш сананып турды. «Көрмөстөр та нени ле таап туру болбой? Уурдап алган аштарын сугарга турлары эмеш пе? — деп, Јолдош базыдын түргендедип, сананды. — Мыны эмди ле барып, парторганизациянын качызы Карчагага айдар керек...»

Је Карчага үйде јок эмтир. Покостордын өлөгин көрөргө барган деп, эжиктин ары жанынан уйкузыраган үн угулды. «Акыр, эмди кайдаар барар? — деп, Јолдош сананып турды. — Күрендей өбөгөн тайгадан түжүп келген ошкош эди. Ого барып айтса, кайдар?» Деремненин арал јаар јаказында турган Күрендейдин агаш айлынын оды јаан күйүп турды. Сары јалбыштын жаркыны эжиктин бажында јыртыктан, чобра јабынчынын ойыктарынан көрүнип турды. Тозын ошкош кичинек кызыл чедиргендер ышла кожо түнүктөн тегери өрө буркурап чыгат. Јолдош айылдын жанына јууктап келерде, айылдан калагы Күрендейдин өөркөгөндү үни угулды. «Калагы кижиле база кандый куучын болор... — деп, Јолдош чөкөгөндү сананала, колын жаңыды. — Жаңыскан кетежип көрзө, кайдар?» Јолдош чедендерди кууй базып, Чаманын айлынын арал јаар жанына једип барды. Ай эски. Эбире карануй болды. Је андый да болзо, анча-мынча ыраак јокто турган неменин сомы көрүнип турат. «Немени јажырза да, Чама арал јаар апарар, айдарда шак бу јолло барар — деп, Јолдош бойында мык сананды. — Менин Октый таайымды јамандап турала, бойын чакпыга түжер болорын ба, кулугур?» Ол жаңыс јерге энчигип туруп болбой, Чаманын айлын ыраагынан эки-үч катап эбире базып ийди. Кем-кем учурай бербезин, мында не базып јүрүн деп, сурап ийбезин деп, ол чочып турды. Учы-учында эш неме көрүнбесте, ойто ло Чаманын айлынан арал јаар ууланган јолго барала, чеденнин кийнинде јаткан куу јадыкка такталанып, тоозы јок јылдыстарлу серүүн тегерини ајыктап, санана берди. Јылу карануйга чөнгүп калала, јангыскан отуларда, санаазына јүзүн-базып немелер кирип турды: «Непин учун бир кезек улус ач болуп јат? Бу мындыј јакшы өйдө кижикоомой кылык кылынар ба? Айса мен ак-чек улуска тегин серенип турум эмежим бе?»

Јолдош карануйды кезе ајыктан, кулактары шынгыража бер-

генче тындалана берди. Не де угулбайт, не де көрүнбейт. Жаңыс
ла жолдың жаказында жаткан уй күч этире онтойло, киртилдеде
кепшене берди...

Жайгы түн кыска... Удабай күнчыгыш табынча жарып, жылдыс-
тар өчөмиктелип келди. «Же тегин жерге кетеген турбайым — деп
кимиренеле, Жолдош өрө турды. — Айса көрбөй калдым ба? Бу
керекти кемге де айтпаза, торт, кижини уятка түжер...»

Күрөңдей айлында жаанада салып койгон оттын жанында тап-
ту калагы куучынданат. Эңирде жаан тайганын кирүү суузын ке-
чип жадала, ады-бойыла сууга аккан, онон жүк арайдан чыккан.
Эмди өбөгөн кургадынып отурды. Онын кийими сууга өдүп, чек
шөлпийип, атрак азу сагалы да шыйпыйып калган эмтир. Ол, жүт
күндеги бийик тайга чылап, бастыра бойы буулап отурды. Байа
айлынын жанына тапылдада желдирип келеле, адынан түжүп,
арбанганча айлына кирип келерде, үйи кайкап сураган:

— А бу сен, адазы, сууга түшкөн бе? Бир де тамчы жааш түш-
песте, канайып бастыра бойун көк мөөн болуп калдың?

— Слерлер чилеп, оттын жанына тазалап, өзөктө, жылу айыл-
да отурган эмес. Жаман да болзо, өбөгөнниги Жаан тайганын суу-
зы агыза бербеди деп сүүн, мўргн.

— Жылкыларын кандый туру? — деп, Чонпур тешпес-мушпас
өрө туруп, отты жаанада салып, чөйгөндн отко азып, сурады. Кү-
рөңдей үлүш плащын илмекке илип койоло, оттын жанына таза-
лап, мойнын ичкери чөйип, унчукпай, үйин кезе ширтеп отурды.

— Бу көрмөс кижини таныбай туру ба? — деп, Чонпур ары-
бери буландап, эдер немезин таппай турды.

— Сеге кандый да малдар, животныйлар баалуу ба, айса алты-
жети бала азырап, кожо журтаган эш-нөкөринг баалуу ба? — деп,
Күрөңдей үйи жаар соок көрүп, бажы селендеп сурады.

— Бу мынаар неме атазын айдат?

— Сенде мее деп неме жок эмтир. Өзөк-буурыма соок өдүп
браат, өлөргө жеде бердим. Немецтин огынан өлбөөн бойым эме-
нимнин амаайынан өлөтөн эмтирим. О жайла, жайла!

— Чай изий берер, сакы — деп, Чонпур турундарды ичкери
жылдырып, айтты.

— Тош болуп тонуп калган кижини чай канайып жылыдар! —
деп, Күрөңдей чыдажып болбой, чичкечек үниле чынгырып ий-
ди. — Лакпага жүгүр!

— А лакпа бөктү эмей, канайып жүүлип отурун?..

— Продавец келиннин айлына бар. Совхозтын озочыл ишмек-
чилеринин бирүзи өлүп жат деп айт! Совет саду кижини түбекте
помыш жок артырар учуры жок. Килемкей болор учурлу.

— А сеге коот боло берген эмей — деп, Чонпур түлтүндөп
арбанып, үйден чыга берди.

Күрендей отко азу сагалын кургадып, оны тарпайта түзедип, күлүмзиренип отурды.

Күрендей бойы да, онын адазы, эмди тогузон јашка једе берген Самыр да, озодон бери малчы, анчы улус болгон. Совет јаннан озо адалу-уулду экү Кулја байдын малын кабырган. Самырды озодо јинт чагында бөкөзи коркушту кижип болгон дежет. Төрт-беш јашту эмдик малды чалмадайла, кол бажына саамдай тартып экелеле, эки кулагынан тудала, јерге јыга базып ијетен. Кунан койды сојоло, табылу отурып ажанза, талортозын јип салатан.

Кара-Кемнинг ичинде колхоз төзөлөрдө, Самыр уулыла кожо колхозко кирген. Уулы јылкылар кабырар, бойы торбоктор кабырар болгон. Ол өйлөрдөн лө бери Күрендей — јылкычы. Јаңыс ла төртөн бир јылдан ала төртөн төрт јылга јетире јууда болгон. Самыр өбөгөн эмди бош карыган, көс тө немеге јакшы јетпес, кулак та јетире укпас, эки колдыг баатыр ийде-күчи де астаган, је андый да болзо, ол эмди де канчын јинт уулдарды сынар колло бүктей тудуп ијер. Самыр өбөгөннинг колхозто атнерелү иштегени, онын јүрүмнине каткымчылу да, кунукчылду да учуралдар болгону керегинде бу јердин улузынын ортозында эмдиге ле јетире солун куучындар јүрет. Јуунын јылдарынан озо стахановец Самыр Кыпчаков Москвадагы Јуртхозяйственный выставкага барып јүргөн. Ол көп солун немелер көрүп, угуп келеле, жаңыс јердин улузына кажы ла энирде куучындап турар болгон. Анчадала Лениннинг Мавзолейине кирип јүргенин куучындаарын сүүйтен.

— Ленин башчыбыс Мавзолейде ле јадыры. Көрзөн, торт ло тирү кижидий. Уйуктап ла калгандый. Чырай-бажы ол ло бойы...

— База нени көрдигер, өрөкөн? — деп, улустыг бир-бирүзи сурайтан.

— А-а, өлбөгөн кижип алтын аяктаг аш ичетен деп кеп сөс бар, је мен өлбөй јүрүн нени ле көрдим. Бир мындый учурал болгон. Јердин алдына кирип, метро деп немеле мантадатан дешкен. Байа метрозына кирип ле барзам, јердин алды јаар түшкен текпиш, агып брааткан суу чылап, јылыжып јадатан неме эмтир. Јана болойын дезем, кийнимде нөкөрлөрим: «Ичкери, ичкери ле бас» дешкен. Көзимди јумала, не болзо, ол болзын дейле, калып ла ийбей кайттым. Ары-бери таралжып, анда бир эрезин буузынан тудундым. Текпиш мени јердин алдына түжүрип салды. О-о јайла. Карган тенекти канайдадын.

Је Самыр өбөгөн бу јоругында болгон бир кезек учуралдарды куучындаарын сүүбейтен. Өрөкөн Күнбадыш Сибирдинг крайкомынын качызын нөкөр Эйхени сүрекей мактайтан. Колымнан тудуп эзендешкен, мениле мал өскүрери керегинде ја-

рым частын туркунына куучындашты деп айдатан. Бир катап өрөкөн тайгадан түжүп келеле, деремнеде аракыдап турала, көөрөп кыйгырган:

— Элди-жонды баштаган Эйхеге эзендик болзын!

— Пойтык, контра сөс айтпагар, өбөгөн, — деп Учар ары-бери аыктанып, айткан.

— А бу контра дегенин неме атазы, уул? — деп, Самыр бай-дастанып, эки мыкынын тайанып, эки пудтын чойы ошкош өжүндеринин болчок балтырлары жылыжып сураган.

— Контра — ол албатынын өштүзи.

— Эйхе контра ба, уул?

Байа ла аймактан бир сүрүк тонду кижичи келеле, Эйхенин конторада портредин печке дөдөн чачып ийген. Контра ийт деген. Онын сүрн ак-жарыктын үстинде жок болзын деген.

— Эйт, ол жыдымар кайда? Мен сени ол ийтле кожо күллийле, ГПУ-га апарып берерим! — Самыр карбас эделе, Учардын жеги-нен ала койып, жыга тартып алган.

Бу ла өйдө оттын ол жанында отурган Бөднө өбөгөн кыйгырып чыккан:

— Акыр, акыр, Самыр! Жаман куданды былча тудуп ийдин. Онын айткан сөзи чын. Ол кижичи байа бистин айылга база кирип жүрген, бис Новойсибирде стахановецтердин жууны болордо, кожо картышкага соктырганыс, санаага кирет пе? Бат ол кижичи байа ол картышканы алала, Эйхе өбөгөнди ойо кезип салган.

Самыр Учарды божодып ийген. Онон эзириги там ла жаананган сайып улам-улам айдып турган: «Эйхе базылган туру. Эх, эх, жакшы ла кижичи турган эди!». Эки көзинин жажы төгүлүп, күнгү-реде эки-үч оос өксөп ыйлап ийеле, ол топпок ошкош жаан кирлү жүдругыла көзинин жажын арчып, таралжый-таралжый, айылдан чыга берген. Онон адына минеле, ачу-ачу кыйгырып, тайга өрө жана берген. Ол кыйгы та аракынын ачузы болгон, та акту жүректин оору-сызы болгон, кем билер оны.

Онон бир катап күскиде, Октябрьдын байрамы тушта, торжественный жуунда оны слер, стахановец кижичи, куучын айдыгар дешкен. Самыр өбөгөн алаатып, кызыл бөслө жаап койгон трибунанын жанына базып келеле, бөрүгүн уужап, бир кезек өйгө унчукпай турган. Онон чала тидинип болбой, баштаган:

— А-а, кха, же-е, бис эмди Советтнн жагында жакшы жадыс. Мыклай каанды ширеезинен тоолодып салганыс. — Ол база айдар немезин таппай турала: — Же, эмдиги кааныс Сталин өрөкөн эзендик болзын! — деп кенетийин кыйгырып ийген.

Залдан каткы, колчабыжу угулган. «Бу нени айдат?» — дежиңип, улус шымыранышкан. Жаңгыс ла аймактан байрам өткүрерге келген кижинин чырайы кугара берген.

Јууннын кийинде ол Самыр өбөгөнди конторага алдырып алала, коркушту адылган. Карагуй јерге сугуп саларым деп кезеткен. «Бичик билбес карагуй, карган кижн деп килеп турум» — деген. Учунда «Је, смотри, өбөгөн, тилинди тиште-нип ал» — деген. «Узун тил башка оролор» — деп айткан. Онон ло бери өрөкөн политика аайынча эрмек айтпас болуп калган. Јаан байрамдарда јыргал болгондо, јаңыс ла «ыр-ра-а, ыр-ра-а» деп кыйгырып отуратан...

Јуу-чактын өйи тушта өлөн-чөп једикпестен улам өрөкөннин торбокторы арыган. Јайлуга оморды канайып јетирер? Арал кечире узун кўр чирип, јемирили калган. Ээлјиндеп јүрген јилик јок торбоктор онон кечип болбос. Канайдар? Је Самыр өбөгөн узак сананбай, колхозтын јаандарынан болуш сурабай, јўске јуук торбокты бирден-бирден јўктенип, кечирип салган. Калганчы торбокты јўктенип алала, јемирик кўрле кечип браадарда, уйдын фермазынын кўрдин учына јелип келген заведующийн уй кижн мыны көрүп ийеле, ачу-корон алгырып, ары болуп мангада берген. Ол деремнеге једин келеле, Самыр өбөгөннин торбокторынын бирүзин айу јўктенип алала, Тоботойдын кўриненг кече берди деген.

Адазына көрө, онын уулы, Кўренгей, чек башка кылык-јанду кижн. Онын тыш та бүдүми адазынан башка. Орто сынду, андый шуурак, сырсақ бүдүмдү, кичинек, копшык чырайлу, коңжок тумчукту. Ого үзеери јууга јүрүн, канча јердег шыркалаткан, көп кан јылыйткан. Анан улам «нервный болуп калгам» дейтен. Адазындый бөкө эмес те болзо, Кўренгей тили чечен, омок, көөрөм, кожондоп то, кайлап та, топшуурлап та отурар кижн. Кезикте кейтир, көөрөор болзо, кеминен ажа да берер, чала бойын өрө көдүрип, мактанып та ийер. Јаан байрамдар тушта агаш кайырчактын түбинен армейский кийинин кодорып келетен. Ордендерин, медальдарын кийип, азу сагалын толгой тудуп ийетен...

Чонпур айылга кирип келеле, јеннинен јылтырууш шилди алып берерде, Кўренгей ичкери энчес эдип, Чонпурдын сөөл-дөрлү чодыр колынан окшоп ийди.

— Бу кумпатканы канайдат! — дейле, Чонпур јана болды. — Мынын јаланып турганын, көк јарамас. И-та-тай!

Кўренгей нени де айтпай, төрдө јакпак столдын үстинде турган тала аяакты ала койоло, шилдеги аракынын талортозын ого уруп ийди. Онон соогы јайылып, тижин тарсылдадып ийеле, аракыны чай чылап шөлүреде иче берди. Ичес-карыны изип, эди-каны јылый берерде, ол, тойо ажанып алган киске чилеп,

көзүн јумуп, сагалын сыймай тудуп, мыжылдап отурды. Онон бир көзүн ачып, Чонпур јаар сүмелү көрүп, наарылта айтты:

— Подружка, бу чайың кайтты?

— Акыр, акыр. Отко-сууга түже бердин! — деп, Чонпур арбанаачы болуп, араланып турды. — Кандый курушкангы айдадың, эмди чек жүөлөлө, алган эмегениңди таныбай отуруң ба?

— Бистинг үй кижн база јараш ла.

— Је, је, кейтибе ле.

— Јагыс ла сагыжы эмеш тутак кижн. — Күрендей эки көзүн алырайта соок көрүп ийди. — Культура деп неме че-ек јок!

— Акыр, мен байа бир орустан огурчын садып алгам. Јийтенг бе?

— Огурчын эмес, огурец — деп, Күрендей арбанды. — Бу он јыл Оймонго, јаржактардың ортозына јадала, орус тилге де үренип албаан. Бойының јүдеги не, јүдеги.

Је оттың јанында отурган үчинчи класста үренип турган содон кара башту уулчагы айтты:

— Адам да, энем де орус тил билбес, огурчын да, огурец те эмес, а огурцо дейтен. Средний родтың немези болор.

— Бу мениң содон башту уулым тың кижн болор, академик болор. Көрдннг бе, энези, орус тилди орустардан артык билип јат.

— Је! Уулың база бойың ошкош кей неме! — деп, Чонпур арбанды.

База бир эки чөчөйдн ичип ийеле, Күрендей там ла кейтип чыкты. Бойының билерин көргүзерге үйине чечеркеп, коркок сабарын кейде чычангадаып турды.

— Сен, Чонпур, башкаруың политиказын билеринг бе? Бистинг јаандарыс кем?

— Та, та — деп, Чонпур тумчугы өткүре шанкылдады. — Адазы көргөн оморды.

— Өскө ороондордо жүрүмди билеринг бе? Бу ла сениң көблү чөйгөнннг ошкош кап-кара чырайлу улус бар. Бөкөлөри коркуш. Адам ошкош баатырлар. — Күрендей бир эмеш унчукпай отурала, улу тынып, бажын јайкады. — Сенде кичине-ек те грамыта јок. Сениле кожо журтап јадала, кижн керекке кирер болбой? Үйингди үретпей туруң деп, бурулаар да улус табылар. Јүрүм кату. Сениле кожо төртөн јылга јуртайла, сени төрт буквага үредип албадым. Кандый бир бичикчи кижн алган болзом, эмди јаан иште турар эдим.

— Је, је, бичикчи улус сени ле таппай жүрү!

Күрендейдинг эзиринг јаанап отурды. Ол бирде үнни бийиктеди, бирде јабызадып, коркойо курып калган сабары кейде чычандап, азу сагалы тарпайдап, үйине тыгып куучындайт. Чонпур оны укпай, ирге јаар көрүп алала, нени де сананат.

— Мен кем? Сен билеринг бе, Чоңпур?

— Јүүлбе, јүүлбе, күүрүм.

— Мен Отечественный жуунунг геройы! Снайпер! Неместинг эки генералын жангыс окко тизе аткам. Ада-Төрөлүм учун алты жердег шыркалаткам. Менин тамырларымда аккан кан кандый кан, билеринг бе? — Күрөңдей арык мойнын чөйүн, кичинек сүүрү бажын булгай согуп, төжин ача тартты. — Менин канымда Ирбизектинг каны бар, менин угымда баатырдын угы бар.

— Мынын баатыр бүдүжин! Эмеш ле чыдалду кижин чертип ийзе, тоолоно берерин бодобос.

Күрөңдей үйининг сөзине кичинек те аяру этпеди.

— Менин жаан командирим — генерал кижин — шыркаладала, өлүп браадарда, менен үч четперт кан алала, ол кижиге урган. Өлүп брааткан генерал тирилип келген. «Сенин канын эмес болзо, өлөр эдим» — деген. А сен мында чортты эткен бе? Сен — контра, Совет жаннынг өштүзи!

— Эпем контра эмес! — деп, Октыш оттынг жаанынган тура жүгүрди. — Совет келин кижин! Оны партияга да аларга жараар!

— Бичик билбес немени бе?

— А Кучаны не партияга алган? База бичик билбес эмесен.

— Чындап та, не алган? — Күрөңдей бир эмеш санана берди. — Партияда левый уклон деп неме бу туру. — Онон улу тынып кошты. — Бу ыраак ла баратан уул эмтир. Ыраак! Партияда жаан иште турар болды ба?

Күрөңдейдинг эрмек-куучыны түгенбезин билип ийеле, Чоңпур айылдан чыгып, туразы жаар жүре берди. Удабай айылдан та кай, та кожон — санг башка табыш угулып турды.

* * *

Улустын жүрүмүн жылдан жылга там ла өскөрип жат. Анайда ок улустын кылык-жангы да табынча кубулып турат. Азийдагызына көрө, жүрүмдн улус эмди өскө кемжүлө кемжип жат. Улустын ортодо колбу да чек өскөрип, жангырып браат. Кижин кпжиге киленкей де боло берди. Эмдн жангыс ла хозяйственный јединдер учун эмес, је кажы ла кижин учун тартыжу өдүп жат. Кажы ла кижинин жангы өйднн кижизин, озочыл кижин эдип тазыктырып аларына тургуза өйдө жаан аяру эдип туру... Кара-Кемнинг улузы. Бу улус тоолу ла жылдардын туркунына кандый коркушту өскөргөн. Олордын жангыс ла јаткан јадыны, кийген кийими, ичкен курсагы өскөргөн эмес, је анайда ок олордын ич кебери, кылык-жангы өскөрип калган. Эркејдий, Карчагадый, Јолдоштый улусты жангы өйднн жангы улузы деп айдар керек. Олор жангыс ла бойынын боро кардына болуп иштеп турган эмес. Олордын ижинде улу амаду бар. Он-он беш жыл мынанг озо, колхозтордо жүрүм уур

тужында, бир кезек улустың жаң-кылыгы да башка болгон эмей. Андый ач, астамчы улус асты берейин, көпти алайын дейтен. Жүзүн-базын куурмакчыларга, «эпчилдерге» коот болотон эмей. Ол өйлөрдө кижн жөөжөнн канайып жөөп алган, кандый эп-аргала байыганы кемди де тың сонуркатпай турган. Андый улусты «эпчил», «өдүрим» улус дежетен. Жууның жылдарында ла жууның кийинниде једикпестү кату жылдарда, качан улустың көп сабазы аштап-суузап жүрерде, сайран, кийимниң јакшызын кийип, јыргалду жүрген улус база бар ла болгон эмей. Ол тушта колхозты Чамадый, Қојочыдый улус башкарып туратан учуралдар бар болгон. Кийими коомой, курсагы ач кижини кыйа көргилейтен. Шооткылап та жүретен. Је андый улус эки-јаңыс ла болгон. Колхозчылар да, колхозты башкарып турган улус та ат-нерелү иштер бүдүрген, ак-чек жүрүм жүрген. Улус эмди аргалу, јакшы да јаткан болзо, азийда ач улус ач ла бойы артып калды.

Онын да учун бүгүн Чама ла Қојочы, көрмөстөр чилеп, ары-бери элбендежип жүгүришкен. Қара керекке качан да болзо қараңууй түн болужып јат.

Ончо керектерин бүдүрип салала, Чама јаан јалбак маңдайының терин арчып, калың јуң төжөктің үстинде уур тынып јатты. Қалганчы өйлөрдө онын жүреги сайылар болгон. Баатыр күчи там ла кайылып брааткан. Азийда алтан-јетен килограмм таарды жүктенип алала, жүгүре беретен эди. Арыр деп неме билбейтен. Бүгүн десе он таар буудайды аралга жүк ле арайдан јетирбей кайтты. Ого үзеери Јолдош деп јыдымар ары-бери баскындап, кетеп турарда, меестинг эдегин кууй алып, јажынып барарга келишти. Кетезе де, күлүк оозын анкајта ачала, туруп калды. Эмди тинтигилеп көрзин! Хе-хе!

Јүрегин не де кадай сайып ийерде, Чама «ох!» деп онтойло, төжөктөн туруп келди. Түн қыска. Таң адып, јер текшилей јарып келеткен эмтир. «Бир Қојочы деп эдү тудунар-кабынар кижн болгон болзо кайдат — деп, Чама орыннаң буттарын салактадып, төжин сыймап, кородоп сананды. — Онын таарларын база тажыырга келишти. Тардак карын. Колы-будында јудрукча да балтыр јок. Мылјы торбок ошкош. Је көрмөстинг бажы сүрекеј јакшы иштеп јат. Эпчили сүрекеј кижн. Ол эмес болзо, астам алар јер тарыга берер эмей. Је ол до менен астамды база алып ла јат. Қојочының көмзөзи арбын. Керде-марда коомой өйлөр келзе, Қојочы неден де алдырбас. Эх, калак, кайран жылдар... — Чама жүрегиниң ооружының туткагы өдө берерде, ойто ло чалкойто јадып, өткөн өйлөрди эске алынып, терен санана берди. Экинчи кыпта уйуктап јаткан үйи ойғонып келеле, арај чыкты. Уйын саарга барган ошкош. — Јылдар... Не-немени јаба тудуп ийерге эптү өйлөр база болгон ло эди. Қайдан алдың,

кем берди деген сурак болбойтон. Эмди десе ончо јанынаг шинг-деп јадылар. Госконтрольдын немелери нени де јастыра көрбөс. Је олор до улус эмей, улус болгондо јастырып та ийбей. Чаманы олор канайып та болбос. Уч уйды үч кижиге үч башка бичидип салган. Бирүзин бойына, бирүзин эјезине, бирүзин черүдеги уулына. Анайда ок койлорды үлештирип салган. Чаманын колында бир де артык неме јок. Ончозы тоодо. Айдарда, токуналу ла јадар керек. Јинр курсак та, кийер кийим де бар. Артыгынча бар. Айылдын ичи јык ла эдип калган. Акчаны да Чама ас иштебей јат. Јалку деп оны кем де айтпас. Ол кандый ла ишти эдер. Өскө улустын күчи јетпес те ишти эдер. Јагыс ла ол иш учун көп төлөзин. Јалы ас ишти тenekтер эткей. Чама тenek эмес. Јок. Чама тартса да, јара тартып алар... Акыр, турар ой јеткен эмес пе? Серемји болгой, калак».

Чама орыннаг туруп, түрген-түкей кийинеле, тонын јабынып, јебечен чыгып барды. Деремненин үй улустары уйларын саап, одорго айдап турган эмтир. Күн чарчап тийип ийди. Чама айлына барала, чайлап алала, айылдын эпши јанында отурган үйи јаар сок јагыс јаан көзиле суракту көрди. Үйинин арып-чылап, ал-санаага түжүп калган чырайы оны эмеш чочыдып ийди. Је Чама нени де сурабай, јагыс ла суракту көрүп отурды.

— Милиция келген... — деп, Јагар чөйбөк, шуурак јүзин алаканыла јаба тудуп айтты.

— Је ого незин санааркап отурунг? Келгей ле, кайдалык.

— Октый-эшти тинтирге барган дежет...

— А-а, је-је.

— Биске келзе, не болор? — Јагар өбөөни јаар кунукчылду көрди. — Неге јетпей турум деп айдар?

— Қалактаба — деп, Чама унчукты. Онон бир эмеш сананып отурала, сурады: — Баш кайырчактын түлкүүрин бери бер. Кем билер...

Јагар кайдан да койнынаг түлкүүрди шынгырт этире чыгара тартып, очок ажыра өбөөнине чачып ийди. Чама јаан алаканыла түлкүүрди ууштай тудуп, үйи јаар соок көрөлө, чыга берди. Эжиктин бажынаг чалып турган күннин жаркынынаг өчөмиктеле берген чоктор јаар көрүп алала, Јагар кыймык јок отурды. «Қачан ла таныш эмес улустын куучыны угулып келбегей — деп, ол күүн-күч јок санапат. — Қачан бир түней ле туткулап алар». Азыйда, јуунын-чактын кату өйлөринде, Чама нени-нени эптеп ийгенде, ол сүүнип туратан. Ончо улус аштап јат, а бис десе тойу-ток јадыбыс деп өбөгөннин эпчилеле оморкоп сананатан. Кандый бир немени келиштирип ийерге бойы да болужып туратан. Јагыс ла Чаманын ойинен өткүре јалтанбазы, ачыназы оны каранга чочыдып јүретен. Оны тудуп түрмелеп салза,

не болорым деп коркыйтан. Качан колхозто, оной совхозто жүрүм жарана берерде, акту күчиле де иштеген улус аргалу жада берерде, Жаңар бу «жаман» керектеринди таштап сал деп, Чаманы канча-канча катап жайнаган. Же Чама ол жаар жагыс ла соок көрүп салатан.

— Бүгүн жүрүм жакшы. Эртең ол кандый болор? Кем билер? — дейтен. — Жуу-чак та болордон айабас. Бу Американ атомнаң бомба жүктенип алган отуры. Оны үстинге күч берип ийзе, канайдарың? Газет кычырар, рајыба угар керек.

— Тү-үк! Оның келип түшсе, чорт то артпас. Чобра айлын жалбырт ла эдип калар — деп, Жаңар арбанатан. — Коокымайтып ла туруң, та не ле болбогой, анайып турала, кооктың жерине жүре бердин, күрүм.

Шак мынаң улам Жаңар сүре ле ширтилдеп жүретен. Же көп немелерди ол жетире билбейтен. Ого үзеери аайлап та болбойтон. Акчаны, ончо немени Чама жагыс ла бойы башкаратан. Олорды кайдаң алып турганын жетире айтпайтан. Иштеп алгам дейтен. Сениң жерегин жок деп кизирт эдетен. Же жажырып болбос неме болзо, керектин жартын айдатан.

Чама кызыл тыт агаштаң чыңдыйлап эткен жаан ла жылу туразына кирип барала, эжигин ич жанынан күрчектеп ийди. Бойы база ла жүреги чым эдерде, чырайы кугарып, база бир алтам эдеринен коркып, жүрегинин согулыжын тындап, анча-мынча турды. «Кожочы деп ийттин кереги ине. Өөдөй шилемирди сени. Уур таарларды жагыскаң тажыырга келишкен — деп, ол база ла кордоп сананды. — Ого үзеери Тектейдин эдүзи алдыма база туура тура бербей кайтты... Не керек ийтке? Учардыг кызынын кийининен жүгүрүп туру дешкен... Хе, акыр ла болзын... Канадыңды сый тудар болорым ба?» — Чама уур тынып, төрдөги кыпка кирип барала, толукта турган жаан агаш кайырчактын жанына тура түшти. Кайырчактын үстинде катай-тетей жаткан уур чемодандарды көдүреринен жалтанып, жүрегинин согулыжын тындай берди. «Качан да арыырын билбес бөккө, омок жүрек кайтты не? — деп, бойында сананды. — Уйдап жүрген болорым ба? Жылдар, жылдар...» — ол терлей берген тас бажын шилтекширеп калган жаан алаканыла сыймады. Колынын арсак тамырлары, бөлинишип турар жоон балтырлары аыктады. Бу жүдруктаң азыйда ончо уулдар каранга коркыгылап жүретенин эске алынды. Же эмди оной кем де коркыбай жат. Керек десе Жолдош деп күчүк те коркыбай жат. Чаманын маңдайынын сөөктөри тыгыскып, чыткыдында каннын согулганы торт ло тирсилдеп турды. Чама араай энчейип, чемоданды, кабайда жаш баланы көдүргөн чилеп, чебер көдүрүп, туура салды. Оной экинчизин, үчинчизин туура араай жайладып салды. Қалың, жымжак кебис-

тин үстине тизеленип отурып, түлкүүрди сугала, толгоп ийерде, кайырчак жыңырада кожондоп, ачыла берди. Катай-катай салып койгон калын бөстөрдин, торко отрезтердин, кийимдердин алдынан, кайырчактын толугынан түүй буулап койгон эски чамчанын жеңин чыгарып келеле, ненин де учун чала тырлажа берген колыла оны озо баштап тыш жанынан сыймап көрди. Эди-каны, бастыра бойы кандый да эрке жымырай берди. Ол керек десе көзүн де жумуп ийди. Төртөн жети жылда, акча солыыр реформа болор тушта, ол арбынду акча апарганын эске алынды. Торт ло жарым таар акча болгон эмей. Эмдиги жаңы акча жуунакта, тоозы да көбү эмес. Алып та жүрөргө эптү. Же бу ла акчада жаан ижемжи жок. Чаазын эмес, жөөжө болгон болзо, ижемжилү болор эди. Чама ары-бери аяктанала, көзноктин штораларын шык туй тартып ийеле, түүп салган жеңди чече тартты. Жеңинен чыт этире тулкулайла, таңып салган жүстер, бежендер, жирме бештер, ондор, бештер чыкты. Кажы ла түрүдө канча салковой болгону Чама жакшы билер. Онын учун ол жуукта жаңы салылган, ылгалып таңылбаган чаазындарды башка-башка салып, таңып, тулкулап салган чаазындарды ойто ло жеңге салала, түүй тартып ийди. Онон түүнчекти үч литрдин тала банказына сугала, оны жыре этире бөктөйлө, полдын алдына түшти. Кичинек күрекле кургак күбүр жерди теренжиде казалала, ол банканы калын ватный штаннын сырканчагына сугала, көмүп салды... Онон потпойлодон чыгып клеедерде, жүреги база ла серт эдип калды. Керек десе көзи де карануйлай берди. Санаазында кайдаар да карануй жер жаар түжүп брааткандый билдирди. Онын бастыра бойы сооп, чыткыттары терлей берди. «Мынайып ла жүрөле, божоп калзам, бу жөөжө кемге керек? Кем меге быян айдар? — деп, Чама эмеш ондонып келеле, ачуурканып сананды. — Мен неге албаданып жүргөм?..» Же потпойлодон чыгып келеле, онын темир тегеликтү уур бүркүзүн жаап салала, бойын токунадып сананды: «Алдырбас, алдырбас. Чама эмди де узак жүрөт. Түндө бийинен өткүрө албаданып ийгем, шак онон боло берген болбой...» Чама чала бөкчөк белин араай түзедип, бир эмеш тыштагып алар деп, чечинбей де, орынга чыгып, жада берди.

Бүгүн Чама ненин де учун өткөн өйлөр керегинде санаалардан айрылып болбой турды. Туку качан өдүп калган керектер, өлүп калган улустар да санаазына кирип келет. Кажы өйдөгү бери, кажы күннен ала эки жүрүм жүрүн, эки жүстү болуп келгенин ол база эске алынат. «Эйе, эйе, мен эки жүстү, эки жүрүмдү кижжи — деп, Чама, керектин жартына чыгарга турган чылап, онын ичинде отурган эки кичинек кижичек согуш баштаарга турган чылап, бойын ба айса оларды ба токунадарга чырмайып, сананды. — Менин ончо албатыга иле көргүзүп турган жүзим —

иштеңкей, ак-чек, неден де јана болбос кижининг јүзи, ончо улустаң жажырып жүрген жүзим — ач, куурмакчы, «эпчил», уурчы кижининг јүзи. Менин экинчи жүзимди улустың көп сабазы көрүп болбой јат. Је сезип, серенип турган улус база бар. Менин ичимде де эки кичинек кижичек бар. Кажызы ла бойының кереги учун туружып јат. Бир кижичек ак-чек иштенип, албаты ортозында јакшы не жүрбес деп ајдат. Экинчи кижичек дезе оны электеп, каткырат: «Эйе, эйе, ак-чек жүрүп көр. Ичиге јиир курсагың јок, ийинге кийер кийимпң јок база береринг. Хе-хе». Шак ла бу экинчи кичинек кижичек баштапкы кижичекти јенип салган, оны кирлү, кара будыла балбара базып алган. Баштапкы кижичек кезикте түймеерге ченежет. Је ананг не де болбойт. Ненинг учун дезе ондо ийде јок. Бүгүн баштапкы кижичек түймеен көдүрип, үнин бийиктедип түрды.

«Акыр, бу чындап ла неден башталган эди? — Чама мандайын чырчыйтып, санана берди. — Э-э, јаан ла эмес немеден улам... Бир кайырчак буудайдан улам. Ол кайырчакты алмарга апарбай, айлыма апарып уруп алгам. Идиргеннен тартып турган аш көп, чотоп турган кижиге јок. Бир кайырчак билдиртпестен өдө бергенде, экинчи кайырчак өтпөс кайткан? Бу керек жууданг озо болгон эди». Ол тушта Чама јнит уул болгон. Чаманын андый «эпчил» колы јенил болгонын жолхозтын алмарының кладовщиғи Семетей сезип ийген. Ол бир кезек ойго уул бу керектинг марын алзын деп унчукпай жүрген. Је ой келиже берерде, оның кејириненг кезе тудуп алган эмей. Бир күн Чама идиргеннен калганчы кайырчак ашты тартып келерде, Семетей ашты бескелеп божойло, ол јаар көрбөй лө, айткан:

— Сен, уул, айла энгирде бистинг айылга кирип ий. Бойдон кижиге энгирде база нени эдейин деп...

— А таай кижининг айлына кирип те ийбей, ха-ха! — дейле, ол журтты төмөн мантада берген.

Энгирде оны Семетей јаан сүүнчи јок уткыган. Уйи печкеде турган јаан кара көбөштөң семис этти чыгарала, јарым шил аракыдан тургузып береле, жүре берген. Бир көбөйдөң ичип ийеле, Семетей оның көзине чике көрүп, араай сураган:

— Эки кайырчак ашты кайда суктын, уул?

— Ка-кандый ашты? — Чама бажынанг ала будына јетире бастыра бойы соой берген.

— Ойдык јалангың буудайын...

— Көк төгүн, коп...

— Чадырында төрдинг бажында турган кайырчагыңды ачала, бор-ботко немелерди туура јайладып ийзе, не болор?

Чама ол тушта нени де удурга айдып болбогон. Јангыс ла чырайы тостый кугарып, ненин де учун алтыгы эрди тыртаң-тыр-

тан эдип, өрө туруп келген. Түрме деп немеге киргеним бу туру деп санапган. Же онын куды чыга бергенин көрүп ийеле, токуназын деп, Семетей мендеп айткан:

— Отур, отур, уул. Таайың сеге жаман болзын деп санапбай жат. Карын, сени жеткерден айрып аларга отурым. Жаман санапган болзом, милицияны туку качан алдырып келер эдим.

«Базынып отурганын — деп, Чама Семетей жаар казыр көргөн. — Барза, бир барыш, бу ийтти мында ла жыга чаап салза кайдар?»

Ол столдын үстинде жаткан эт кезетен жаан бычакты аларга карбас эдерде, Семетей онын карызынан чыт ала койоло, толгой тударда, Чама багырып ийеле, бычакты ычкынып ийген. Бу отурган кичинек, шуурак кижинин сабарлары темир капкыштый бек болгонын Чама кайдаг билзин.

— Тенеербе, тенеербе, Чама, отур — деп, Семетей тыныжы жаанап айткан. — Ол аш керегинде менен өскө кем де билбес. Чындап та, бу сен кандый соксоо кижжи?

Чама эмештен токунап, үчинчи чөөчөйдүн кийнинде керек десе күлүмзиренип ийген.

— Сенде ченемел жок эмтир. Кижжи андый немени мынайда этпей жүрөтөн. Керекке киреринг. Ол ашты бүгүн түнде кандый бир кижжи билбес жерге апарала, сугуп сал. Удабас колхоз аш үлежер. Трудкүнге аш аларын. Ол тушта жажырып салган ажынды экелеле, иштеп алган ажыга кожуп ал. Сени кем де тудуп болбос. Билдин бе? Мынаг ары неменин учы-түбин шүүп, кандый жеткер болгодыйын озолодо чотоп алар керек. Сен жинт, жалтанбас. Айдарда, алып тудары сенде болзын, айдып берери менде болзын.

Таадыра калай берген Чама жанарга столдон турарда, Семетей оны эжикке жетире үйдежип айткан:

— Эки колдын күчиле ак-чек жүрерге сүрекей күч. Оны ундыба, уул... Анайда ок менен кычыру жоктон менин айлыма кирбей жүр. Карын колхозтын жуундарында мени сөгүп тур, мен сени база сөгүп турайын. Же ачыныш жоктон болзын. Жаңыс ла улус Чама ла Семетей көрүшпей турган деп сананзын. Маскировка. Удабас бир жылбүлү неме эдерис, уул. Жаңыс ла тилинди кезе тиштенип ал. Мотри... Менин колым жок жерден чыга конуп келер...

Эйе, бу өйдөг башталган...»

Эжикти кем де токулдатты. Чама чочыганына атпас эдип, тура жүгүрдү.

— Кем анда? — деп, ол тыркырууш үниле сурады.

— Ач! Бөктөнүп алала, жаткан немези не! — үйинин үни эжиктин ары жанынан угулды.

— Түүк, эжикти күрчектейле, ундып салган турбайым. — Чама эжикти ачып ийди. — Не алгырып туруң?!

НӨКӨР

— Байа келген немелер кайдаар баады?

— Октый-эшти тинтийле, нени де таппаган. Шылучы кижини конторада бош ло уйалып калган отуры. «Акту кижининг айлын коскорып кайттым деер» — дийт. Којочы онын јанында айланы-жып турган эди — деп, Јаңар араайын айтты.

— Андый ба... Је Којочы керекти эптеп койор болбой...

— Эптегилеп турала, эптү јер дөөн элес эткилей бердинг.

— Ырымдаба! — деп, Чама көзи чагылып, кизирт этти. — Ырымдаба! Сендий белгечилерди, ырымчыларды көп лө көрүп жүргөм. Көп неме билер кам келген дешкен. Барып, јарын өртө-дип көрзөг. Нени айдар эмеш?

Чама бир эмештен токунап, ојто ло орынга такталанып, үйн јаар соок көрүп, унчукты:

— Је, не турун? Айылга барып, казан ас. Маат јок бери келер...

Чама нени де сананып отурала, мендештү кийине берди. «Бу ак-јарыктын үстинде не болуп јат? Базып көрзө, кайдар? Конторага барала, эмеш чалчып ийбес пе? Меге серенип турган улус бар. Айлымды барып тинтигер, акту-каралуумды јартагар деп јарбынбас па? Айса унчукпай ла отурза торт по? Көрмөстөрдн тегин јерге не түймедер? Тинтү болзо, ол мак беди? Тегин јерге тинтибес эмей дежер»...

Чама конторага кирип келзе, мында улус толуп калган эмтир. Шылучы кижини база мында болуптыр. Ол Қарчагала кожо нени де куучындажып отурды. «Серемјинди јетирип отурын ба, јыдымар, — деп, Чама күлүмзиренип, ончо улусла јакшылажып сананды. — Јетир, јетир. Түней ле Чаманы тудуп болбозын. Чама качан согулта болорын сақыбас, ол согултаны бойы озо эдер». Ол улустын ортозыла өдө базып, шылучынын ла Қарчаганын одожына тура түшти:

— Нөкөр парторг, менин слерге айдайын деген сөзим бар.

— Менде, Чама, эм тура бош јок. Айла... Мен озо бу кижиле куучындажып ийейин.

— Мен бойымнын сөзимди слер экүге айдайын деп турум. Санаамда айдайын ла деген немем бар, уулдар. Мен ак-чек кижини, кара колхозчы. Мыны сен, Қарчага, бойың да билерин не?

— Шылучы ла меге бе?! — Қарчага ол јаар кайкаганду көрди: бу Чама та нени ле табарга тура болбогой? — Је андый болзо, менин кабинетиме кирип ийели...

Кабинетке кирип келеле, Чама бирде шылучы уул јаар, бирде Қарчага јаар кемзингендү көрүп баштады:

— Мени аш уурдады деп серенип турган улус бар. Онын учун

кандый да серемји јок болзын, кара көлөткө түшпезин деп, слер экүни барып, менин айлымды тинтигер деп сурап турум. — Чама јаан бажын бөкөйтүп, улу тынды. Айтпайын деген сөстөрүн айдып ийгенин бойы да билбей калды. Куйка бажы чала соой түшти. «Калак, ажа коно бердим бе?»

Онын кылык-јаңын билбес кижини оны ондоп болбос. Бу, чындап ла, копко кирип, сүрн базылып жүргөн кижини эмтир деп бодоор.

— Слердин сурагаарды бүдүрер аргам јок — деп, јакпак сынду, сыкык көстү шылучу уул ак погондоры јалтыражып турган јарындарын түзедип, кителинин үстиги топчызын чечип, айтты. — Андый полномочие менде јок, нөкөр. Тинтү этсин деп прокурор бичик бербеди. Законды бузар учурум јок. Је ак-чек кижини болзо, коптон не коркор, не санааркаар?

— А бу Октыйдын айлын канайып тинтип ийдесер? — Чама эш неме билбеечи кижини болуп, араланып айтты.

Чаманын алаатып калган чырайын ла онын кичинек те буру јок сыңар көзин ајктап: «Бу сүме билбес, ак-чек кижини болбой кайтсын — деп, шылучу уул бойында сананды. — Онын бу јамаң коптон улам сүрдесер де јолду. Законды да јетире билбес эмтир».

— Ол кижини тинтизин деп, прокурор аңылу бичик берген... — деп, шылучу уул бир эмеш сананып отурала, јартады.

— Мен совхозтын оробочийи. Эки колымнын күчиле азыранып јадым. Шак бу эки колымнын! — Чама ишке шилтекширеп, тамырлары кырлайыжып калган колдорын шылучу уулга көргүсти. — Бу эки кол кандый иш этпеди деер? Бу эки колымнын күчиле мен тойу-ток, јеткилдү јадым. Ас ла болзо айына јүс салкойдон иштеп алады. Ол килемјин учун совет јанга баш болзын...

«База ла баштай берди — деп, Қарчага Чаманын куучынын угуп, сананды. — Сүмелү ле кижини. Ончо немени ажындыра көрүп јат».

— Мен аракы ичпес, таңкы тартпас, кыракы кижини эдим — деп, Чама көөрөп, бойын шылучу уулга эн јакшы јанынан көргүзерге чырмайып турды. — Онын учун јөөгөн јөөжөм дө бар, ичер ажым да бар. Мынан улам меге жүйүнип, менин колымда немени јаан көрүп јадылар. Мен, бир кезек немелер чилеп, аракыдабай јадым, акчамды үребей-чачпай јадым, айлымда јалкуурып отурбай јадым. Менин ак-чек жүрүмим көп улуска јарабай јат. Онын учун озор коптон јадылар. Бу неге јараар неме? Шаконон улам слерди барып көригер деп сурап турганым ол болор. Айлын тинтизе, кижини сүүнер бе? Мен эрик јокто айдып јадым. — Чаманын үни керек дезе тыркырай да берди.

«Артист дезе артист, бу мыны самодеятельностьтын кружогына кир деп айдар керек — деп, Қарчага күлүмзиренип, сананды. — Жүрүмде јакшы ойноп јат, је сценага чыкса, кайтпагай».

— Слер токунагар, былар. Андый коп эрмекке аяру этпегер — деп, шылучы уул Чаманы токунадып турды. Онон Карчага жаар көрүп айтты: — Слер, нөкөр парторг, бу керекти аярып көригер. Ак-чек кижини жабарлап, коптоп турган улусты кату каруузына тургузатан статья бар.

— Көрөрис, көрөрис. Бис те сокор эмезис — деп, Карчага шылучы жаар кылчайып, унчукты.

— Андый, андый... Карчага Жыманыч, — деп, Чама мендеп айтты. — Мен слерге иженип жадым. Слер мени жамандаарга бербезигер. Бу аңылу жакылталу кижини барбас болзо, слер де барып көрзөгөр. Албаты-жон бойынын сөзин айтсын.

«Кижини бойынан тенек деп бодойт не? Анайып ла уурдап алган немезини жайа салып алала, Чама тинтү келерини сакыйтан туру. Ончозын шык сугуп койгон болбой кайтсын. Онын учун тынып жат. Же, акыр, кулугур. Болуш сурап турган болзон, болушты алар болбойын» — деп, Карчага нени де айтпай, Чаманы аякыктап отурды. Онын кадалгак, күрөңзимек көстөрине удур көрүп болбой, Чама туура көрди. Карчага онын санаазын ончозын кычырып, онын сүмезин билип отургандый болды. «Сенин эки көзинги ойо сайып койотон аргалу болзом, кандый макалу болбос эди — деп, Чама казырланып турганын жүк арайдан жажырып сананды. — Кызаланду ой келзе, менен буру сураба, Тообостун эдүзи». Чама кородогонина чыдажып болбой, тиште-рин кыжырт этире чайнанып ийди.

— Тижеер оорып туру ба, былар? — деп, шылучы уул Чаманын бүрүнкийлей берген чырайын аякыктап, килегендү сурады.

— Эйе, туку качаннан бери оорып келди... — деп айдала, Чама кабинеттен чыга берди.

— Тижини эмес, өскө жери оорып турган болбой — деп, Карчага күлүмзиренди.

Шылучы уул Карчагага суракту көрди. Же ол нени де айтпады.

Күн бийиктеген сайын конторада улус астап турды. Ферманын управляющийин конторага кирип келди. Ол бош арып-чылап, көстөри онкойып, койу кара сагалы туй өзүп калган эмтир. Столго отуруп, кем де жаар көрбөй, айтты:

— Турлулардан келдим...

Онон карманынан портсигарын чыгарып, таңкылай берди.

* * *

Кече эңирден ала бу, чындап та, сан башка түймеендү күн болды. Октый бир ле коноло, тайгадан учуртып түшти. Ол адын жырс камчылап, деремнени өрө-төмөн учуртып, көрүнгөн ле кижининг жанына адын токтодып, коркушту үниле сурап турды:

— Кам кайда? Ырымчы-белгечи кам келген дежет, ол кайда?

— Көрбөдм.

— Укпадым.

— Кече энирде Бокту-эште отурбайты.

— Та, анда жок. Атана берген кижги болбой — деп, јолуккан улус каруу берип турды.

Октый деремнени керип, камды кайдан да таппады. Та атана берген, та јажынып калган. Айбычынын айдыжыла болзо, атана берген болгодый. Је Јайбагнын айдыжыла болзо, јажынып калган ошкош. Октый — аар-калап! Камды табала, мойнын кайра толгойтом деп кекенип јүрү деп угала, Карчага капшай ла ого јолугарга мендеди: өктөм тагмазы, чындап та, коомой керек эдип салгай.

Октый камды бедреп чөкөйлө, айлында кара ла јер болуп калган отурды. Керек дезе Карчага јаар кылчас та эдип көрбөди. Акту ла јерге јүзине түкүртип алганда, ачузына база канайып чыдашсын. Октыйдын энези база унчукпайт. Эки бойы санааларын эрмек јоктон ло билижип отурган болгодый. Октый столго чаканактанып, јаагын тайанып алган отурды. Онын алдында туку качан сооп калган чайлу аяк турды. Октыйдын энези чай уруп, көлөткө чилеп, тал-табыш јок кыймыктанып, араай унчукты:

— Карчага, столго отурып, чай ич...

— Койлорын кандый туру?.. — деп, Карчага, бу тинтишле колбулу јескимчилү керекте ол бойы бурулу болгон чылап, эпјоксынып сурады.

— Кем јок — деп, Октый туура көрүп унчукты.

«Эмди ак-јарыктын үстинде ончо ло улуска ачынып отурган болбой кайтсын — деп, Карчага бойында сананды. — Уулдын санаа-күүнин кодүрер керек, је јангыс ла куучынды неден баштаар?» Туранын ичинде јангы ла ачып келген чегеннин, јангы быжырган калаштын јыды јытанат. Турада ару, тымык. Стенелер ак, көзнөктин көжөгөлөри сүттнй ак. Мындый турада амырап отураарга кандый јакшы. Је јангыс ла эрмек айтпай отураарга чылазынду.

— Бистин айылды келип тинтигилеп јүрди... — деп, Октыйдын энези, Јамачы, кунукчылду унчукты. — Јибести бис јип ийетен эмейис.

— Је, је, болор, эне. Незин комудап отураар!.. — деп, Октый кыјырантып айтты.

— Чын ла эби јок неме болуп калды — Карчага төмөн көрди. — Бир кезек улустын тенегин кижги канайдар? Эш кереги јок белгеге, јарынга бүткүлеп јат.

— Керек јарынчыда, белгечиде эмес, кижги кижиге бүтпей

турганында, кижини кижн кирези бодобой турганында — деп, Октый унчукты. — Бир бүдүрилген ат жүс бүдүрилер эмес, бир жастырган кижн жүс жастыраp эмес.

— Онызы чын, Октый. Бис, байла, коомой иштеп жадыс. Онын учун улус эш кереги жок жүзүн-базын немелерге бүдүп жат. Ол ишлемирдиг камы та кайдан табылып келди болбогой? Оны бу ла ары-бери сыймуга жүрүп туратан үй улус таап ийген ошкош...

Эмеш токунай берген Октый ойто ачынып, кородоп чыкты. Онын чырайы кызарып; мойнынын көк тамырлары кырлайы-жып келди:

— Ол жыдымар тагма, байла, бир тушта меге жолугар! Мен оны тундура «белгелсбезем», болзын! Көрзөн. Уйалбастын ырымчызын! «Айлынды азыйда түрмеге отурган кижн тоногон эмтир». Андый кижн жагыс мен турум! Сүмелү! Кемге тын серенип жадын, оны ла тут деп тукурып ийген. Бокту бойы да борокара санаалу неме эмей. Онын кайын энези Жинжилей канча жылдын туркунына активист болуп кедендеди. Онон көрүп турар болзо, качып жүрген карындажыла экү казы-картала ойногон кижн болуптыр ине... Хе-хе!

Бу ла өйдө эжик араай чыкырт эдип, Күрендей өбөгөнниг тарпак азу сагалду, кичинек сүүрү бажы көрүнүп келди.

— Киригер, киригер, жестебис, — деп, Октый айтты.

Күрендей өбөгөн кирип келеле, чай ичеринен мойноп ийди.

— Сууны кижн канказына ичер? Тайгага чыгып, койон-сайан, тооргы-сааргы адып јнир керек.

Карчага бир эмеш унчукпай отурала, Октыйды сөстөп лө үредип турган аайлу баштады:

— Камды оны јаан болзо бир-эки катап јудруктап алгайын. Је онон сеге не туза болор? Сен оны согуп ийзен, улус ого там болужар. Онон учурал болуп, оорый берзен, кам кармаган деп айдар. Јок, оны јудрукла согор эмес, оны сөслө јенер керек. Онын сөзине бүтпес эдип улусты үредип салар керек. Онын бойын да уйалта айдып салар керек — деп, Карчага айтты. — Кижн кайкаар, кижининг каткызы келер неме. Јирменчи чак, јерди эбире космический керептер учуп јат. Кибернетиканын, электронно-вычислительный машиналардын өйн. Кажы ла айылда радио, газет, клубта сүре ле кино, лекция. Олордын ортозында туку јебрен чактын камы. Бу не, уулдар? Ого үзеери ол Көмүрлүден келген Јебеченовтын тоомјызы јаан кижн дежет. Бистиг јердинг эмеендери оны торт ло кудај эткилеп алган. Байа Айбычы ла Јайбан эдектерининг алдына та нени де јажыргылап алала, Бокту айлына киргилеп јаткан.

— Чын ээлү кам болзо, оныла урушпас керек — деп, Јамачы Карчаганын сөстөрин јаратпай, айтты. — Ол јип салар.

— Көрдинг бе? — Октый энези јаар бажын кекпди. — Мындый улусты канайып үредип аларын?

— Јенгебисти бүгүнгү учурал үредип болбогон болзо, оны бачым үредип алары күч ле болотон эмтир — деп, Карчага төмөн көрүп, унчукты. Јамачы бойы да эпјоксына берди ошкош. Ол ары-бери буландап көрөлө, тым отура берди.

— Олор ончозы төгүнчилер — деп, Октый кыјырангып унчукты. — Чын ла неме билетен күлүк болгон болзо, Боктунын айлын кем тоногон, алган немезин кайдаар салган, ончозын айдып, көргүзип берер эди.

— Мен база шак анайда сананып турум — деп, Күреңдей чичкечек мойнын ичкери чөйп, коркок сабарын өрө көдүрүп айтты. — Бу жүрүмимде мен жүзүн-базын камдарды, жарынчыларды, жарлыкчыларды база көп лө көргөм. Олор кижини кармап, јип ийетен дейтени — ол көк лө төгүн эрмек. Акыр, мен слерге бир учурал керегинде куучындап берейин. Ол тушта мен омок-јимек, јипт уул болгом. Бойдон. Бир күп таайымнын айлына келеле, опчобой чеден тудуштым. Арыганым, чылаганым коркуш. Таайым-эшке кирип келзем, аракы азып койгон эмтир. Айылдын эр јанында туйук кара сагалду, тапту калагы кижин отурды. Јакшы суразам, каруу бербеди. Та кулагы јетире укпас кижин, та чүмеркеп отурган кижин. Ајару этпедим. Је анча-мынча ой өткөн кийинде меге чалчый бербезин бе.

— Бу јыдымар таңма кем эди? — дийт. — Јакшы не сурабайдын?

— А јакшы сураарымда, бойоор унчукпадаар ине — дедим.

— Эйт, төгүн неме айтпа, ийт! — деп, кара сагалы барбаңдап чыкты. — Мен үстимде турган Улген кудайымнын үнин, алтыгы ороондо адај Эрликтин үнин угуп турарымда, алдымда отурган сенин үнинди канайып укпайтам?!

— Кургајакка туй бүдүп калган кулагыла кудайдын үнин уктым деп канайып айдат не?! — дедим.

Айылдын эпши јанында отурган эмегендер, јыландар чылап, шыркыражып чыкты:

— Унчукпа!..

— Ш-ш, кудай!

— Тилин тарт! Ол јаан кам...

Кам мыны угала, там көкип чыкты:

— Мен сени јирип, кара јерге көмөрим! — деп кыйгырала, тунүрин ала койып, эки-үч катап согуп ийди. Ачынганымды не деп айдар! Керек дезе коркыырын да ундып салдым. Тура жүгүреле, камнын колынан тунүрди ушта тартала, јелбер кара кабагына јырс ла берип ийдим. Кам чалкойто барып түшти. Согор деп бодобогон болгодый. Онон тунүрди ачык эжигишен чыгара

мергедеп ийдим. Түнгүр төгди төмөн тоолоно берди. Айылда улус коркыгандарына оосторын ачала, отурып калдылар, мен адыма мине соголо, маңтада бердим. Эки коноло, жанып келзем, адам-энем ал-санаага түжүп калган отургылары.

— Сен камды не соккон?! — дешти. — Эмди ончобысты жип салар. Журтаган журтыс ээн калар.

— Лизе, мени жигей, кайдалык — дедим.

— Жок, койдоң сойып алала, аракыдан азып алала, жетир, алдына чөгөдөп мүргн! — деп, энем айтты.

Менинг кедерим база коркуш ла кижн. Жаза мойноп ийгем...

Онон жүрзем, кам камдап ла жадыры дежер, сени жипрге ле туру дежер. Мен оорыбадым да, өлбөдим де. Эки-үч жыл өткөн кийинде бир кижн камнаң сураптыр:

— Слер, өрөкөн, Күрендейди жип салатам дегенеер, же онон бери эки-үч жыл өттн, Күрендей десе тирү жүрү.

Кам мынайда мактаныптыр:

— Ол таңма менин кабагымды жара согуп, кан чыгарган, оның учун жип болбодым...

— Бот, айдарда, андый немелердин сөзине бүтсегер...

Озогызын ойгозып, жүзүн-базын учуралдарды эске алынгылап, калыражып, анча-мынча отурып калдылар.

— Э, атанар өй жетти, уулдар, — деп, удаан отурып калганына маңзаарып, Карчага столдоң турды. — Сен жортпозың ба?

Октый жткезин тырмады:

— Таң, ол Лебеченовты коркыдып салайын деп сананган эдим. Көрмөс эки колымнын ортозынан, түлкү чилеп, жылбырт эдип өдө бербей кайтты...

— Же, оны ары кедери эт! — деп айдала, Күрендей база өрө турды.

... Жаскары жай, жылу, айас күн. Аралды жакалай өскөн каңыл тыттардын торкодый бүрн салкынга араай шуулажып турды. Аттар бышкыргылап, баштарын омок кекигилеп, желе баскылап браатты. Өзөкти төмөн чөйлип түшкен жалбак кара жолло таң атту эки кижн барып жатты.

— Санаанга кирет пе? — деп, Карчага жастың жаркынду күнининг чогына кылбыгып турган көзүн шуурып, адынын сүксендеп брааткан жалын сыймап, унчукты. — Бу жолды өрө жойу да, атту да база жарышкан ла эдис.

— Эйе, кичү тушта нөкөр болгоныс.

— А эмди бис нөкөр эмес пе?

— Эмди сен жамылу кижн болуп жадын. Үредүүн де бийик.

— Эш-кереги жок неме айтпа.

— Сенин жолың элбек, бу жол ошкош болгон не, уул. Салымын ырысту туру. А менин үзе эрелип, толголып калды.

— Нениң учун андый болды, нөкөр?

— Јаскан турум, жаманым туру. Сен чилеп жүрер керек болгон, үренер керек болгон. Бис эмди эки башка улус не. Сен бийик үредүлү, а мен караңуу кижиге, кара көлөткөлү.

— Кижиге кижидеге үредүзи, жамызы аайынча аңыланбай, жанкылыгы, амадузы ажыра аңыланып жат, нөкөр, — деп, Карчага араай унчукты. — Сен меге ачынып жүрген болорун ба? — Ол Октый жаар бурылды.

— Не ачынатам мен?..

— Сен ол тенек кам керегинде, тинтү керегинде ундып сал, Октый.

— Ундыырга кезикте сүрекей уур болуп жат, уул.

Куучын көндүкпей турды. Ол бойы ла токтоп калды. Жолды жакалай анча-мынча ыраакта турган кыраларга жетпре чөйилген кыралардын жери жажарып, аш жерин жаап койгон жатты. Өркөлөр шартылдажып, жолды кечире ары-бери мантагылап турдылар.

— Аш үрегилеп жат. Көрмөстөрдиге ончозын кыраар керек — деп, Карчага унчукты. — Кө-би-ин!

— Өлтүрүп турган кижиге бар эмес, өспөй кайда барар? Бис чилеп, оморды кем истезин, омордын эдин кем јзини — деп, Октый айтты. — Ајса өркөнниң эдин ундып салдыг ба?

— Өркөнниң эдин канайып ундытан? Өркөнниң эди эмес болзо, өлүп калар эдис, нөкөр, — деп, Карчага күлүмзиренди. — Је, эмди јии болбос болорым.

Бүктелчиктин ары јанында, ойдык јалаңда, кукурузанын јалаңы јайылып калган жатты. Онын јери јангы-јангы ла жажарып жүрген эмтир. Кыранын ортозыла үч кыс базып жүрдилер. Омор сүре ле энчейжиңип, нени де үскүлейт. Одогылап турган ошкош. Кыранын јанына једни келеле, Карчага адынаң түже секирип, тобрактын алдынаң јүк ле баштарын чыгарып клееткен кукурузаларды сүүнчилү ајыктап, энчейип, омордын јымжак јажыл баштарын сыймап көрди. Оноң тобракты күбүреде казып ийеле, тазылданып өзүп јаткан кукурузаны кодорып келди. Ол оны ончо јанынаң ајыктап, керек дезе јыткарып турды. Онын јанына Эркеј жүгүрип келди. Ол күнге күрере күйүп калган јүзиниң терин арлап, чала алаатып, Карчага жаар суракту көрди.

— Је кандый эмтир, Карчага Иванович? Мынаң неме болор бо?

— А сен не деп бодоп туруң, Эркеј?

— Мен... Мен бодозом, соок ло албаза, алдырбас...

— Элбеде өткүрип јаткан баштапкы ченемел... — деп, Карчага терең сананып айтты. — Мен бойым да алаңзып турум. Је андый да болзо, тартыжарыс. Кем билер, неде не маат јок. Је јер-алтайыс соок ло эди. Таңмазы тонуп калардан ајабас. Ан-

дый болзо, академигиң де болушпас. Онызы андый. Жаңыс ла өскүр дегенде, кичеенип өскүрер ле. Неме болбозо, уйдаыс ару болор.

Эркей ле Қарчаганың куучыны Октыйды кичинек те сонуркатпай турды. Ол адынаң түжүп, јолды јакалай узундай өзүп келген көк өлөнниң үстинде амыр отурды. Аттардың эриндери тыртаңдажып, узун сары тиштери өлөңди кыртылдада чайнап турганын көрүп отурды. «Кандый да кукуруза дежиң јадылар — деп, ол сананды. — Кукуруза јогынаң да малысты азырап жүргенис. Јылу јердиң өзүми ол мында, тайга јерде, канайып өзөр? Қарчага та нени сананат болбогой?.. Агроном болгон адында ла албаданып жүретен болбой кайтсын. Оноң башка Қарчага санаалу, немени билер кижиде, канайып мындыј керекке јылбиркейтен? Је Эркейде не болзын, Эркей јаш бала ине. Ол керек дезе бойының түжине де бүдетен болор. Азырал, азырал дежет, кормовой базаны тығыдар керек дежет. Бу куру эрмек ине. Азыралды кичеенип белетезе, кукуруза-мукуруза јогынаң да энтере эдип албай. Јер јок по, өлөң јок по?»

— Темей ле неме — деп, Октый бойының шүүлтезин чыгара айдып ийди. Қыстарла куучындажып божойло, оның јанына базып келген Қарчага кайкап сурады:

— Немези темей?

— Бу кукурузадан чорт то болбос. Тонуп калар... — деп, Октый адына минип айтты. — Тегин ле јерге јоболто.

Эки нөкөр аттарына мингилеп, ичкери јортуп ийдилер. Қарчага бир эмеш јортуп браадала, сурады:

— Октый, бистинг јерге баштап ла меринос койлор ло кучалар экелгени санаана кирет пе?

— Олорды ончозынаң ла озо бис экүниң энелерис алып кабырган эмей.

— Меринос кураандарды энен каргап, ыйлап туратаны санаана кирет пе?

— Қирбей база. Қызыл ла тас, мылјы немелер болды не. Кичинек ле соок болзо, меерегилеп туратан. Алтай кураандар дезе энелерин ле эмгилеп алза, куйруктарын чычайткылап алала, јарышкылай беретен.

— Мениң энем, бу мал мал болбос деп, белгелеп туратан — деп, Қарчага унчукты.

— Бир канча койчылар меринос укту кой кабырбазыс дежиң, мойногылап ийген эмей.

— Эмди, Октый, сениң колыңда турган койлор ончозы меринос эмес беди?

— Ылгый ла меринос койлор. Быјыл кажы ла койдон төртбеш килограммнаң түк аларым. Јакшы койлор.

— Кураандарың јакшы туру ба?

— А курсагы тойу, јадыны јакшы болзо, кайдар ол?

— Айдарда, меринос кой бу јерге јараган туру.

— Сүрекеј јараган...

— Андый болзо, кукуруза нениң учун јарабайтан? Јылу јердин меринос койы канайып јарап калды?

— Канча гектар јерди, кураганды чылап, койнынга сугуп болбозың — деп, Октый мойножып турды.

— Онызы чын. Је сен сегис јүс койдың кураандарын ончозын койнынга сугуп чыдаттың ба?

— Јок.

— Айдарда, соокко чыдамал үренди бис өскүрип албас кайтканыс? Озо баштап адыс јерге үрендеерис, оноң гектар јерге, оноң ондор гектар јерге үрендеерис.

— Өзүм ол өзүм, оны тынду малла тўндеерге болбос — деп, Октый јөпсинбейт.

— Озо баштап бистинг јерде эки-үч ле јүс меринос кой болгон эмес беди?

— Эйе.

— Эмди бистинг фермада канча кой?

— Он беш мунга ажа берер болбой...

— Ончозы меринос по?

— Ылгый чичке тўктў койлор...

— Бот, кукуруза база шак анайда өзүп барар. Оны өскүрип аларга сүрекеј кўч болор. Онызы јарт. Је чичке тўктў койлорды өскүрип аларга улуска јенил болгон беди?

— Кайдан јенил болзын.

Октый адының тискинни бош салып ийеле, ээрдинг үстине чала кырынан отурып, айтты:

— Мен бодозом, кукуруза өскүрип шыралаланча, јакшы, көкчанкыр өлөңгөн эңтере не эдип албас? Бисте өлөң чабар јер аспа? Јер де, өлөң дө једер, је јангыс ла азыралды кичееп этпей јадыс. Көрзөн — Октый эбире бийик кырлардан тўжўп келген кобыјиктерди көргүсти. — Азыйда бу кобыларда, кыраны јакалай јаландарда тоозы јок обоолор теңкейжип калган туратан. Бис экү Тоскурлу-Кобыда бугул тартканыс, санаанга кирет пе? Улус анда өлөңди тўниле обоолоп туратан. Мен уйкузырайла, аттан антарылган эдим, ха-ха-ха.

Мен баштап ла бугул тартып барала, адымды баштандырып болбой, ыйлагам — деп, Карчага кўлүмзиренди.

— Эмди ол өлөң эткен јерлер ээн артып, јакшынак покостор үрелип калды. Былтыр бу јерлерде бир де бугул өлөң эдилбеген.

Октыйдың јуртына јууктап барала, Карчага байа управляющийле куучындашканын эске алынып, Октыйдан сурады:

— Қапшагайдың койларының кураандары кырылып туру деп уккам. Бу кызык па айса не?

Октый оның сурагына каруу бербедн. Жаңыс ла адынаң түжүп айтты:

— Мениң сеге айдайын деген бир кезек шүүлтелерим бар. Сен, парторг кижн, тегин койчының санаазын билип алзан, сеге коомой болбос. Бир чөлөө өйдө куучындажарыс...

ҚУУҚ

Кара-Кемнің деремнези кырлардагы ончо деремнелерге түнгей, капчал өзөкти төмөн чөйиле берген сок жаңыс элбек оромду. Жайгыда деремне ээн. Жүрүм токтоп калгандый көрүнер. Эмезе чек ле жылар-жылбас агып жаткандый билдирер. Же бу жүк ле тыш жапынаң мынайда көрүнип жат. Мында журтап жаткан улустың бойының сүүнчизи, шыразы, амадузы бар. Бойының эткен ижин, сүүген кереги бар. Малды жылдаң жакшы чыгарып алар керек. Кыра ижин, өлөг ижин тыгыдарга кичеенер керек. Жадын-жүрүмде једикпестерди јоголтор керек.

Бу кой өскүрер совхозтың јери элбек, койлары көп. Жаңыс ла экинчи фермада јирме мунг кой, бир мунг уй, беш жүстен ажыра жылкы мал туруп жат. Аш та үрендеп турган јери элбек. Жаңыс ла иштеер улус ас. Капчал, кобы-јик јерде техниканы тuzаланыры күч. Улус өлөгди озодог бери колло эдип келген ине. Же ол тушта мал ас болгон. Эмди мал көп, жаңыс ла колдың күчиле малга азырал эдип болбозың. Айдарда, жаңы эп-сүме бедреер керек.

Хозяйство мынаң ары канайда өзүп баратаны керегинде блааштартышту куучындар сүре ле болуп жат. Бу сурак Кара-Кемнің ончо улусын сонуркадат. Анчадала малдың өзүми керегинде сурак койчыларга, жылкычыларга амыр бербей туру. Мынаң ары өскөн мал кайда турар? Ол малды кышкыда неле азыраар? А мал өспөзө, государствого берин турган кирелте көптөбөзө, жүрүм канайып јаранар? Јал акча канайып көдүрилер... Совхозтың ончо ишмекчилери бу сурактарга төс ајару эдип жадылар.

Эртен-сонзун өлөг ижине чыгар деп турарда, анда-мында алтай деремнелерде тойлор болуп турды. Кудалар жүрет. Откөн түнде деремнениң үстиги бажында кожонг таң атканча серибей чөйилген. Бүгүн күн ажа берерде, деремнениң сок жаңыс оромында улус көптөй берди. Контораның жапында телефонның тәнөгине буулаган аттардың тоозы база көптөп турды.

Конторада улус толо. Олордың көп сабазы койчылар, малчылар. Чырайлары күнге күрере күйүп калган, бойлары көп эрмек айтпас улус. Олорды билбес кижн бу эш неме керектебес

улус деп бодоор. Олордын жүректери ончо улустын жүректеринен артык оорып жат. Олор бойлорынын ижин, ол ижиндеги тутактарды кемнен де артык билер. Же көп жуундар куру ла эрмек болуп өдүп турганда, тегин жерге незин калыраар?

Ферманын управляющийинин докладын ончолоры унчугушпай тындап отурдылар. Жаңыс ла Күрендей эрин сагалы барбандап, кичинек бажын ары-бери булгай согуп, энчигип болбойт. Сөстөр, сөстөр. «Тоолор, же ол тоолорды бүдүретен эп-арга кайда? Былтыр база ла бийик молжу алганыс, эдер-тудар ла болгоныс, анан эш ле неме болбоды. Төртөн мунг центнер азырал белетеп алар ордына жүк ле одус мунг центнер азырал белетеп алганыс. Бу да тоого жүк ле зеленканын шылтузында жеткенис» — деп, Карчага төмөн көрүп, сананып отурды. «Быжыл 40 мунг центнер өлөң, 50 тонна силос белетеп алар керек — деп, Токпоев куучындап турды. — Мындый азыралды эдип албазабыс, база ла түбекке түжерис. Айдарда, ончо ийде-күчтерди өлөң ижине салар керек. Журт хозяйствоны өрө көдүрери жаңынан партиянын тургускан жөбин жүрүмде бүдүрүп, бистинг коллектив жаңы жөнүлөргө жедер учурлу» — деп, ол докладын божотты... Токпоев килейте кырып салган сагалынын ордын сыймап, онкойып калган көстөриле улустын чырайларын аяктап отурды. Мында улустын көп сабазы ого кураа уулдар, келиндер. Токпоев олорло кожо өскөн, олордын санаазын билип жүретен. Бүгүн олор нени айдар? Айса база ла оны, Токпоевти, критикалап тура бергилегей не? Токпоевте иш көп, үйи оору, балдары жаш. Оны улус база билер...

— Кемде сөс бар? Түрген-түкей куучындап ийеер, уулдар! — Карчага столдон бажын көдүрбей, чаазынга нени де бичип, айтты.

— Докладта ончозын айдып, кемжип салганда, незин айдар? Абызательства аларында не болзын, анан арыгызын кудай бойы көргөй — деп, Күрендей колын жагып, туура көрди. — Жаңжыгып калган неме ине.

— Бу жаан кижинени айдат?

— Эрмек айдарга турган кижинени сөс сурап алала, айтсын, тегин жерге калырабазын — деп, Токпоев, тижи оорып турган чылап, жүзин чырчайтып, унчукты.

Ээчий-деечий туруп, тоолу улус куучын айтты.

— Жалку улусла коммунизмге качан да жедип болбозын — деп, Күрендей унчукты. — Скорыс жок, уулдар.

Каткы. Тал-табыш жинилей берди.

— Күрендей, слер, өбөгөн, ол Чонпур үйеерди не иштетпей жадаар? — деп, кем де кокурлады.

— Бөкөзи бөкө келин. Жаңыс ла палитграмыта жетпей жат. Оны төртөн жылга чыгара үредип келдим. Же эш ле неме болбоды. Арт-учында тилим жантийа элеп калды.

— Онон улам келтирендеп јадаар ба, таай?

— Онон ло улам...

Токпоев јаан үнденип, тал-табышты токтодып ийди.

— Же, кемде сөс бар, улустар?

— Мен айдайын ба?

— Айт, айт, Октый!

Октый өрө туруп, кайыш курын түзедип, конторанын ичинде жайылып турган танкынын чаңкыр ыжы өткүрө көзүн шууруп, айтты:

— Мен тоолу ла сөс айдарга турум. Бу планнаң, бу молјудан чорт то болбос — ол көзүн түрген-түрген чингип ийеле, унчукпай барды.

— Нениң учун?! — деп, Токпоев кайкап сурады.

— Мен бодозом, өлөн ижине ончо улус чыгар учурлу. Бу иште анчадала койчылар, малчылар, пастухтар эрчимдү туружар керек. Көк жарамас, ананг башка биске өлөңди кем эдип беретен?

— Чын-чын, чын айттын, Октый!..

— Азыйда, колхоз тужында, ишке күчи једер пастыхтар ончолоры өлөн ижине түжетен, койды-малды бала-барка ла карган-тижендер кабырып јадатан. А эмди туудый эрлер, тударкабар күлүктер аттан минеле, ары-бери мантаткылап јүрет. Эдер немелерин таппай, колдоры кычыжып, согушкылап та турат. Капшагай былтыр јайгыда канкандаган, канкандаган, эмди де-зе камык малы кырылып јат.

— Кижн ле көрбөгөн неме чилеп, тыгып отурганын — деп, Капшагайдын үйн толуктан шыркырап чыкты. — Сен ле тиркиреп баратан турун.

Улус ойто ло јиркирежип чыкты. Тал-табыш, кернш. Торт ло не де јарыла бергенднй. Токпоевтин кыйгызын кем де укпай јат.

— А мен улустын учы ба?!

— Сенднй ле немени көрбөгөн кижн јок!

— Токтогор!

— Октый чын айдып јат!

— Ойнинг өткүрө јыдыбазын!

— Бис те иштеп билерис ле!

— Ха, иштеп эмес, ичип болбой!

Тал-табыштын ортозынан Күрендейдин ачу кыйгызы угулды. Улус кайра бурылып, тымый бердилер. Кажызы ла каткызын ичинде белетеп турды. Күрендей та нени ле айда салып ийбегей? Онын көстөри, үкүнн көстөри чилеп, айланыжып турды.

— Менде бир шүүлте бар. Чалгынын конструкциясын өскөртөр керек.

— Ха, ха, ха, хи-хи!

— Оны коркок этпей, кедек эдерге бе?!

— Айса тескери саптаарга ба?!

Күрөңдей оны электеп каткырып турган улуска кичинек те ајару этпеди. Јаңыс ла коркок сабарыла азу сагалын санг өрө эдип ийеле, наарылта айтты:

— Культура деп неме че-ек јок улус. Оратырды анайда булгаарга јараар ба?

— Акыр, акыраар, өбөгөн, чалгы керегинде нени айдарга тураар? — деп, Қарчага айтты. Күрөңдей өйинег өткүре калырап, көөрөп жүре берер болор деп, ол коркып отурды.

— Чалгы средство производство болуп јат. Онын учун чалгынын узунунаг, кысказынаг иштинг эрчими камаанду. Озогы чалгылар узун да, курч та, јенгил де болгон. Андый чалгыны колыга алзат, өлөнгинг кезилгени билдирбес, јаңыс ла шуулап браадар. Эмдиги лакпада садып турган чалгыларла јаңыс ла тере сүрер керек. Кыскачак, уур, моко. Ол чалгыларды эткен темирдинг качествозы коомой. Онын учун мен чалгылардын темирин узун эдер керек деп, шүүлте эдип турум.

— Канча кире узун эдетен?

— Бир метр бе айса бир карыш па?

— Сенин тилингий узун ла курч болзо, андый чалгы аркыјикте өлөг арттырбас — деп айдала, Күрөңдей отура берди. Залда каткы јир эдип калды. Чечеркеп отурган уулдын јүзи костый кызара берди.

Иштинг арбынын бийиктедери, оны келиштире нормировать эдери, ишјалды иштинг арбынынаг камаанду эдери керегинде куучын сүрекеј кадалгакту өдүп турды.

— Өлөг ижинде улустын јалын көптөдөр. Артык иштеген частары учун база төлөөр керек — деп, Јолдош өкпөөрип куучындап турды. — Ненин учун дезе ончо неме белетеп салган азыралдан камаанду. Азырал белетсеринде бир кезек иштер ас төлөлип јат. Улуста заинтересованность јок. Айдарда, иш јылбай јат. Мыны ончозын дирекция ла рабочком ајаруга алар учурлу. Былтыр бистинг директор иштеер өйдинг кийнинде нормазына үзеери иштеген кижиге јал акча төлөбөс деп приказ бичиген. Улус мыны угуп ийеле, алты ла часка јетире иштейле, јаңгылай берген. Мынайда эдерге јараар ба? Өлөг ижи тужында кажы ла минутты тузаланып турар керек. Бир бригаданын иштеер өйдинг кийнинде артып белетеген өлөги канча-канча малдын тынын алар эди. Мыны ишмекчилер терен сананып көрөр учурлу...

— Андый, андый...

— Өлгөнчө иштеерге турган болзо, иштегей ле. Мен ле иштейтен өйдинг кийнинде артпазым.

— Ба-таа, сендий јалку неме!..

— Араай, улустар.

— Өлөн ижинде тузаланатан механизмдер база тегин туруп жат. Же божоды — дейле, Жолдош отура берди.

— Ырыс болуп, салган ажыс тонуп калза, зеленка эдип чаап алар эдис — деп, кем де унчукты.

Бу эрмекти угуп ийеле, Карчага энчигип болбой, тура жүгүрдү. Ол койу кара чачын кайра сыймап, залда отурган улустын чырайларын аяктып, бир эмеш унчукпай турала, баштады:

— Бис, нөкөрлөр, сүрекей жаан иштиң алдында туруп жадыс. Онын учун бу ишти канайда өткүрерин ончо жанынан шүүп көрөр керек. Кокур-каткы жогынан. Күрөңдей Самырович кокурчы кижин, онын кокурун ондоор керек. Чын. Чалгынын күчиле, кызыл колдын күчиле, бис нени де эдип болбозыс. Аргалу ла болзо, иштиң көп сабазын механизировать эдер керек. Же бисте тракторло өлөн чабатан элбек жалаңдар ас. Жалаңдар бар да болзо, олардон өлөн чыкпай жат. Айдарда, ончо эски суактарды жазаар ла жаңы суактар өткүрер керек. Анайда ок төнөштөрлү, жырааларлу, агаштарлу жерлерди корчевать этпегенче неме болбос. Онон башка өлөңди кайдан эдип аларыс? — Карчага колын жайды. Ончо улус терең санангылап, онын куучынын лаптап тындап отурдылар. — Мал жылдан жылга өзүп жат. Мынан да ары өзөр. Онын учун бар эп-аргаларды толо тузаланар керек. А резервтер дезе бисте артыгынча бар. Мында көп нөкөрлөр куучын айткан. Мен анчадала Октыйдын ла Жолдоштын куучынын жарадып уктым. Чын, койчылар, малчылар өлөн ижинде эрчимдү туружар учурлу. Онын учун комплексный бригадалар төзөөр. Кажы ла бригаданын бажына старший чабанды эмезе старший скотникти тургузып салар. Олорды керектү техникала жеткилдеер. Кышка жири өлөңди бойлоры эдип алзын. Жайгыда же ле деген эрлер жайым жүретени токтозын. Чын ба, нөкөрлөр?

— Чын, чын!..

— Өлөңди өскө жердин улузы эдип берер деп иженбезин!

Карчага терлей берген маңдайын арчып, улустын тал-табыжы жыңпырай берерде, онон ары айтты:

— Мен бодозом, Жолдоштын шүүлтезин база жарадар керек. Оны бу жөпкө бичип салыгар. Өлөн ижинде улустын материалый жылбүзүн тыңыдар керек... Анайда ок иштиң нормазын база катап көрөр керек. Николай Адучинович дирекцияга барып, мынын аайына чыгып келзин. Андый ба?

— Андый, андый!..

— Төгүн эрмек...

— Калас...

...Жуун жүк ле ыраакта таң кажайып, тайгалардын баштары жарып келерде божоды.

Серүүн салкынга уйку түрген чыга берди. Жер текши жарып,

жаан тайганын бажындагы мөңкү карга күнниң кыскылтым-сары чогы тийип, тайкылды. Карчага ла Токпоев деремени өрө басып брааттылар. Өткөн жуун керегинде, улустың айткан куучындары керегинде кажызы ла таң алдынан сананат. Николай Адучинович Токпоев терлеп калган төжин салкынга удурат тудуп, жаан-жаан алтап, ичкери басып браатты. Карчага десе бажын бийик көдүрүп, араай күлүмзиренип браатты. Онын көзи де, шонкордын көзи ошкош, курч, бойынын бүдүми де эптү, жеңилчек. Торт ло эмди-эмди ле жерден көдүрилип, уча бергенди. Оны Карчага деп кандый коркушту келиштире адаган. Кичинек туужында ол бу жердин уулчактарынын эң ле жүгүрүгү, капшууны, мергечизи болгон эди. Николай ого түңгөй эмес. Андый түлтүк бүдүмдү, жаан семтек башту, койу кара сагалду. Немени билер, же үредүзи ас. Ол бу једикпезине санааркап жүретен болгодый. Бийик үредүлү улуска чала бүдүнбей көрөр, олардон јик табарга ченежип жүрер.

— Эмди уйукташ јогынан ла ойто ишке чыгыш болды ба? — деп айдала, Токпоев эстеп ийди.

Карчага ого удурат нени де айтпады. Байла, нени де терең сананып брааткан ошкош.. Анда-мында айылдардын түнүктеринен чаңкыр ыш чоргып чыкты. Кобынын бажында, койу четтердин ортозында, күүк јыңкылдада эде берди. «Күүктинг эдижи көндүгип калды, айдарда, јылды чыгып келгенис бу туру» — деп, Карчага жеңил тынып сананды.

→ База ла күйгек, каан јыл болотон эмтир — деп, Николай Адучинович бир де булут јок көк-чаңкыр теңерини ајыктап, эртен тураның ару кейин маказыран тынып айтты. — Ончо јерлердеги суактарды јазаар...

Экү Токпоевтинг айлынын јанына једип бардылар.

— Кирип, чай ичсен — деп, Токпоев айтты.

Балдар ончозы арыгы кыпта уйуктап јаткан эмтир. Јаш баланын чууларынын јыды јытанат. Токпоевтинг үйи ары-бери араай шылырада басып, чай урды. Кайдан да толуктан бир шил чыгарып, унчукпай столдын үстине тургузып койды.

— Бу мыны кайдан алдын? Лакпада јок эмес бедди?

— Оны сего айдарга јарабас — деп, Токпоев жаан бажын алдында турган айагынан көдүрбей унчукты. — Јуукта јесеним айылдап жүрген, оной арткан.

— Кайдан?

— Улаганнан.

— Өткөн жуун керегинде нени сананып турун?! — деп, Карчага соок шилге изү алаканын јаба тудуп унчукты.

— Нени сананар? Јуун жуун ла бойы артып калар — деп, Токпоев колын јангыды. — Күрөңдей өбөгөнниң айдары да јолду.

— Јок. Мен бодозом, јуунда јаан туза бар. Улус керектү шүүлтелер айдып јат.

— Чалгыны узадары јанынан ба? — Николай Адучиновичтин көзинде электегендү чедиргендер бийележип келди.

— Күренгейдин өчөп айтканын ондоп болбодың ба? Э-э, ол кокурлап билер — деп, Карчага кабактарың бийик көдүрип айтты. — Ончо ишти механизировать эдер керек.

— Је, је, техниканы биске кем берер... Берзе де, јакшы тузаланарың билбей јадыс...

— Алаңзыба, алаңзыба, Николай Адучинович. Бисте техниканы башкарып билер уулдар бар. Олорго јаңыс ла туттурып бер. Октыйдый, Байрымдый, Јолдоштый уулдарга туттурып бер.

— Билерим — деп, Токпоев күлүмзиренди. — Чалгыла урушканча, ончо ишти механизировать эдер керек.

— Андый, андый — Карчага ичкери энгчес этти. — Кызыл колло пени эдип аларың, уул? Өлөң обоолойтон, силос салатан машиналар керек. Техника. Акчаны кайдаң аларың? Совхозың убыточный. Көрмөзиң казнаның карманына кирип алган јадыры. Је бу да бир јаман јуудык немени јазап алза, иштенип ле јада-тан неме не. А јалан, как јерлерде өлөң чыкпай јат. Оның учун эски суактарды јазајла, јаңы суактар өткүрер керек. Устүги ле Алтыгы Түмечиндердин јаландары не аайлу элбек јерлер. Је андый да болзо, арка-јииктин өлөңдөрүн колло этпеенче болбос. Өлөңниң койузы, узуны анда. Ого үзеери, күйгек те, јут та жылдарда андый јерлерде өлөң түңей ле јакшы өзүп јат. Бу ла јуукта мен Октыйла кожо өрө барып јүргем. Азийда туудый обоолор, жылдыстыый бугулдар туратан покостор эмди ээн артып калган.

Карчага чала өклөөрип турды. Токпоевте дезе кыймык та јок. Ол унчукпай, араай чайнанат.

— Улусты эмди өлгөнчө иштендирип болбозың, эмди јууның өйи эмес. Ого үзеери эмди улус та өскө улус — деп, Николай Адучинович столго јаап алаканыла таптап айтты. — Эмди ончо улус бичикчи, трудовой законодательствоны јакшы билер. Эмди өй дө өскө. Бис, он үч-он төрт јашту уулчактар, јаан улустың нормазың бүдүрип туратаныс, санааңа кирет пе? Норма да ол тушта эмдигизиненг чик јок јаан болгон. Күнине сегис адыс јер чабар керек. Јууның өйи... Қанайдарың? Эмдиги јүрүм јыргал ине...

— Эмди де иштейин деген улус бар. Керек болзо, энтере эдип берер. Башкарып база билер керек. Кериш-чабыш јогынан.

— Онызы андый ла...

— Ишјалды канайда төлөөрине база ајару эдер керек. Эки башка ишти алза, бүдүретен ийде-күч јанынан ол иштер түп-түңей, је ол эки башка иш учун төлөп турган јал дезе эки баш-

ка. Бирүзи жабыс, бирүзи бийик. Бийик жалду иш Чамадый, Чоктыштый улуска келижип јат. А жабыс жалдузын кем эдер?

— Бу слер Чамала экү көрүшпес кайтканаар?

— Чама кандый кижии эмтир, эмдиге јетире көрбөгөн бедни?

— Кижидий ле кижии. Иштенкей, неден де тура калбас. Директор оны сүрекей мактап јат — деп, Токпоев токуналу айтты. Та Карчаганы ченеп турган, та чын айдып турган, билерге күч. Карчага дезе торт ло отурган јерине сексес эдип калды.

— Чама канайып та јакшы иштезе, канайып та ак-чек кижии мен деп тәжине јудруктанып турза, мен ого бүтпезим. Јок, бүтпезим! Мен бодозом, ол јаман кижии. Председатель болуп турарда Арчында алмарга сукканы, оны сокконы санаанга кирет пе? Ол көөркий соок алмарга отурала, та өкпөзине соок өткөн, та Чама өзөк-буурын былча согуп салган, је ол ло јөдүлдеп, канла түкүрип јүреле, өлүп калды не... Кайран уул. Јагыс мынан да улам Чаманы көрөр күүним јок.

— Кайдан билер оны?

— Онын ичине кирип жүрген эмес деп айдарга ба?

— Бу јуунын кийинде, бистин колхозтын счетоводын отургузып турар тушта, Чама база тууразында артып калды не! Ол эки јүс јетен мунг ачкадан канайып јиишпеди эмеш? — деп, Карчага нени де терен сананып айтты.

— Је, оны чорт эдерге турун? — деп, Токпоев колын јагыды. — Јаман керектери учы-түбинде кара бажына једер.

— Эје, андый болбой кайтсын. Јок, Чамадый улусла тарты-жар керек. Онын ич бүдүми кандый, шиндеп көрөр керек. Рентгенле јарыдып, билип ијетен арга бар болзо, тагманы оны! Кудай, не аайлу немелер көрүнгей не, их!

— Је, болды, болды. Карчага, сен прокурор эмезин — деп, Токпоев болуштопты алып, унчукты. — Онын ордына бу иштошты канайда бүдүрип аларын куучындажып алалы. База бир чөөчөйдөгн ичип ијели.

Олор кайда кандый бригада иштеер, ол бригадага кемдерди ијер, кемди кемле солыыр, силосты кайда салар деп анча-мынча куучындажып отурдылар. Эбире шүүп келер болзо, өлөгн ижинде иштеер улус јетпей јат. Олорды кайдан алар! Јашөскүрим ас. Јуу бийинде база албаты өскөн эмес. Уй улустын көп сабызы эмчек балдарлу. Ого үзеери, ненин де учун сүре ле оорыгылап јат. Иш эткедий улус ончозы мал ижинде. Је канайдар база, эп-арганы бедреер!

— Алдырбас, алдырбас — деп, Токпоев столдон өрө туруп, сөөктөри кыјырт эткенче керилип айтты. — Быјыл аш быжарга јетпей, түнгей ле тонуп калар. Зелёнканы тракторло энтере чабала, обоолоп аларыс...

— Жок туру, наҗы, ашты зелёнка эдип үреерге жарабас... — деп, Карчага кыжырантып чыкты. — Зерновой культураны тындыдар — азыралдын төзөлгөзи анда.

— А сен канча-канча мун малды ашла азырайы деп турун ба? Андый ашты сеге кем беретен? — Николай Адучиновичтин чырайы кызара берди.

— А, ашты бойыс өскүрүп аларыс.

— Же, же көргөйс.

— А незин көрөр? Малга куру салам берсен, артык па айса өлөнгө кожуп, аш берсен, артык па? — деп, Карчага столдон туруп, сурады.

— Же, же, слер үредүлү, образованный улус, билетен ле эмейсер — деп, Токпоев чончып унчукты. — А мендий кара ук-мал неме нени билзин.

— Жарбынба, жарбынба, уул.

— Эмди азырал көптөйтөн туру. Ол өрө ойдыктагы айылдын ордынча жердеги кукурузала камык уйды азыраарга турун эмеш пе? — деп, Токпоев көзин сыкыйтып, өчөп турды.

— А не деп бодогон эдин? Азыраарым. Быжыл он уйга азырал болор, эзенде жүс уйга азырал болор.

— Ол кукуруза салган жерин кара тобрак артып калбазын.

— Көргөйс...

Эки нөкөр чат-мат чугажып ийдилер. Карчага бир эмеш турала, унчукпай чыга берди. Токпоев жагыс ла эжик калырт эдерде, бажын көдүрди.

* * *

Айас түнде түнүк өткүрө чанкыр тегерини аяктап, Абый уйуктап болбой, ары-бери анданып жатты. Жүзүн-базын неме санаазына кирип турды. «Эркей байа база ла орой жанган. Эки күннен бери чала кадангы жөдүлдеп турар боло берген. Учкан терлейле, та соок суу ичкен, та сууга эжинген. Ада-энези жок өскүс-жабыс артып калган балам чыдап ла калды» — деп, Абый бала чылап, будын такыйтып, курбыяа жадып сананды. Бу санаадан онын өзөк-буурына кандый да эрке жылу жайылып турды. Эркейдин энези жада каларда, карган Абый ыйлай-сыктай, кабайда баланы күрөң уйдын сүдиле умчылап, кыштын узун түнинде кызычакка туку качан соолып калган эмчегинин кара топчызын сордырып туратан эди. Кызычак сүре ле эмип турарда, өрөкөннин эмчегине сүт түже берген. Кызычактын эркези коркуш болгон. Онын учун Абый оны бойы ла Эркей деп адап алган. Эмди Эркей бойлу кыс болуп калды. Озодо болзо, оны туку качан кижиге берип салар эди. «Эмдиги балдар эш-нөкөрин бойы табатан дежет. — Абый тымырчылап, база ла андан-

ды. — Азыйда жангыс ла ада-энези билетен эди. Же Эркей төп, жакшы кыс. Ол жаман кылык кылынбас. Он классты божодоло, онон ары үренип барбаган. Совхозто иштейтем, карган Абыйымды азырайтам деген».

Кечеден бери Эркейдин жөдүли карган өрөкөнди сүрекей чочыдып турды. Жөдүлди ле укканда, Абыйдын көзине жөдүлине тыныжы буулып, канла түкүрип турган уулынын тостый куу чырайы көрүнүп келет. Шак ла Эркейдин жөдүлинен улам Абый уйуктап болбой жаткан ошкош. Абыйдын жаап уулы бу ла жөдүл, чемет оорудан оорып өлгөн. Кичү уулы фронтто божогон. Жаан уулы Учар бу оорула база узак ла тартышкан эди. Ол сок жангыс кызына сүрекей кару кижжи болгон. Жангыс ла ооруум балама жүгужар болор деп коркып, ол чала карыгып жүретен.

Абый чат ла уйуктап болбой салала, өрө туруп, өчүп брааткан отты жаанада салып ийди. Тагары жуук боло бертир. Жер эс-бос жарып турды. Жолды өрө кандый да улус тидиреде мантадып турдылар.

Абый көблөнүп калган чөйгөнүн отко азып койды. Бойы оттын жанына кыйын жадып, көзүн жумуп алала, таңкылай берди. «Акыр, ол Эркей деп кижжи канайып жөдүлдеп турган болотон? Оны тургуза ла доктырга барып көрүн деп айдар туру — деп. Абый ойто ло токунап болбой, сананды. — Эмди жангыс ла доктырларга бүдер керек. Бу база та кандый да кам табылып келген дежет... Төртөн беш жылда база ла андый неме табылып келеле, Семетейди базып салган эди. Доктырга ла апарган болзо. жазылып калатан кижжи болгон. Кам да келбес эди. Оны база ла опту эмеендер таап ийген эмей. Семетейдин эжези Инжилей ле Жайбан эмеен не болгылабай туратан эди? Бу ооруны доктыр жазып болбос, жангыс ла кам жазар дешкен. Же ол тушта доктырлар да коомой болгон ошкош». Семетейди аймактын да, областьтын бойынын да доктырлары эмдегилеп, жаскылап болбогон. Кыш. Чаган айдын корон соогы. Кам турада камдабазым деген. «Өрө көрзөм, көк көрүнбейт, төмөн көрзөм, жер көрүнбейт» деген. Оору кижини кийиске салала, айылга апаргандар. Камды ыраак жерден келген кижжи дешкен. Сары сагалду, орто сынду, бойы шуурак кижжи оттын эр жанында отурган. Ачу аракыдан эмештен ичип турган. Кам үлбирегин, манжагын кийип алала, түнүрин бийик көдүрип, айлана соголо, тонынын жаказына, уштуктарына, эдегине тизип алган жирме-одус күзүңизи жыгырт эдип, оттын жалбыжы жабызай берген эди. Айылдын ичи тургуза ла карануйлай берген. Түнүрде журап салган жес көстү кижинин бүдүжи коркушту көрүнгөн. Кам айланып, ийиктелип турала, отко түшпезин деп, отты кечире, очоктын үстиле, төрт кижжи жерде агаш тудуп турган. Айыл кичинек, жакпак. Онын учун

камнын ийиктелер де јери јок. Кам тунгүрин түпүлдеде согуп, ийиктий айланып, кандый да јарты јок сөстөр айдып, бийик, јаан тайгалардын, суулардын адын адап турган. Ол узак кам-дабаган. Бир эмеш камдап турала, оттын аягына отура тужуп, кирлү, кара алаканыла жүзин јаба тудуп, кыймык јок отурган. Айылдын ичинде табыш јок. Јаңыс ла оттын тызырап күйгени ле оору кижинин араай онтогону угулган. Оноң кам бажын өрө көдүрип, айылдын ичин эбаре ајыктап, айткан:

— Бала-барка, туш улус үйден чыксын. Айылда жаңыс ла оору кижинин јаан јашту төрөөндөри артып калзын!

Улус камнаң чала јалтанып, айылдан мендеп чыккан эди. Абый чыгарга ла јадарда, Јинјилей оның јеншенг ала койгон.

— Абый, слер, јаан киж, отурыгар.

— Јердин каразына туттурган киж эмтир. Алтыгы ороондо адай Эрликке барып жүрдим. Алтайына такып, мүргүзин дийт. Ак төнөйлү кара чар, ак куйрукту кара кой керек деди. Бу жүрүминде көп килпчек эткен киж эмтир. Оның учун оның сүнезин јердин каразынан айрып аларга сүрекей күч эмтир.

Улус оп-соп болуп калган отургандар. Кам база унчукпай барган. Је Јинјилей чөөчөйгө толтыра аракыдан урала, камнын алдына чөгөдөп, сураган:

— Мениң ийним ак-јарыкта жүрер бе?

— Онызы сенен камаанду туру.

— Мал карам эмес, је озогы јаңды канайып јаңдаарыс? Сельсесетке, милийзеге угулза, не болор? Мен бойым да сельсесеттин члени, активист киж эдим — деп, Јинјилей айткан.

— Мен сениң айбынга тунде келгем, тунле кожо жүре берерим, сениң сельсесединг де, милийзенг де нени де билбес учурлу. Је озогы јаңды јаңдаарып, алтай-кудайды такырын мен слердин уйанын адынан эдип саларым. Јаңыс ла кара чарды ла кара койды бу айдын экинчи эскизинде меге экелип беригер. Чарды ла койды мындый кижиге саткан эдис деп, кере бичик беригер. Бистинг јерде милийзе ле сельсесет база бар эмей.

«Семетей јазылып, төжөктөң лө өрө турза, мен бу өрөкөнди алдырып, јаңыс уйымды да болзо берип, болуш сураарым» — деп, Абый ол тушта сананган. Је бир айдын бажында Семетей јада калган. Ак куйрукту кара койды ла ак төнөйлү кара чарды кам сойоло, јип салган.

Абый отын турундарын ичкери јылдырып ийеле, ойто ло туку качан өлгөн Учар уулын эске алынды. «Је база саң ла башка киж эди. Је оны да киж канайып бурулаар? Ол качкынла да, милийзеле де колбулу болгон ошкош. Јаантайын ла азык-түлүктү, казы-карталу јадатан. Качкындар тударга турум деп, милийзедең бешадар мылтык алала, жүктенип жүретен, олордон азык,

паек алып туратан. Тайгага чыкканда: «Миллийзе сени, Лебечи, бедреп туру, мындый күнде олоор мында болор, кыйыжып жүр» деп якып салатан. Сүмелүзи база коркушту ла кижин болгон эди».

— Бу сен сананзан, токтозон — деп, Абый жайнап туратан. — Кайттын? Сени эмезе Лебечи өлтүрүп салар. Эмезе миллийзе түрмелеп койор... Якшы, ару санаалу кижин, жуудан качар ба? Жаманына чыдашпай, тенип жүрбей. Түрмеде сен не болорун? Мында жагыс уйыннын сүдин ичип, Алтайыннын аржан суузын ичип жүрзөн, алдырбазын.

— Э, суу меге не болор? Меге үстү-жуулу курсак керек, энем. Оноң башка мен удабай ла чирей тебинип койорум. Ак-жарыктын үстине ас та болзо, жүрер күүним бар.. — деп, Учар киртилдеде жөдүлдөп, жөдүлиле кожо келген канга тумаланып, айдаган. — Акты-караны ылгайтан адай Эрликтин алтын бозогозына жетсем, ол тушта кату каруузына тургайым. Ак-жарыкта журтаган улустын кемизинен де коркыбай жадым. Өлүп калзам, сөөгимди өртөгилеп те салза, кайдалык. Өкпөм тирүүге чирип браат, ийде-күчим чыгып, эди-каным шүүлүп браат, үстү-жуулу курсактын, Алтайымнын ару кейинин ле шылтуузында ак-жарыкты көрүп, базып жүрүм...

Бир катап жайгыда Абый төмөртиндеги айылдарга айылдап жүрөле, жанып келзе, үйде эки кижин отурган. От жок, карануй.

— Бу от салбай канайып отурган улус?

— Отты оны кайдар, эне? — деп, Учар унчуккан. Карануйда отурган кижиге айткан: — Же, жан. Ундыба.

Ол кижин араай турала, унчукпай чыга берген. Ол кижинин чырай-бажы шык карануйда көрүнбей де турган болзо, же эжиктен жабыс энчейин чыгарда, онын ободолы жаан кижин болгонун Абый көрүп ийген...

— Бу кем? — деп, Абый бастыра бойы тыркырап сураган. — Манжыт па?

— Жок, таныш кижин — деп айдала, Учар күнкүлдеде каткыра берген.

Же качкын болзо, ол не жайымжып отурзын. Бу ла жердин улузынан болгон туру. Андый жаан ободолду кижин Самыр өбөгөн эмезе Чама... Төртөн беш жылдын жайында Учар кенетийин ле уйдадай берген. Ол ооружу-жаанан, кангырап жадала, айткан:

— Ак-жарыкта мендий жаман жүрүм жүрген кижин жок. Эткен килинчегим учун албаты-жонум да, алтай-кудайым да алдына жагыс бойым бурулу болойын. Нөкөримди ол жерге бойым аткарган эдим, эмди онын кийининен бойым атанып жадым!..

Абыйдын ыйы келди. Же канча жаш төгүп, кургап калган көзинен не де чыкпады. Оноң бойы бойына ачынып, сананды: «Эйт, бу кадыттын коокымайтып отурган немези не!»

Эжиктин бажынан күн чарчап тийип ийди. Абый жакпан-жукпан өрө туруп, көнөгүн алып, уйын саарга чыкты. Же Эркей уйды туку качан саайла, одорго айдап ийген эмтир. Эмди бозуны чыгарала, меес жаар айдап браатты.

— Жаана, оорып тураар ба? — деп, Эркей чайлап отурала, жааназынын чырчыйып калган бүрүнкий чырайын аыктап, сурады.

— Жок, а сенин жөдүлүн токтоп калды ба, балам?

— Эйе.

— Мен чочып отурзам. — Абыйдын чырайы жарый берди. — Чеберлен, чеберлен, балам. Менин жүрегим коркып калган ине.

Эркейдин тегерик кара көзине жаштар айланышып келди. Бу, эски борбуй чылап, чорчыйып, бош жакпайып калган карган энезин кабыра кучактап, ого эрке-эрке сөстөр айдар күүни келди. Же бакпырында кайда да не де токтоп калды. Эркей отурган жеринен тура жүгүрүп, куру көнөктөрдү алып, айылдан мендеп чыкты. Бүрүнкий айылдын ичинде Абый кызычагынын чырайын көрбөй калды ошкош.

— А бу суу бар ла болгодый эди — деп, ол кайкап айтты. — Айса, Эркей неме жунарга туру ба?..

Тышкары жарык. Күн тегериден эрке тийип турды. Эбире кең ле элбек немедий билдирет. Тегери кечегизинен чаңкыр, кечегизинен ару болды. Эркей сууалгыш жаар жүгүрүп ийди. Онын жылагаш буттарын соок чалын ачыдып турды. Жылу салкын ийинине једип турган толгомолду кара чачын серпий согуп, платьезинин эдегин силкий тартып турды. Бийик тегери, жаркынду күн, чаңкыр кырлар Эркейдин санаазын жарыдып ийди. Ол коркырап агып јаткан кара суудан көнөгине уруп, араай күлүмзиренип, ыраак јокто күүктин эткенин тындап отурды. Күүк јелбер кайыгнын сырагай ла бажына отурып алала, жынкылдада күүктеп, «Күк-күүк, күк-күүк» деген сайын төжинин боро түктери үрпес-үрпес эдип турды.

— Эй, Эркей, бу уйуктап отурун ба? — деп, Эркейдин кийин јанында кем де унчукты. Ол кайа көрзө, Јолдош адын јединип алган, каткырымзып турды. — Көнөгүн туку качан толуп калды...

— Бу күүктин үнин тындап турала, билбей калдым — деп, Эркей үнденди. — Күүктин үни кандый јараш, чын ба?

— Өткүн, сүрекей өткүн үндү куш — деп, Јолдош унчукты. — Бойы кичинек. Уни тайга-ташка јаныланып турар.

— Кижинин өкпө-јүрегине өдөр... Торт ло јайнап турган неме ошкош — деп, Эркей экинчи көнөгине сууны уруп, айтты. — Лаптап тындазан да...

— Менин сөзим, күүктин үни чилеп, сенин жүрегине өдөтөн болзо, кайдар? — деп, Јолдош төмөн көрүп айтты.

— Күүктеп көрзөң, өдөр болор бо? — деп, Эркей каткырды. Же Жолдоштын чырайы жаар көрөлө, каткызын токтодып ийди. Уулдын чырайы сүрекей кунукчылду болды.

— База ла түлтүйе бердин бе? — деп, Эркей жүзине түжүп келген чачын туура эдип, унчукты.

— Жок. Тегине ле... — Жолдош туура көрди.

— Жолдош, ачынбазанг. Мен улус жаман айдар деп коркып жадым. Онон башка... Копчылардын тилине кирер күүним жок. Жаанам санааркаар... — Эркейдин чырайы костый кызара берди. — Сен бойың билеринг... Ак-жарыкта меге сененг кару кижин жок... — Эркей төмөн көрди. — Сен ле жаанам... — Ол көнөктөрүн алала, Жолдош жаар көрбөй, онын жаныла өдө конды. Ол көнөктөриндеги суузы чайбалып, торт ло жүгүрүп браатты.

Жолдош онын кийнинен ары ырысту көстөриле көрүп турды. Күүк десе канадын табышту талбып ийеле, ойто ло куйругу сырас-сырас, бажы энчес-энчес эдип, күүктей берди. Ого каруу берип, суунын ол жанында аркада база бир күүк өткүн үниле омок эде берди. Жолдошко бүгүн теңери де азыйдагызынан бийик, чанкыр, өзөктөр дө кенг, өлгөн дө жажыл, чечектер де жаркынду көрүнди. Ух, кандый макалу!

— Эй, бу оозыңды анкайта ачып алала, нени сакып туруң, уул?! — деп, кечү жаар жортуп брааткан Күрөңдей кыйгырды. Жолдош десе нени де айтпай, жаңыс ла күлүмзиренип турды.

— Чындап ла мында не туруң? Кемди сакып туруң?

— Күүктин үнин тыңдап турум.

— А эмди күүктин үнин угатан өй эмей — деп, Күрөңдей онын жаныла өдүп жадала, каткырды. — Күүктин үни кижинин жүрегине томылатан эмей.

— Андый, андый, таай...

— Кап-кара көстү күүктин үни өткүн дежетен, уул.

Жолдош ого нени де айтпай, жаңыс ла «Эх!» деп кыйгырып ийеле, ары болуп жаткан адына мине согуп, элес эдип калды.

Күрөңдей онын кийнинен көрүп, бажын жайкады. Онон нени де эске алынып, «хе-хе» — деп каткырала, арык мойнынын кежири кырландап, азу сагалы тарпандап, кожондоды:

Учар куштын уйазы
Узун агаш бажында,
Уулдар бистин ыргалыс
Узун жайдын ичинде.

Күрөң, күрөң аттарды
Күрөңдей баатыр минетен.
Күндий жараш кыстарды
Күрөңдей сөстөп жүрөтөн...

СОК ЈАНҢЫС КЕРЕЧИ

Шылучы уул Чаманын сөстөрине бүткөн болгодый. Ол керек десе Чама жаар бурулу ла килегендү көрүп турган. Јаңыс ла Карчага ончо керекти үреп ийген. Онын кадалгак, кижини торт ло өткүре көрүп турар көзинде кенетийини электегендү одычактар секириже берген. Чама ачынганына арай ла алгырып ийбеген. Аргалу болзо чурап барала, онын кежирин үзе тудуп, онын өйинен өткүре ару ла курч көстөрүн ойо сайып ийер эди. Бу көстөр Чамага бир де катап аланзу жок көрбөгөн. Сүре ле серенгендү, электегендү көрөр. Конторага келерге Чамага күч болгон. Айлымды келип тинти деп айдарга оной күч болгон. Је өштү согултаны эдерге јеткелекте, белетенип алар керек. Онын амадузын билип алар керек... Чама конторадан јенүчидий чыккан. Је туразынын јанына једип келеле, тыркырап турган колыла эжикти ача тартып, чала тизези боқырылып, туразына кирип барган. Јүк ле арайдан орынына једип барала, антарыла берген. Баатырдыг күчиндий ийде-күчи та кайдаар кайыла берген болбой. Үйин коркыганына чырайы кугарып, јүгүрип келеле, онын пиджагынын, чамчазынын топчыларын чечип, калактай берген:

— Кудай-май, кудай-май, мен айтпай кайттым!

— Қалактаба. — Чама үйин ийде салып ийеле, бойы чечинип, орынга јада берген. Ол кере тўжине курсак ичпеген. Јаңыс ла энгирде бир суску соок чеген ичкен.

Үйин корко-корко араай сураган:

— Барып, доктор экелейин бе?!

— База нени табадың! — деп, ол жамап үнденген. Үйин фартугынын эдегиле көзининг јажын арчыйла, чыга берген.

Түн. Қараңуй. Электростанция одын өчүрип салган. Туранын ичинде јылу карачкы шык туруп калган. Эбире не де көрүнбей јат. Јаңыс ла стенедө турган жаан частын јес маятнигининг јың-јың этире сокконы угулат. Чама уйуктап болбой, караңуйды ширтеп, кыймык жок јатты. Јаңы ла үргүлеп уйуктай береле, коркушту јаман тўш көргөн. Эжик калырт эдип ачылып, узун куу кижн кирип келген. Чама көрзө, бу туку качан өлүп калган Учар эмтир. Ол кыйгырып ийейин десе, үни чыкпады. Орө турайын десе, кыймыктанып болбоды. Қоңжок тумчукту, чичкечек мойынду Учар онын үстинө энчейип келди.

— Је, миллизеден айрыла бердинг бе, уул?! Қанайып та сүмеленген, менин кийнимнен атапар болбойың...

— О-о-о-кий! — деп кыйгырала, Чама ойгоно чарчап келди. Чек ле кара сууга тўжўп, терлеп калган эмтир.

— Бу канайып турун? — деп, экинчи кыптан үйи сурады.

— Бери келип, менин јаныма јат. — Чама стене жаар јылып алды.

Уйн келеле, орынның кырына јада берди.

— Коркушту јаман түш көрбөй кайттым. Түүк! — деп, Чама өңдөйл, эжик јаар түкүрлп ийди. — Адагы энчикпей тур. конжойгон күрүм.

— Таг адып клееди — деп, Јагар көзнөктөн көрүп, айтты.

Чама стене јаар анданып, унчукпай јада берди. Ол ойто ло өткөн жүрүмнн эске алынып јатты... «Акыр, акыр, ашла болгон учуралдын кийиннде, беш күннин бажында, Семетей оны бойына алдырган эмей. Күн ажа ла берерде, салкын көдүрилип, шуурган шуурып баштаган.

— Је, уул, бүгүн бир неме эдерис — деп, Семетей алмардын эжигине јаан кара сомокты илип, айткан. — Башкүн согум сокком, ого нени-нени коштондырып ийер керек...»

Энирде олор јаан эмес јорукка барып жүргендер. Бар-јок карды шуурган учура берген. Түн карануй. Салкын тыг болгон. Семетей ле Чама тагары јуукка јетирбей, ончо керектерди бүдүрлп салгандар.

— Бат, шак мынайда эдер керек, уул, — деп, Семетей каткырып айткан. — Эмди этти кайнадып алала, јайым јип те отурага кем јок. Мен јуукта ла согум сокком. Менде эт бар. Кем серенер?

Удабай јуу башталган. Ончо уулдарды фронтко алып турган. Чаманы, сыгар көстү кижини, черүге канайып алатан эди. Ол он алты јашту тужында эмдик аттан јыгылган. Јеткер болуп, јерде јыгылын калган агаштын будагы сол көзин ойо кадап ийген.

Удабай ончо улус фронтко жүре берерде, колхозты да башкарар кижн табылбай барган. Канайдар? Је аймактын бир кезек јаандары Семетейге јуук таныш болгон. Командировкага ла келгенде, онын айлына түшкүлейтен. Анчадала азонын заведующийн Криворотин келип туратан. Шак ла бу кижинин болужыла Семетей Чаманы колхозтын председатели эдил салган. Аксак бутту Криворотинге ол эткен јакшы кереги учун колхозтын эн сүттү уйын апарып берерге келишкен. Ол өйлөрдө колхозты Чама башкарган эмес, туйказынан Семетей ле Учар башкарган эмей. Учарды өкпөзи оору деп фронтко албаган. А Семетейдин дезе он колынын эки сабары јок болгон. Ол тушта Чамага удурра база кем неме айтсын. Бала-барка, карган-тижен. Аймактан келген улус оны мактап јат:

— О-о, Чама Каланович сүрекеј јакшы иштеп јат!

— Госпоставканы бүдүрлп јат. Фронтко болужып јат!

Чама ол тушта аттын эн ле јакшызын минип алала, түлкү бычкак бөрүгинин жарынга јеткен торко чачагы салкынга јайылып, јаныс ла элес-элес эдил туратан эди.

— Ох, өйлөр, өйлөр! — деп айдала, Чама сол жанына аңданды.

Же бир ле катап Чама куды жок коркыган. Партиянын райкомынын качызы келерде, кем де онын кулагына Чаманын кылынып турган кылыктары керегинде шымыранып ийген. Чама мыны та канайып көрбөй калган болбой. Ол жаан кижини күндүлөөсүргө, эт кайнадып, аракы тургузып салган. Же райкомнын качызы онын айлына кирип келеле, столго отурбаган:

— Қолхозчылар торолоп жат, а председатель жуулу этле ойноп турган ба? Сени бу жердин колхозынын кичинекей кааны болуп калган дежет. Колхозтын ла бойыннын карманынды ылгаштырып болбой барган болгодыйын! Колхозтын уйын Криворотинге не берген?

Чама нени де айдып болбой, жаңыс ла тыркырап турган.

— Тургуза ла ол уйды колхозко экелип табыштыр. Аймакка једип ле барала, бери шинжүлү комиссия ийерим!

Эки-үч күнге Чама да, Семетей де көс јумбаган эди. Же райкомнын качызы жүреги оору кизи болгон. Ол аймактын төс јерине јетпей жүрүп, јолдо јада калган. Бу табышты угуп ийеле, Чама Семетейле, Учарла үчү биргип алаала, койдон сойып алаала, эки күнге аракыдаган эмей.

— Мынан ары чеберлен, Чама, — деп, Семетей айткан. — Мени кондепого алатаи деген табыш бар. Же ондо јаман јок. Бу ла ортозына јоруктап жүретен неме ине. Сеге Учар болужар. Бу жердин үстинде андый сүмелү неме јок.

— Чот јанынан не болорым?

— Керекти билер, ижемјилү кижини таап берерим. Жаңыс ла аймактын јандарына јакшы көрүнөргө кичесен. Олордын јакылтазын өлзөг дө бүдүр. Эмди курсак јок, кату өй. Мыны база тузаланып билер керек...

Јайдын изү күни турган. Деремнеде бир де кизи јок. Семетейди военкоматка түшсин деген бичик келген. Чама бригадаларды эбирип жүреле, жаңып клеедерде, ого јолдо Учар тушташкан. Эбире тынар-тынду неме јок то болзо, Учар ичкери эңчейип, шымыранып айткан:

— Айла энирде Тудуйдын чеденинин ичинде турган болчок турага кел. Јаан куучын болор. Семетей алдырган.

Болчок туранын ичи карануй да, серүүн де. Не де көрүнбей јат. Жаңыс ла көзноктин јанында отурган кижинин сомы көрүнөт.

— Таай өбөгөн, не болгон? — деп, Чама сураган.

— Бери өдүп, отур.

— А бу ай карануй јерге кирерге бис не? Бандиттер бе?

Семетей көзнокти јастыкла туй бектеп ийеле, серенкезин күйдүрүп, лампанын одын камызып ийген.

— Якшы ба, уул?

Чама коркыган бойынча јана болгон. Онын алдында јабыс потолокко төбөзін түртүп, бажы бөкөйип калган, туйук кара сагалы туй өзүп калган Јебечи турган. Семетей ле Учар бой-бойы јаар көрүжеле, араай каткырыжа берген. Онон Семетей кенетийин каткызын токтодып, кичинекей сыккык көзүндөгү сүүнчиин өчүрүп, айткан:

— Отур, уул. Бу Јебечини таныбай туруң ба? Не алырандап туруң? Албатыга шок этпей, кызыл тынып алып жүргөн кижин. Јарманның огынан өлгөнчө, алтайына басып жүрөргө келген.

— Је, байла, нак јадар болбойыс, јееним? — деп, Јебечи туйук кара сагалын сыймай тудуп айткан. — Сени мен тудунар-кабынар, билер уул деп көрүп жүрөтөм. Јастырбаган турбайым. Семетей акабыс улусты өткүрө көрүп ийетен эмей.

Удабай Јебечинин аказы, Тудуй, айылдан кайнаткан эт, аракы экелген. Јаан агаш көнөккө толтыра семис этти эбире отуруп ийгендер. Лампа туранын ичин өчөмүк јарыдып, ышталып турган. Јаан кара көлөткөлөр араай элбегдежип турган. Чама коркыганына колы тыркырап, тепшиден тудуп алган эдин ычкынып ийген. Мыны көрүп ийеле, Јебечи јелбер кара кабагынын алдынан, жаңы кайылткан корголјын ошкош, көстөрүн соок көрүп айткан:

— Сен, Чама, коркыба, уул, мени тудуп алала, эргекчеден кертсе де, сени кожо болгон деп айтпазым. Јарт па?

Семетей тойо ажанала, кедейе отуруп, кегирип ийеле, айткан:

— Сен, Чама, бу таайыңа керектү бичик белетеп сал. Ырада јорукка жүрзе, ол бичик керектү болор. Колхозникте паспырт бар эмес, справка ла болзо, болотон.

— Чама, печедин бойыңда ба? — деп, Јебечи сураган.

— Бойымда...

— Андый болзо, бу ару чаазындардын толуктарына печеттег тургузып бер. Колыңды салба. Мен бойым керек болзо, јазап аларым.

Чама чала тидинип болбой отуларда, Семетей айткан:

— Печединди тургузып бер. Чаазында жаңыс печет турганынан не де болбос. Канайып-канайып ол чаазын кококтордын колына кирзе, таайың сени сатпас. Конторадан уурдап алгам деп айдар.

Качан тарап-таркап баратан өй једип келерде, база ла Семетей айткан:

— Оңчо улусла колбу тудатан кижин Учар болзын. Сен, Учар, азыйда партизан болгон, оның учун миллизеге барала, мындайт: «Мен бандиттер бедреерге турум. Меге бешадар мылтык беригер, азык беригер». Олор сего бүдөр учурлу...

Чындап та, Учарга милиция бүткен. Ого бешадар мылтык берген. Оны бойынын Кара-Кем ичинде көзи, кулагы эдип салган.

Јаңар туку качан туруп, айылга от салып, казан азып койгон эмтир. Ол турага кирип келеле, сурады:

— Кайда ажанатан?

— Берн экел.

— Ол улус ончозы божоды — јангыс ла мен тирү артып калдым — деп, үйи чыга берерде, Чама күүн-күч јок кийинип, сананды. Учар ла Семетей оорудан божоды. Јебечи...»

Чамага бүгүн курсактын амтаны билдирбей турды. Ол этти чайнайтан ла јангду неме деп чайнап отурды. Сок јангыс көзи де бүгүн туманду, кунукчыл болды. «Кеен-седен жүрген өйлөр база болгон ло эди» — деп, ол карыгып сананды.

Эки мыкынды тайанып ийеле, базып-базып туратан. Бойынын тойу жүргенине, јакшы јатканына айдары јок сүүнип жүретен. Јуудан озо алган баштапкы үйин таштап ийеле, Учардын јеенин, јалын јинт Јаңарды, алган эмей. Јаңар ол тушта кожончы да, каткычы да кыс болгон. Эмди ле бош карчыяа кадып браады. Аттардын јакшызынан минип ийеле, экилези јергележип, учурткылап туратан эди. Керек шак мындый боло бергенине Учар да каранга сүүнип жүретен. Семетей де јарадып туратан. Той база тыг ла той болгон. Аракыны шадр-шадрыла тургузып алган. Эх-хе-хе, өйлөр, өйлөр! Аймактан да келген улус алкыш-бийанду јанатан. Чама койдон сойоло, аракыдан тургузып беретен. Колхоз, ончо колхозторго көрө, озочыл болгон. Јангыс ла керек јуу божоорыла коштой үреле берген. Јуудан јанын келген уулдар Чамадан бичикчи де, билер де болгон. Олордын тоомјызы да јаан. Фронтвиктер. Је Чама да улусты иштедип билетен. Улус оны тообозо до, оног коркып туратан. Јангыс ла јуу божой берерде, Чамага удурлашкадый эрлер табылып келерде, улус чала сөс укпас боло берген. Чаманын базынганын кем де ундыбаган. Ого үзеери, колхозтын счетоводы, Јыманчык, уй саар ферманын заведующийи, Қојочы, колхозтын кассаына колдорын өйинен өткүрере тереңжиде сугуп ийген. Азыйда счетовод болгон, эмди сыңар бутту јанын келген Токтомысты ревкомиссиянын председатели эдиң колхозчылар текши јуунда тудуп алган. Керек оног ло башталган. Токтомыс ревизия эдип, ончо немелерди казып, агтара-тенгере тартып ийерде, куурмакчылардын керектери ак-јарыкка чыгып келген. Счетовод Јыманчыктын ла Қојочынын мойнына 270 муң салковой түшкен. Је Учардын шылтузында Чама тууразында, көлөткөдө, артып калган. Ончо керекти Јыманчык бойына алынып ийген. Ненин учун дезе ревизия өдүп ле турарда, Учар ооружи јаан да болзо, счетоводтын айлына келген. Је бир эмеш куучындажып отурала, Јыманчыктын үйи чыга берерде, айткан:

— Је сугайрыны кадырып турун ба, уул?
— Јаңыс та мен эмезим, је өскө дө улус кадырып ла турган болбой.

— А керек јаңыс сенинг мойныга түжер эмес пе?

— Ичерин кожо ичкен, јинрин кожо јиген, отуарын база ко-
жо отуар керек — деп, Јыманчык айткан. — Слердин јеен күйү-
герге, Чама Калановичке, көп једижер болбой...

— Акыр, Јыманчык, сен сананзан! Эки-үч кижн биригип эт-
кен керектинг статьязы катуланып јат. Оны групповщина деп ай-
датап. Керекти јаңыс ла бойым эткем дезенг, керек јенгиле берер.

— Ончо документтерде Чаманын колы бар.

— Колды Чама болуп, бойым салгам деп айт.

— Јок.

— Сенинг не-немеңди, јөөжөңди, малыңды колхоз айрып алар,
балдарың не болор? — деп, Учар уур јөткүрип айткан.

— Салым андый туру.

— Сен ончо керекти бойыңга алынып ийзенг, баштапкызында,
керегинг јенгилер, экинчизинде, мен бала-баркага болужып јүре-
рим. Саап ичерге уй берерим, малданарга мал берерим...

— Јок! Мен түрмеде отуар, а Чама ла Којочы јайымда јыр-
гап јүрер бе!? — деп, Јыманчык ачыңган. — Јирме де јыл отура-
тан болзо, кожо отуарыс. Түңгей ле амнистия болзо, чыгаргы-
лап ийер. Барза, кожо барар.

— Је апарарга турган болзонг, Којочыны кожо алып бар. Ја-
ңыс ла бу групповщина болбозын, уул. Статья катулана берер.

— Кайдалык!

— Андый болзо, Чаманы апарарга турун ба, уул? — деп, Учар
күлүмзиренип сураган.

— Эйе.

— Је, је, јаңыс ла бежен сегис статьяла сурт эде береринг, уул!

— Э, уурчыларды андый статьяла судтабай јат. Мен статьяны
база билер кижн.

— А көк бөрүктү кайракандарга бу чаазын јетсе, не болор?

Учар койнынан да чаазын чыгарып келген. Оны јаја тудуп,
анча-мынча ыраактан көргүскен. — Бу чаазынды танып турун
ба, уул?

Јыманчык көзин сыкыйтып, мойнын ичкери сунуп, чаазынды
кычыра берген. Оноң чырайы кугарып, кенетийин јана болгон.

— Мен мындый чаазын качан да бичибегем! — деп, ол ачу
үниле кыйгырып ийген.

— А бу сенинг колың эмес пе?! Хе-хе! — деп, Учар бажы се-
дендеп, тумчугы коңкоңдоп каткырган.

— Јок! Јок!

— Лаптап көр!

— О калак! Мен андый неме этпедим!

— Бу чаазынды мен өлтүрткен качкынның карманынан тапкам. Миллийеге көргүспегем... Керек болзо, көкбөрүктерге апарып берерим.

— Же мен андый справка бичибегем!

— Билбезим...

— Сен кижн эмезинг, сен көрмөс!

— Бу справка сенинг Жебечиле колбулу болгонунгды керелеп жат. Ого үзеери, сен уурчы, куурмакчы, колхозты тоногон. Жуунунг кату ойинде государствого беретен малды жиген. Сенинг актанган сөзингди кем де тындап укпас. Мени жамандазан, керегинг там үрелер. Ненинг учун дезе мен НКВД-де бүдүмжилү кижн. Мен бандиттерле тартышкам. Олорды өлтүргем. Менде кайрал бар. Эмди ондоп турун ба?

Жыманчык чек ле ал-санаага түже берген. Ол чачын арай ла жула тартпай отурган.

— Же, санан, санан.

— О, кудай! Эмди мен канайдайын?

— Мен канайда айткам, шак анайда ла эт.

Качан шылу болордо, Жыманчык коркыйла, бастыра керекти бойына алынып ийген. Чаманы чек актап салган...

Чама өткөн ойди эске алынып, керек дезе чайлу аяагын да ундып салды. Чайы сооп калды. Обөгөнине эрмек айдарынан Жаңар база коркып отурды. Чаманын чырайы кара ла жер. Ол неге де коркушту санааркап жат. Анчадала калганчы жылдарда онын кылык-жаны үрелген. Неме ле болзо, кизирт эдер. Жаантайын ла кыландап турар. Азыйда, Жаңардын агазы Учар тирү тушта, бойи колхозтын председатели тушта, ол мындый эмес болгон. Жаңарга тын эрмек те айтпайтан. Жамылу кижининг үйи жайым, жакшы жүрер учурлу дейтен. Уур иш этпе деп айдатан. Же председателинен чыгартып, тегин иш эдип баштаганынан берн ыразы кубула берген.

«Не жалбагынан жадын? — деп кыйгырар. — Оны этпединг, мыны этпединг?» — деп чөрчөктөөр.

Сенектин эжигин кем де калырт этире ача тартты. Жележи солуктаганча кирип келди:

— Чама, слерди Карчага тургуза ла конторага келзин деген.

— Мен оору.

— Оору деп айдайын ба?

Чама удур нени де айтпады. Аяагын туура жылдырып, төмөн көрди. «Карчага алдырганча, Токпоев алдырган болзо кайдат — деп, кородоп сананды. — Ол күчүкке не керек? Ненинг учун мени истеп жат. А-а, жуунунг ойинде кыйнады деп сананып турган болбой. Ас кыйнагам. Ийтти өлгөнчө кыйнаар керек болгон». Чама

эмдиге јетире бир мындый учуралды ундып болбой јүрет. Бир катап кышкыда, ол семис уйдын эдинен кайнадала, јип отурада, Карчага кирип келген. Кийими јыртык, чырайы дезе куп-куу.

— Не келдин?

— Энем сула сура деген.

— Бу ла јуукта килограмм сула бердим не? Качан јуткулап ийген? — деп, Чама этке арай ла карылбай айткан. Карчага дезе онын көзи дөөн көрүп алган, онын јип отурган курсагын торт ло көзиле јип турган.

— Бу уулга эттен салып берсен — деп, үйи айткан.

— Амтажыыр, сөөк јиген ийт чилеп, айылдан айрылбас. Айыл кетеер — деп, Чама айткан.

Карчага куру таарын колтуктанып алала, таралјып, турадан чыга берген. Ол мыны база канайып ундызын.

Чама өрө туруп, эжик јаар басты.

* * *

Түнде жаңмыр жааган. Эртең тура койу куу туман туулардын көксине түжүп келди. Јинјилей эмеен адын түрген ээртеп, оноң адына минип, боочы јаар тапылдада јелдирпп ийди. Ол адынын үстинде сүксен-сүксен эдип, эки колы чычандап браатты... Бөктөрүп алган таарында не де койтылдайт. Айса, бу койтылдап турган неме аттын ичеелеринде суу болор бо?..

Је күн талтүштең кыйып турарда, Јинјилей Көмүрлүнүн боочызына чыгып барды. Карануј кирзе ле, Көмүрлүге једе берерге келиштирип, ол адынын ээрин алып, көлөткөгө токумын јайа салып ийди. Таарынан тажуурын чыгарып, аракыдан агаш чөбчөйгө урала, үрүстеп ийди, бойы бир чөбчөйдү јык берип алды. Оноң көлөткөдө токумнын үстине јадып, кыгылдажып јуулыжып келген бөкөнөктөрдү балтырганның јалбырагыла үркидип, санды: «Акыр, эмди келген керекти јаан кижиге канайып јартайтан? Ол Јебеченов озогы өйдө чыккан болзо, ээлү јаан кам болор эди. Је эмди де ол немени тын билер кижү болгодый. Мында келип јүреле, Бокту айлын тоногон кижини сүрекеј чике көргүскен. Јаңыс ла ол Октый деп эдү уурдаган немезин тайгаташка сугуп салган болбой кайтсын»... Јинјилей эки-үч оос эстет ийеле, үргүлөп, уйуктай берди.

Јинјилей озодо јиит чагында калапту кижү болгон дежет. Бир кезек өйдүн туркунына јурт Советтин председатели де болгон ошкош. Јамыркагы, шаңжагы коркушту эмеен. Јиит тужында ол аракыдан ичип алала, адынын эки јанына ары-бери јайылып ачу-корон кыйгырып јүретен дежет. Эмди де онын кылык-јаңы кату, амадаган амадузынан јана баспас.

Күн ажып браадарда, Јинјилей кенетийин ойгонып келди. Ол

адын түрген ээртеп, боочыны төмөн жорголодып ийди. Көмүрлүгө карагуй энгир кирип келерде жетти. Лебеченов Чамый иштег жаңы ла келген эмтир. Ол үйиле керижип отурды. Уйи ого-бого согулып, жондолып турды.

— Сен база ла үй улусты мылчалап сыймаар деп, коркондоп жүгүрбе, күрүм. Жодонды сый чаап койорым — дейле, үйи чыга берди.

— Эйт, калыраба! — деп, Чамый эжиктен кирип келген кижини жаңы ла көрүп ийеле, ээк сагалы сартас эдип, айтты. — Айла, айла аайлашкайыс...

— Якшы ба!

— Якшы-якшы ба! Отураар, отураар, былар.

Жиңилей отуратан ба айса эмди ле тыш-амырына чыга бертен бе деп алаатып турды.

— Слер бистинг айылдынг кижизине аяру этпегер, былар. Ол бажынаг оору, эдиренги кижини — деп, Чамый ичкери энгчейип, шымыранды. — Эмеш једикпес кижини.

Чамыйдын үйи дезе тышкары, эжиктинг јанында тыгдап турган ошкош, эжик калырт ла эткен јерде, ол ачу кыйгырып ийеле, кире конуп келди.

— Мени эдиренги дейдинг бе, карган күрүм. Јүүлгек дейдинг бе! Андый болзо, ме сеге! — Уй кижини иргеде јаткан кирзовый сопокты алала, мергедесерде, сопок Чамыйдын күр көксине күч этти. — Сен, карган көрмөс, бойыг јүүле берген болбойыг! Уй улустыг незин сыймап турганыгды мен билерим. Сениг сыймажыгнан улам опту келиндердинг ичтери јаанап турганы төгүн бе?!

— Болор, болор! — деп, Чамый узун арык колын ичкери сунуп, алакадарын тарпайтып, бойы тескерлеп, јылып турды. База ла табару болзо, чегендү күп ажыра јажыга берерге белең болды. — Бу туш-туура кижиденг уйалзан!..

— Сен бойыг уйал, уйады јок шилемир! Адагы эмчи-томчы неме бол!

— Эртечи, эмди јаман кылык этпезим. Чертенип турум. Бу чертенгенимди буссам, айла-күнле кожо ажайын, алты баламнынг эдин јийин...

— Акыр, мен барадым — деп, Жиңилей өрө турды.

— Отураар, былар слерди ол сыймабас болбой — деп, Чамыйдын үйи токунап, айтты. — Ол јиит келиндерди сыймаарын сүүйтен.

— Мен сыймадарга јүрген эмезим. Мениг керегим чек өскө керек — деп, Жиңилей ары-бери ајыктанып, эпјоксынып айтты.

— Та, мыны немени билип ле ийетен дежет... Је мениг ле ого бүдүп турганым јок. Кей-кебизинине ле чыдажып болбой турган ине. Қарыган сайын там ла јүүлип брааткан.

— Же, Эртечи, болор, экем, болор.

— А бу ла жуукта мынан ары камдабазым, улус сыймабазым деп, чертенген эмес бедни?

— Улустын айбызын кижн канайып бүүдүрбес...

— Сенниг учун кижн уйалып, улустын көзине де чике көрүп болбой жат. — Эртечи көнөгүн алып, үйдөг чыкты.

— Бу кайда браадын?..

— Сууга...

— Же слер, эжебис, бу кижинин куучынына ажару да этпегер, учур да бербегер — деп, Чамый шыйбык кара сагалын сыймай тудуп, түнүк өрө көрүп айтты. — Улустын кобына бүүдүп, күнүркөп жүрер, канайдарыг оны.

Айылдын ичи бүрүңкий. Иргелер шык карануй болды. Јинјилей турунды жылдырып, отко жууктай жылып, кийин јанындагы таардан јаан кара тажуурды чыгарып, бажын јабыс энчейтип, Чамыйга берди.

— Бу актаг тамган аш эди. Амзап койгор, өрөкөн.

Оног эмеш ээк-јаак изип келген кийинде Јинјилей келген керегин айда салды.

— Бала-баркамнын јурты чачыларга јетти! Ол Тана деп келин күйүүмди аптап алган болор деп бодоп турум. Ол келинди канча катап талагам да, кезеткем де, је эш ле неме болбоды. Эмди сок јагыс слерге иженип турум, өрөкөн.

Чамый сан өрө көрүп алала, бир кезек ойгө кыймык јок отурды. Оног сагалынан бир кылды үзе тартала, оны алакашына салала, ајыктай берди. Анча-мынча ајыктап отурала, кылды алакашынан учурта үрүп ийеле, Јинјилей јаар көрүп, айтты.

— Күйүгер ойто айлы-јуртына келер. Ол келин јаан оорыыр, эмезе өлөр... Көрмөстөримди ийип ийдим.

Јинјилей сүүнгенине арай ла болзо алаканын согунып ийбеди. Ол ичкери энчес эдип, айтты:

— Слерге, өрөкөн, је кижн нени берер? Бу мыны да болзо, алзаар. — Ол бүктей тудуп койгон бежен салковой акчаны ичкери сунды. — Ас деп ачынбагар.

— Мен сыган эмеген эмезим, кижидег неме албайтам — деп, Чамый кедес эдип, эки көзин соок көрүп, айтты. Же Чамый улустан немени алып туратанын Јинјилей јакшы билетен, онын учун јана болбоды.

— Слер мыныла кураан кой алып, Алтайыска такып койзоор, былар.

— Же, андый болзо, јараар — деп айдала, Чамый акчаны алала, тәш карманына суга салып ийди.

Оног бир эмеш отурала, Чамый комудады:

— Албаты-јоныма күүчим јеткенче болужып јадым, је иштеер-

ге сүрекей күч болуп жат. Комсомолдор, коммунисттер жай бербей туру. Яш балдардан бери электеер болды. Мен керегинде жүзүн-базын коп то жайып турган улус бар. Ол копторго үйим база бүдүп жат. Же меге кара сананган килинчектү тагмалар жакшы жүрүм жүрбес. Олорго менин каргыжым, кара көрмөстөрүм жедер. Слер, эжебис, Кара-Кемнинг улузына жаан тал-табыш этпей турзын деп айдыгар.

— Бистинг жердин улузы слерди сүрекей тооп жат, өрөкөн, — деп, Јинјилей чөбчөйдү берип, айтты. — Јайбанг эжебис жаан эзен айттырган.

— Ол эжебис жакшы жүрү бе?

— Јүрген. Јагыс ла эмештен сырынылап оорып турган.

— Келзин.

— Айдып барарым.

— Озогы жагысты жагдаарга бергилебей жат — деп, Чамый ойто ло комудап баштады. — Ненинг учун? Конституция биске кудај жагын жагдаар право бербеген бе? Ненинг учун орустарда церкве, абыс бар? А бисте не де јок...

Чамый эзирип, эрмеги көптөп турды. Же үйн ого кизирт этти. Јадып уйукта деп кезе јакарып салды. Чамый оттынг јанында калын кийинстинг үстине јадын, та нени де айдып, ыгыраныш јадала, уйуктай берди...

ЈУРУМНИНГ УЧУРЫ

Кукуруза јердег карыш ла кире көдүрилип келеле, тонуп калды. Оны, байла, бу ла јууктарда түшкен соок алып барды ошкош. Канча күнге улай жагмыр жааган, тайгалардын баштарынан куу туман серибей турган. Арт учында, жагмырдын кийининг кар жааган. Түнде теңери чап-чагкыр болуп, килеје айза берген. Ак кар жабынган тайгалар соок тынып турган. Кукуруза тонуп та калза, је арткан аш алдырышпады. Олорды јеткер күскиде, сүттелип быжарданг озо, сакып жат. Эмди олор јап ла јажыл бойы јайканыжып, толкуланып турдылар. Бой-бойына јуук тургандарынанг улам соокты јенгилеп ийгендий көрүнет. Кукурузанынг јалагы өскүзирей берди. Онынг баштары чырчыйып, саргарып калды. Эмди де ол јамандыра өзөр, је жагыс ла кунтрак, кеңе болуп өзөр ине.

Соок түжер күн энирде јылу пладын тартынып, күски тонын кийип алала, Эркеј тышкары узак турган. Тайгалардын соок тыныжы онынг санаазын карануйладып турган. «Анда эмди ле карлап турган болор. Мындыј соокко кукуруза база канайып чыдашсын! Же анда, мөңкүлердинг јанында, малдап, койлоп турган улуска кандый күч. Јолдош база анда... Эмди нени сананат

не? Соокко тонуп, меереп турган кураандарды айылга тажып, оморды жылыдып, жылу сүтле умчылап турган болбой кайтсын — деп, Эркей бойында сананган. — Тынду малды кучактанып, бойынын изүзле жылыдып, жылу сүтле умчылап, аргадап алар арга бар. Же жердег өзүп жаткан өзүмди канайып сооктон корып алар? Жер-жалаңды кучактай алар ба? Өзүмди тазылыла кодорып, жылу турага кийдирер бе? Өзүм сооктон жалтанбас болор учурлу. Бу жербойынын өлөңдөри, чечектери канайып тонбой турган? Кукурузаны да соокко алдырбас эдип үредип алар керек. Бистин жерде ол өзөр учурлу. Же андый ашты өскүрерге көп билер, көп үренер керек... Үренер...»

— Эркей, сен соокко өттинг, учкан, — деп, Абый эжиктен бажын чыгарып, кыйгырган.

«Абый... кайран Абыйым... Оны таштап, кижин канайып барар — деп, Эркей ненин де учун жажып сананган. — Ак-жарыктын үстинде Абыйдаң артык кижин жок. Тыштынаң ла көрзөң, чорчык, карган, же жүрегин күндий жарык, бойы жалакай, сөстөри де айдары жок жылу, эрке... Же жаантайын ла ол жагыскан... Кандый да ачу... Кукуруза тонуп жат. База ачу...»

Ачунун үстине тус урат деп, бүгүн Николай Адучинович оны, Эркейди, база сүреен өөркөтти. Ол жаңы ла топсып кургап клееткен курларды аңдандырып жүрген кыстардын жаңына жортуп келеле, иш-тош керегинде, өлөң ижинин жылыжы коомой болуп турганы керегинде куучындажып турган. Онон Эркейдин санааркап калган чырайын көрүп ийеле, билееркеп ле үредип айткан:

— Неме болбос деп мен айтпай кайттым? Слер Карчагала экү билер ле улус болуп турганаар. Эмди көрдин бе? Баштары чырчыйа тонуп, саргара кадып калган турлары. Темей иш. Темей чыгым...

Эркей ого удур көрбөй, туура көргөн. Тегерик көстөрине изү жаштар толуп, эбире ончо немелер боро туманла тартыла берген. Же Токпоев оны кемзинип отурган деп бодогон болгодый...

«Карчаганын келгени кандый жакшы. Туйук санааны, байла, ого чыгара айдар...» — деп, Эркей эгирде оттын жаңында отура-ла, сананды. Улус чайлап, таңкылап, кокурлажат. Карчага да эмештен санааркап жүрген ошкош. Ол төмөн көрүп алала, унчукпай, ажанып отурды. Узун сынду, узун соргуулду канзалу Айбычы ла Желеји экү нени де блаажып, чечеркежет. Оттын ыжы булгай-телгей согуп, омордын көстөрине кирерде, көстөри ачып, жашталат. Ыштан качып, улус оттын жаңынан ырап, тарап-таркап турдылар. Мында жаңыс ла казан азаачы Айбычы, Желеји,

Күрөңдей өбөгөн, Эркей, Карчага артып калдылар. Желеји ле Айбычы бой-бойы жаар сүмелү көрүжеле, араай шымыраныжат. Мыны көрүп ийеле, Күрөңдейдин азу сагалы атрандап чыкты.

— Айбычы, сен база жараш ла кыс...

— Карган көрмөс нени айдат, ти-и — дейле, Айбычы көөлү колыла жүзин жаба тутты. — Жескинчилү таңма туру не!

— Чонпурды таштап ийеле, сеге сөс айдар күүним бар.

— И-та-тай! — деп, Айбычы уйалаачы болуп, оптонып турала, жүзин бастыра көблөп алды. Карчага жаркырада каткыра берди:

— Жаранып алды, жаранып алды. Күрөңдей таайыс, көөркийеерди лаптап көрзөбөр!

Күрөңдей алаканыла көзин таңдактап, оттын ол жанында отурган Айбычыны аяктап, каткыга бастыра бойы селендей берди. Айбычынын чөйбөк куу жүзинде теликтү жер жок болды. Эркей ле Желеји база каткырыжа бердилер.

— Бу көрмөстөр канайдат? — деп, Айбычы обрандап, унчукты. — Нени көргилеп ийдин?

Желеји каткызына нени де айдып болбой, жаңыс ла карманынан күскүзин алып берди. Айбычы күскүден бойынын көөлү чырайын көрүп ийеле, эки оос каткырып, арчына берди.

Күрөңдей каткызын токтодып, айтты:

— Айбычым, Айбычым, жаңы ла сөс айдарга турарымда, кайтың? Кайран жүзинди не көблөдин?

— Сеге барбаска турбай.

— А кудай, андый туру не?!

— Тараканнын сагалы ошкош тарпайып калган сагалду ла немеге барайын деген эдим — деп, Айбычы көкип, шобландап турды. — Мен сеге Чонпур эмес эмейим...

— Же көө болзо, кайтсын, јунуп та албай, бу жанынан мен сени јектебей јадым, жаңыс ла сени алайын дезем, мойнын коркушту узун, чичке, кижн билбей калала, түнде кайра толгоп койор болор — деп, Күрөңдей айда салды.

— Эйт, кемнин мойны чичке эмеш, ченеп көрөли бе, уул! — деп кыйгырала, Айбычы тура жүгүрди. Күрөңдей база туруп чыкты.

— Күрөң ат семисте, Күрөңдей баатыр эзенде, күрежип те ийбей. — Экү кабыра-тебире тудужып, күреже бердилер. Күрөңдей Айбычыдан чик јок кыска, онын учун онын ач белинен кыч тудуп алала, оны тегелеп ийерге, тыйрык будыла Айбычынын будын иле согорго чырмайып турды. Оттын жанында отурган улус торт ло каткыга өлүп јатты. Айбычы тегеледерге бербей, бутгарын талтайта тургузып, Күрөңдейдин мойнын боқыра бабып ийерге, үкүстеп турды. Онон ол кенеркедил турала, Күрөңдейдин курынан ала койып, оны јерден өрө көдүрип чыкты.

— Кайдаар чачайын, уулдар?

— Капшай чач, кабыргам сынып бра-ат! — деп, Күрендей буттарын кейде тырландадып, кыйгырды.

Айбычы оны жерге күч салала, айра минип алды:

— Эмди андый сөс айдарың ба, уул?

— А калак, Айбычы! Адыңды адабайын, алдыңды кечпейин!

— Андый болзо, ме сеге! — Айбычы өрө туруп, Күрендейдин бажын алтай база берди. Карчага каткыга бууры көжип талым-зырап, ары-бери тоголонып жатты. Тал-табышты угуп ийеле, анан-мынан улус жүгүришип келди...

— Бу сен кайттың? Карган кижини не уятка салдың? — деп, Күрендей жерден өрө туруп, сурады. Күлүктин атрайган сагалы уужалып, уймалып калган эмтир. — Немецтерле жуулажып, эки четперт каным төкпөгөн болзом, эмеендер кайда барзын.

— Же, же, эрлү күчинг ас болгонын эмецтерге жарбыба, мен сенге де болгой эрлерди ажыра алтап жүргем ле — деп, Айбычы оттың жанында айдынат.

Агаштардың ары жанынан ай кылайып чыгып келди. Күрендей атанарга мендеди. Улус уйуктаарга барды. Желеји экн-үч катап эстеп ийеле, айтты:

— Эркей, барып уктайлык па?

— Же барзан, мен эмеш отурайын деп.

— Яш улуска не чаптык эдип туруң, жыпшыңдууш? — деп, Айбычы сүмелү күлүмзиренди.

— Отураар, отураар, эжебис, бис иш жанынан куучындажарыс — деп, Эркей чочып, Карчага жаар көрди.

— Бистинг куучыныста улустың не кереги бар? — деп, Карчага күлүмзиренип айтты.

— Удабас той-жыргал болотон неме болбой, хи-хи! — дейле, Желеји ле Айбычы тура жаар баскылады.

— Акыр, мен барайын, Карчага Иванович, — деп, Эркей кенетийин өрө турды. — Олордың кобын угар күүним жок.

— Э, коптоң коркып жүрүп не болотон? — Карчага отты жаанада салып ийди.

— Жок, мен барадым. Эртен айдайын...

Эркей кыстар уйуктап турган чадыр жаар элес этти. Карчага оттың жанында унчукпай таңкылап отурды. Оның үстинде, көк теңериде, тоозы жок жылдыстар. Кенетийин Карчаганын санаа-зына туку качан өдүп калган өйлөр, айдары жок ыраак ла айдары жок жуук кижининг сөстөри кирип келди... Бойының кичү уулчак тужы, оноң баштап ла төрөл кырларын таштап барганы, бу жүрүминде тушташкан улустың чырайлары көзининг алдыла өдүп турды.

Баштап ла бу маңыр жытту кырларды, жинлек жытту жалаң-

дарды, тепсенг тайгаларды таштап барарга күч ле болгон эди. Күс... Тобракту узун чичке јол. Турналар ачу кыйгырыжып, жаңыс учукка тискен јинјидий тизилип, түштүк јаар јанып јат. Олор до, Карчага да, төрөл, эрке кырларын таштап барып јат. Онын да учун турна үни жүрекке томулып турган болгодый. Онон бери көп-көп жылдар өдүп калды... Азийда, албатынын жүрүми уур жылдарда, јуунын-чактын өйинде, бир кезек улус көкиген ле эмей. Ол ок Чама, Кожочы не болбогон эди? Кускундар... Албатынын түбеги — ологго ырыс. Эмди, айла, уйалбай ла улустын көзине канайып көрөт не? Карчаганын нөкөрин, Арчынды, Чама аш уурдадын деп, токтоп, соок алмарга сугуп койгон эмей. Ол уул Чаманын колынан өлгөнн јарт... Је ол тушта Чаманын бажына кем чыгатын эди? Айла, бир кезек улус, Чамадый немелерден тем алынып, аргалу болзо көпти јара тартып аларга, күчи ле јетсе, бала-барканы, келин-кечкинди ийде салып ийерге кичеенип туратан эмей. Эмди андый өй эмес. Эмди кижини кижини базынатын, күчтү кижини күч јок кижини акалап ийетен өй эмес.

Карчага араай күлүмзиренип отурды. Оны тууразынан көргөн кижини кайкаар болбой. Бу жаңыскан неге каткырып отурган кижини? Је кижини нени-нени, кандый бир учуралды, эске алынып, каткырып јат ине. Карчага буттарын от јаар чирей тееп алала, жаңы чапкан кургак өлөңнүн үстинде чалкойто јадын, тегериде бајырайып калган жылдыстарды ајыктап, танкылап, санана берди.

Ол өйлөрдө улуска чоло ат адаары, кижини чала јамадап айдары тын болгон эмей. Бу неден улам андый болгон? Улус ач, ачынчак болгонынан улам болор бо? Јок. Андый эмес. Шак андый чоло аттарды, базынанду, шоотконду куучындарды Чамадый, Јинјилейдий улус таап јат... Эие. Кижини канча ла кирези јабыс көрөргө, оны неге де турбас эдерге албаданган улус бар эмей. Улус бой-бойын көрүшпес, бой-бойыла јарашпас болгоны ологго тузалу болгон. Улусты бүдүнбес, кыјыран, јаман кылыкту эдип таскадып алганы ологдын кара керегин бөктөп туратан. Ологдын философиязы — кижини кижиге бөрү, аргалу ла болзо, көпти јара тартып ал, жаңыс ла бойыннын күчинге, эпчилине ижен. Је өйлөр өдүп јат. Јүрүм кубулып јат. Кижини кижиге бөрү деген философия јылыып, каа-јаа улустын жүрегинин карануй толугуна жапшынып калды. Је өй келишсе, ол карануй толуктан чыга да конуп келер... Айдарда, ол философияны кижинин жүрегинен кызаткан темирле де болзо өртөп јоголор керек... Эмдиги өй — бүдүмјинин, бек најылыктын өйи. Шак мындый өйдө кижинин јакшы кылык-јаңы јаранып өзөр, јаман кылык-јаңы јоголор учурлу...

Оттын жалбыжы жабызап, чоктор кызарып, турундардын учтары ышталып жатты. Кей там ла сооп, жылдыстар там ла чокту куйди, серүүн, чыкту чалын тужуп келди. Карчага сооксынып, кызынды. Чачын сыймап көрзө, чалынга чыктып калган эмтир. Же өрө туруп, жылу тура жаар барар күүни келбеди. Анда кей жылу, анда уйку тургуза ла жыга базып ийер. Карчага жанында жаткан берет бөрүгин желбер чачту бажына кептей тартып, база ла папирозын камызып, оноң таңкылай берди. Папиростын оды, онын ыжы жүзин жылыдып турды. Түн тымык, ару ла жарык болды. Ай тенгеринин чип-чике түбинде кыймык жок турды. Карчага ойто ло амыр санаазына бастырып, жада берди.

Эйе, эмди чек жаңы ой. Жирме жыл мынаң кайра чек башка жүрүм болгон. Ол ойдун жаан башказын Карчага жакшы билер. Ойлө кожо улустын жүрүми де, жаң-кылыгы да кубулып, өскөрүп браады. Же жүк ле тыш бүдүмин жылыткан, ич бүдүми ол ло озогы бойы артып калган улус база бар. Олор торт ол ло эски терелери сойылып, жаңы терелери өзүп келген жыландарга түнгей... Санаазы кату, сөстөри кезем, же жүреги жымжак улус база бар. Карчага бу бойынын жеринин улузынын жаң-кылыгын, жүрген жүрүмин жакшы билер. Олордын көп сабазы сүрекей жалакай улус. Кезикте олордын тыш бүдүми кату, кезем де болор. Же олор түнгей ле жакшы улус.

Карчага бу жүрүминде ого туштаган алтын жүректү улус керегинде санана берди.

Туку, туку качан, Карчага кичү жүрер тужында, жуу жаңы-жаңы ла башталып турар тушта, бир катап ол кой кабырып жүрген эди. Аштап турганы коркуш. Санаазында бүдүн койды да жип ийзе, тойбогодый болгон. Жаркынду изү күнге удур көрүп болбой, көстөри караңуйлап турган. Ол Боочы-Оозы жаар барган кара жолдын ортозында тебелеп турган койлорынын жанында содойп калган отурган. Чанкыр тенериде сок жаңыс тейлеген шунуп жүрген. Эки кулакка жаңыс ла түрген суунын бир аай шуулаганы угулып турган. «Энем өлөңгө барган... Же ол до нени экелер. Бүгүн чакпыга эки-жаңыс өркө тужетен болзо кайдат. Энирде койлорды айдаганча жаңып барзам, эки кичү карындажым аштап калган көстөриле удур көрөр. Олорго нени берерим. Же чакпыга эки-жаңыс өркө тужуп калза, кайнадала, үлежип жири эдис» — деп, араай ла уур сананып отурган. Кейде жабыс кайып турган тейлегеннин көлөткөзи онын жаңыла элес эдип өткөн. Чакпыга түшкөн эки-жаңыс өркөлөрдү тейлеген жип салатанын Карчага эске алынып, тура жүгүрип, арык колын өрө көдүрип, кичинек кара жүдругын селендеди, кекенип кыйгырган: — Тонокчы! Тонокчы көрмөс! Акыр ла болзын!

Тейлеген десе онын кыйгызына кичинек те аяру этпей, чап-

чаңкыр тегериде араайын айланып турган. Акыр, нени де эдер керек... Койлор тебеде турганча, көгөзиндеп јизе кайдар? Эмезе балыктап көрзө кайдар? Јок. Балыктап неме болбос. Кызыл колло оны канайып тударың? Оның ордына көгөзиндеп јиир керек. Сууның јаказында саста көгөзиндер бар болор бо? Ол өрө туруп, сас јаар баскан. Изү күнге ле аштаганына бажы айланып, көзи јиргилјинденип турган. Кырлар, агаштар изүге күйүп, араайын ышталып турган неме ошкош. Јылагаш буттарың көгөзининиң тегенектери кадайт. Јолды төмөн јаан артынчакту таң атту кижиге келетти. Је оноң не једижер? Улус кижинин мынайып аштап јүргенин билер бе? Суранза, кайдар?.. Јок. Карчага качан да суранбас! Өлүп те браатса, суранбас. Өлүп брааткан кижини көрүп тура, ого болушпаган немеден кижиге килемји сураар ба? Кижиге кижининиң шыразын билер учурлу.

Атту кижиге тапылдада јелдирип келген. Көрөр болзо, Чаңкыр-Ташта бруцеллёзный уйлар саап турган Күјей өрөккөн эмтир. Ол јенин колонгоштонып, күреелү бөрүгин эңпереле, кийип алган клееткен. Карчаганың керек дезе аштаганына үни де чыкпай турган. Оның учун Карчага араай јакшы сураган. Эмеген оның үнин укпаган да болгодый. Карчага туура көргөн. Тегин јерге бойының аштап јүргенин улуска не көргүзөр? Је эмеген оның јаныла өдүп браадала, уулчак јаар кылчас эдип көрүп, адының оозын токтодо тартып ийген.

— Бери бас, экем, — деп, ол јалакай үнденген.

Карчага алаң кайкап, оның јанына араай базып келген. Ол јаар аштап калган көстөриле суракту көргөн. Күјей артынып алган ушаттарының бирүзининиң оозын туй танып койгон, үстелип, бош карарып калган марляны чечип, айткан:

— Бери јууктай бас, балам. Көөркий аштап јүргөн болбой кайтсын. — Ол ушаттан творогты ууштап, оны неге салып берерин билбей, алаатып турган. — Бу мыны мен сеге кайдаар салып берейин, экем?

— Та..

— Је, чамчаңның эдегин бери тут...

Карчага чамчазының эдегин јайа тудуп берген. Күјей ого творогтон толтыра салып, айткан:

— Ји, экем, ји. Колхоз бир ууш творогтон түребес.

Оноң экинчи ушаттың оозын чечип, беш сабарла чала илјирей берген сап-сары сарјудан ууштап, творогтың үстине чокчойто салып берген:

— Бис јаан ла болзо бир ууш творог јигейис, база оноң көпти јиирис пе?..

Карган өрөккөнгө удур нени айдар? Ол тушта Карчаганың тамагында кандый да кату болчок неме токтоп калган. Нениң

де учун эриндери тыркыражып турган... Күжей ат үстинен энчейип, саржуа уймалып калган колыла онын желмер кара чачын сыймап сураган:

— Слерде уй жок беги, балам?

— Эйе... Бөрү туткан койлор учун колхоз айрып алган...

— Бу... балдарга саап ичерге ого жүк бир жаман-жуман уй бергилезе, кайдар?!

— Энем сураган. Чама бербеген... Колхозтын кураандарын да умчылаар артыкту сүт жок деген...

— А-а, кудаай, көөркийлеримди... Адазы жууга-чакка барбаган болзо, база мынайып жүргүлеер беги?!

Күжей адынын оозын силке тартып, бажын бөкөйтүп, ары болуп жорто берген...

Карчага бу тушташты жүрүминде качаннын качан да ундыбас, кайран Күжей. Андый улус жок болзо, ак-жарыкта жүрүм де жок болор...

Тоолу күндөр өткөн. Карчага Боочы-Оозын өрө койлорун айдап, араай кожондоп брааткан. Ого удур база ла Күжей жортуп клееткен. База ла саржу, курут коштоп алган болгодый... Же ол калагы эзирик болгон. Ачу үниле араайын кожондоп, ыйлап турган. Онон Карчаганы көрүп ийеле, көзинин жажын бөрүгинин ич жаныла арчып, айткан:

— Экем, бери бас...

Карчага онын жанына базып келерде, онын эдегине база ла творогтон, каймактан салып берген:

— Бис жаан ла болзо бир ууш творог жирирс. Анан көпти жирирс пе? Бис экүге не керек? Биске курсак ла болзо, болор. Кайран балдар, жаш көөркийлер жууда-чакта... Жаан уулымды божогон деп, похоронный бичик келди... Кайран балам, өзөк-буурымнан чыккан балам, эмди ачу-коронды неге бадырайын, неге бадырайын?!

Күжей жакпак боро адынын жалынын үстине энчейип, ыйлап берген. Карчага канайдар да эбин таппай, төмөн көрүп алала, унчукпай турган. Кару өрөкөнгө ол неле болужар? Күжей ачу-ачу ыйлап, көзинин жажын бөрүгинин ич жаныла арчып, адынын тискинин силке тартып ийген.

— Кайран балам, кайран балам! — деп кыйгырып, өзөкти төмөн жорто берген. Ол та ыйлап турган, та кожондоп турган — кырларга кандый да ачу табыш шан-ман торгулып турган...

Карчага өдүп калган өйлөрдү сананып отурала, өрө туруп, өчүп брааткан оттын турундарын ичкери жылдырып ийди. Кургак агаш тургуза ла жалбырап күйүп чыкты. Күнчыгыш табынча жарып турды. Тан адып жат. Саста түлкү шанжыйт. Карчага отко жылынып, тайгалардын баштарын, тагла кожо өчүп брааткан

жылдыстарды аяктап отурды. Ол ойто ло өткөн өйлөр керегинде санана берди.

Улус кандый башка-башка болуп жат. Бирүзи бирүзине чек түнөй эмес. Бир катап Карчага черүдөң жанып келеткен. Бу 1955 жыл болгон. Оны Бийсктен бери тартып келген шофёр акча аларынан мойноп ийген:

— Бу сен канайып туруң, солдат? — деген. — Солдаттан акча аларга жарабас. Солдат бисти корып жат. Айдарда, бис ончобыс ого төлүлү болуп жадыбыс.

Же качан институтта үренип турар тушта жолго өй ас артып калган учун Карчага сүрекей мендеп, такси жалдап алган. Таксиге төрт кижи отуруп ийгендер. Же таксист кажы ла кижиден үч салковойдон алардын ордына беш салковойдон аладым деген.

— Нениң учун? — деп, Карчага кайкап турган.

— Төлөбөс болзон, таксиден чык! — деп, шофер айткан. Тышкары десе ургун жанмыр жаап турган. Автобустар жүре берген. Мойноп ийген, поездке оройтып каларын. Канайдар? Тоночыда мылтык та жок, бычак та жок, же акчаны бербенче болбос. Једер јерге једип барала, таксиде отурган улустын бирүзи, карган эмеең, карманынан түүп салган колпладын чыгарып, оны тыркырууш колдорыла чечип, калганчы беш салковойын шофёрго таштап берелсе, айткан:

— Тере сойоочы! Мениң эки салковойыма карылып өл, ийт!..

— Уурчы! Сенде уят жок — деп, Карчага кородоп айткан. — Көкө түште улусты тоноп жадын!

— Ха-ха! Ончо улус уурданып жат! — Шофер кичинек те кемзинбей каткырган. — Ончолоры келишкен јерден үзе тартып жадылар. Сен, күчүк, жүрүмди билбей жадын! А мен десе нени ле көргөм.

Карчага бого удур нени де айтпай, онын ыржайып калган жүзине жырс берип ийген. Шофёр чалкойто күч барып түшкен. Оноң тура жүгүрип, Карчагага чурап келерде, Карчага онын уйалбас көстөрининг ортозына база катап жырс берип ийген. Шофер тонкос ажып, тоолоно берген... Баштапкы разрядту боксдын согужы база кандый болзын...

* * *

Чалын кургаганча улус өлөң чаап ийерге, торкодый јымжак өлөңдү, тарбыл агашту, тегерик-тегерик актарлу арканы өрө чубажып алала, чалгылары жалтыражып, базып брааттылар. Јаан akka улус чыгып келеле, өлөңди чабарын баштап ийдилер. Эртең туранын ару кейинде чалгыларды шаңкылдада кайраганы чокум угулып турды. Чама чалгызын кайрап, онын курчын тудуп көрөлө, эки будын талтайта тургузып, энгчес эдип, шуула-

да чаба берди. Бир ле жаңыганда, жарым алтам жердин өлөнги толголып-толголып, баштары бир аай болуп, жараштыра жада берет. Чаманын жолу жалбак, чабыжы түрген, ол жүгүрө базып, улустан там ла ырап браатты.

Карчага бойынын алдында Чаманын элбек жарындарынын араай жайгандап турганын көрүп браатты. Чама торт ло чалгызыла ойноп тургандый, жеңил барып жат. «Чыйрак ла кижини — деп, Карчага ого жеңижерге чырмайып, чалгызын түрген-түрген жаңып, сананды. — Оны жаан маргаандарда күрежерине темиктирген болзо, ол бөкөлөрдүн учу болбос эди». Карчага бойы да тудунар-кабынар уул, күрешти де, боксты да коомой эмес билер. Жаңыс ла онын балтырлары Чаманын балтырларындый жоон, кату эмес. Чама бүдөрдө бөкө кижини болуп бүткөн болгодый...

— Эй, жаба жеңиш, уул! — деп, Чама кыйгырды.

Карчага тура түжүп, колын жаңыды:

— Слерге кижини канайып жеңижер? Айу!

— Ха! — деп, Чама каткырды. — Иштезе де, мен чилеп иштеер керек. Тегин жерге не тардангаар? — Ол прокостын учуна жеңип, кайра бурылып, чалгызын ийинине салып, маңдайы чала быярайа терлей берген Карчаганы электегендү аяктап турды. — Бу сен кайткан, уул? Карган кижиге жеңижип болбос? Мен сендий жеңит тужымда жарым ла түшке га жердин өлөнгин чаап салатам. Уйан турбайын. Мен сени, спортсмен кижини, калапту кижини деп бодозом...

Карчага онын кыдырмак сөстөрине кичинеке те ачынбай, прокосту учуна жетире чабала, маңдайынын терин арлап, күлүмзиренип турды:

— Айдараар жолду. Өлөн чабышта уйан, уйан эмитирим.

— Өлөн чабатаны — ол жуунда куучын айдатаны эмес эмей!

Күн өксөп турганча, он беш кижини элбек актын өлөнүн жап этирип салдылар. Оду жаар базып браадала, Карчага бойында сананды. «Акыр, бу Чама деп неме бөкөзине салдырып, не тынып жат? Оны ойногон өткүрө кебижендебес эдиң үредип салза кайдар? Ол айудый бөкө, же мен шүлүзиндий эпчил. Күрежеринин сүмелерин ол кайдан билзин. Жаңыс ла бойынын балтырларына иженип жат...» Же Карчага бу шүүлтезин туура чачып ийди. Чама да ончо улустан озолоп, оду жаар сала берген эмитир. Улус чалгыларын жоон кызыл тыттын олбугына илип, арканы төмөн коркырап агып жаткан колоско суула изү, терлү жүстөрүн жууп, шанжакып, каткырыжып турдылар.

— Же керектер кандый, Эркей? — деп, кыстын жаанына Карчага базып келеле, сурады. Эркей түрген суунын чакпынынан калганчы катап ууштай соголо, кызып калган жүзине чачып, өрө

турды. Онын кара көстөрү айдары жок чокту ла ару болды. Кара чачы толголып, ийинине түжүп турды. Суунун тамчылары онын кирбиктерине илинип, күмүш жинжилердй мызылдажат. Эркей араай күлүмзиренип ийеле, оног нени де эске алынып, чырайы соой берди.

— Кандый болор ол? Бойоор көрүп жадаар...

— Нени?

Эркей бир эмеш унчукпай турала, төмөн көрүп айтты:

— Кече бистинг бригадага Николай Адучинович келип жүрген. Бис экүнинг эткен ижисти электеп турган. «Айткан жогым ба!» — дейт. Маказырап турган болгодый...

— Кукуруза керегинде айдып турган ба?

— Эйе...

— Сүүпсөй кайтсын. — Карчага колын жаңыды. Оног сууга кийдире басып, жүзин, мойнын соок суула мендештү жүна берди.

— Качажып соок түшпеген болзо, алдырбас эди... — деп, Эркей санааркап унчукты. — Улус кирелү эмес, эмди мени электсер болбой... Жуукта жаскыда кандый да корреспондент келип жүрген, ол мененг нени де сурабай, бир га жерден мынча центнерден жажыл кукуруза аларга турум деп, менин адымнаг бичип салган...

— Же сен санааркаба, түүк! — деп, Карчага үлүш жүзин жылу салкынакка удуратудуп, Эркейдин калганчы сөстөрине аяру этпей, унчукты. — Оспөгөн болзо, оныла кожо өлөтөн бө? Бис оны кичеегенис те, жазаганыс та. Бистен болгой, жаан учунылар да жастырын жат. Айла, бпске андый неме үрендезин деп не жакаргылап жат?

— Же түней ле уйатту. Оны үрендебеген болзоос торт болор эди? — деп, Эркей эмеш озолой берген улуска жаба жедижерге. Базыдын түргендеди, айтты.

— Мойножорго жарабас болгон. Бастыра ороон кукуруза деп чуркуража бергенде, бис тууразында туратаныс па? — деп, Карчага айтты. — Ченеп көрдибис, неме болбоды. Керек болзо, база катап ченеп көргөйс. Былтыр мен оны бу жерде өзөр деп иженни жүретем. Быжыл чала чөккөй бердим.

— Николай Адучиновичтинг сөстөрине сүрекей ачынгам. Корондузын не деп айдар. Керек десе ыйым да келген... Қижн бу күч ишти жаңыс ла бойына тузалу болзын деп эдип турган ба?

— Сен онын сөстөрине жаан аяру этпе — деп, Карчага айтты. — Онын сөстөрин кижн кайкап угар... Бир көрзөнг, санаалу да кижн: ончо ло немени билер. Ойында немени тескерн айдар. Же онын жаң-кылыгы бош ло жаңжыгып калган болгодый. Бооро мен ого өлөгннинг чыгыжы коомой, малды азыралла канайып жеткилдеп аларыс деп, бойымнынг чочып жүргенимди чыгара айт-

кам. Ол меге токуналу айткан: «Өлөнниң чыгыжы коомой — онызы чын. Же бу канча жүс гектарга үрендеп койгон ажын түңгей ле быжарга жетпей, тонуп калар. Оны зеленка эдип чабала, обоолоп аларыс». Көрзөн. Же андый кижиден пени сураарын?

— Аш өчөжөрдө јакшы чыгатам болзо кайдат...

— Аштын чыгыжын көрүп, иженип жүрүм — деп, Карчага одунын јанына јууктап келеле, унчукты. — Куру салам алганча, мөндүрдий аш алза, артык эмес пе?

Улус тыттыг койу көлөткөзинде, јажыл өлөнниң үстинде, тегерийте отуруп ийген эмтир. Айбычы јаан кара сускула канды булган, эттү көчөнн айактарга уруп, узун мойнын ичкери чөйп, афакты улуска сунуп турды.

— Э-э, бойдондор! — деп, ол Карчага ла Эркейдн көрүп ийсе, шагкылдап чыкты. — Казанның түби артты. Тойлорында јут болотон эмтир. Эркей, сениң айагың кайда?

— Слер экү та канайып ла бөлинип тураар болбогой, ти-ти-ти! — деп, Јелеји тыйтылдада каткырды. — Кече энгирде оттын јанында айланыжып турган, бүгүн дезе...

— Эйт, Јелеји, алтан кулаш тилиңди ары кедери тарт — деп, кем де оозын изү мўнге јидирип, чарчамыгып айтты. — Сениң тилиңе оролгон кижн — божогоны ла ол.

— Бу мынын калпындап отурган немези не? — деп, онызы содоңдоп чыкты. — Сеге нени айдып ийдим?

— Ба, мынын јаражын! — деп, Байрам айагын туура салып, каткырды. — Эрдинн эптүзин, көзиннн јаражын.

— А бу кижн кижиле коштой баспас па? — деп, Јаңар унчукты.

— Баспай база...

Је бойдон улус коштой басканы серемјилү ле неме — деп, Айбычы узун тилиле алтыгы эрдин јалай согуп, айтты. — Той, јыргал болотон неме болбой...

«Бу куучын Јолдошко угулза, ол пени санангай не?» — деп, Эркей эпјоксынып отурды. Керек дезе опын чырайы кызара берди. Ол көлөткөгө отуруп, төмөн көрди. Је унчукпай отураарга јарабас. Та нениң де учун Карчага бойы да күлүмзиренип отурды. «Акыр, бу Айбычыны туй чаап ийер керек — деп, Эркей сүүниң саванды. — Нени айдар эмеш?..»

— Коштой ло базып ийген улус сөстөжип, той эдип ийетен болзо, куу тонду көрмөслө кучакташкан кижн туку качан өлүп калар эмес пе? — деп, Эркей Айбычыдан сурады.

Айбычынын чырайы кубула берди. Айдар немезин таппай, ары-бери буландап көрди. «Бу балага неме айтпаза, торт эмтир» — деп сананып, Айбычы темиккени аайынча тилиниң учын кезе тиштеп ийди.

жын јетирген эмей. Ол тушта уй улус, бала-барка — ончолоры коркып, чочып калган немелер. Айбычынын сөзине кичинек те серемји этпеген. Јеен кызычагы, чындап ла, көспөкчи болор деп коркып, Абый Эркейди эгирде айылдан чыгарбай туратан.

* * *

Күндер элестелип өдүп турды. Көрөргө-угарга јетпей, күс жууктап келди. Ижи-тожы көп улус өйдин өткөнүн билбей калатан эмей. Карчага база ла јай өткөнүн билбей калды. Көрөр лө болзо, аш бажын суурып, арбанын атрак сагалдары јылу эзинге саргара быжып брааткан эмтир. Аш, чындап та, Токпоевке өчө-жип турган чылап, айдары јок јакшы бүтти. Мыны көрүп, Карчаганын сүүнип турганын не деп айдар! Ол кыраны јакалай јортуп, мажакту аштын араай шуулаганын тындап, элбек јалаңды эбирип клеетти. Эркей де айдары јок сүүнип јат. Јаңыс ла калганчы өйдө, Карчаганын јолынан кыйып турар, неге де санааркап калган жүрер болды. Јолдош то тайгадан түшсө, айылга кирбес боло берди. Керек дезе онын јакшылажар да күүнн јок ош-кош. «Акыр, бу недең улам болотон? — деп, Карчага сананды. Мынын јартына чыгар керек». Ол тобракту кара јолды төмөн элес эдип, учуртып ийди.

...Эгир. Энези база јаңы ла иштен јанган эмтир. Ол бир де эркек айтпай, кичү уулдарынан келген письмолорды Карчагага туттурды. Карчага кичү карындажынын письмозын ача тартып, көзнөктин бозомтык жарыгына кычыра берди. Анатолий практикада жүрүм деп бичиптир. Письмодон көргөндө, чөлдө аш жуундыш көндүгип калган эмтир. Письманын учында: «Өдүгим јырттылып калды, та канайдатан неме болбой?» — деп бичиптир. Карчага күлүмзиренип ийди. Сурактын учуры јарт. Акча көчүрер керек. Экинчи письмо Байрамнан эмтир. Ол Черүде жүргөн жүрүмин бичип, эзен-амырын јетирип турды. Энем кандый жүрү деп, сурап турды...

Карчага письмолорды кычырып божойло, јер-алтайды өткүрө көрүп ийерге турган чылап, ичкери кезе көрүп, унчукпай отурды: «Эйе, уулдар чыдаган. Олорды мындый эрлер болуп чыдаар деп кем бодогон? Эмди сындары да менен узун... Өлбөс јангду немелер өзүп ле келер. Байрам капшай јанатан болзо... Абый-дый, Күрендейдий улус эмес болзо, олор не болор эди? Күрендей Чамала керижип, јуулажып, саап ичерге колхозтон бир уй чыгартып берген. Абый өрөкөн өскүс јеендерим деп килеп, эки уйынын бозуларынын бирүзин берген. Учында шак бу бозу сүрекей сүттү уй болгон эмей. Јаңыс ла Эркейдин адазы Учар ол уйды ойто кайра блаап аларга коркушту чырмайган. Шак мынан улам Абый аайы јок ачынала, уулын аткыстын агажыла

соккон дежет. Онын ла кийинде Учар уйымды ойто аладым деп айтпас болгон...»

Энези база нени де айтпай, столго курсакты салып береле, бойы унчукмай ажана берди.

— Бу слер эрмек сурабас кайттаар, эне? — деп, Карчага аякты бойынын алды жаар жылдырып, сурады.

— Менин уулдарым менен жоп сурап турган эмес, мен де олордон нени сураарым?

— Бу нени айдып отураар?

— Мени билбес болор деп турун ба?

— Нени?

— Нени-нени! Сени кижини аларга турган дежет не!

— Кемди?

— А бу Учардын кызыла учуп туру дежет не — деп, энези адылаачы болуп, үнин соодып унчукты. — Мыны озо баштап энезини айтса кайдар? Ончо улус билер, мен нени де билбесим. Эдетен неме болзо, оны жазап эдер керек.

— Акыраар, акыраар, эне!

— Немези акыраар? Мени мекелеп болбос турун. Ого үзеери мен де тенок эмезим ле. Аракыны-немени жууп ла ядым. Эркей де якшы кыс. Сенин де айыл-журт тудар бийин жедип калган. Абый көөркий сүүнөр болбой. Ак санаалу өрөкөн ине.

Карчага энезинин куучынын тыгдап турала, кенетийин жаркырада каткыра берди.

— Жуугар, жуугар. Ой, улус, улус...

— А бу мынызы канайып жүүлип отуру? — деп, энези чырайы соой түжүп, сурады.

— Же, же — деп, каткызын жүк ле арайдан токтодып, Карчага көзине айланыжа берген жашты арчып унчукты. — Улус база нени ле табар. Бу бистин копчылардын ижи болбой кайтсын. Айбычы мойнын узада чөйноп, тыгдааланып турган эди ле. Ого үзеери Жележинин телефоны якшы иштеп жат.

— Айса төгүн эрмек пе? — деп, Карчаганын энези чек ле көксине түже берген үниле сурады. — Тегин жерге иженген турбайым. О, кудай, уяттузын! Эмди бу улустан жууп алган аракыны кайдаар эдетен?

«Бу, жөргөмөштин уйазы чылап, тартыла берген копты үзе чабар керек — деп, Карчага контора жаар базып браадала, санады. — Угарга эп жок. Оноп Жолдош то коомой сананып, өзөкбууры оорып жүрген болор. Айдарда эн ле озо Эркейге жолугар керек, оноп Жолдошло куучындажар керек». Деремнени өрө таң атту кижини тизиреде мантадып клеетти. Бүрүнкий энир болгон, онын учун атту кижини Карчага жүк арайдан таныды. Бу Жолдош эмтир. Ол Карчага жаар көрбөй дө, өдө мантадып жатты.

— Акыр. акыр! Чүрче токтозон, уул! — деп, Карчага кыйгырды.

Жолдош маң бажына адынын оозын токтодо тартып, күүн-күч жок араай жортуп келди:

— Не болды?

— Бир куучын бар.

«Эмди мениң алдыма актанарга турган болбой кайтсын — деп, Жолдош кородоп сананды. — Же тегин жерге не куучындажар? Карчаганы андый деп кем бодогон?» Бойы угуза айтты:

— Қандый куучын бу? Мен мендеп турум... — Ол адынын оозын бура тартарга сананды, же Карчага тискиннен ала койып, унчукты:

— Же, же уул! Не чүмеркеп туруң? Адыннан түш.

Жолдош адыннан күүн-күч жок түшти:

— Же, капшай айдыгар. Мен тегин де билерим...

— О, бу сениң билгириңди. Же, мынаар бу жадыкка отурып алала, эмеш сөйлөжип ийели.

Жолдош ло Карчага куучындажып отурдылар. Карангуй там ла койылып, керек десе олардын сомы да көрүнбей калды. Куучынын учы жаар Карчаганын, оның Жолдоштын каткызы угулды:

— А мен, тенек, эмеендердин сөзине бүдүп жүргем. Кижн канайып бүтпейтен? Слер болзогор бүтпес эдигер бе?

— Та, байла, тың серенер болорым.

— Ол копчы эмеендердин тилдерин кату учукла кезе буулап койгон кижн.

— Акыр, сен ол кысла жазап куучындаш, уул.

— Ол меге база ачынып јат.

— Алдырбас.

Карангуйдан жаңыс ла аттың сомы көрүнет. Оның киртилдеде чайнанганы угулат...

УНЧУҚТЫРБАС ОҚ

— Сен мениң иштеген ижимди не астада бичиген, а? — д
Чама конторанын бозогозын алтап, кыйгырды. Ол керек десе
Эркейден јакшы да сурабады. Менин өткөн айдагы јалым не-
нинг учун ас? Эткен ижимди керелеп турган нарядтарды көргүс!

Эркей чочыганына көстөрүн јаанада көрүп, столдын кайыр-
чагында чаазындарын түрген ылгай берди.

-- Мен... Мен ончозын ла бичиген эдим.

— Сен Чаманы закон билбес деп бодоп туруң ба? Чама он-
чозын билер. Эки колының териле иштеп алган акчазын кемге
де бербес.

— Же, нарядтар бу. Көригер, көригер, не бичилбеен эмтир? —

Эркей столдың үстине чаазындарды жайа салып, көзининг жажы айланыжып, унчукты.

Чама экче-экче чаазындарды ширтеп, эриндери кыймыктап, чотоп турды. Ол бригадада иштеп турган ончо улустын өбкөлдөрүнннн одожында турган тоолорды шиндеп турала, кенетийин жүзи кызарып, жоон мойнынын тамырлары кырлайыжа берди. Ол, сүзөөн бука чылап, бажын бөкөйтүп, энгчес эдерде, Эркей чочыганына жана болды.

— Өлөн чабарында сен мени не ончо улусла түндөп койгон? Менин жолым ончо улустын жолунаң жалбак, чабыжым түргөн, мыны сен билбезинг бе?

— Андый болзо, жаңыскан иштегер.

— А не? Жаңыскап да иштеерим. Ончо улустаң артык иштеерим. Мен ол керегинде, сенен болгой, Токпоевтинг бойына айткам. Токпоев менин шүүлтемле жөпсинип турган. Ончо улусла кожо до иштезег, сеге көптөдө бичип берерис деген.

— Андый немени эдер болзо, Токпоев бойы этсин. — Эркей арай ла ыйлап ийбей отурды.

— Же, кайтсын, кайтсын. Жаан жестенди жаман ла көрүп жүргөн эмтиринг? Сенин адаң меге жуук ла кижин болгон эди. Бис экүнинг биригип эткен керектерис де бар. — Чама ары болуп, эжик жаар басты. Онон эжиктинг тутказынаң тудуп жүреле, кенетийин нени де эске алынып, бура сокты:

— Акыр, акыр, жаражай, а сен менин төрт жаңы волокуша эткенимди не бичибеген? А?

— Кандый волокушалар? — деп сурайла, Эркей көзининг жажын колынын сыртыла арлап ийди.

— Кандый, кандый! — деп, Чама оны өткөндү. — Сары-Кобынын өлөнгин обоологонуы санааңа кирбейт пе?

— Же ол тушта ончо улус өлөн чапкан, слер десе волокушар эттигер не?

— А меге керек бедн? Мен эткем, айдарда, төлө.

— Бу слер кандый ач кижин?

— Мен ишмекчин кижин. Мен жаңыс ла эки колымнын күчиле азыранып жадым. Мен, ученый улус чылап, көп акча албай жадым. Айдарда, төлө.

— Төлөбөзим.

— Көргөйс, көргөйс! — Чама Эркей жаар кандый да сан башка, кекенгендү көрүп ийеле, чыга берди. Ол эжиктен чыгып жадала, кайра көрүп, айтты: — Сеге не болзын! Сен удабас ученый кижининг үйи болорың! Акча кылбыш, ат канат болор.

Эркейднн чырайы кенетийин тостый кугара берди.

Чама айлына жанып келеле, конторада болгон учуралды эске алынып, желбер кабагын жемире көрүп, жаңыс ла эрднннн учыла

күлүмзиренип отурды. «Андый керек, ологро андый керек! Ончозын өртөөр, ончозын кырар керек. Көрзөң, ак-чек кижн болуп, тыгып отурганын. Ыйлап јат. Кайдалык, ыйлазын. Эки көзн соолгончо ыйлазын. Чама бир де тамчы терин јерге тегин төкпөс туру. Јок! Көрзөң, көрзөң! — деп, Чама маказырап ла кородоп сананды. — Ол Карчага деп күчүк база ла кедендеп турар болтыр. Мен ого Јолдошты удур тукурбазам болзын. Акыр ла, најы! Сен де ыйлаар болорын ба? Ончозы ыйлажып јүрзин, ол тушта Чама каткырып јүрер».

— Бу ала-көнө не каткырып отурын? — деп, Јаңар чочып, сурады.

— Э, сениң керегин јок. Унчукпай отур! — деп, Чама јаман үнденди. Оноң бир эмеш унчукпай отурала, сурады: — Сергейден письмо келди бе? Айса келерде, кычырала, сугуп койдын ба?

— Неме ле келбеди... Ажанатан ба?

— Экел.

Үйн араай шылырада базып, чыга берди. Ол база ла јоон узун бөс курла ичин чыт этире тагып алган эмтир. «Оору. Канчанчы јыл оорып јат. Бала табардан озо јалын јипт, јараш келли болгон эди. Эмди төрт лө сөөк».

Јаңар јаан көөшти тудунганча турага кирип келди. Туранын ичине тургуза ла кайнаткан этиң амтанду јыды јайыла берди. Оноң столго удур-тедире отурып алала, унчугушпай ажана бердилер. Чама койдын эдин ачаптанып јип отурды. Јаңыс ла мачылдаган ла шөлүреген табыш угулат. База тышкары чыгып болбой, көзпөктинг шилине согулып турган јаан кара чымылдын кыңылдажы угулат. Чама јелбер кабагынын алдынан үйн јаар кылайып көрди. Јаңар дезе өрө дө көрбөй, араай ажанып отурды. Үйининг курсак ичижи там ла астап јат. «Акыр, оны доктырга апарып көргүзер керек — деп, Чама кабырганын бажын кайырт этире чайнап, сананды. — Бу јүрүжиле болзо узак јүрбес. Сергей јанып келзе, энемди өлтүрип салдын деп айдар. Черүдең атанардан озо энемди кыйнап јадын деп айткан. Учкан керек дезе соғужарга сананган. Је бу темир ошкош колдорго канайып чыдашсын. Јаңыс ла эр кемине једип келзе, база тын ла тудунар болор».

Јаңар суйук мүннең бир эмеш ле ичеле, калбагын туура салып койды.

— Бу сен курсак ичпес кайткан?

— Ичилбейт...

— Доктырга барар керек!

— Доктыр ол мени канайдар... — деп, Јаңар кайдаар да кунукчылду көрүп, айтты. — Јазатан болзо, туку качан јазын койбой.

— Аймактын докторы ол чортты билер бе! — деп, Чама ажаныжын токтотпой, айтты. — Областьтын, крайдын, Москванын докторларына барар керек.

— Жок.

— Акча-неме једер. Тон ло чучурап јаткан эмезис.

— Бойсын. Докторга барганча, ол Көмүрлүдеги јаан кижиге барып келейин деген санаам бар.

— Ол бир јыду камга ба?!

— Билери тын кижидежет.

— Је, је, база тапкан ла эмтиринг! Онын сыймаган үй улустары кандый оорула оорып туратан эди? Мыны уккан бедин? — деп, Чама электегендү айтты.

— Улустыг кобы эмей база.

Чама ого удурани де айтпады. Ол үйинин саамайынын кылдары буурайа бергенин јаны ла көрүп отурды. «Карып јат, кандый капшай карып јат — деп, ол бойында сананды. — Меге көрө чек јинт кижине. Менин чачымда да, сагалымда да бир де ак кыл јок. Кезик улус база белен ле артап јат. Је артабай да база кайтсын...» — Чама үйи јаар килегендү көрди:

— Бу, энези, сенин саамайыг буурайып жүрген туру не?

Јаңар атпас эдип, ак кылдарды пладынын алды јаар сугуп, чырайы кызара берди. Онон ойто ло төмөн көрүп, араай айтты:

— Карыбай база...

— Акыр, эмеш иш-тош селирей ле берзе, сени тартып алып областьтын докторларына једетем — деп, Чама үнин јымжандып, мүндү аягын туура јылдырып, унчукты. — Отуруш јетти.

Је, токтоп ло калгай! — деп айдала, Јаңар чайлу аякты өбөөнине берип, төмөн көрди. «Акыр, барарыс дегенинеги бери алты-јети јылга једе берди — деп, ол бойында сананды. — Андый киленкей болордо, аракыдан ичип алала, ичи-буурымды үзе тееп салды ба?.. Темей ле куучын ине».

— Токтогой-моктогой эмес, кыйалта јок барарыс! — деп, Чама үйинин санаазын биллип ийеле, үнин бийиктетти. — Эмди уулыг јанып келзе, докторга апарбады, кичебеди деп айдарын.

— А сен меге килеп турган эмезинг, уулыгнан коркып турган болбойын? — деп, Јаңар кородоп унчукты.

— Хе, уулынан өскө лө улус коркызын, је Чама коркыбас эмей — деп айдала, Чама столдон өрө турды. — Сен, тенок кандыт, оны үреп салдың. Сенен ле улам ол мен јаар бөрү чилеп көрөр боло берген. Сен экүни ле өрө тартып аларга шыралап жүргенимди кеминг билер? Канишна, Чама андый-мындый... А сенин өлгөн Учар акан јакшы кижиде болгон беде? Кижинин кызыл канын ичкен ийт эмей база. Мен кандый да јаман болзом, кара башту кижиде өлтүрбегем! Уктыг ба?!

Чама та нениң де учун бойын тудунып болбой, там ла там кородоп, табыжы јаанап турды. Јаңар база туруп келди. Ол өбөгөнниң кандала берген сок жаңыс көзине чике көрүп турды. Бу жалтаныжы јок көрүш Чаманы торт адару чылап чагып ийди.

— Не, не бөрү чилеп көрүп туруң?! У-ух, шилемирлер! Уулыңның да көзи сениң көзиг ошкош.

— Кыйгырба, мында түлей кижиг јок — деп, Јаңар токуналу айтты. Оның мындый жалтанбас боло бергени Чаманы айдары јок кайкатты.

— Је, је, канаттана ла берген туруң. Сүрекей ле неме-лер эдинг...

— Өлгөн кижини бурулаар арга јок! Је сени, сени бурулаар керек! — деп, Јаңар кедес эделе, стенеге јапшынын, ачу кыйгырды. — Арчынды кем өлтүрди?! Сен, сен өлтүрген!

Чаманың чырайы куп-куу боло берди. Ол айдар немезин таппай турды. Эки колы тыркырап, эбиреде сыймаадана берди. Оноң орынның јанында турган отургушты алайын деп энчес эделе, кенетийин көзинде көгөлтирим оттор жалт эдинг, бойы пол-го күч барып түшти.

* * *

Уйтүшкенде, саар уйлардың фермазында, Арслан деп чоло атту јоон теңкек кара бука бар. Калганчы өйлөрдө ол чала кал-јуурып турар боло берген. Анчадала аракы ичкен кижини сүй-бес. Је оны таң алдынан кем кабырар, кем кичеер? Оның учун ол јайым базып јүрген.

Күрендей бу ферманың јаныла өдө јортуп браатса, бир айыл-дың тунүгинен кандый да койу боро ыш чоргып турды. «Таң, мында тату неме бар болды ба?» — деп сананала, азу сагалы-ның учын јалай согуп, адының оозын бура тартып ийди. Айыл-га араай кириш келзе, чындап та, туйказынан аракы азып јаткан улус эмтир. Оп-соп түжүп, чала чочый берген келиндер Күрен-дейди көрүп ийеле, сүүне бердилер:

— Кудай, баш болгон — коркыганыс коркуш. Карын, бу слер тураар не?

— А мыны коркый-коркый не азар? — деп, Күрендей айыл-дың эр јанына јайымжып отурып, айтты.

— Улустың јакылтазы — деп, бир чүңкүр-кызыл чырайлу келин кемзинип айтты. Оноң шајын аякка јылу аракыдан уруп, ичкери сунды.

— Ух, бу тен аракы эмес, тары туру не? — деп, Күрендей аракыны јык берип ийеле, азу сагалын сыймай тудуп, сүүниң отурганын јажырбай, айтты. — Мыны аспас эдинг кандый неме токтоткон?..

— Чөөчөй, жестебис...

— Менин туурамым ууртап ийзеер — деп, эки келин Күрендейди арадап турдылар. Анча-мынча болбой, аракы башка чыга берди.

Күрендейдин азу сагалын сыйманары көптөй берди. Кей куучыны тыгып турды. Келиндерле сертежип те ийер күүндү отурды. Оноң качажып, тышкары чыгар күүни келди. Тышкары чыгып келеле, серүүнденип, терлеп калган төжин салкынга удура тудуп, чедендердин ары жанында тыттар жаар базып ийди. «Акыр, ойноп жүргөн бала-барка кижини көрүп ийбезин» — деп, жоон каңыл тыт ажыра басты. Же оны ыраак жокто отоп жүргөн ай кара бука көрүп ийеле, кейди жыткарып, огурып ийди. Оноң ары не болгонын Күрендей билбей калды. Бир ле көрзө, бука оны мүүзине илип алала, айландырып турды. Оноң билинип келзе, чеденниг ичинде жатты. Уй саачы үй улустар шыйдамдар тудунып алган, буканы кыйгы-кышкыла арка өрө айдап турдылар.

— О, кудай, кудай! Ол жестебистин ичи-кардын жара сүзүп койды! — деп, Сыргачы калактап турды.

«Чын ла, божогоным бу туру — деп, Күрендей бойында сананды. Ичин сыймап көрди. Бүдүн эмтир. Колдорун, буттарын кыймыктадып көрди. База бүдүн эмтир. — Акыр, айса бу мен кара буканын мүүзине неемнен илннген болотом?» Өңдөйип келеле, бастыра бойын аяктап көрди. Кийими бүдүн, жырылган жер жок. Сок ло жаңыс фуфайказынын шилбизи үзүлүп калган эмтир. Көрөр болзо, бука онын алгагын жара сүзеле, фуфайканын шилбизине мүүзи илинип, оны узак айландырган болуптыр. Күрендей өрө турарга сананды, же ол жаар жүгүрүжип клееткен улусты көрүп ийеле, ойто ло чалкойто жыгыла берди.

— О-о-о! — деп, жайнулу онтоп ийди. Куды чыга берген үй улустын «Ой, ой!» дешкени угулат.

— Сагыжы бойында жок ошкош... — деп, Сыргачы үни тыркырап, айтты.

— Калак, божой бергей...

— О-о-у-у! — деп ыгыранып ийеле, Күрендей келтей көзүн ачып ийди. Оноң, жаңы ла билинип клееткен кижини болуп, экинчи көзүн ачты.

— Кудайга баш, билинип келди! — деп, Сыргачы көзинин жажын жеңинин учыла арлап, айтты. Күрендей жүзүн чырчыйтып, онто-калактап, өңдөйип келди. Эки келин оны эки жанынан колтуктап ийдилер. Айылга оны экелеле, аракыдан ичирип, айдып турдылар:

— Деремнеге аракынын изүзиле алдырбай жеде берер болор бо? Күрендей кураатып, аракыдан ичип, араайынан онтоп турды. Же эзиринги жаанап, өрө өңдөйип отуурап боло берди.

— Кара буканын мүўзинен өлбөгөн бойым карыганча жүрөтөн эмтирим! — деп айдат.

— Шаң-ман табыш ла угуларда, чыга конуп барзам — деп, Сыргачы өкпөөрүп куучындап турды. — Кара бука мүўзине тани де иле сүзүп алала, жаңыс жерде айланыжып турды. Мен озо баштап, ол бооро жаскыда өлгөн торбоктын чеденге илип салган терезин мүўзине иле сүзүп алган деп бододым. Онон көрзөм, бу тере эмес, слер эмтирееп. Менин ачу кыйгыма чочыйла, бука сүрекей түргөн айлана согордо, слер чеденнин бери жанына калбайып келип түштеер не. Же өкпө-жүреги үзүлип, өлгөн лө туру деп бододым.

— Э, кара букадан болгой, менин үстимле немецтин «Тигр» деп танкы ашкан, алдырбаам! — деп, Күрендей мактанып ийди. — Мен өлүм деп немези жок кижинине, балдар. Жаңыс ла төжимнен төрт ок өткөн. Көргөр. — Ол чамчазынын өмүрүн ача тартып, канча-канча жерде жаан сорбуларлу арык, сыркак төжин көргүсти.

— Ба-та-а, чындап та, бу тыны жок кижинине болбой — деп, Сыргачы кайкады.

— Хе-хе! Тегин кижининин жүреги сол жанында, менин жүрегим он жанында. Менин жүрегиме жуук болорго турган болзон, он жаныма отур, экем.

— И-та-тай, канайып отуру мынызы! — деп, күрен чырайлу келин жана болуп, жүзин жаба тудуп, унчукты. — Карган кижинине, а сөстөри не кей неме туру?

База бир эмеш отурала, Күрендей айтты:

— Же, атанар ойум жетти, балдар. — Онон өрө турарга албаданды. — Ой, ой. Көк жарамас! — дейле, отура берди.

— О, кудай-май! Бу жедип болбойтон кижинине туру не?! — деп, Сыргачы калактап чыкты. — Калак, калак!

— Же, сен калактаба, онын ордына меге бир эмеш ачу неме береле, атка миндирип ий — деп, Күрендей өрө турарга албаданып, айтты. — Аштын изүзиле жеде берер болорум ба?

Күрендей атанып, жортуп ийди. Агаштар ажыра айылдар көрүнбей ле барарда, адын жүрс этпре камчылап, чала селендеде кожондоп, мангада берди. Арка-мойны эмештен оорып та турза, Күрендей адын мангын араайлатпай турды. Айлына жанып келеле, үйүн адылып, чалчый берди:

— Сен, көөркий, менин фуфайкамнын шилбизин не ойинен өткүрө бек көктөгөн? Кара бука мени мүўзине илеле, канча кирези айландырды! Тегин болзо, сенин тагып койгон тарылгаларын тынып та ийзем, үзүлүп турат не?! А, Чонпур?

— Бу көрмөс база ла жүөле берген бе? — дейле, Чонпур ыччап, семизине шыйкынап, өрө турды. — Кайда жүдунып ийген?

— Мени кара бука мүүзине илип алала, канча кирези айландырды! Чонпур, арай ла болзо апшыйак жок артып калбадың не!..

Чонпур өбөөнүнүн эрмегине кыжырантып, үйдөн чыга берди. Күрөңдей десе күлгө кирип алала, жаңыскан «докладтап» отурды...

* * *

Чама билинип келзе, бийик жымжак жастыкту орынында жатты. Бажы айланып, бастыра бойы оорып турды. Эмнин жыды жытанат. Укол эткен ошкош. Жүрегинин согулыжын лаптап тындады. Кем жок. Кылчайып көрзө, столдың жанында үйи ле фельдшер кыс отурды. Жаңар ыйлап турган эмтир. Же онын кыймыктана бергенин угуп ийеле, ол орынның жанына базып келди. Көзинин учында жашты пладынын учыла арлап ийди. Фельдшер кыс онын мандайына кичинек колын солып, чыткыттын кырлак тамырына эргегинин бажын билдирер-билдирбес тийдирип, каннын согулганын тындай берди. Онон бир эмеш унчукпай турала, айтты:

— Көп санааркап, ачынып жадаар. Санааркабас та, ачынбас та керек. Токуналу жүрер керек.

Чама «Мыны мен сен жогынан да билерим» — деп, айдарга сананды, же эмчи кыстын серүүн ле жымжак колдоры оны канайып та токунадып турды. Ол керек десе көзүн де жумуп ийди.

— Эмди мынайда ла амыр жадыгар. Айла энгирде келип барарым — деп, фельдшер кыс не-немелерин сумказына сугуп, чыга берди.

Чама көзүн ачпай, кыймык жок жатты. Үйи нени де айдарга турала, тидинип болбой, көзнөктин жанында толукта турган диванга араай отура берди. Онын көзүнөн айдары жок арып-чылаганы, недег де чек чөккөй бергени билдирип турды. Чама көзүн ачып, араай жөткүрүп ийди. Жаңар тургуза ла онын жанына жеде конуп келди.

— Же кандый жадын?..

— Кем жок...

— Сен ачынба... Билбей калдым. — Жаңар туура көрди.

— Бар, эдетен неменди эт. Мен жаңыскан артайын — деп, Чама айтты. Онон үйинин көзинин жажын көрүп ийеле, кизирг этти. — Сыктаба! Күн эртеден мени көмбө! — Ол стене жаар бурылып, кыймык жок жада берди. Туранын ичи тып-тымык болуп калды. «Мынайып ла жүреле, бир ле күн кижн жап эдип калар ине — деп, Чама бойында сананды. — Кижиден ол тушта не артып калар? Жакшы да кижн, жаман да кижн — кара жер болуп калар. Өлгөн кийинде не керек? Не де керек жок. Айдарда, эмди, тирү тушта, жакшы жүрүп алар керек. Жакшы. Э, канайып жүргөн жүрүмдн кижн жакшы жүрүм деп айдар?..»

Чама нени де эске алынбай, уйуктаарга сананды. Же мынан эш ле неме болбоды. Санаазына жүзүн-базын немелер кирип турды. Жаантайын ла андый. Оорый ла берзе, өткөн өйлөр санаазына кирер. Туку кажы жерде өткөн керектер көскө көрүнүп келер. Олордон канайып та айрылып болбозун...

Эмди ол жүрүмүндө эң ле коркынчылу болгон керекти уур санана берди.

...Бир күн бүрүнкий эңирде Чаманын айлына Учар араай жөткүрүп, кирип келген. Ол Жаңардын үйүндө чыгарын сагып, оны-мыны куучындап, кейтип отурган. Качан Жаңар кичинек уулчагын кучактанып алала, тура жаар жүре берерде, Учар ичкери эңчейип, жаан коңкок тумчугын Чаманын кулагына түртүрүп айткан:

— Эмеш айла, деремне текши уйуктай берген тушта, Тудуй акабыстын чедениндеги болчок турага кел. Анда жаап куучын болор. Семетей коомой, ол төжөктөн өрө турбас кичи болбой. Улус көрүп ийбезин, чеберленип, ажарынып кел.

Кичинек, болчок турада изү де, жыду да болгон. Шак карануй. Чама Жебечини ле Учарды жаңыс ла эрмегинен танып турган. Жебечинин күнүрүүш үни угулат:

— Жаңдардын колына барып кирзе кайдар? Эмди неге иженер? Жуу божоп браады. Ончо улус айыл-журтына жанып жат. Мен десе эмдиге ле агаш-ташты керип, аң чылап, базып жүрүм. О, кудай, кудай!

— Семетей акабыс эмдиге жөбөн айтпады... — Учар жеңиле оозун бөктөп, киртилдеде жөдүлдей берген. Онон айтты. — Же, сен, Жебечи, эки күннин бажында Кара-Кемнин боочысында тушта-жар болуп жөптөжип алган жерде сагып ал. Мен Семетей акабыстын эп-сүмезин, жөбөн сеге айдып барарым. — Онон бир эмеш унчукпай отурала, база ла айткан: — Же, сен атаң, Жебечи. Бис сеге иженип жадыс. Кандый да кыйын болзо, бистин адыбысты адабас болбойун?

— Карындаш, бу сен нени айдадың? — дейле, Жебечи карануй толукта күнүреде ыйлай берген.

Учар ла Чама улу тынгылап, эжиктен чыккан.

Тагары жуукта айлына жанып келеле, Чама уйуктап болбой, ары-бери анданып жаткан. Түндө өткөн куучынды сананып, жүреги сыстап турган.

Учар недең де жана болбос. Же тышкары кожон, каткы угулып турган. Бу өлөн ижинин жаңы жерге көчүп брааткан бригаазы. Ол үлустын ичи куру, кийими жырткы, же олор ак-чек, санаазы жарык. Жүрүм кандый да уур болзо, олор каткырып, кожондоп жүрер. Чамадый кичинин жүрегинде сүре ле карануй. Ого күннин жарыгы качан да жетпес.

Чама бу саңыс ошкош жапшынчан санаалардан айрыларга, өрө туруп, элбек кыптардын ичиле ары-бери базып турды. Экинчи кыпта печкенин жанына келеле, тура түшти. Мында, полдын алдында, бир метр терең жерде Чаманын жүрүмнүн учуры жадып жат. Азыйда анда жаткан кылбыркай чаазындар керегинде сананганда, жүреги жылый беретен, санаазы жеңиле беретен. Чама бу жерден эң ле бай, эң ле күчтү кижини. Же бүгүн онын жүрегине кандый да сүүмүн табарбады. Карын, кандый да кунукчылду санаалар курчап ийди. Онын жөөжөзүн, ал-санаазын, акту жүрүмүн берип жууган жөөжөзүн, кемге керек? Кемге? Сергей жанып келзе, онын серенкенин агажын да сурабас. Айдарда, айдарда...»

Чама колын жаңыды: «Кайдалык, кара жерге калгай». Ол ойто ле кородоп, комнатанын талортозында турган отургушты чарчада тешип ийди. Онын орынга чалкойто жада берерде, ол качан да болгон коркушту тун санаазына ойто көрүнгөн.

Тудуйдын болчок туразында болгон куучыннын кийинде үчинчи түндө ол Учарла кожо Кара-Кемнин бажына чыгып барган. Ары-Кем жаар ажатап ажуга једип барала, аттарды чет агаштын ортозына буулап салган. Учар бешадар мылтыгын ийиннен уштып алган.

— Слер канайып тураар, былар?!.. — деп, Чама бастыра бойы тыркырап унчуккан. — Слер... оны... у-у-и-и. — Ол тушта онын сок жагыс көзине изү жаштар айланыжа берген.

— Тенек... Түрмеде, кыйында өлгөнчө, ару алтайынын сынында өлзүн... — деп, Учар шыйкынап айткан. — Семетей акабыс апайда жакыган. Сеге килеп турубыс, момон... Бу керекти ак-жарыктын үстинде сенен ле менен өскө бир де кижин билбес.

Чама нени де айдып болбой, көк өлөннүн үстине көңкөрө жыгылып, эди-каны сооп, кыймык жок жада берген.

Табыш жок. Таң адып клееткен. Өлөңгө, агаштын бүрине койу чалын түжүп калган. Чама бойы ол тушта јерсү жадык ажыра жадала, Јебечи келбейтен болзо кайдат деп сананган. Же жабыста, агаштардын ортозында, будактын тарс эдип сынганы угулган. Онын ат бышкырган. Учар аттын тирсилдеде басканын тындап, таштын кийин жанынан јолды карап көрүп отурган. Чаманын чыткыттарында кан јыңкылдада согуп турган. Ол жерге жапшынып, мылтыктын јырс эдерин сакып жаткан. Атту кижин чек жууктап келген. Керек дезе өксүүр јерди өрө јорткон аттын түргөн тыныжы угулып турган. Онын мылтык јырс эдерде, Чама көзүн јумуп ийген...

— Тур, уул!

Чама эки тизези тыркырап, өрө туруп келген. Учар онын жанында ээрлү ат јединип алган турган.

— Божодып салдым, уул, — деп, Учар араай айткан. — Мы-

наар бу тыттың ары јанында јолдың јаказындагы өлөгннің ор-
тозында јадыры. Барып көрөдңг бе?

— Јок...

— Ок чике ле маңдайына тийеле, јиткезинен чыга берди.
Јегил өлүм. Мен эмес болзом, түрмеде шыралап өлөр эди. Қай-
ран карындаш, сөбгн жаңгыс көөркий... — Учар картылдада јө-
дүлдеп, алаканыла јүзин јаба туткан. Оның чичке узун сабар-
лар-у колдоры тыркырап турган.

Тоолу күндер өткөн кийинде Учар Чамага аттар сугатан че-
деннің јанында јолуккан. Учар адын үйгендеп, кем-кем укпазын
деп ајыктанала, айткан:

— Је сен өлөрдің өлгөнчө бу керекти тынду немеге айтпа.
Семетей ле мен бу јарыкта түңгей ле узак јүрбезис. Сок жаңгыс
билетен кижн сен болотон туруң. Је ончо килинчекти бойыма
алыкып јадым...

Учар јаскары бош уйдаы берген. Је ол өлүмле сүрекей ту-
румкай тартышкан. Јайдың талортозында јада калган.

Эжик кылырт эдип, кем де араай кирип келди. Чама өгдөйнип
келеле көрзө, бу Абый эмеен эмтир. Абый күйүзиннің айлына
качан да кирбейтен. Оның учун айылдың ээзи алаң кайкап, тө-
жөктөн мендеп түшти. «Бу карган күжүл бери не келди — деп,
Чама кыјыраптып сананды. — Мениң өлөрмди сезип ийген
болбой? Айылга чек кирбейтен эмес бедн».

Абый нени де айтпай, чөкпөйтп базып барала, темир печке-
нің јанына чорчыс эдип отура берди. Оноң Чама јаар көрбөй,
сурады:

— Тымуун кандый?..

— Кем јок. Слер кандый јүреер?

Абый ого каруу бербеди. «Мының ла мырзындап, чүмеркеп
отурганын — деп, Чама бойында сананды. — Чама ач, Чама ке-
рик, Чама јаман деп сананып отурган болбой кайтсын. Бойының
уулы Учар кижн күүндү неме болгон чылап, Эркейди база бойы
ошкош эдип јүредип алган. Ак-чектери, чүмдүлери коркуш! Ки-
жи ле көрбөгөн немелер болзо, кайтсын». Је эрмек айтпай, узак
отурага јарабас, кандый да болзо, Абый — карган кижн, ого
үзеери, кайын эне...

— Не солун бар, Абый?

— Јок. Меге нениң солуну келзин — деп айдала, Абый кан-
зазына таңкыдан азала, табылу таңкылай берди. Оноң бир
эмеш унчукпай отурала, айтты:

— Эмди экилеен оорый бердңг бе?

— Э, мениң ооруум ол не де эмес — деп, Чама колын жаңы-
ды. — Је Јаңар деп кижн чек ле ондолбой туру. Доктырга бар
дезем, болбойт. Та канайдатаң немези болбой.

— А бу аймактын доктырлары алты-жети жылга чыгара эм-дегилейле, эш неме эдин болгылабады, эмди ле жазып ийер деп туруу ба? — деп, Абый арбанды.

— Жок. Аймактын доктырына барбазыс, эмди областьтын доктырына барарыс — деп, Чама унчукты. — Иш-тош когузага ла...

— Же, же болды, болды. Слердийн андый ла эмей: иш-тош когузага ла дежер. Оору-јобол ол иштин-тоштын божоорын сакыыр ба?

— Айса эртен ле атангай...

— Жок, бойсын. Онын ордына ол Көмүрлүдеги јаан кижини айбылап көрөр керек — деп, Абый айтты.

— А бу слер ак јанду эмес бедер, Абый? — деп, Чама сурады.

— Оору-јобол келгенде, онын агын-каразын кем ылгайтан?

— Мен бодозом, темей ле неме.

— Јинјилей эјен ол кижини сүрөкөй мактап јат. Јаскыда айлына кирип жүргөм дийт — деп, Абый токтобой турды. — Јангардын бойынын да санаазы андый ошкош.

— Јинјилей эјебис таап ла ийетен эмей — деп, Чама кыжыраңтыды. — Билбести билип ле ийетен эмей. Семетей таайыс јаан оорыырда, база ла кам таап пйдим деп жүгүргөн. Же анан не болды? Доктырга апарган болзобыс жазылардан айабас эди. Чөкөбөс кайткан?

— Семстейдин салымы андый болгон туру... — деп, Абый төмөн көрүп, өчүп калган кангазын оозынан албай, унчукты. — А менин арткан жаңыс кызымнын салымын сен билетен эмезин, Чама!

Абый кангазын полго јырса этире кагала, өрө турды:

— Сен эп-арганды бедренбес болзон, мен бедренерим.

— Же улус укса, ујат болор — деп, Чама айтты.

— Ба-та-а, мынын ујалчангын, кемзинчегин — дейле, Абый чыга берди. Туранын эжигин калт этире кептей јаап ијди.

Қ У Ж У Л

Эмештен-эмештен жүреги токунап, Чама көзнөктин јанына тура түшти. «Ачынбас, ачынбас керек — деп, ол бойында сананды. — Бу ачыныштан улам баштын кандый бир тамыры жарыла берзе, не болор? Жок, жок. Чеберленер керек. Кандый да бир карган эмегеннин тенек сөстөрине ачынып, мыны канайып турум деп айдар? Балазын камга апарбаактан, көрмөстин бойына да апарып берзе, кайдалык. Мен айдар сөзимди айдып койгом. Эмди менин керегим де јок. Бойлоры көрзин!»

Ол туйук туранын ичинде энчигип отуруп болбой, түрген-түкей кийинип, тышкары чыкты. Күстин айас ла серүүн күни турды. Аралдын ол жанында жырларда, жажыл агаштардын ортозында аспактардын бүри саргарып, агаштын бир түңгей өгин чоокырайтып турды. Суунун бир аай шуулаганы угулат. Чама ару кейди терең тынып, оромго чыгара басты. Оромдо бир де кижин жок эмтир. Жаңыс ла алмарлардын жанында ары-бери Којочы тыртыптып базып турды.

Чама керек десе күлүмзиренип ийди. Ол белин жүктенип ийеле, жаан-жаан алтап, жайбайтып базып браатты. Же медпункттын көзпөңинен фельдшер кыс көрүп ийеле, чыга конуп келди.

— Слер төжөктөгү не турганаар? — деп, ол өөркөп лө кайкап сурады. — Мен слерге не деп айттым?

— А мен не? Менин будым сынык па? Төжөктөгү турбас мен кайткам? — деп, Чама каткырды.

— Слердин жүрегеер оору. База приступ болзо, не болор? — деп, кыс арай ла ыйлабай, көзин түрген-түрген чинип сурады.

— А мен өлүп калзам, ачу болор бо? — Чама колын жаңыды. — Эх, сүүнер улус көп чыгар. Же Чама эмди де тартыжар!

Ол алмарлар жаар базып ийди.

Којочы толгожон эдип, учазын чала туура салып, аксаңдап базып турды. Оны энеден чыгарда мындый кенек болгон дежет. Ол Чаманы чала солжыр оозын жаба тудуп, тыйтылдада каткырып, уткыды:

— Ти, ти, ти! Јинт кыстарла сертежиң туруң ба? Көрсөң, көрсөң кулугурды.

— Э, кыстарла сертежерден... — деп айдала, Чама жаан бескенин жанында көңкөрө јаткан кайырчактын үстине отура берди. — Оорып жадым, нөкөр.

Којочы Чама жаар серемјилү көрди. Онын кичинек чаңкыр көстөри сүмелү суркуражып турды. «Мен сенин оорунды билерим. Кандый оорула оорып турганыңды база билерим» — деп, Којочынын көстөри айдып тургандый болды. «Кижин канайып-канайып түбекке түшсе, мындый неме кижиге болужардан болгой, кижини көмө базар ине — деп, Чама ачуурканып санады. — Ады база нөкөр. Эх, же канайдар база? Којочыдан артык кемле куучындажарың?»

— Бооро сенин таарларыңды тажып турала, бертинген ошкожым. Ол ло күннен бери чала оорып турар болдым — деп, Чама төмөн көрүп айтты. — Онын учун сен, Којочы, меге тың ла анайып толгожондобо. Сенин санааңды мен билип жадым.

Којочынын көзинде сүмелү одычактар өчө берди. Ол тургуза ла чырайын соодып, бескенин учына отуруп айтты:

— Сенин де санааң меге јажыт эмес ле...

— Айдарда, бис экўнинг ортодо жажыт жок туру — деп, Чама айтты. — Боорогы немелерди кайдаар өткүрүп ийдин?

— Ха, өткүрөтөн ле неме бар болзо, өткүрери не болзын ол. Улуска аш керек, такаа азыраар, мал азыраар керек.

— Менин үлүүм кайда?

Којочы онын сурагына каруу бербеди.

— Же, бистинг айылга кир, уул, — деп айдала, ол өрө туруп, айлы жаар тыртытып базып ийди. Чама онын кийнинен ары удаан көрүп отурды. «Којочы ол ло озогы бойы — деп, ол бойында сананды. — Торт ло толгош агаш ошкош — бек. Карып турганы кичинек те билдирбей жат. Он жыл мынын алдында бу ла бойы болгон, жирме жыл мынын алдында бу ла бойы болгон. Кускун үч жүс жаш жажайтан дежет. Којочы, жарт ла, кускун чылап, узак жүрер болор.

Семетей јада каларда, уур ишке күчи жетпес, же бойы бичикчи, чотты жакшы билер Којочыны кладовщик эдип тургузып салгандар. Онон бери ол бу иште улай ла иштеп жат. Жангыс ла жуунын кийнинде эки-үч жылга уйдыг фермазынын заведующийи болуп иштеген эмей. Кандый ла ревизиядаг, кандый ла шинжүденг кургак чыгып келер».

Чама өрө туруп, айлы жаар араай базып ийди. Ненин де учун Којочынын айлына түште барбас деп шүүнди. Байла, темиккени аайынча болгодый. Чама айлынын јанына базып келзе, снын үйи огородто иштенип жүрди. Ол Чаманы көрүп ийеле, жалтанганду туура көрди. Чама чеденге јөлөнип алала, бир кезек өйгө унчукпай турды. Уйининг арык, сырсақ кеберин чөкөгөндү ажыктап турды. Чаманын кезе көрүжине чыдажып болбой, Јаңар ол жаар жылчас этти. Онон ойто ло картошконын саптарын јула тартып, уйанын төзин каза берди.

— Сен энеге коптонып ийген бе? — деп, Чама араай сурады.

Јаңар кайра да көрбөди, каруу да бербеди.

— Онызы бойында туру — деп айдала, Чама туура база берди. «Түңей ле — деп, ол бойында сананды. — Түңей ле... Ол узак жүрбес». Же Чаманын турага кирер күүни келбей турды. Ол эдер немезин таппай, ары-бери базып турала, чеденниг ичине кирип, анда кече энирде тартып экелеле, антарып койгон өлөнин јаан теңкек обоонын учына улай салып баштады. Ол өлөнди табылу ла јенил айрууштап турды. Эки-үч катапулай-улай айрууштап ийеле, тура түжүп, жүрегинин согулыжын тындап турды. Же жүрек жакшы согулып жат. Ол сайылбай да, серпилбей де жат. Чаманын эди изип, магдайы быјырайа терлеп келди. Ол эш кереги жок уур санаалардан айрылып, јенил иштенип турды, же бу ла өйдө чеденниг каалгазы кыјырт эдип, Јинјилей эмеен араай кирип келди. «Э, агитаторлордын тоозы көптөп жат — деп, Ча-

ма сананды. — Эжебис сулукты кезе тиштенип ийген турбай... Ол Көмүрлүниң күлүги сүмелү, эпчил неме болбой кайтсын. Эмеендердин баштарын бош ло айландырып койгон ошкош. Астамду ла иш база. Ого үзеери, тоомҗы кайда, күндү-күрее кайда...» Чама Жинҗилейге кичинек те аҗару этпей, иштенип турды. Тегинде болзо тилгерек эмеен база неме айтпады. Калганчы айрууш өлөңди обооның үсти јаар чачып ийеле, Чама белин түзедип, мандайының терин колының сыртыла арлап, Жинҗилейге көрди:

— Је не болды, эжебис?

— А сеге ле јетире керектү јүрүм — деп, Жинҗилей чеденнин ичинде јаңы ла чыгып клееткен јаҗан өлөңниң үстине отурып, јайылып турар элбек јикпезинниң эдегин кымый тудуп, унчукты. Чама айруужын обоого јөлөп койоло, оның јанына келип отурды. Эмеен бойының арык копшык јүзни, кырлак тумчугын сыймай тудуп ийеле, айтты:

— Эп-арганы бедреер керек, уул.

— А мен Абыйга айттым не.

— Абый ачынып јат. Бойы да чочып ла чөкөп јүрген ошкош.

— Андый болзо, бойы ла көрзин...

— Сен тууразында туруп каларга ба, уул? — деп, Жинҗилей унчукты. Ол бойының шил топчылар ошкош кандый да сур көстөриле Чаманы үйтеј шибейлеп отурды. — Је, је, сен тууразында туруп кал. Бис, карган эмеендер, ончозын башкарып саларыс. Јаңыс ла сен биске болуш јетир, уул. Акча керек, кой керек. Эки колы куру канайып баратан?

— Акча? — деп адайла, Чама туура көрүп, санана берди. «Акыр, ол буспас деген немени каңайып бузатан? Ух, күрүмдер качажа берер ине... Қара јерге акчаны каңайып берер?» Чама јаан бажын ары-бери булгап ийеле, күнкүлдеде јөдүлдөп айтты.

— Мениң бу керекке кирижер күүним јок. Улус нени айды-жар? Кандый да болзо мен совхозтын озочыл ишчизи болуп јадым. Ого үзеери, мени кыстап ийер, келишкен јерде кыйа тудуп ийер деген күүндү улус көп. Ончолоры мениң бүдүрилеримди сакып јадылар. Айдарда, бойоор ло башкарыгар, эжебис.

— Сеге, Чама, бүдүрилгедий тужында бүдүрилерге бербегенис, эмди неден коркып турун? — деп, Жинҗилей сурады. — Неден чочып турун? Сени јалтанбас эр деп бодоп јүретем. Көрзөм, койон јүректү тағма эмтиринг.

— Јалтанбас тушта јалтанбас та болгом. Эмди чеберленер керек. Эмди ой дө башка. Мыны канайып көрбөй тураар, эжебис? Чама јелбер кабактарын јемире көрди. — Законнон кичинек ле кыйа бассаң, түбекке түжеринг.

— Је, је, сениң санаанды билип ле отурым. Тегин јерге не тосконор? Керигинге ле чыдашпай отурган болбойың! — деп,

Ииңилей кыжырантып унчукты. — Мен сени бу керекке кириш деп айтпай жадым. Сен бисти керектү немеле жеткилдеп бер. Божогоны ла ол. Куучын мында ла токтоп калзын!

Чама эјези јаар кылайып көрди:

— Та, та, база ла биллибей тураар, эјебис. Шак ла мынайып эби-јибсер табылбай турала, Семетей таайысты базып салгач эдеер.

Ииңилейдин чырайы кугарып, ол ичкери атпас эдип, нени де айдарга турала, токтоп калды. Чама өрө туруп, ары болуп базып браадала, кайра көрбөй, айтты:

— Айла энгирде апарып берерим.

Эмеен чичкечек сабарлары тыркыражып, Чаманын кийнинен ары нени-нени мергедеп ийерге, эбиреде јерди јоктоп турды.

Којочынын айлы-јурты деремненин арал јаар јанында төннин алдында алаа јерде туруп јат. Түп-түс агаштардан туткан төрт кып тура, түп-түс агаштардан эткен бийик чеден. Бастыра хозайство јык ла эдип калган. Мында кичинек те тыртык-мыртык неме јок. Айылдын ээзи: «Мен бойым тыртык-мыртык, сол-јыр да болзом, ончо немелерим түп-түс болзын» деп амадаган болгодый. Керек десе оынды јарын-јарып, түп-түс этире кулаштап, јергелей-јергелей тургузып койгон. Крестовый туразынын кыптары јаан, элбек, тымык. Сүрекеј тымык. Којочыда балдар јок. Уйи ле бойы бу јаан турада јуртап јат. Ол тураны мындый јаан эдип та не туткан болотон?.. Чама карангуй түже берерде, Којочынын айлына араай кирип барды. Којочы оны туку качан сакып отурган эмтир. Ол столго чүрчеде ле не-немени јууп ийди. Јаан кыптын ичине ары-бери базып турды. Көстөри сүмелү суркуражат. Чаманын келгени оны сүүндирип турган болгодый. Азыйда ол Чамадан болуш сурап јүретен эди, эмди десе Чама онын алдына бөрүгин уштып јат. Чама айылдын ичин лаптап ширтеп, не-неменин баазын санаазында чотоп, кыптардын эжигин ачып, ајыктап турды.

— Је, айылдап келген болзон, столго отур, уул, — деп, Којочы стакандарга аракыны койтылдада уруп, айтты. — Менин айлы-јуртымды таргага садарга турун ба? Не ширтеп турун?

— Сени улус Күжүл деп тегиндү адаган эмес. Көмзөн там ла јаанап брааткан болбой — деп, Чама күлүмзиренип, күйүнип турганын јажырып болбой, айтты.

— Э, најы, сени де Јаратарткыш деп улус тегиндү адаган эмес эмей — деп, Којочы кичинек те ачынбай, айтты. Ол стаканды, Чаманын алды јаар јылдырып берди. Табакка чога салып койгон койдын эдинин буузы јайылып турды. Којочы Чама-

нынъ јинжин јакшы билетен, онынъ учун этти карамы јок кайнаткан болгодый.

— Эмди «јара тартар» өй эмес, нөкөр, — деп, Чама кырлу стаканга толтыра аракыны өрө көдүрип айтты. — Эмди јара тартар деп јүреле, бойын јара тартырып алдың.

— Андый, андый, је ажанарга јакшы болзын, ичип ийели — деп, Којочы айтты. Чама стаканды көнгөрип ийеле, тепшиде этке кире берди.

— Эмди сүмелү Күжүлге ле јакшы өй туру — деп, Чама чайнаныжын токтотпой айтты. — Билдирбезиненг анан-мынанг кемип ийер.

— Хи-хи-хи! — деп, Којочы солјыр оозын јаба тудуп каткырды. — Айдарын јолду, нөкөр. Сенин өйиң өдүп браат. Азыйда, јуунын өйинде, колхозтын малын, јөбжөзин бойындыйыла түнгей бодойтон эмейинг. Јириң јип, садарын садып туратан. Эмди күч, күч өйлөр келип јат. Артык кийим ле аларынаң коркып јадым. Кайдан алдың деп айдыжар? Је база бирден ууртап ийели, нөкөр...

Эки нөкөр эрин-тату эзире бердилер. Којочынын эрмек айдары көптөп турды. Чама тынғыда ажапып, ичип, тапту калап келди. Тал-табыш чала тыгып турды. Којочы эки-үч оос кожоңдоп јүреле, токтоп калды.

— Сен јажытту јолдор јолдоп сал, уул, — деп, Чама айтты. — Эптеп ийерис. Чын ба? Ух, сен база сүмелү ле көрмөс! Сени мен биле-е-рим.

— А сен, Чама, ачына, сүрекей ачына кижии. Јаңыс ла сенде сүме деп неме јок, көөркий, — деп, Којочы тыгып турды. — Учар эмес болзо, төртөн беш јылда эки будын сырас эдип калар эди. Ол эр дезе, эр болгон. Карам-кайрал деп неме билбес кижии. Јолына буудак эткен немени јоткондой согуп ийер. Сен, Чама, Семетей ле Учар эмес болзо, не болор эдинг?

— Мен бе? — деп, Чама кайкап сурады. Онон бир эмеш сананып отурала, араай айтты. — Мен... Мен ак-чек кижии болор эдим.

• — Ха-ха! Тенек! Ак-чек болгон болзон, аштап јүрер эдинг!

— Је, Којочы, мени сөгүп алып кайдадың. Сен озо баштап бойынды ајыктап көр, Күжүл, — деп, Чама чала ачынып, айтты. — Качан бир чакпыга, байла, түжеринг, најы.

— Қалак-кокий, ачынба, таайыс, — деп, Којочы буфеттен экинчи шилди чыгарып, столдын үстинде јаткан Чаманын јаан кызыл јудругынан, кырлак тамырларлу, буканын мойпы ошкош, жоон мойнынан коркып, айтты. — Бис экү јаңыс ағаштың кузугу эмейис...

Којочынын јалтанып, јалканчын турганын көрүп ийеле, Ча-

ма токунап, жүреги каранга сүүнип, ол бойында сананды: «Э, толгош белдү Күжүл! Эмди де мениң алдыма содойып отурап болорың ба?» Бойы десе угуза айтты:

— Қанайдар база, карындаш. Кату өйлөр келип жат. Бистий улус сүрекей нак ла чеберленкей болор учурлу. Қалганчы өйлөрдөги газеттерди кычырып туруң ба? Подпольный миллионерлерди жоскорып жадылар. Жүзүн-базын эпчилдерди жеңинен тудуп жадылар...

— Бис миллионерлер эмезис...

— Онызы андый. Же эптү эппре жажырып койгон уй-малыс та, бор-боткобыс та бар ла.

— Айдарың жолду, таайыс, — деп, Қојочы јөпсинди. — Бис экүниң де «иштеп» алган немелерис бар. Оны көскө көргүспес керек. Ооско кирбес керек.

Эрмек-куучын там ла тыгып турды. Бирде бирүзи, бирде экинчизи өткөн өйлөрдн эске алынат. Чаманың да эзириги табынча жаанап турды. Қојочы жаман үниле чыгырып кожондойт:

Ак тайганың бажына
Ак туман неге түшти не?
Ала көзи мелтиреп,
Көөркий кайда барды не?

Көк тайганың бажына
Көк булут неге түшти не?
Көзиниң жажын көл төгүп,
Көөркий кайда жүрү не?

— Эй, Қојочы! Қојочы! — деп, Чама оны силкип турды. — Сен, мошейник, эзирбе. Мен сеге керектү келгем, а сен десе эзирип калдың, мени база эзиртип салдың.

— Эзирикте мен кандый да керек шүүшпей жадым — деп, Қојочы кожонғын токтодып, айтты. — Эзирикте ч-чот-тожорго жарабас, нөкөр. — Ол столго бажын салып, ойто ло кожондоорго кей тартынып, оозын ачып ийди. Чама столдоң туруп, Қојочыны јиткезинен тудала, тургуза тартып келди.

— Акча кайда, уул?

— Кандый акча? — деп, Қојочы жичинек боро көстөрин тазырайта көрүп, серип, сурады. Айла күлүк эзиреечи болуп араланып турган ошкош. — Кандый акча?

Чама оны бойына жууктада тартып келеле, оның кулагына шымыранды:

— Аштың акказы кайда, Күжүл?

— Кандый аштын?

— Араламба, күрүм! — Чама нөкөрүн силкип ийди. — Сен мотри, уул.

— Же, божот, бөрү. Алып берейин...

Чама Којочыны бождоуп ийди. Онызы бели толгожон эдил, экинчи кып жаар кире берди. Бажы айланып та турза, не болуп турганын Чама јакшы билип турды. «Акыр, Күжүл кижини мекелеп, куурмактап ийгей — деп, ол бойында сананды. — Ол мененг чик јок эрүүл, эзиреечи болуп јат. Аракынын көп сабазын мен ичкем. Ол менин стаканыма сүре ле уруп турган. Бойына каа-јаада ла урган. Сүмелү. Мени эзиртеле, алаканыма эки-јангыс чаазын салып берерге сананган болбой кайтсын. Же бир тепши койдың эди эмес болзо, Којочыга јыга салдырып алар эдим».

Којочы анча-мынча удап турды. «Бу мынызы барала, уйуктаачы кижн болуп, үйинин койнына кире берген болгой» — деп, Чама чочып турды. Же эжиктин ары јанынан шымыраныш угулат. Којочы үйиле жоко јөптөжип турган болгодый. Онон ол чыгып келди. Онын чырайы эрүүл ле соок болды. Ол столдың үстине кызыл төрт онды јайа чачып ийди.

— Тоолоп ал, таайыс. Ас деп комудаба.

Чама акчаны тоолоп көрлө, эрдин кезе тиштенип ийди. Којочы акчанын көп јанын карманына сугуп ийгени јарт болды.

— Ненин учун ас? — Чама Којочыны өртөй көрүп турды.

— Ол ло, таайыс, — деп, Којочы бир көзиле күлүмзиренип, тегин де солжыр оозын там солжырайтып, айтты. — Уурунын немезинне улус акчаны көп бербей јат. Эмди өй кату. Озогызындый эмес.

— Јарт... — деп айдала, Чама ары болды.

— Слер, таайыс, өөркөп тураар ба? — деп, Којочы эжик бөктөөргө, Чаманын кийнинен ары базып, сурады.

— Јок...

— Андый болзо, мынанг ары эптеп ийгедий бир неме бар...

Чама нени де айтпай, чыга берди. «Көрдинг бе, көрдинг бе јыланды — деп, Чама карагуйда сананып браатты. — Теремди сойып алды...».

Чама, уурчы чылап, чеден-кажаган ажыра јажынып, јаан-јаан алтап, базып браатты. Же өткөн жүрүмди шүүп көрөр болзо, онын ачынар учуры јок. Бир тушта Чама да Којочыны кыйа көрүп, ого не-неменин јүк ле учы-куйузын берип жүретен эмей. Ол өйлөрдө Чама јаан ийде-күчтү болгон. Оны сүрекей эпчил кижн дежетен. Бир кезек улус оны тооп то туратан. Којочы да ого түнгей болорго кичеенип жүретен. Чама жортук улусты коркыда көмөлөп, кезедип койотон. Јалтанбас улустанг чеберленип жүретен.

Je жүрүм жаранган сайын кортук улус там ла астап жат. Эмди улус омок, жалтанбас.

Чама айлына жетпей жүреле, кайын энезинин айлына кирерге сананды, же анда Эркейге туштаарынан жалтанып, айлы жаар көндрө басып ийди. Жинжилейдин айлы жаар барар десе, база эби жок. Түн ортодо не калчып басып жүрүм деп айдар? Мыны Жагардын бойына не табыштырып бербес?

Чама эжикти тартып ийерде, Жагар оны ачып ийди. Ол уйуктап болбой жаткан ошкош. Онын кара көстөри кандый да сан башка жалтырап турды. Чырайы там ла копшойып калган ошкош. Чама пиджагынын карманынан акчаны табылу кодорып, столдын үстүнө салып койды.

— Мыны эжебиске апарып бер... Байла, жедер болбой?

Жагар нени де айтпады.

— Сыймаганы учун канчаны алып турган? — Чама тар мойунду сопогын уштып болбой, ыкчап отурды. — Ол кирелтелү ле иш болбой.

— Базымба...

— Мен не базынатам? Мен ол кижини бир де жаман айтпай жадым. Сендий тенектердин терезин не сойбос?

— Жагыс ла сен сагышту турун...

— Мен болзом, доктырга барар эдим. Кандый да болзо доктырдан туза жедер. Ого үзеери, ол, сыймучылар чылап, жал сурабай жат. Ого жалды государство төлөп жат — деп, Чама айтты.

— Мен сенег акча сурабай жадым — деп, Жагар туура көрүп айтты. — Не ыйлап, комудап турун?

— Эх, тенек, тенек! — деп, Чама орынга чыгып керилип, жаан эстеди. — Мен сеге ле килеп жадым...

— Эйе, андый болбой кайтсын...

— Сен база ла байагызын баштаарга ба? — Чама жастыктап өңдөйип келди. — База ла мени челдеерге бе? А, азыйда не-не-мени эптеп ийерге кем меге болужып туратан эди? Ундып салдың ба? Эмди ончозын Чамага жарбып ийерге бе?

— Же не ачынып турун? Мен сеге жаман нени айттым?.. — деп, Жагар чала чочып айтты. «База талып-өлүп жада бербезин» — деп, бойында сананды.

Чама унчукпай барды. Тоолу минуттардын кийинде ол күркүреде козырыктай берди. Жагар экинчи кыпка киреле, улу тынып, орынга араай жада берди. Көзнөктинги шили өткүрө жылдыстар суркуражып, имдеп турды...

* * *

Чама эртен тура конторага келерде, мында Токпоев ле Карчага отурдылар. Аш какшап төгүлгелекте, оны тоолу күндердин

туркунына жуунадып алары пландалып турган болгодый. Управ-
ляющийдинг кабинетин таңкынын ыжына саргарып, чек ле кинг-
зип калган эмтир. Жайгыда көзнөктөрүн кайра ачып та салза,
таңкынын ыжы чыккаас кайткап? Токпоев столдын үстине эн-
чейип, нени де түрген-түрген бичип, чотоп ийеле, бажын жайкап,
айтты:

— Күчис жетпес, уул.

— Аштын түжүмү сүрекей жакшы...

— Канайып та чырмайзабыс, күчис жетпес.

— Айдарда, аш какшап төгүлөр эмезе карга-жутка бастырып,
ыгылар — деп, Карчага чаазынга та нени де бичип, айтты.

Чама улуска чаптык этпей, чыгарга сананды. Же Токпоев оны
көрүп ийеле, токтодып ийди:

— Чама, слер кече ишке не чыкпадаар, өбөгөн?

— Оорыгам...

— Не болгон? — деп, Карчага бичинип токтодып, сурады.

— Мотор коомой иштеп жат, уулдар, — Чама төмөн көрүп, араай
жөткүрүп ийди. — Кенетийин талып, сагыжым энделген, карын
бу бистинг жаман да болзо доктырыс болужын жетирди. Көөркий
бойынын ижин база билетен эмтир. Азыйда мен оны неге де
бодобой, чөкөп жүрөтөм.

— Чеберленер керек, эмди слер жаш кичи эмезеер — деп,
Токпоев айтты. — Же тыштынан көргөн кичи слерди жүреги оору
деп бодобос. Слердин тудуныш та тын. Карчага, сен былардын
өлгөн чапканын, өлгөн обоологону көргөн бединг?

— Көрбөй база...

→ Ат көдүрүп болбой турган бугулды жеп-женил көдүрүп ийер.

— Айу. Өгүс айу.

— Эйе, эйе.

Чама бу макташка сүүнип, араай күлүмзиренип отурды. «Э,
Чама эмди де улустын учы эмес эмей — деп, ол маказырап са-
нанды. — Эмди де менин колымды тудар күлүк бу жердег та-
былбас болбой».

— Бу аңканынан ажыра бүткөн ашты канайып төкпөй-чач-
пай жуунадып алар, Чама? Слер нени сананып тураар? — деп,
Токпоев сурады. Ол Чаманы тооп жүргенин жажырбай отурды.
Токпоев жаз ийде-күчтү, су-кадык улусты сүүйтөн. Ончо улус
Чамадый болзо, иш тутабас эди деп, сананып жүрөтөн. Кичинек
улустын эткен ижин кичинек деп бодойтон. Чыдалы ас та болзо,
көп иш бүдүрүп, билдирбезинен ончо керектерди эдип жүрген
улусты билбейтен. Онын учун Токпоевтин сурагын Чама сүре-
кей жарадып укты.

— Азыйда, техника неме жок то тушта, мындый ашты тоолу
ла күндерге жуунадып алатан неме эди база.

— Азыйда улусты атла арай ла жыга бастырбай иштеткенде база — деп, Карчага өчөгөндү күлүмзиренип айтты. Чама ол жаар кылчас та эдип көрбөди.

— Ой андый болгон...

— Эмди чек өскө ой, Чама.

— Ой өскө, онызы чын — деп, Токпоев улу тынып, айтты. — Же улустың жалкузы жаананан. Өлгөнчө эмди кем де иштебес.

— Улусты башкарып билетени база искусство — деп, Карчага айтты. — Азыйда тамагы ла жаан неме башкарып жүретен. Алгырып ла билетен болзын, а бажы көңдөй дө болзо, кем жок. Эмди андый кижинеге де жарабас. Улусты эмди кыйгыла коркыдып болбозың. Коркыдула иштедип болбозың.

— База ла мени андып отурың ба, уул? — деп, Чама айтты. — Же мен санаалу улустың башкарыжын көрүп ле жүрүм. Бистинг бажыс көңдөй дө болзо, ишти эдип билетенис. Жаңыс ла тилибисле иштебей, колысла да иштеп жүретенис. Кукуруза-мукуруза өскүрүп турубыс деп, мактанып жүгүрбегенис. Аш та болотон, азырал да болотон...

— Эйе, колло «иштеш» болгон ло эмей! — деп, Карчага каткырды. — Колхозтың карманы жаан болгондо, канайдар база.

Чаманың чырайы, жер чилеп, карара берди. Көксине бадышпай, кайнап турган ачыныжын көмө базып болбой отурды. Жоон мойнынын тамырлары кырлайыжып желди. Токпоев онын коркушту чырайын көрүп ийеле, куучынды өскөртөргө ченешкен.

— Калганчы солундарды уктаар ба, уулдар?

Же Чама тудунып болбоды:

— Карчага! Сен мени ийт чилеп жаантайын ла не торсыктап жүрединг. Сениң неенди алдым, неенди јидим?

— Мен слерге нени айттым? — деп, Карчага токуналу сурады.

— А нени айттым? Сен мени тонг ло жүүлгек, сагыжы кемжик болор деп бодоп туруң ба? Э-э, кижинеге көрбөгөн неме болзо, кайтсын!.. Кукурузанг чылап, кугара кадып калдың!

— А слер кукуруза тонгуп калганына сүүнбегер! Өчөжөрдө өскүрүң аларыс! Быжыл өспөгөн — онызы чын. Же эзенде өзөр. Бис нени эдерин база билерис! — Карчаганын чырайы кып-кызыл боло берди.

— Же, болор, болор — деп, Токпоев айтты. — Керишпегер, уулдар! Бу слер экү сүре ле керижиң жүрер кайткан улус?

— Мен ого нени де айтпадым.

— Эйе, андый болбой кайтсын!

— Бойы тосконуп туру не.

— Же, же, үй улус чылап, керишпегер — деп, Токпоев өрө туруп айтты. — Чама, слерди бис аш ижине ийерге турубыс. Беш-

айры жаар комбайн барып болбос, анда ашты атла жуунадарга келижип јат. Күчөөр једер бе? Түндү-түштү иштеер керек.

— А этпеген иш эмес база — деп, Чама төмөн көрүп, айтты.

Учү ойто ло токуналу куучындажа бердилер. Анайып отурганча, улус клубка бирден-экиден келгилеп, ойто баргылап турдылар. Телефонның шыгыраары көптөй берди. Токпоев совхозтын директорыла телефон ажыра куучындажып, шоферлорго, механизаторлорго јакарулар берип турды... Эртен тура улус конторага толуп келер. Кезик улус јакару аларга келер, кезиктери тегине ле темиккен аайынча келер. Је күн өксөп лө келзе, ончо улус тарап-таркап, јоголып калар. Конторанын кыптарында жаңыс ла таңкының ачу ыжы артып калар.

Јолдош ло Карчага конторадан ончо улустың кийнинде чыктылар.

— Аш тартар машиналар јок — деп, Карчага калактап турды. — Бричкалар јекпеенче неме болбос эмтир. Аттар једер бе?

— Аттар? — деп, Јолдош јиткезин тырманды. — Аттар једишпес, жаңыс ла пастухтардың аттарын алардан башка?

— Олор аттарын бербес — деп, Карчага айтты. — Бу бистин аттар кайда, уул?

— Түлкүлөр түгезе јин салды! — деп, Јолдош кородоп унчукты. — Кайран мал кара түлкүлөрдин курсагы болуп калды! Тү-үк! Јеер-јескимчилү немелер азырап кайткан улус. Ол түлкү деп неме, мен бодозом, јиген јурсагының баазына турбай јат. А турлузының јанына барзаң, олодың јыды-талына талып каларың. Терези де кижии кайкагадый јараш эмес. Городтың үй улузы оны та неге јараш көрөтөн болбой. Мен оны неге де бодобой јадым. Оштулардың ла кееркемјизи ине ол...

— Айдарың јолду, јылкы малды тегин јерге кородып салдыс.

— Бис база тenek ле улус. Малды не кыйа көргөнис? Јылкы малга азырал да керек јок, кажаган-чеден де керек јок. Ол эби-ре јылга одордо туруп јат. Оны тударга кичинек те чыгым чыкпай јат. Бистин јердин тайгаларында эки-үч мун мал јайым турар. Эмди кайран одорлор ээн артып калды. Је бойың да бодозон, Карчага, бисте эмди бир мун јылкы мал бар болгон болзо, коомой болор эди бе? Эх, тenekтер, тenekтер. Малдың эди коомой деп кандый неме тапкан? Алтай улуска ол эттен артык эт — деп, Јолдош калактап турды.

— Јастыра неме болуп калган — деп, Карчага унчукты. — Сэн јылкы мал керегинде айдып јадың, а мен оныла коштой мажакту аш керегинде айдарга турум. Азыйда бистин јерде арба, буудай сүрекей јакшы бүдетен, санаага кирет пе? Анчадала, Кара-Кемпин ичининг арбазының чарагы мөндүрдий болотон јок по?

— Эй, бис арбанын бажын терип база баскан ла эдибис.

— Онон табынча ла јер ижи ўрелип, аш ѳскўрери ундылып калган. Зелёнка, ѳлѳн... Ол ло. Бу јаскыда обком партиянын пленумында ол јанынанг тын куучын болгон. Баштапкы качы мынанг ары зерновой аш ѳскўрерин ойто кезем јарандырап керек дейт. Онон башка, зелёнканын куру саламыла ыраак барып болбозыс деп айдат. Айдары јолду. Аш ижи коомой болзо, мал ижи канайып јаранар? Је бу ла кѳрўп јўрзем, пленумнын јѳбине ајару этпей, озогы ла јолло барар деген санаалу улус ас эмес болгодый. Ўренген тоқпок баш јарбас деп айдыжатан. Онызы јастыра. Шак андый тоқпок башка келип тийзе, баштаг не де артпас — деп, Карчага јилбпркеп куучындап браатты. — Бистинг Николай Адучинович те зелёнкага јайылып турбай кайтты. Онызы темиқкени аайынча ине. Аш ѳскўрерин чаптыксынып јадылар. Зелёнка болзо, јулдай чабала, обоолоп алар. Божогоны ла ол. Ашты дезе јуунадар, арутаар, алмарларга тартар керек. Оны какшатпай, карга бастырбай, јуунадып алар керек. Изитпей, уутатпай, кургадып алар керек. Кѳрдинг бе?

— Совхоз боло берерде, уулдар казнанын карманына киирип, амтажый берген ине — деп, Јолдош айтты. — Берип турганыс ас...

Олор куучындажып, Карчаганын айлынын јанына једип келдилер.

— Киризен — деп, Карчага айтты.

— Јок, јок, мендеп турганым коркуш. Кыштулар јазаар керек. Тайга-таштагы пастухтарды кѳчўрер керек — деп, Јолдош айтты. — Эмди ле атанарга турум.

— Је, Эркейле куучындаштын ба? — деп, Карчага кўлўмзиренип, мандайына тўжўп келген койу чачын тескери тудуп, сурады. — Айса тўлтўйишип калган базып јўреер бе?

— Куучын болбоды...

— Қайтты?

— Та, каранга ыйлап турган ошкош. Кече кѳзи кызарып калган јўрген — деп, Јолдош тѳмѳн кѳрўп, айтты.

— А не сурап укпадың?

— Эрмек сураарымда, унчукпаган...

— Је, је, алдырбас. Јоткон ѳдѳ берер.

— Э, оптонып турган ине — деп, Јолдош колын жаңыды. — Мен олордың кылык-јаңын биле-ерим. Јайназын, мўргизин деп турган болор. Андый немени менен сақып болбос эмей.

— Тенеербе, тенеербе, уул. Ол, байла, неге де санааркап кунугып јўрген кижи болор. Эркей мыйрындап билбес. Ол тѳп, ја-лакай кыс — деп, Карчага нѳкѳринин сѳстѳрин јаратпай, айтты.

— Кем билер оны...

— Сен билер учурлу.

— Оныла уружарга бош жок.

— Э, же сен атырандаба, уул. Ол сеге ачынбай жат.

— Болзо болор — деп айдала, Жолдош ары болуп база берди.

Карчага онын кийининен көрүп турала, араай күлүмзиренип, айлы жаар басты. Айдары жок ару, иенил, серүүн күн турды. Тенге-ри чап-чанкыр. Жер омок-седен. Кайран күс!

Којочы эртен тура ойгоноп келзе, бажы ооруп калган эмтир! Ол өрө турбай жажып жатты. Кече энгирдеги жыргалды эске алынып, «Чамага арай ла көп берип ийген ошкожым — деп сананды. — Шилемирди эзирер болор деп бологом, камык аракыны јудуг та алза, эзирбеди... Эт эмес болзо, эзире берер эди де. Этти тегин јерге кайнаткан эмтирим...».

Тымык. Јаркынду күн көжөгөлөр өткүрө тийип турды. Казан азатан кыптан табыш угулат. Уйи курсак белетеп турган ошкош. Ол араайын ыгыранип, кожондойт...

Којочы тура јүгүрүп, аксан-бүксен кийинип, тышкары чыгып барала, соок суула маказырап јууна берди. Улус бирден-экиден контора жаар киргилеп, онон ойто чыккылап турдылар. «Акыр, јаандардын көзине барып көрүнип ийер керек — деп, Којочы сананды. — Не-не угула, көрүне берер болор бо?».

Онон туразына кирип, тойо ажанып алала, уйине айтты:

— Је, Маришка, бүгүн мешкелеп те барзан, кем жок. Сүркей јакшы күн туруп жат. Айылда бор-ботко ишти мен бойым эдип саларым.

Орто јашка једе берген, тестек, кызыл-күрен уй кижн јагыс ла эриндериле күлүмзиренип ийди. Којочы эжиктин тутказынан ала койып, чыгарга јадала, айтты:

— Сен, Маришка, ол кладовкада этти јажырып сал. Кем билер? Кандый бир неменин көзи тийе берерден айабас...

— Билерим, билерим.

— Бот јакшы. Менин Маришкам күлүк кижн эмей.

Којочы туразынан чыгып барала, ары болуп барардан озо оградазынын ичин, ончо хозяйствозын лаптап ајыктап көрди. Је ончо неме бойынын јеринде эмтир. Кулаштап салган одын түп-түс туруп жат. Кардын ак кастар кайкылдажып базып јүрет. Сарзудан ичи тастайганча ичи алган эне чочко јалбагынан јадат. Јеерен бозу кичинек чеденде турды. Кырлайта обоолоп салган көк-јажыл өлөн кыймык жок. Мыны ончозын ајыктап, Којочы күлүмзиренип ийди. Тенгеийип калган төрт кып туразы кыймык этпес өргөдий көрүнди. Којочыда ичерге курсак та, кийер кийим де бар. Ондо јагыс ла балдар жок. Је бу айалга оны кичинек те кунуктурбай жат. Балдар јогына ол каранга сүүнип јүрет. Чаптык. Уйинин де, бойынын да айтканы — чаптык. Ја-

гыс ла бу јөөгөн јөөжөнн кемге артырып салар? Бу суракка каруу берерге күч. Онын учун кезикте Којочы ого јүк бир баладу болзем кайдат деп сананып јүретен. Је балдар јок болгоньнда ол бойы бурулу. Онын учун канайдар да арга јок.

Којочы конторанын эжигин ачып, ары-бери ајыктап көрди. Је Токпосв неме айтпаста, эжикти јаап ийеле, алмарлары јаар базып ийди. Ол алмарлардын эжиктериндеги ай кара сомокторды ачып, аш уратап кыптарды күн эртеден белетеп турды. Ол бойынын керегин јакшы билетен. Ашты арутап, алмарларга урар тушта керек болзо, түни-түжи иштеп туратан. Шак онын учун ол бу иште узак иштеп јүргөн. Чотты, бескени јакшы билетен. Кечс алмарлардын ичин арутаарга, идирген јазаарга улус сурап алган. Бүгүн эки-үч кижин једип келди. Којочы аксагдап, ары-бери базып, јакарып турды:

— Эй, келлидер, озо баштап бу алмардын ичин арутаар. Јазап, јазап јалмагар.

Кажы алмарга канча тонна аш бадатанын Којочы јакшы билер. Быјыл аштын түжүми кандый болгоньн база билер. Онын учун ол санаазьнда быјылгы аштын текшин бескени чотоп, туку качаынан бери таныш кара јаан сомокторды ачып турды. Ол сомоқты ачканда, тизүдеги түлкүрлерди өнөтийин шынкырт эттирип турат. Алмардын эжигин ачып ийеле, чындап ла, күжүл чилеп, арбанын јыды јытанып турган серүүн кейди тумчугынын үйттери јаанап, тынып турат. Бу тыт агаштан эткен, стенелери карара берген алмарлар тынду чылап, Којочы одорло санаазьнда куучьндажып јүрет.

Ол энг үстиги алмардын эжигин ачып, санаазьнда айдынды: «Э, јакшы ба, нөкөр? Ээнзирей берген турун ба? Азыйда эттин-јуунын, энг јакшы тамзыкту курсактын эркетендү алмары болгон эдинг. Сенин эжигин каа-јаада ла ачылатан эди. Чама сенин база көпти ле јиген. Мен де, јада калган Семетей де сего кому-дабай јадыс. Аймактан јаандар келгенде, эжигин чек кайра ачыла беретен эди. Койдын эди, сарју, мөт, аскан аракы мынан ла баратан эмей. Јагыс ла эмди куру, көндөй туруп јадыг... Је алдырбас, мынан ары нени-нени салар болбойс...».

— Эй, јаражайлар, эмди бу алмарды арутаар. Полын ку-макла јыжып туруп јунуп ийигер. Бу менин сүүген алмарым — деп, ол арай ла айдып ийбеди.

Којочы экинчи алмардын эжигин ачты. Ого суланын санаагынын јыды јытанып келди. «Је сен кандый јадыг, нөкөр? Азыйда сенин эжигинен улус айрылбайтан эмей. Бир килограмм суда сенин эжигинен улус айрылбайтан јок по? А сен лага болуп, кыштын корон соогьнда тургулайтан јок по? А сен дезе кара сомогынды тиштенип алала, унчукпай, менин келедимди сакып туратан эдинг. Мен ведомостьты тудунып алала, је-

дип келетем. Сенин эжигинди чынааркап ачатам. Улус десе мен жаар кудайга көргөндий көрөтөн. Сен мыны ончозып билеринг, нөкөр. Сен улусты азырап жүрөтөң. Эмди улус тойу. Сенин эжигинге кем де келбес. Олор белен быжырып койгон калашты лакпадан алып жадылар. Сенин жаныга жагыс ла мен келедим. Мен сени качан да ундыбазым...».

Којочы алмардын эжигин бөктөп койды. Онон тойтуйтын базып барала, үчинчи алмардын эжигиндеги ак сомокты араай сыймап көрди. Ол нени де сананып, анча-мынча кыймык жок турды. Онон сомокты табылу ачып, алмардын эжигин кайра салып ийди. Бу ончо алмарлардын жааны. Баштапкы да, экинчи де алмардан жаан. «Сен неге санааркап калган турун, нөкөр?— деп, Којочы бойида айдынды. — Сен качан да куру турбайтан эдинг. Сеге сүре ле үрөн аш уратаныс. Быыл да урарыс. Азыйда жүрүм санаанга кирет пе? Сенин сомогың печеттү туратан эмей. Же андый да болзо, сен меге болушты көп жетирген... Э, эх! Үрөн тартар тушта улус сенин жаныга жуулыжып келетен эди... Эмди сенде канча кирези аш урулганы кемди де сонуркатпай жат. Улус тойу...».

Којочы төртинчи алмардын эжигин кайра ачып, тере-терстинг каксыган жыдып, түктинг кычкыл жыдып жыткарып көрди. «Не солундар бар, нөкөр? Быыл койлор ас өлгөн. Онын учун сеге терени ас салганыс. Мал кыжыктап өлүп турарда, чоккон тере потолкагыга једе берген эмей. Же, жакшы болзын...».

Безинчи, алтынчы алмарлардын эжигин Којочы ачады. Олордо бир де солун неме жок. Олордо азый комут, шилей, төгөт, жүзүн-базын сүркүш жадатан. Эмди олор чек куру туруп жат.

Којочынын жанына Чама базып келди.

— Кандай кондын, тойтык көрмөс?

— Жакшы.

— Кече шүүликтенип ийдинг бе?

— Немени?

— Үч үлүниң жүк ле бир үлүзин берген болгодыйың — деп, Чама нөкөрүн өрүмдей көрүп, унчукты. — Көстөрнүң не сүмөлү суртулдажып жат?

— Кудай-май, мен слерди не төгүндөйтөм? — Којочы колын жайды. — Анайып серенер болзоор, лучша нени де этпейли.

— Же, актамба.

— Көк жарамас, слер кайткан жижи?

— Ладна, Којочы. Канайдар сени, же мынан ары төгүндөерим дел санамба. Бажыңды үзе тартып саларым. — Чама Којочыны сабарыла кезетти. Же бойы жалканчыганду күлүмзиренип турды. Којочы чаңкыр көзин сыкыйтып ийеле, сыйтылдада каткырып турды:

— Менин бажымды үзүп салзан, жыргалын кирер, тенек тагма. Ол тушта жангыс ла чукурук көрөңг...

КӨЛӨТКӨ

Калганчы өйлөрдө Эркей көп эрмек айтпас боло берген. Неге де санааркап жүрөт. Же ол неге санааркап жүргенин Абый билеп болбой турды. Јаш улустын санаазын кайдаг билер? Та ижинде тутактар болуп турган, та жүрүминде буудактар болуп туратан? Кече энгирде Абый оныла куучындажарга сананган. Же Эркей эрмек айтпай, тура јаар жүре берген. Бүгүн де онын чырайы жарык эмес болды. «Балам сүре ле каткырып, сүүнип жүрөтөн болзо кайдат — деп, Абый койу күрөң чайын собурып, Эркейдин кунукчыл чырайын ајыктап сананды. — Өскүс-јабыс немемди сени. Кандый неме өөркөдип ийди болбогой?».

— Бу сенин чырайың не бүрүңкий эди, балам? — деп, ол јашталып турар көзин түргөн-түргөн чингип, канайып та курбыйып, ичкери энчейип сурады. — Ижинде не-не боло берди бе?

Эркей карган энезинин үнинен онын санааркап ла чочып жүргенин тургуза ла сезип ийди.

— Тегине ле... — оноң сагыбаган јанынан айда салды: — Улустың кобын угуп, ачынып жүрбей.

— Же, эмеендердин сөзин база сөс эдип угар ба!

Эркей карган энезине айдары јок килеп, јакшы јылу санаалардан улам, өзөк-бууры јылый берди. Абый дезе айылдын ичине ары-бери базып, Эркейди неле азыраарын билбей турды.

— Балам, көөрчөк јинринг бе? Бүгүн сүрекей јакшы көөрчөк саап койгом.

— Көөрчөк пө? Ой, оноң макалу неме јок, Абыйым, — деп, Эркей сүүнди. Ол јымжак, серүүн көөрчөктү бортооны јанына тургузып алала, табыланып ажана берди. Айылда кычкыл аарчынын, ыштын јыды јытанып турды. Очокто от амыр тызырап күйүп јатты. Иргеде Абыйдын бойыла јажыт кара казандар, чырчык борбуй, карара ышталып калган күп турат. Эжитинг бажындагы јыртыктан, түнүктен күн сүүнчилү чалып турды. Эркейдин јанында кичүден бери таныш кичинек агаш көнөгөш туруп јат. Бу көнөгөштөн көөрчөктн Эркей база көп лө јиген эмей. Качан городто үренип турар тушта карган Абый ла бу кичинек көнөгөш чек ле көзине көрүнип келетен эди. Баштапкы күндерде ол санааркап, ыйлап туратан. Бу ышту айылды, бу ла отын ол јанында отурган чорчык карган энезин сүре ле түженин туратан.

Көөрчөк бүгүн сүрекей тату эмтир. Абый дезе тумчугы терлегенче чайлап, араайын куучындап отурды.

— Сенин Жаңар эжен коомой жүрген кижі ошкош. Чырай-бажынын чыкканы коркуш. Та кандый саң башка оорулу кижі болбогой. Анайып ла жүреле, ол оору онын кара бажына једетен эмтир. Кече Чамала чат-мат тартыжып ийгенис. Иш-тош когузаза, областьтын доктырына апаратам дийт. Је мен онызы токтоп калзын дедим. Ол төгүн эрмек ише. Канча жылдын туркунына апарадым деп молјонгон эмей.

— Чамала кече мен база керишкем.

— Недег улам?

— Иштеген јалымды не астада бичиген дийт. Мен сеге төрөөн кижі дийт.

— А ол бир акчага болуп өлө берер эмей — деп, Абый айтты. — Сен оныла ары кедери беришпей жүр, балам. Адазы ла билзин оморды. Та неге јетпей жүретен...

— Ачыназы коркуш...

— Оны ончо улус билер.

— Эјемди доктырга апарбас болзо, мен бойым апарарым. Бистин бойыстын да күчис једер ле — деп, Эркеј көнөгөшти туура жылдырып айтты. — Мен ачынзам, Чамала јулдай ла керижерим. Эмди ого ло базындырар кижі јок туру.

— Је, оныла чугашпа, балам.

Эркеј мендеди. Бүрүңкиј айылдан чыгып келерде, көзи јаркынду күнге кылбыгып турды. Ол пладын түрген тартынып, оромды өрө жүгүрди. Бүгүн аш ижине чыгатын дешкен. Нени эдетенин барып угар керек...

Агаштын бүри саргарып, јаландар күрерип келди. Ыраак тайгалардын баштарын баштапкы кар кажайта јаан ијди. Эгирлер соок, күндер серүүн болды. Кара-Кемнин ичи өрө чөйилип барган јаан чөйбөк јаландар ээнзирей берди. Јаландарда јангыс ла саламнын обоолоры тенкейижип калган тургулайт. Анда аш јуунадылып калган, эмди иш идиргендерде кайнап турды. Аш кургадарында, оны арутап тартарында ончо улус туружып јат. Машиналардын күөлежи, кыстардын кожонны эгирде, жылдысту теңеринин алдында, бир аай јиллеп турды. Карчага бу күндерде база чек уйкузын ундып салды. Ол аштын арузын, кургагын көрүп, кандый ашты ағылап арутаарын, үренге белетеерин башкарып турды. Идиргендер коомой белетелген, јабынтылары тежиктерлү, онын учун јаашту күндер болордо, бир канча тонна аш сууга өткөн. Эмди ол ашты изитпей, кургадып алары база јенил керек эмес болды. Кичееп өскүрип алган ашты эмди алмарларга төкпөй-чачпай уруп алар керек.

Карчага уйкуга јыга соктырып, бир эмеш үргүлөп ийерге.

идиргеннег ыраак јокто турган обоонын јанына барала, кургак саламнын үстине јыгыла берди. Кере түжинне таарлар көдүришке, күрекке иштешке, өрө-төмөн мантадышка бастыра бойы оорып турды. Токпоев аш ижин жагыс ла онын мойнына салып койгон. Бойы кыштулар көрүп жортуп жүрет. Иш жагыс ла јерде өдүп турган болзо, кайтсын. Ол тушта башкарарга јенил болор эди. Је идиргендер башка-башка јерлерде... Ого үзеери, Қарчага жагыс ла јакару берип турбай, бойы ишке кириже беретен. Эки колды карманга сугуп ийеле, канайып турар?

Қарчага үстінде мызылдажып турган јылдыстарды көзинин кирбиктери өткүре көрүп, идиргендеги тал-табыштын јинлежин тыгдап жадала, үргүлей берди. Је анча-мынча болбой кыйгы угулды.

— Эй, Қарчага Иваныч! Қарчага Иваныч!

Қарчага јүк арайдан көзин ачып, өнгөйип келди. Обоо јаар кем де базып клеетти. Папирозынын оды онын чырайын јарымдай жарыдып турды. Бу Токпоев Николай Адучинович эмтир. «Ох, көрмөстин качажып турганын! — деп, Қарчага кыјырантып санаанды. — Мени мында деп кемизи айдып берди не?» Токпоев Қарчаганы көрүп ийеле, карангуйдан унчукты:

— Сен мында жагысқан ба, Қарчага Иваныч? Бойдон кижі болуп жадын, кем билер... Қандый бир јаражай јанында болордон маат јок.

— Э, бис экүдий каргандар кемге керек.

— А бу сени бооро айыл тударга туру дешпей кайтты? — Токпоев онын јанына базып келеле, уур тынып, саламнын үстине отурды.

— Эмесдердин радиостанциязы јастыра јетирип турган болбой — деп, Қарчага айтты. — Олордын тилинен күрек эделе, аш собурган кижі, бир де чарак аш артырбай, ончозын собурып койор эди.

— Быјыл аш сүрекеј јакшы бүтпей кайтты — деп, Токпоев јаан алаканыла бешпек јаагын сыймай тудуп, айтты. — Эмди фураж тартарга Алтайдын түби јаар калчыбазыс. Бийсктег тарткан ажыстын баазы не аайлу болотон эди. Јолго чыгып турган чыгымды чорт то аайлабас. Эмди макалу...

Қарчага катқырды:

— Сен зеленка артык дейтен эмес бедін?

— Бу менин јаан јастырам болгон, Қарчага Иваныч, — деп, Токпоев карангуйда күнүреде куучындайт. — Улай ла аш бүтпесте, чөкөп калган неме ине... Эмди сеге бүдүп жадым. Эмди сени кукурузаны да өскүрип алар деп бүдүп жадым.

— Болужарын ба?

— А болушпай. Сени директор сүрекеј мактап јат. Молодец

эмтир дийт. Эмди эки көзиле көрүп, бүткен болгодый. Бистинг жерде гектар жерден он үч-он төрт центнерден ашты кем алган?

— Же, же, Николай Адучинович, мактаба. — Карчага ары көрүп, эпжоксынып, эки-үч катап жөткүрүп ийди.

— Мен директорды азыйда неме билбес бийиркек кижиде деп бодоп жүрөтөм. Же жаан жастырган эмтирим. Немени билер де, керсү де кижиде. Жаңыс ла кезикте күркүрөп чыгатаны бар. — Токпоев сүрүк тоны кыжырап, ыкчап, кыйын жадып алала, оноң ары айтты: — Же, ол Иванов андый да болбой кайтсын. Жаан хозияйствоны башкаратаны жеңил керек эмес. Ончо улуска канайып жакшы болуп көрүнеринг.

Карчага нени де айтпады.

Бир эмеш унчугушпай отурдылар. Токпоев Карчага жаан керектү келгени жарт болды. Карчага бир де сурак бербеди. Уйкуга жумулып турган көзин жыжып, тарый-тарый эстеп отурды.

— Же бир коомой неме болуп калды — деп, Токпоев учында айтты. — Кучалар өлүп жат...

— Кучалар?

— Эйе. Куча кураандар.

— Кызык табылган ба?

— Жок. Акталалбай жүрүп калган куча кураандарды ла угы жаман кучаларды акталазын деп совхозтын главный зоотехниги жакару берген. Мойношконыс, же оноң не де болбогон. Сооктордо акталаза артык, кескен жерлери куртабас деген. Эмди кучалар өлүп жат. Соокто кан суйуп, токтобой агып жат ине. Баспак ош-кош семис кучалар тоолу ла күндерге төрт сөөк боло берди. Та канчузы тирү артпагай. Мынын каруузына кем турар?

— Жакару берген кижиде тургай — деп, Карчага уйкузы чыгып, айтты. — Сен бойың сананбас кайткан, Николай Адучинович?! Сен кичү бала эмес инең?

— Жаандардын жакарузын бүдүргөм.

— Бот, бот, жакару бүдүрөргө бис сүрекей улус эмейнс. А бойыстың бажысла сананып көрбөй жадыс.

— Жаандар бистинг сөсти угар ба?

— Жастыра жакару болзо, жаандар биске не керек? Сен, жаштаң ала мал азыраган кижиде, керек коомой болорын канайып билбеген?

— Сананбадым.

Экү карануйда тентириле-тентириле идирген жаар базап ийдилер. Идиргеннинг отторы жарык күйүп турды.

— Көп арты ба? — деп, Токпоев сурады.

— Көп...

— Качан божоор?

— Та. Машиналар жетпей жат. Ончо техника совхозтын төс

жеринде. Жайрадыларга једе берген эки-жангыс машина нени эдер ол. Совхозтын жаандары нени көрүп жат? — деп, Карчага арбанып браатты. — Кезикте чортты да ондобой барадым. Та нени сананып турган улус. Иште кичинек те башкаруу жок. Директорго кучалар керегинде айттың ба?

— Директор үйде жок. Ол Москвага барган. Онын ордына главный зоотехник артып калган. Ооруй берген кучалардын мойнын кезеле, складка табыштырар деген.

— А мойн кезиште не болзын!

Карчага идиргенге једип келеле, Эркейди бойына кычырып, тоолу жакарулар берди:

— Эркей, улусты амыразын деп айт. Экинчи смена ишке эрте эрте чыксын. Анчадала чогу уруп койгон аштын температуразып кемјип көр. Ол алтыгы эки чогуунтыда аш арай чыкту. Изий берерден айабас.

— Јарг — деп, Эркей күлүмзиренди.

— Идиргеннен алмарларга аткарылып турган аштын чодын база алып тур. Којочыга иженерге јарабас.

— Билерим.

— Је айдарда, андый болзын. — Карчага чокчойто обоолоп салган аштын јанында колында күректү, чичкечек сынду, јенгил кийимдү, чанкыр платла туй тартынып алган, јүк ле кара көстөри суркурап турган кысты жаңы көргөндий ајыктап турды. «Кандый јараш» — деп, ол бойында сананды.

Эркей дезе «Акыр, бу Карчага Иваныч база нени-нени жақыырга турган болор бо?» — деп сананды. Је ол нени де айтпай турарда, зуура база берди. Идирген күүлөп, шуулап турды. Аш арутаар машинанын јанында уулдардын ла кыстардын каткызы, кыйгызы угулат. Аштын јыды, коозонун оок тозыны тумчука кирет. Электричествонун јарыгында аштын алтын тозыны буркурап турат...

Токноев мотоциклине отурып алып, өзөкти төмөн элес эдип калды. Мотоциклдин оды карануйды үтей сайып, кара јолды сыймай тудуп турды. Анча-мынча болбой, оны ээчий Карчага мантатты. Соок салкын јүске, төшкө согуп турды. «Эркей менин санаамды билип ијген болгой — деп, ол чочып сананды. — Теги де копко кирип јадыс. Је јараш кысты кичи канайып ајыктап көрбөс. Кичи кандый ла неменин јаражын сүүп јат ине». Карчага мындый санаалардан айрыларга, мотоциклдин јоругун түргендедип, таныш јолло ичкери учуртып ијди. Ол бу јолло көзин јумуп та алала, мантада берер. Бу јолдо кажы ла ойдык, кажы ла эбирилчик ого таныш. Ол удабай Токпоевке јаба једијип барды. Экү ээчий-деечий деремнеге кире кондылар. Онон Токпоевтин айлынын јанына токтой түштилер.

— Удабас таг ада беретен эмтир — деп, Токпоев мотоциклинен тўжўп айтты. Кўндер мындый айас болотон болзо, кайдат.

— Жолдош кайда? — деп, Қарчага сурады.

— Айлында болбой. Же адыннан тўш, уул. Тўнде кайдаар барайы: деп, турун? Бистин чадырга киреле, от салып, чайлап алалы — деп, Токпоев айтты. «Чындап та, тўнде кайдаар барар? Энемди барып ойгозып, чаксыратканча, Токпоевтин айлына кирзе, кайдар? — деп, Қарчага бойында санады. — Тегин де бир-эки частаг таг ада берер». Айылга кирип барала, турундарды ичкеря эди, отты чўрче ле жаанада салып ийдилер. Токпоев очокко чўйгўнди азып ийди. Экў отко тазалап, курагылап, жылына бердилер. Оттыг ак жалбыштары чўйгўннинг тўбин жалап турды. Анча-мынча болбой, чай шуулап кайнай берди. Экў табылу чайлап, ферманын керектерин шўўжип отурды. Айылдыг тўнўги табынча жарып клеетти.

— Бсоро Кўрендей обўгўнди мўўзине илеле, айландырып турган сўзееп буканы этке айдап ийдибис — деп, Николай Адучинович куучындап отурды. — Уўриннег айрылбай, коркушту мойношкон.

— Фуфайкамнын шилбизин бек шидединг деп, Кўрендей ўйин арай ла сабабаан дешкен бедн?

— Эйе.

— Каткымчылу ла обўкўн — деп, изў чайга терлеген Қарчага айтты. Экў база бир эмеш отурдылар. Куучын ойто ло кучаларга кўчти. Токпоев улу тынды:

— Мен, бу учуралды канайдар деп, кайкап отурым.

— Канайдар оны?

— Жаан жерге угулза, бастыра областька куучын болор — деп, Токпоев жаан мандайын сыймап унчукты. — Торт ло элекке кирерис, уул.

— А база, мактабас эмей...

— Сен бодозон, эмди нени эдер керек?

— Бурулу улусты каруузына тургузар — деп, Қарчага жалбышту туруннан папирозын камызын, айтты.

— Бу керекти токтодып салза кайдар?

— Канайып токтодып салза? — деп, Қарчага кайкап, удурасурады.

— Главный зоотехник жаан табыш этпегер деп айткан, Мен онын шўўлтезин жарадып жадым. Кандый да болзо, ол шоктоп эткен эмес ине. Кажы ла кижж жастырын жат.

— А бурулу улусты канайдар?

— Бурулу улусты? — деп, эмди Токпоев кайкады. — Бурулу улус бис экў эмезис пе? Бу сен канайып турун, уул? Бойыгды бойыг бурулайтаг ба?

— Нениң учун бис экү? А главный зоотехник кайда?

— Главный зоотехник јаш кижн, је јастырган. Оны эмди канайдарын? — деп, Токпоев колын јайды.

— Јок. Мен бу керекти тегин артырбазым — деп, Карчага соок кептү айтты. — Казнанын јөөжөзин кара јерге таштаарга биске јөпти кем де бербеген.

— Је, је, тенеербе, уул, — деп, Токпоев унчукты. — Бу совхоз ичинде јангыс ла сен ак-чек кижн турун. Арткан улус ончозы жуликтер туру. Керекке јол бербезебис, бойыска амыр болор...

— Сениң куучыныңды, Николай Адучинович, торт ло кайкап угадым. Сен коммунист пе айса јок по? — деп, Карчага сурады. — Кезикте бу сан башка айдар? Је ол зоотехникти түрмеге сугарга турган кижн јок. Андый да болзо, кезедүни ол алар учурлу. Карманын эмеш кактап ийер керек. Бир айдын ишјалын салзын. Ол тушта приказ берерден озо, сананар.

— А мениң неем сан башка эмтир? Кижидий ле кижн. Мен јүрүмди сениң артык билерим, уул. Сен мени тың ла үретпе — деп, Токпоев чала өөркөп айтты. Онон бир эмеш унчукпай отурала, кошты. — Мени коммунист эмес деп серенип турган болзонг, казып көр... Коммунист ол машина, базап јүрер лозунг эмес, коммунист — ол кижн.

— Ак-чек кижн...

— Ак-чек болбоско мен нени эттим?

— А сени кем ак-чек эмес деди? Јастыра керекти не јажыраарга турун? — деп, Карчага өрө турды. — Јакшы сананып көр, Николай Адучинович. А мен бу керекти тегин артырбазым...

— Је, је, айдарда, актың агы болорго турун ба, уул? — деп сурайла, Токпоев база өрө туруп келди. — Сени мындый деп бодободым.

— А кандый деп бодогон эдинг?

— Кижн деп бодогом...

— Айдарда, ак-чек кижн сеге кижн эмес пе?

— Төжинге јудруктанба.

— Ачынар болзонг, ачын, уул, је мениң бу керекти артырар учурым јок.

— А сеге једишпес болор деп турун ба?!

— Једижер. Је мен буруладарынан коркыбай јадым — деп. Карчага эжик јаар базап айтты. Ол айылдын эжигин табышту калт этире јаап ийеле, серүүн оромго чыгып келди. «Қожо ло өскөн уул — деп сананды. — Улус өскөрип јат. Николай да өскөрип јүрген эмтир. Чеберленкей... Эйе, чеберленкей улус бар эмей. Кезедүден кыйып, амтажып јат...» Јолдоштың туразынын јаныла өдүп браадала, Карчага тура түшти. «Акыр, Јолдош нени сананып туру не? Оның шүүлтезин билип алар керек» — деп,

Карчага бойында сананды. Жолдош адынын ээрин албай, толукка буулап койгон эмтир. Аттын тери буулап турды. Ол жуукта ла жаңы келген ошкош. «Идиргенди айланган болбой кайтсын — деп, Карчага күлүмзиренип сананды. — Оног башка түниле кайда барып жүрди эмеш?»

Карчага турага токулдадыжы жоктон кирип барды. Жылу кей онын жүзине жаба сокты. Туранын ичи бүрүнкий эмтир, печкеде кургак одын сүүнчилү тызырап күйүп жатты. Жолдоштын энези казан азып турган эмтир. Жолдош көзнөктинг жанында отурды. Энези оны адылып турган болгодый.

— Түни-түжи амыр жок кандый иш бу? Мен бооро бу ижинген чык деп айтпай кайттым. Эмди түбек боло бергенде...

— Э, жакшы ба, эжебис! — деп, Карчага Тананын куучынын оног ары угарынан эпжоксынып, унчукты. Ол Карчаганын кирип келгенин көрбөгөн ошкош. — Бу не арбанып тураар?

— А канайып арбанбайт? Бу уул түни-түжи айлына келбес боло берген.

— Бойдог кижиге салдым жүрбей.

Жолдош арып ла кунугып калган отурды. Ол экинчи кыптап Карчагага отургуш эжелип береле, бойы ойто ло көзнөктинг жанына отура берди. Онын жаактары копшыйып, тегин де жаан көстөрү огырайып, арып калган эмтир.

— Канайып та жакшы иштеген, улус жакшы айтпас — деп, Тана арбанып турды. — Түнгей ле андый-мындый дежер. Эмди ол кескенинен улам өлгөн кучаларды сенин мойныга салар. Онтийин кестирген дежер. Мен бу ижинген чык деп түкү качан айтпай кайттым. Бойынын ла алдына эки колыла иштеп жүрер керек. Ол тушта тилге-ооско кирбезин...

— Же, болор, болор, эне, — деп, Жолдош колын жаңыды.

— Менин сөзимди укпаган, эмди көрдиг бе? — Тана уулдарды чайладып койоло, бойы уйын саарга чыкты. Бир эмеш унчугушпай отурдылар, куучынды баштаарга кандый да чылазынду болды. Кажызы ла бойынын санаазын сананып отурды. Жылуга бастыра бойы мылырап, Карчаганын уйкузы келди. Онын учун ол жылу турадан чыгарга мендеди. Жолдош база чучурап отурган ошкош. Экү чайды бир аяктанг ичеле, тышкары чыктылар. Күн жаңы ла кырлардын баштарына тийип ийген эмтир. Өзөкти төмөн соок жыбар согуп турды.

— Же кучалар өлүп туру ба, уул? — деп, Карчага сурады.

— Бир канчазынын мойнын кескенис.

— Уүрденг неме арткай не?

— А артпай кайткан? Жаан ла болзо жирме неме божоор.

Оног экү ойто ло унчугушпай таңкылап турдылар. Жолдош сооксынып, эдектерин кымынып ийди.

— Бу сенин чырайың не коомой? Не болгон? — деп, Карчага сурады.

— А бу эби жок неме... — деп, Жолдош туура көрүп унчукты.

— Бу керекте сен бурулу эмезиң, бис бурулу — деп, Карчага айтты.

— Ончобыс бурулу — деп, Жолдош унчукты. — Мен Токпоевтиң жакарузын бүдүрбеске санангам, же ол дезе кизиреп чыккан. Главный зоотехниктиң приказы биске закон деп айткан. Бу жаңы методло бүдүрүп турган иш деген. Бот, методуң ол сеге.

— Сен не санааркап туруң? Сеге не де болбос. Сен мойношкон... — деп, Карчага айтты. Же мыны угуп ийеле, Жолдоштың чырайы кызара берди:

— Мойношкон! Мойношкон! — деп, ол кыйгырып ийди. — Жаңыс ла мойножор эмес, же шыйдамнан алала, тенектерди сүрер керек болгон. Жаан ла болзо хулиганство учун он беш күн бергей... Же мындый неме болбос эди! Айла кучалар кезерге келген немелер — практиканттар!

— Эмди канайдарыс, Жолдош?

— «Канайдарыс, канайдарыс!» — деп, Жолдош нөкөрин өткөндү. — Төлөгөйс база. Оорудан өлгөн эмес, оны каиайдатан?

— А мойнын кескендери кандый? Эт болор бо?

— Кем жок. Болор.

— Акт тургустың ба?

— Жок.

Тургузар керек...

Жолдош Кергилов бу ла Кара-Кемниң деремнезинде ончо уулчактарла кожо өскөн. Олорло кожо школдо үренген.

Жылдар өдүп, уул эр кемине једип чыдаган. Он классты божодып салала, ол комсомолдың путевказыла төрөл јерине иштеерге келген. Эки жыл кой кабырган. Оноң бу бичикчи де, билер де уулды бригадир эдип салган. Жолдош немени чике айдар, ак-чек кижн. Шак мынан улам Чама оны чек көрбөс боло берген. Учурал ла болзо, неге-неге кыстап ийерге турар. Керек дезе Октый таайың уурчы, оныла кожо уурының эдин јиген деп талап јүрер.

Кече энирде Чама ого конторада јолугала, коронду чактырмазыла јүрегине чагып ийбей кайтты:

— Совхозтың кучаларын сойып ла туруң ба, уул?

— Эйе, сойып јадыс — деп, Жолдош айткан.

— Сойып үренип калган эмейеер — деп, Чама каткырган.

— Кем?

— Сен!

— Слер чилеп кайдан сойойын — деп, Жолдош ачынып айткан.

— Мен ак-чек ишмекчи!

— Эйе, андый болбой кайтсын.

— Сен азыйда Октый таайыңла кожо ууруның эдин көп лө жиген болбойын? Сеге казнаның малын башкартпас керек болгон. Бөрүге койды не кабыртар?

— Слер бойоор уурчы. Менин таайым ак-чек кижн — деп, Жолдош бастыра бойы тыркырап, айткан.

— Ак-чек болордо алты жылга түрмеде отурды ба? Жок, бу керекти прокурорго бичиир керек — деп, Чама кејендеп чыккан. — Сан ла башка неме болуп јат. Мыны азыйда вредительство дейтен. Одус јети жыл болзо, онкос эткилеп калар эди. Қазнаның укту малын кыргылап јат. А комуинисттер кайда? Бу кандый да хытрый-мытрый неме эмтир, уулдар.

Чама ла Жолдоштын керижин конторада улус унчугушпай тындап турган. Је Токпоев керишти бойының кабинетинен угуп ийеле, чыга конуп келген.

— Чама! Чама! Бу слер канай тураар, өбөгөн? Чындап та, бу одус јети жыл эмес не! Бурулу улус олор каруузына турар, је слер прокурор эмезеер не! — деп, ол кизирт эткен. — Керек болзо, прокурорды слер јогынан да алдыртып аларыс. Јарт па?

— А мен не? Уни јок эрестент пе? — деп, Чама унчуккап. Токпоевтен коркый берген болгодый...

... Жолдош Кергилов Бешайрыны өрө јортуп браадала, мыны ончозын эске алынды. Јеереп ат бажын кекип, јолды јакалай өскөн узун кулузын өлөңнин бажын үзе тартып, јенгил базып браатты. Кейде кайыңның сары бүрлери айланыжып, кара јолго түжүп, јолды саргарта будып турды. Кайда да тегериде, койу чаңкырда, турналар кыйгырыжат. Олор изү ле кайкамчылу талалар јаар јанып јат. Кижн канатту болзо, база ла јердин јакшызын, јаражын талдап, учуп јүрер эди. «Эркеј мени ле жуучындажарынан ненин де учун кыйып јат — деп, Жолдош сананды. — Азыйда, городто үренип турар тужыста, кандый эптү јүрген эдис... Айса, эмди ол күндер ундылып калган болор бо? Ой өдүп јат. Је бооро јаскыда нени айткан эди... «Ак-јарыкта меге сенен кару кижн јок». Онон бери јүк ле үч-төрт ай өгкөн. Је, байла, кандый да шылтак бар».

Жолдош адының оозын силке тартып, ичкери мантадып ийди. Октыйдын турлузына капшай једер керек. Этке баратан карган койлорды айрып, айдап түжүрер керек. Ол анча-мынча болбой, турлуга једип барды. Койлор кыштудан ыраак јокто, јажанду јаланда, отоп јүрдилер. Октый койларының јанында, обоонын төзинде, бичик кычырып отурды. Бу, байла, сүрекеј јилбүлү бичик болгодый. Ол керек дезе Жолдош јанына јортуп келгенче көрбөди.

— Койчы дезе койчы! — деп, Жолдош каткырды. — Мынайып жүрелсе, койлороорды ончозын таппай калараар, таай!

— Бир көс койдо, бир көс бичикте ине — деп, Октый бичигин жаап, унчукты. — Эмди ончо улус бичикчи болотон дежет. Олордон артпаска. Койдын жанына кижиге тегин ле нени эдер? Кере тўжпне содойып калган канайып отурар? Азыйда койлоп жүрген улус ой өткүрүп, бийтенип жүрөтөн. Эмди бийт бар эмес, нени эдер? Бичик кычырар. Анайып турала, академик учены боло берер. Э-эх, жуу-чак эмес болгон болзо, үренер эдим. Гитлер деп собака эмес болзо!

— Же, койлорды жууп, чеденге кийдиреер, Октый, — деп, Жолдош айтты. — Жаман-жуудыкты, карган-тиженди этке ийерис.

— Жарайт, жарайт — деп, Октый тура жүгүрди. — Озөктө не солун бар?

— Солун ла неме жок... Кандый да кам келген дежет — деп, Жолдош жаскыда болгон учуралды эске алынып, сүмелү күлүмзиренип айтты.

— А-а, белгечи күлүк жедип келген бе?! — деп, Октый сүүнип чыкты. — Мен онын кабыргаларына белге салайын деген эдим.

— Оны сүрекей бөкө кижиге дежет, таай.

— Алдырба-ас, бис те тудуп билерис ле!

Октыйдын сүүнип турганын көрүп ийеле, Жолдош бойынын кокур эрмегинен уйала берди. Ол эпжоксынып турганын көргүспеске чырмайып, папирозыла Октыйды күндүлөп, сурады:

— А бу слер не сүүнип тураар?

— Мен оныла чотожойын деп.

— Өчөөр бар ба?

— Төгүн неме айтпас эдип, үредип саларга турум. — Октый сүүнип турганын жажырбай айтты. Жолдош адынан тўжүп, Октыйла кожо койлор жаар басты.

— Слер тегин жерге сүүнбегер, жарлыкчы бүгүн түште атана берген. Оны жаан алдыртуда кижиге дежет.

— Атана берген? — деп, Октый кайкап сурады.

— Эйе.

— Ээ, көрмөсти сени!

Койлорды чеденге кийдиреле, ылгаар тушта Октый ончо койлорго характеристика берип турды.

— Бу сары башту кой семис, же жаскыда ол коркушту жөдүл кой болгон. Быыл жыл чыкпас. Бу кой арык, карган, же онын түгиге жакшы, кураандары жакшы, жылдыг ла игистеп жат, онын учун ого тийбес. Тамзыктап азырап аларыс. Бу кедендеп турган койдын кураандары жылдыг ла олүп жат. Оны ары кедери тайар керек. Кара кой база ла оору кой болор. Азырап та турзам, жылдан коомой чыгып жат. Оны база ла долгой. Бу коркойып калган

немени база долой. Серемжилү немелерди ончозын ла аткараар керек. Олорды артырып салзабыс, олордон не де болбос — эт те болбос, түк те болбос. Жаңыс ла чаазын ошкош тере болор. Бу неме күчи јакшы да болзо, јылдан јүк ле арайдан чыккан. Эмди де киртилдеп јүрү. Долой! Ол туку турган чолтык мүүстү кой — карган, јүк ле јалбырак өлөң јип јат. Оны база Бийскке командировать эдер. Өлзө дө, јакшы өлүмле өлзин. Қарган да болзо, колбаса болзын.

Октый бежен кирези койго ағылу характеристика береле, олорды этке айдаар эдип айрып, ағылу чеденге сугуп салды.

— Слер торт ло профессор тураар не! — деп, Јолдош каткырды. — Мыны ончозын канайып ылгаштырып турганаар?

— Күнүң ле сайын көрүп турган да — деп, Октый унчукты. — Мен койлорымды бүдүжинен де таныырым. Менин койлорымда бир кой бар. Ол Айбычыга сүрекей түңей. Узун мойынду, чөйбөк јүстү. Сайагы коркуш. Базар болзо, Айбычынын как ла бойы. Чөйө-чөйө басып, тура түжүп, тындаланып турар. Ол эмди этке барып јат. Јаан жарынду, чек ле Јайбан эмеен ошкош кой база бар. Қанайып та көзин соок көрүп, бажын јайкап турар. Је јартын айтса, бистинг деремненин улузына түңей койлор менде сүрекей көп. Олордын кажызынын ла јан-кылыгын мен сүрекей јакшы билерим.

— Онызы сүрекей јакшы. Ончо койчылар слердий болзо! — деп, Јолдош каткырды.

— Э, менен де артык койчылар бар — деп, Октый колын јангыды. — Је, айылга кирип, чай ич.

Октыйдын энези деремнеге барган эмтир. Онын учун аяк-казанды Октый бойы башкарып турды. Онон кенетийин Јолдоштын чырайы бүрүнкийлей берди.

— Кучалар өлүп јат.

— Уккам.

— Кем айтты?

— Кече Күрендей өбөөн мынайда өткөн, ол айткан, — деп, Октый унчукты.

— Бойыстың ла јаманыс.

— Андый болгодый... Је јаандар јакарган, олор каруузына тургай, а сен неге санааркап туруң? — деп, Октый сурады.

— Керек каруузына турарында эмес, а тенегистен улам мал кырылып јатканы ачу — деп, Јолдош унчукты.

— Э, главный зоотехниктин јалы јаан, јарым ла јылга төлөн ийер. Алдырбас.

Јолдош адына минип, койлорды айдап, боочы јаар јортуп ийди. Күн талтүштең кыйып, көлөткөлөр табынча узундап турды. Койлор баштарын түңзүйтип ийеле, јолды төмөн сүксендежил

барып жаттылар. Күннің чогы изү, же тайгалардын карлу баштарынан серүүн эзин согот. Ыраак тайгалардын баштары ынаартып, чанкыр ышла оронып алган турдылар. Агаштар жажыл, сары тондорын чечип, күнге изидингилеп, шуулажып турат. Кейде сары жалбырактар айланыжып, адару күнүрөп, тымыкты жаңыс ла койлордын тыдырада басканы бузат. Жолдош, айландыра ар-бүткеннинг жаражын жаңы көргөндий, кайкап, жүреги сүүнип, араай кожоңдоп браатты. Уур санаалар кайдаар да жылыып калды. Олор, байла, туйук турада, карануй айылда эмезе булутту, карануй теңеринин алдында артып калган болгодый. Мынан, Бешайрынын боочызынан, эбире телкемдер, бийик тайгалар, жайа түшкен ыраак жалаңдар көрүнүп жат. Мында кижиге теңеринин чап-чанкыр кейиле тынып, чек ле күнге ле жылдыстарга жуук турар. Шак мындый күнде кожоңдоп, кырларды кырлай базып жүрзе, кандый жакшы!

Жолдош кичинек тушта кырларга чыгарын сүрекей сүүйтен. Эр кемине једип, чыдап келелс, тайгалар бажыла, бийик тепсендерле јортуп жүрерин сүүйтен. Ыраакта-ыраакта теңериге тийип, оныла арай ла болзо бириге бербей турган кырлардын баштарын көрөгө кандый жакшы! Кандый да изү күндерде тепсендерде серүүн јыбар коолоп жат. Мындый јерге чыгып келзен, сынын сергиир, жүрегине ару-ару амадулар табарар. Ак-јарыктын үстинде узак-узак жүрер күүнин келер.

...Онон бери көп жылдар өткөн. Је бу учурал эмдиге ле јетире Жолдоштын санаазынан чыкпай жүрет. Ол тушта Жолдоштын эмези колхозтын койын кабырып туратан. Қажы ла јыл јайгыда койын айдап алала, тайгага чыгатан. Көчүш таң эртен серүүнде башталатан эмей. Эртең туранын чалыны өлөгдө, чечектерде мызылдажып јадатан. Чечектердин жаражына ла јаркынына торт ло баш айланып туратан. Күүктер дезе көчүп брааткан улусты үйдежип тургандый, үн алыжып эдип туратан. Көгүсте жүрек энчикпей, жаңы јерлерге једерге јүткийтен. Јол кандый да ыраак, кандый да күч болзо, сүүнчи көгүске бадышпай, кожоң эмезе омок кыйгы болуп чыгып туратан. Жолдош јодолоры кызаңдап, ары-бери жүгүрүп, атту черүчи болуп, агаш үлдүзин жаңып, койлорды айдап браадатан. Койлор дезе ончозы јойу жүрер черүчилер болгон. Жолдош — олордын командири. Койлордон озолоп мантап брааткан јелбер тайгыл дезе ичкерлеп турган черүнин јалтанбас кайучызы болгон. Бир катап мынайып көчүп браадала, јол ортозына једеле, көрөр болзо, бир койдын курааны јок болгон. Кой дезе балазын бедреп, ачу-ачу маарап турган. Канайдар? Бир кижиге кайра барып, бедреер керек. Кураан, байла, кыштуда артып калган.

— Балам, мен койлорды айдап барайын, сен дезе ойто өзөккө

түш. Курааныңды бедреп көр. Табылбаза, деремнеге барала, көнүп ал. Эртең эртең тура жанып келеринг — деп, Жолдошко энеси айткан. Жолдошко ол тушта он эки жаш болгон. «Коркып турум деп канайып айдар? Не болзо, ол болзын» — деп, ол бойында сананган.

— Же барып көрөйүн — деп айдала, ол өзөкти төмөн учуртып ийген. «Капшай жеделе, кураанды табала, күн ашкалакта жапар» — деп сананып брааткан. Эки кулакка жаңыс ла салкын сыылап турган. Бууры көжигенче жүгүрөт, оңон жүгүрүшүн араайлады, амырап, оңон ойто ло жүгүрүп брааткан. Кыштуга жедип келеле, кураанды бедреп, оңчо жерди тибирген. Кара тери агып, канча одорды эбуре баскан. Кой болуп маарашка бакпыры ачый берген. Же эбуре жалаңдар, төндөр, кырлар ыг-шың. Бир де табыш жок. Керек десе күүк те этпей жат. Күн кыр жаар жабызап, агаштардын көлөткөлөри там ла узундап турган. Эңирде ээн журтта артып каларга коркымчылу. Же андый да болзо, кураанды бедреп табар керек... Жолдош чек ле бедреп чөкөйлө, байбак тыттын көлөткөзинде амырап отуларда, кайда да шагман табыш угулган. Ары-бери жүгүрүп көрсө, бир де неме жок: «Бу менин санаам болбой?» Оңон кайда да ыраак жокто кураан маараганы жап-жарт угулган. Жолдош сертес эдип, тура жүгүргөн. Теңкек жадыктардын алдын, көңдөй тыттардын төстөрүн аяктап турала, бир күйүк тыттын жанына жүгүрүп келсе, кураан көңдөйлөй күйүп калган тазылга киреле, чыгып болбой кысталып калган эмтир. Ол кураанды тыттын тазылына чыгарып алала, сүүнгенине торт ло арыганын ундып, жаңыс жерге ийиктелип, секирип, кураанның көмүргө уймалып калган тумчугын окшоп турган.

— Кайран көөркийди, кайран көөркийди! Бош ло аштаган болбойың?! Энең жокто коркыган болбойың?! Карануй тазылдын ичи коркынчылу, чын ба? Тенегеш, тенегеш, сен тазылдын үйдине не кирген, учкан? Эмди энең санааркап, эмчеги саамчы, үни тунганча маарап жүргөн болор. Мениң де энем санааркап турган болор. Күн ажып браат. Капшай жаналы!

Күн кырга отура берген. Кырлардын көлөткөлөри өзөктөрдүн талортозына жедип барган. Жолдош кураанын кучактанып, тайга жаар ууланып басып ийген. Карануй киреринен коркып, жүрөгү типилдеп турган. Ол солуктап, агаштардын ортозыла жүгүрүп брааткан. Бөрүдөң де, айудан да коркыбай турган. Оның коркып турган немези көрмөс болгон. Нениң учун десе кыштын узун энирлеринде балдар Жайбан эмесинин айлына жуулатан. Эмеен көрмөстөр, өлгөн улустын сүнелери керегинде куучындап туратан. Мындый энирлерде Жайбанын айлына Айбычы келетен. Ол өлгөн улустын сүнелерин көрдүм деп айдатан. Оны оңчо

улус жаан көспөкчи кижн дежетен. Бу жерде көрмөстү, тургактуу жерлерди ол ончозын билетен.

— Эйе, ол андый тургактуу жер эмей — деп, Жайбан айдатан. — Сары-Кобынын ичинде база тургактуу жерлер бар. Кызыл энгир кирип ле келзе, Учук-Таштын учында јаш бала чыгырып турар...

— Эйт, ол неме бедн — деп, Айбычы укааркайтат. — Сары-Жалбаннын алдында Ботош кам эдү салып койгон, кызыл энгирде барып јатсаң, үйген-куйушкан шыңкырап, кийингнен улус ко-жондожып клеедер. Көспөкчи эмес улус нени көрзин, је мен оморды көрүп ле жүредим.

— Тирү ле жүрген кижининг сүнезин көрзөм, ол кижн удабас ла өлөр — деп, Айбычы айдатан. — Былтыр, бу ла божоп калган Јүстүк эзен-амыр жүрерде, Сары-Кобыны өрө басып браатсам, удур Јүстүк келип јат. «Јакшы ба?» — дезем, мен јаар көрбөйт. «Акыр, бу не сүрекей јаранып кийинип алган? — деп санандым. — Бригададан јанып клееткен болзо, мындый кийимди кайдан кийетен?» Је Јүстүк јанымнаң, көлөткө чилеп, табыш јок өдө берген. Оноң удабады, божоп калды не...

Бу куучынды эске алынып, Јолдош тургактуу жерлерди капшай өдөргө ары-бери ајыктанып, терлеп-бурлап барып јаткан. Учук-Таштын јанына једип келерде, кызыл энгир кире берген, меесте, кандый да шаң-ман табыш угулган. Јолдош чочып, бастыра бойы сооп, тыркырап турган. Тургактуу жер јаар көзининг булуңыла кылчайып көрөрдө, анда не де элбес эдип калган. Јолдош ачу кыйгырып ийеле, ичкери элес эткен. Караңуу түнде кураанын кучактанганча айлына једип барган. Энези чырайын көрөлө, айдары јок жоркыган. Јолдоштын чырайы тостый куу болгон, бойы дезе тыркырап турган. Түнде эдн оттый күйүп, эдреп, жүзүн-јүүр неме тоолоп, кыйгырып јаткан... Канайдар да ар-га јок. Өзөккө түжер дезе, койлорды кемге артырып койор? Мында отурап дезе, уулчакла не болор? Түнде энези онын јанынан ырабай, онын маңдайына үлүш соок бөс салып, ого малдык соок сүдди ичирип турган. Учнинчи күн түште, энези јанында отурада, Јолдош билнип келген. Билнип келзе, јалаңда энезининг јанында, тере тонго ородып койгон јаткан. Койлор амыр отоп жүрген. Байбак мөштинг бажында отурган кичинек боро күүүк төжиндеги јуны үрпес-үрпес, куйругы сырас-сырас эдип, јыңкылдада эдип отурган...

Јолдош өткөн өйлөрдн эске алынып, араай күлүмзиренип браатты. «Кижн кичү тушта база тенеке ле болуп јат — деп, бойында сананды. — Је жүзүн-базын куучын укпаган болзо, кижн база жоркор бедн?» Ол адыннын оозын силкип, камчызын жаңып, койлорды түргендеде айдады.

ШУУРГАН

Октябрьдын байрамы жууктап турды. Жаңы жааган көбүк карды салкын учурып, шуурган шуурып, телеграфтын эмиктеринде ачу сыгырат. Куйун куйундалып, жаңыс жерде айланышып турала, чыдалы чыгып, өчүп жалат. Кайыңдардын ла аспактардын калдып калган калганчы жалбырактарын салкын үзе согуп, кайдаар да учурып браадат. Тайгалардын баштарын шуурган туй тартып салган турат. Орой күстниг калапту салкыны кичинек те селт этпей, амырын ундып, күүлейт. Ол эски айылдын чобразың анагмынан сыйра тартып, туралардын жабынчызын антара согуп нйерге ченжет. Мындый күндерде улус айлынан жаңыс ла керек болгондо чыгып жадылар.

Карчага совхозтын төс журтында өткөн жууннаг жаңып келеле, жаңы-жаңы ла эди-каны жылып, тержеге берген жүзүп, колын уужап, тышкары калаптанып турган салкыннын табыжын тындап, көзнөктниг жаңында отурды. Карлу шуурган көзнөккө табарып, ого типилдеде согот. Оромдо бир де кижн көрүнбейт. Жылу турада кандый жақшы. Печкеде одыннын тиркиреп күйгени, түк нирип отурган энезиниң ийининиң бир аай айланып, шуулан турганы салкыннын табыжыла биригип, кабайдый жапкап жаг. Энези бойынын санаазын сананып, улу тынат. Карчага десе неге де араай күлүмзиренет. Энези ол жаар кылчайып көрөлө, нени де айтпады.

Жуун бүгүн тал-табышту өткөн. Карчаганың куучынын улус жаан аярулу уккан. Онын көдүрген сурагы бир кезек улуска жарабаган. Сурак кескенинен улам өлгөн кучалар керегинде болгон.

Зоотехник уул сөс алала, бойынын «теориязын» корып турган. Кучалар кичеemel коомой болгонынан улам өлгөн деп айткан. Куучынын учында Карчагага кадалып, табарган:

— Идиргенде жадала, изиген аш учун агрономды каруузына тургузар керек. Өскө улустын једикпезин көрүп жаг, бойынын једикпезин көрбөй жаг.

— Чын, тың ла көкибезин — деп, кем де унчукты. — Бис те көрүп жадыбыс ла.

— Аш изигенде мен бурулу эмезим! Совхозтын дирекциязы бурулу — деп, Карчага айткан. — Мен оны кайда кургадатам? Печкениң үстиңе бе? Техниканы јетире бербей жадыгар. Сушил-ка тутпай жадыгар...

Эрмек-куучын там тыгып, партийный жуунда отурган коммунисттердин көп сабазы Карчаганың куучынын жагадын, ого јөмөжиң тургандар. Је бир кезек улус кезерде өлгөн кучаларды зоотехник Мышловтын мойнына салар болзо, изиген ашты Кар-

чага Ивановичтин мойнына салар керек дежип кыйгырыжып чыккан.

Директор улустын куучынына киришпей, тўлтўйип калган тындап отурган. Эң учында өрө туруп, сексек кўргўл чачын сыймай тудуп, айткан:

— Неме билбестен, укумалыстан улам кучаларды өлтўрүп алдыс. Же мында кем бурулу? Зоотехник Мышлов бурулу. Өлгөн кучаларды онын мойнына саларыс. Мында эрмек те жок. Же Мышлов жаңы иштеп келген кижини, ондо ченемел жок. Айдарда, өлгөн жирме кучанын жүк ле онын мойнына салар деп бодоп турум. Мынан ары ажарыңкай болзын, койчылардын сөзин тындап уксын. Чын ба, нөкөрлөр?

— Чын, чын!..

Онон Иванов залда отурган коммунисттердин чырайларын айкап, күлүмзиренип кокурлаган:

— Мышлов кучаларды озочыл эп-сўмеле кестиргем деп айдат, ченемел эткем дийт. Же бис ого мынайда айдалы: шак андый эп-сўмеле бойоорго ченемел эдигер, Николай Иванович.

Залда каткы.

Директор малды чыгым жок кыштадып алары керегинде, азыралды чеберлеери керегинде куучындайла, учында айткан:

— Быжыл экинчи ферма мажакту аштаң сўрекей жакшы тўжўм алган. Бир гектардан 13—14 центнерден алган. Көрдигер бе? А өскө фермаларда ненин учун керек коомой? Куру салам алып ўренип калганыс, чын ба?

— Чын.

— Биске Карчага Ивановичтий агроном беригер.

— Јер коомой! — деген ўндер угулган.

— Јер коомой эмес, а керектебей жадыс. Јаңжыккан ла аайынча иштеп жадыс. Эмди мынан ары мынайда иштеерге јарабас. Карчага Иванович чын јол таап алган, мен оны мактап жадым. Байла, агрономдорды, јаланг ижинин бригадирлерин јуујла, семинар өткўрбеенче болбос. Слер, Карчага Иванович, ологро јазап туруп куучындап беригер... База бир неме айдарга турум. Аш изигени керегинде. Мында управляющий ле агроном экилези бурулу. Идирпендерди јазап бўркеп алар керек болгон. Нөкөр Токпоев, слер база ла зелёнка болор деп иженгенер бе?

— Эје, андый шўўлте болгон — деп, Токпоев залдын тўбинен күнўреген.

— Эмди шўўлтегер өскөрдн бе? — Иванов ичкери энчейип, кичинек боро көстөрүн шуурып, сураган.

— Өскөргөн, камык ашла базырып салганда...

— Слерди шак анайда ўредер керек. Же, Карчага Иванович, слер жаңыс та агроном эмезеер, анайда ок партийный группанын

качызы. Мыны ундыбас керек. Кара-Кемнин фермазында кандый да кам табылып келген. Оны улус сыймап, улус эмдеп туру дежет. Мынаг көргөндө, политико-массовый иш анда коомой өдүл жат. Слер мыны жазап шүүп көригер.

Жуун божордо ло Карчага жанып ийген.

«Кам. Көрмөстин камы жаан табыш этпей кайтты — деп, Карчага күскиде болгон учуралды эске алынып, сананды. — Ого үзеери, бу керекке Октый кириже бергени база ачу. Эмди уул карагуй жерде отурып жат...»

Бу керек шак мындый болгон. Бир катап Октый деремнеге келеле, эмеш ичинип ийген. Ол деремненин ортозыла базып, јолуккан уулдарла кокурлажып јүргөн.

— Октыйда акча көп! Октый — озочыл койчы! — деп, мактанып турган. — Мен чилеп кеминг де иштеп болбос! Кажы ла јүс койдон јүс он курааннаг алгам. Акча — жылбыш, ат — канат. Мен иштеерим де, байрам јууктап клеетсе, кичинек ичип ге ийерим. Канайдарыг?

Мынайып базып јүрерде, ого Чама јолуккан. Ол Октыйга јарамзып, ого коштонып ийген.

— Сен сүрекей јакшы уул! — деп, Чама айткан. — Сендий јалтанбас уулдарды сүрекей сүүп јадым. Сени бир кезек немелер кыйа көрүп јат. Кандый да камнын тенек сөстөринен улам улус сеге серенип јат! Чын ба, нөкөр?

— Ух, ол јарынчы-көрөччи менин колыма киретен болзо! — деп, Октый жаан тынып, тижин кыјырада чайнанып айткан. — Мен онын кабыргаларына белге салар эдим!

— Је, јалтана берер болбойыг?

— Акыр ла болзын!

— Тегин јерге жекенбе, уул, — деп, Чама андышкан.

— Мен тегин јерге жекенбей јадым. Мен ого једерим! Мен Көмүрлүнин бойына да барарым!

— Көмүрлү дөөн не баратаг, уул? — деп, Чама каткырган. — Јебеченов менин айлымда сарбак сагалы атырайа берген отуры. Анда јалаг ла үй улус.

— Мында дейзинг бе? — деп, Октый тура јүгүргөн. Эзирик кижининг эди-каны жайнап чыккан. — Төгүндебей туруг ба, сынгар көстү эрлик?

— Сени төгүндеп алып кайдайын...

— Слер Јебеченовты меге турадан чыгарып беригер!

— Јок. Сен оны үрей согуп ийер болорыг — деп, Чама мойноочы болуп, араланып унчуккан.

— Мен оны јүк ле бир эмеш жычыкайлап койорым...

— Је канайдар. Сен сүрекей јакшы уул болуп јадыг. Онын учун сенин айбынды бүдүрбегенче болбос.

Октыйды Жебеченовко тукурып ийелс, Чама каранга сүүнип турган. Эзирик кижини неменин кемин билбес, бойун тудунын болбос. Бу Чамага база јарт болгон. Чама туразы јаар кирип, онон бийик сынду, сарбак сагалду арык кижиле кожо чыгып келген.

— Бу кижини слерле жуучындажарга туру — деп, ол Октый јаар колын уулаган. Жебеченов нени де сеспей, Октыйдын јанына басып барган. Байла, айбылаарга јүргөн кижини болор деп бодогон болгодый.

— Слер белгечи кижини эдеер бе, былар? — деп, Октый јаан тынып, сураган.

— Не суракту кижини эдинг?!

— Менде бир сурак бар, былар, бери јууктай базыгар, кулагаарга айдайын — деп, Октый айткан.

Је Жебеченов нени де сезип ийген болгодый: ол ары-бери буландап көрөлө, Октыйдын јанына басып келген. Тилин јаланып, сарбак сагалын сыймап, он кулагын төгөп берген. Байла, солун эрмек угарга сананган ошкош. Је Октый нени де айтпай, онын кулагынын төзине јырс берип ийген. Жебеченов дезе ыкчап ийеле, тоолоно берген...

Ол тушта Октый тын тудунып ийген болгодый. Эмди Жебеченов больницада. Октый дезе түрмеде отурып јат. Уулга бир эки јылды бичип берерден айабас...

Эртечи түкти иррип божойло, печкеден казанын чыгарып, уулына эттү мүннег уруп берди.

— Акыр, бу сен айыл-јурт тутпас кайткан кижини? — деп, Эртечи ийигин кыркырада айландырып, сурады. — Карыганчан ласенин кпри-торынды мен јунатам ба?

Карчага онын сурагына каруу бербей, анча-мынча сананып отурды. Бу суракка онын каруу берер аргазы јок болды. Ненин учун дезе калганчы өйдө Ленанын лас онын ортодо айалга чек өскөрө берген. Бу та неден улам, билерге күч. Ого эмди де эки-үч јыл үренерге керек. Ого үзеерп, ол Карчагадан чик јок кичинек. Байла, санаа-күүни жуулган болордон айабас. Узун јайдын туркунына онон јук ле бир письмо келген. Је эненин чике тургускан сурагына каруу бербеске болбос. Онын учун Карчага бажын өрө көдүрбей, айтты:

— Сакыгар, сакыгар, эне. Јайгыда не-неменин аайы билдире берер болбой.

— Э, јайга јетсе, сен ижн-тожыгнын бажына чыкпай, кижини аларын ундып койор эмейинг. Тегине ле не төгүндеер! — деп, Эртечи чөкөп, унчукты. — Айылду болзон, меге јенгил болор эди.

— Келишпей туру, эне.

— Немези келишпей туру?

— Табылбайт...

— Э, табылбай кайда барар ол? Жараш десе жаражы бар, бичикчи десе бичикчизи бар, чыйрак десе чыйрагы бар.

— Күүним жетпейт.

— Күүним жетпейт эмес, сакидып койгон кижин бар болбой?

— Андый да неме болгон ло... Же эмди не де жок — деп, Карчага колын жаңыды.—Бу куучынды токтодып койзо, кайдар, эне?

— Бу Эркей де жүрү. Кандый жалакай, кандый жараш кыс...

Карчага көзнөктө жаткан газетти алып, газет кычыраачы кижин болуп, унчукпай отура берди. Уулынын чаптыксынып отурганын көрүп ийеле, Эртечи база унчукпай барды. Ол ийгин айландырып, тышкары салкыннын табыжын тыгдап, бойынын санаазын сананып отурды. Же ненин де учу узак чыдажып болбоду. Бүгүн уулыла жазап куучындажып алар деп сананган болгодый. Ол эки-үч катап жөткүрий ийеле, унчукты:

— Сени улусла жарашпас, кезем сөстү кижин дежет. Адаң база андый кату кижин болгон эди. Онон улам оны бир кезек улус истеп туратан. Сен эмеш ажарынып не жүрбейдин?

Же куучын мында ла үзүлип калды. Эжик калырт эдип, бастыра бойы кар болуп калган Жолдош кирип келди. Ол жашталып турган көзүн арчып, тыныш алынып, өдүгинин, тонынын карын да кактабай айтты:

— Октыйдын энезинин койлорынан койлор жылыйган. Эки күнге бедреп, нени де таппадыс. Эмди улус айдып аларга келдим. Болужыгар.

— Көп пө?

— Жирме алты кой. Жамачы өрөкөн ыйлап-сыктап жүрү...

— Ыйлабай база — деп, Эртечи унчукты. — Жамачы көөркий бош ло түбектен айрылбай барды. Уулын база отургузып салган. Ол Октый тыштынан көрзө төп тө, жалакай да уул, сананбас, тудунбас та кайткан көөркий болбой. Жаш кижин не анайып жүрөр, не сарбандаар? Эмди закон кату. Кижин соккон учу бажын сыймабас.

Карчага мендей-шиндей кийине берди.

— Жолдош, отуруп, бир аяк изү чай ичип ал — деп, Эртечи айтты.

Жолдош чечинбей де, изү чайды оозун жидирте-жидирте иче берди. Тош болуп тонуп калган ичи чайга табына жылып, эдиканы эрип келди.

— Слер, Карчага Иваныч, жазап жылуланып кийинигер — деп, Жолдош унчукты. — Бир ле болгон, чайдан база эмеш уруп ийинигер, эжебис.

— Сен жылын, чайла, мен десе улусты конторага жууп ийейин — деп, Карчага айтты. — Байла, комсомолдорды көдү-

рер. — Ол эжикти ийде салып ачып, шуурганның ортозында жылыып калды...

Түн кирип желерде, салкын араайлап, је эртен тура ойто ло тыгып турды. Он беш кижн экиден-үчтен бөлинип алала, кобы-жикти, аралды, арка-тууны тибирип турдылар. Баштапкы күн түн киргенче бедрейле, нени де таппадылар... Октыйдын энезинингу туразына арып-чылап, соокко тонуп калган јандылар... Эңирде эрмек-куучын да болбоды. Ончолоры јылуга мылырап, уйуктап калдылар. Темир печкеде от күнүрөп, салкын трубада улып, эжикти чыкырада тырмап турды. Јамачы печкенингу оозында кызыл јалбыштаң көзин албай, көрүп отурды. «Октый айлында болгон болзо, мындый түбек болбос эди — деп, ол сананды. — Менингу көзим немеге јакшы једер эмес, ол јотконнонгу озо кар боронтылап јаап турарда койлор үүриненгу айрылган болор».

Эркей чат ла уйуктап болбой, өрө туруп келди:

— Слер уйуктагар, койлорды мен каруулдайын — деп, ол ичкерн эңчейип, Јамачынынгу јардына колын тийгизип, унчукты.

— Уйукта, уйукта — деп, Јамачы айтты. — Менде кандый уйку келетен эди? Санаамнынгу бажына чыкпай отурум. Казнанынгу малын жылытып салала, канайып санааркабас? Эмди Октый деп кижн база түбекке жирип калган. Ончозы ла бир аай боло берген эмей.

— Слер санааркабагар, эјебис. Октыйды удабас божодып ийер. Бис оны божотсын деп суракту бичик ийгенис — деп, Эркей араай айтты. — Ол совхозтынгу јарлу койчызы. Онынгу портрети газетте канча катап чыккан. Јок. Оны божодып ийер учурлу.

— Та, менингу ле иженип турганым јок — деп, Јамачы улу тынды. — Кижинингу јакшы керегине улус ајару этпес эмей. Карын јаман ла јанып табарга кичеенер. Ол азыйда база отуруп јүрген кижн. Эмди кереги кату болор болбой.

— Шилемирдингу камы эмес болзо, андый түбек база болор бо? — деп, Эркей айтты. — Улустынгу айдыжыла болзо, менингу Чама јестем киришип ийген ошкош. Октыйды камга ол тукуруп ийген дежет. Онызы да чын болор.

— Октый коркушту өкпөөрингеј кижн эмей.

— Је оны айлына Чама апарган дежет.

— Кам кижиле не берижер! — деп, Јамачы кангазына танкызын азып, үнденди. — Ол јип те салардан айабас. Кижинингу јуртына эдү де салып ийер. Ол өрөкөн јазылза ла, јаандардан суранып алала, барып келейин деп отурум. Уулымнынгу јаманынгу таштагар деп айдарга турум.

Эркей Јамачынынгу сөстөрннгу угуп, кайкаганына оозын ачын ийди. Ол бир кезек өйгө нени де айдып болбой отурды. Ононгу күлүмзиренерге албаданып, унчукты:

— Слер, эжебис, кокурлап турган болбойгар?!

— Јок. Чын айдадым. Онын ийген көрмөстөри менин койло-рымды айдай берген болор. Бис оны тегин ле јерге бедреп јадыс — деп, Јамачы коркып турганын јажырбай, айтты. — Коркушту јаман тўштер тўженер болдым. Туку качан өлүп калган ада-энем тўжиге кирер болды...

— Слер санааркап јадаар, эжебис. Тўш кижинин санаазын ээчип јат ине... Камнан да коркыбагар, неден де коркыбагар... — деп, Эркей эпјоксынып айтты.

Јамачы нени де айтпады. Ол тонын кийип, кажаганда койло-рын көрөргө чыкты. Эркей јаныскан печкенин јанында содойыл калган отурды. Јолдош база уйуктап болбой јаткан эмтир. Ол тышкары салкыннын улыжын тындап, кыймык јок јатты... Тышкары та салкын «ыйлап» турган, та ийт кыгзып, кагылап турган, кижиге оңдоп болбос. Печкенин оды јабызап, туранын ичи карануйга чөнгүп браатты.

Јер эс-бос ло јарып келерде, ончолоры уйкудан туруп, чалабыла чайлап алала, Карчаганын јакарганы аайынча, бирден-экиден туш башка басып ийдилер.

— Сары-Кырдын таштарын керип көрөөр — Јолдош айтты.

— Бу салкында анда койлор токтоп турар јер јок — деп, Јамачы айтты. — Анда неме јок болбой.

— Јок. Барып шиндеп көрөр керек — деп, Карчага айтты. — Бис омордын сегин де болзо табар учурлу. Бир үүр кой јердин алдына кире берди эмеш пе?

Салкын там ла калаптанып, јерди кыртыжыла катай кодоро согуп ийерге тургандый болды. Мындый күнде агаштын ортозыла базарга коркымчылу. Агаштардын баштары энгилип, салкын анда коркушту күркүрөп, агаштар кајыражып, эзирик улустый, эреен-тереен јайканыжып турар. Ак јерге, кырдын агаш јок јерине чыгып келзен, салкын торт ло сени јыга согуп ийерге турар.

Сары-Кыр јаар озо баштап Эркей, Јолдош, Карчага баргандар. Је Карчага јол ортозында бойынын јолын өскөртип ийдн.

— Слер Сары-Јалбаннын үстиле бийиктей барыгар, мен дезе јабыстай барайын! — деп, ол Эркейдин кулагына кыйгырды. Онон тентириле-тентириле кырланды кууй база берди. Јолдош ло Эркей кырды өрө там ла бийиктей чыгып брааттылар. Салкын оморды таралыда согуп, омордын кызарып калган јүстери-не ийнедиј кадалып турар чарак карды шыбай чачып турды. Тынарга күч. Көстинг јажы ла боро шуурган өткүре нени көрө-дин? Андый да болзо, Эркей ле Јолдош кажы ла јикти, кажы ла кырланды ширтеп көрүп турдылар. Сары-Јалбаннын үстиги кырында салкыннын ийдеси јабыстагызынан тын эмтир. Эркей

торт ло ичкери базып болбой, таралжып турарда, Жолдош онын колынанг бек тудуп, бойына жууктада тартып алды...

Базып чат арыйла, кичинек куй ташка кирип бардылар. Мында кенетийин тымык ла жылу боло берди. Салкын жуй ташка кирип болбой, онын оозында ачу сыгырып, айланып, ташты кемирип турды.

— Ух, жаңы ла тыныш алындым! — деп, Жолдош жаан тынып, жашкактып калган көзни колынын сыртыла арлап, айтты. — Сен чарчап брааткан болбойың, Эркей? Жүзинг торт ло көгөрип калган эмтир.

— Колым тонуп турганы коркуш.

— Э чаалта, меелейинг жырык туру ине.

Эркей эки колын үрүп, оларды кайдаар сугарын билбей турды. Көзининг жажы кирбиктерине жаба тонуп калган эмтир. Ол арай ла болзо ыйлабай турды. Жолдош нени де сананып турала, тонынын өмүрин ачып, айтты:

— Эркей, жолдорыңды бери сук.

— Јок, јок, жылып браат.

— Эркей, чүмденбе! — деп айдала, Жолдош онын тоштый соок колынанг ала койып, бойына жууктада тартты. — Не коркып туруң? Мен кижиги тиштебейтем!

— Сен бойың чарчап браадың не...

— Је, капшай сук. Соогын... кычыкайың!..

— У-у, жылуузы-ын!

— А-а, жылу эмтир бе?

— Эйе... сенинг колын тонбойт по?

— Јок.

Олор бир кезек өйгө унчугушпай, салкыннын улыган табыжын тындап турдылар. Шак мынайда кыймык јок турарга кандый јакшы! Жолдош мынайда кере түжине де турар эди. Эркейдинг соок колдоры табынча жылып турды. Ол бойынын кичинек колдорын Жолдоштын койнынанг чыгарарга сананды. Је Жолдош оларды божотподы:

— Јакшы жылызын...

Жолдоштын тыныжына Эркейдинг јаактары, мойны торт ло изип турды. Олор экү бой-бойына качан да мындыј жуук турбаган. Онын учун кандый да кайкамчылу ла эп јок болды.

— Эмди канайдарыс? — деп, Эркей сурады.

— Қанайдар? Бедрегей. — Ол бир эмеш сананып турала, айтты. — Сен мында артып жалзанг кайдар? Мынанг ыраак јокто куй таштар бар, мен оларды барып карап көрүп ийейин. Қойлор јотконнон качып, куй ташка кирген болор.

— Чындап та дезен!

— Артарың ба? Мында жылу, тымык.

— Жок. Артпазым.

— А не?

— Коркымчылу...

— Эх, коркынчак койон!

— Же баралы, Жолдош.

— Ме, мениң меелеймди кийип ал. Анаң башка колыңды ужудып аларың — деп, Жолдош тере меелейин Эркейге берип, айтты.

— А сен бойың?

— Меге меелей керек жок. Мениң жеңдерим узун.

— Ух, сениң меелейиңниң жылузын... Баралы ба?

— Акыр, чүрче ле сагы... — деп, Жолдош унчукты. Ол тидинип болбой, төмөн көрди. — Мен сеге бир неме айдарга санангам.

Же Эркей ого нени де айттырбай, оның жеңинен тартып, куй таштан чыгара јединди.

Күн ажып брааткан эмтир. Ол кырдың бажынан ыраак јокто чел булут өткүре өчөмик жарып турды. Алтыгы кырлангың ары јанынан Карчага чыгып келди. Ол база бу куй таштарды көрөргө келип јаткан эмтир. Эркей ле Жолдош экинчи куй таштын ичин карап көрдилер, же мында не де јок болды. Онон эмеш јабыстагы эң ле јаан куй таш јаар бастылар. Торт ло тегеринин түби тежиле берген чилеп, салкын токтоорын ундып, үрдүрип јатты. Тентирлинип, жыгылып, јаан куй таштын јанына једип бардылар. Куй таштын ичин көрүп ийеле, Жолдош сүүнчилү кыйгырып ийди:

— Мында-а-а!

Же оның бу кыйгызын керек десе оноң беш алтам ыраак турган Эркей де укпады. Ол Жолдоштын сүүнчилү чырайын көрүп ийеле, койлор табылганын билип ийди. Оның учун јалбангың учында көрүнип келген Карчагага колын јаңын, секирип турды:

— Бе-ер-и-и!

Оноң үчү айдары јок сүүнгилеп, койлорды куй таштан јүк арайдан чыгарып, меести төмөн айдадылар.

Олор салкынга, соокко кичинек те ајару этпей турдылар. Жолдош, торт ло јаан жеңү алган јуучыл чылап, омок базып браатты. Карчага салкын өткүре та нени де сүүнчилү кыйгырып турды. Же оның эрмегин салкын үзе согуп, карлу куйунла кожо учура берди.

Тышкары карлу шуурган, салкын. Турада јылу, тымык. Јаңыс ла эмиктердин јыңырада кожондогоны, чеденниң агаштарында салкынның ачу сыгырганы угулат. Чама тиштерин кыјырада чайнанып, тураның ичиле ары-бери базып, јаан, түктү төжин тырмап, эдер-тудар немезин таппай турды. Уйинин оорузы там ла јаанап, ол көстин көскө лө өчүп браатты. Оның јаңыс ла каа-

јаада араай онтогону, улу тынганы орыннын кӱжӱгӱзинин ары-
жанынан угулат. Канайдар? Канайдар да арга жок. Оору жаңы-
жаңы ла табылып турар тушта эмдеер керек болгон. «Ол Жебе-
ченгов деп неме база сӱмелӱ ле кижини болуптыр — деп, Чама кӱз-
нӱктӱн тышкары куйунды аҗыктап, сананды. — Кижини тын ооруп
турганын, җазылбазын тургуза ла билип ийген. Бу ооруны җаза-
тан болзо, жаңыс ла доктор җазатан эмтир деп айткан. Онон
шыйбык сагалын сыймай тудуп, Јинҗилей јаар энчейип айткан:

— Мен, эҗебис, андый да болзо, алтай-кудайга мӱргип кӱ-
рӱйин. Слердин уйага җаман эдӱ кирген ошкош. Онын учун та-
кылта эдип, җерден, суудан болуш сураар керек. Бооро сураган
сурагаарды мен база бӱдӱрип салгам. Ончо керек җакшы ӱтти.

— Айтканаарга алкыш болзын, ӱрӱкӱн!

— Слерди кижинин салымын алаканынан кычырып туратан
дежет. Менин колымды кӱрӱп берзеер, ӱрӱкӱн, — деп, Јайбан
эмеен сураган.

— Бӱгӱн кӱрӱр учурым жок. Кӱрзӱм, эртен кӱрӱрим — деп,
Јебеченов айтты.

Је кӱлӱк кижинин салымын кычырардан болгой, бойынын да
салымын кычырып болбогон. Октыйга җаза токтодопы алган,
ха-ха! Адаг да ырымчы, белгечи кӱлӱк бол! Кабыргазына белге
салдырып алала, эмди кандый җӱрӱ не? Бистин җерге база кел-
бес болбой...»

Чама кӱрӱп турза, оромды тӱмӱн Коҗочы коркойтып келетти.
Чама тӱрдӱги кыпка кирип барала, уйинен сурады:

— Је кандый җадын?

— Кем жок.

— Курсак ичерин бе?

— Јок. Ичилбейт.

— Кам җазып болбос, докторга баралы — деп, мен бооро
айтпай кайттым.

— Доктырын җазып ийди бе?

— Алдырбас, энези. Мынан ары җас келзе, җылулар болзо,
барарыс — деп, Чама тӱмӱн кӱрӱп айтты. Ол уйинин чек он-
койып калган кӱзине, шыралап калган арык чырайына удур
кӱрӱп болбоды. «Рак — җазып болбос оору. Ол жаанап, кижинин
ичи-буурин җерип салган — деп, доктор Чамага айткан. — Эрте,
оору жаңы-жаңы ла башталып турарда, экелген болзогор, җазып
салар эдис. Эмди болуш җетирер аргабыс жок».

Уйи неден улам оорыганын Чама җакшы билетен. Бир катап
байрам тушта Чама аайы-бажы жок аракыдайла, уйин соккон.
Сопок ӱдӱгиле ичине тепкӱн. Онон ло ала Јаңар сырынҗылап
ооруп җӱрер болгон. Эмди ол оору рак болуп калды. Чама бойы-
нын бурузын билип җат. Је канайдар да арга жок. Онын учун ол

колын жагып ийген. Бойынын уйадынын алдына бойын актаарга кичеенип турды. Же үйинин оорузы там ла жаанаган сайын онын актанар, бойын токунадар аргазы жоголып браатты. Онын учун ол калганчы өйлөрдө бойынын кичеенкейин көргүзүп турды. Же Жаңар ол жаар соок көрүп турат. Ол Чаманын жарамзып, жалакайзып турганына ачынып, ого мынайда кезем айдар болды:

— Сенин менде керегин жок. Килегедий тушта килеер керек болгон. Эмди меге кандый да килемжи керек жок. Жаңыс ла амыр жадып өлөргө турум...

— Же токто, болор...

— Айдарда, меге тийбе!

Эжик калырт эдип, кем де кирип келди. Чама эжиктеги кыпка чыгып барза, бу Којочы эмтир. Ол өдүгинин, топынын карын кактап турды. Онон кичинек чаңкыр көстөриле Чаманы шибеелей көрүп, айтты:

— Же, айылдап келдим, уул.

— Чечин, отур.

— Бүдүжинг не коомой? Айса болзо, айлыма келди деп ачынып турган болорунг ба?

— Талжындаба.

— Хе, андый ба, нөкөр?

Којочы тонын, бөрүгин чечип, суйук сары чачын кайра тарап, диванга кедейе отура берди. Ол мындый салкында, шуурганда тегин келген эмес, кандый да жаан керектү келгенин Чама биле ийди. Олор иш-тош керегинде, айдын-күннин айалгазы керегинде анча-мынча куучындажып отурдылар. Чама печкеге от салып, казан асты. Онон эрмек айтпай, Којочы келген керегин айдар ба айса жок по деп, сакый берди. Којочы база тегин ле келген кижини болуп, араланып отурды. Ол төрдөгү кып жаар бажын кекип сурады:

— Жаңардын оорузы кандый?

— Бир ле кирезинде.

— Мен сүрекей жаан сыймучы кижини билерим. Ол канча улусты жаспады деп айдар? Жаңыс ла ого једерге ыраак. Ол городтын бойында жадып јат. Тын билер. Кезик улус оны тармачы да дежет — деп, Којочы јымжак айдынды. — Барза да, жаңыс ла јажытту барар керек.

— Мен олордын кажызына да бүтпей јадым — деп, Чама кыјырантыды. — Бичикчи эмес те болзом, неменин аайын билеип јадым. Камын да, тармачын да, сыймучын да — ончозы түптүңей. Олор тенектерди төгүндеп, амтажып калган. Эмдиги өйдө кижини олордын сөстөрине бүдер бе? Сен бойын да бүтпей јадын, Којочы. Онон башка кандый бир сыймучыга толгош белинди түзеде туттуруп алар эдин. Чын ба?

— О-о, сен күлүк кижн турбайын! Атеистический пропаганда коомой. Сени пропагандист эдип койзо, кайдар. Акыр, бу шүүлтени мен Карчагага жетирер болбойым! — деп, Којочы өчөди. — Жебеченовты акту бойы ченеп көргөн, оного эш неме болбогон деп айдайын ба?

— А не? Чама улустын учы ба?

— Кх-е, учы эмес ле.

— А сен, Којочы, меге тын тийишпе, уул! — деп, Чама жаан јудругын столдын үстине салып, ненин де учун оны ончо јанынан ајыктап, айтты. — Чама тутса, тудуп та ийер, айтса, айдып та ийер.

— Јара тартса, јара тартып та ийер, ха!

— А не?

— Не де эмес — деп, Којочы унчукты. — Бу сен, Чама, база керик ле кижн. Соокко тонуп, шыралап јүрген нөкөринге бирүни тургузып берзен кайдар? Оного сен түребес болбойын? А?

— Э, Којочы, мен сендий керик болзом, туку качан байын калар эдим — деп, Чама күлүмзиренди. — Је энг артык нөкөриме јарым шилди карамдабай турум. Санааркаба, уул! Чама куру отурбай јат. Јагыс ла Күжүл жөмзөлү болор бо?!

Экинчи кыпта Јагар тын онтоп ийди. Чама үнин јабызадып, ичкери энчейип, айтты:

— Коомойтып јат...

— Неме болбос по?

— Рак — јазылбас оору — деп, Чама унчукты.

— Э, коомой. Јагардый кижини таппазын, уул, — деп, Којочы араай айтты. Оного Чаманы кичинек чаңкыр көзиле өрүмдей көрүп сурады: — Айса бойдог јүрер күүннн бар ба?

Чаманын чырайы јердий карара берди. Мыны көрүп ийеле, Којочы ажа коно бергенин јагы ла билип, тилин тиштенип ийди. Је Чама ого нени де айтпады. Ол өрө туруп, изидип койгон көчөзин уруп, шкафтаг аракы чыгарып, Којочынын алдына тургузып берди. Којочы шилдин түбнне тажып ийерде, онын бөги ыраак чарчай берди. Ол чала эби јок айдып ийген эрмегин түзедерге, оны-мыны айдып, көбрөп отурды.

— Бир керек бар, нөкөр, — деп, Којочы унчукты. — Оны эптеп ийзебис кайдар? Јагыс ла сүрекеј ајарынып эдер керек.

— Билерим. Неменнн јартын айт — деп, Чама үнденди.

Којочы ичкери энчейип, Чаманын кулагына шымыранды:

— Алмарда артыкту немелер бар. Оны өткүрип ийер керек. Мында сенин болужын јокко мен нени де эдип болбозым, уул.

Чама ла Којочынын шымыранып турганын Јагар угуп јатты. Је айткан сөстөрнн аайлап болбоды. Је олордын кандый да кара керек эдерге турганы јарт болды. Олор качан да тегин-

дү шымыранышпай жат. «Айса менин өлөтөн күнимди чотогылап туру эмеш пе? — деп, Жаңар бойында сананды. — Капшай өлзин дешип турган болбой». Ол төжөктөн араай туруп, эжик жаар басты. Чама оны көрүп ийеле, тын жөткүрүн ийди. Қојочы куучынын токтодып, јакшы сурады:

— Ооругар кандый, эјебис?

Јаңар ого каруу бербеди. Јаңыс ла тонуп калган неме ош-кош кыймык јок көстөриле оны өртөй көрүп турды. Онон Чама жаар бурылып, унчукты:

— Нени шымыранып турун?

— Сенин керегин јок — деп, Чама јелбер кабагын јемире көрүп айтты. — Сенин бир де керегин јок. Бис бойыстын жеректеристи шүүжип јадыбис.

— Менин керегим бар. Мен эм тура тирү — деп, Јаңар түктен эткен јаан арчуулын јабынып, айтты. — Слер экүге не јетпей јат?

— Бу кандый сурак?

— Сен, Чама, бу кылыгыңды ташта — деп, Јаңар јайналганду үнденди. — Мен керегинде сананбаайың, бойың жерегинде сананбаайың, је сок јаңыс уулың керегинде санан. Оны уйатка салба. Калганчы катап сурап турум...

— Бу кадыт јүүле берген болбой! — деп, Чама кизирт этти. — Нени айдып турун?!

— Кизиребе! Сенин кичинек те коркыбай јадым. Өлтүрер болзон, өлтүр — деп, Јаңар жородоп айтты. — Тегин де... — Ол колын жагып ийеле, экинчи кып жаар кире берди. Қојочы ла Чама удуратејере көрүжип алала, унчугушпай отурдылар. Онон Чама шкаптаң экинчи шилди ала койоло, оның түбине тач этире тажып, ыраак чарчай берген бөктің кийининен ары түкүрип ийеле, аракыны стакандардың кырына тен этире уруп ийди. Ненин де учун колы тыркырап турды. Қојочы база чочып калган отурды. «Бу јүүлгек үй кижии барала, јаандарга айдып ийзе, не болор? — деп, ол јүрепи шимиреп сананды. — Јок. Аргалу ла болзо, Чамадан ыраак турар керек». Чама оның санаазын билип ийген ошкош. Ол стаканды өрө көдүрип, Қојочыны токунадып айтты:

— Сен, Қојочы, оның сөстөрине ајару этпе. Оору кижии кы-јыран, ачыңчак болбой база. Је, ууртап ийсли.

— А, мени тенек деп бодоп турун ба, Чама Қаланович? Мен билип јадым. Јаңардың айдары јолду. Бнстен бир кезек немелер чек ле көстөрин албай јат. Јиген курсагыстын баазын да чотогылап турган болор. Тенек Күрендейди ле Учардың кызын госконтрольго тургускылап койгон. Јолдош, Қарчага керегинде айтпай да јадым. Олор сени, Чама, карыннан тудуп аларга ки-

чесинип жадылар — деп, Којочы куучындап отурды. — Лизе де бөрү, жибезе де бөрү. Не ле болзо, биске серенип жадылар. Онык; учун сүрекей чеберленип жүрели, нөкөр. Кирелтен ас, а кийиминг жакшы, туранг жаан, бойынг аргалу да деп айдар немелер чыгар. Же билбес жанынанг биске жаан болушты Токпоев жетирип туру. Ол сени, Чама, сүрекей тооп жат. Айдарда, ого жакшы көрүңерге кичеенип жүр. Айткан сөзинне удура тынг аркыраба.

— Үретпе. Бойым билерим! — деп, Чама жамап үнденди. — Ончолоры ла үредерге турар, ончолоры ла билееркеп турар. Ончолоры ла бийлер, ийт соккон агаш жамылуга тийер дегени чып ла чын.

— А сен не кородоп турун? — деп, Којочы сурады. — Жамылу этпеди деп ачынып турун ба? Э-э, нөкөр, жүрер тушта жүрген де, иштеер тушта иштеген де. Эмди өскө улус иштезин, өскө улус жүрзин. А менинг айтканымды жаратпай турган болзонг, онызы бойында.

Чама төмөн көрүп алала, унчукпай отурды. Којочы куучынын база токтодып койды. Ол эдер немезин таппай, ары-бери абыктанып, Чаманынг айлынын ичинде немелердинг баазын санаазында чотоп отурды. «Э, сүрекей ле эмес турбай... — деп, ол сананды. — Менинг айлы-журтыма көрө, уйан эмтир. Сугуп салган болбой кайтсын... Качча мунг не? Тенек. Карамдап жат. Незин карамдаар? Түңей ле ол жерге ончобыс атана берерис. Бойысла кожо нени де апарып болбозыс».

— Андый, андый, карындаш, — деп, Чама жаан бажын көдүрүп, тумантый берген калангы көзиле Којочынын бажын ажыра көрүп, айтты.

— Немези андый? — деп, Којочы сурады.

— Жүрүм. Жүрүм кайда, уул?

— Жүүлбе...

— Жүрүм жок. Жүрүм — ол көлөткө — деп, Чама унчукты. Ол тадыра эзире берген эмтир. — Эх, бис неге амадап жүргенис? Неге једингенис? Андый ба, уул?

— Ха, философ — деп, Којочы кедес эдип унчукты. Ол мендей-шингдей кийинне берди. Чама дезе жаан бажы салактап калган, кыймык жок отурды. Байла, калас өдүп калган жүрүмин эске алынып отурган болгодый.

Ө Ч

Тал-табышту, кожонг-комутту байрамнынг кийининде деремне тымып, амырап жатты. Салкын токтоп, кебистий ак кар жаап салды. Конторанынг үстпинде кызыл мааны эртен туранынг жыбарына элбиреп турды. Школдынг жанында балдар жүгүрүжип, кыйгыры-

жып, переменде карла адыжып, ойноп турдылар. Деремненин учында сок жагыс эзирик кижн жожондойт. Бу та кем болотон? База ла Күренгей оббгөн көкип туру эмеш пе?

Карчага конторада, бойынын кабинетинде, жагыскан отурды. Онын бажы сүрекей оорып турды. Кече уулдарла тап этире жырган ийген. «Эзирикте кижн кемзинерин ундып салатап эмей — деп, столдын кайырчагынан кандый да чаазындарды чыгарып, оларды аяктап, олбойында сананды.— Кандый да сагышту кижн сагыжын жылытып ийер. Тенектер десе сагыжын чек таппай калар...» Байрам канайда өткөнүн Карчага бажынан ала учына жетира сананат. Озо баштап доклад, онын кийинде концерт-ойын болгон. Клубка эзирик келген улусты дружинниктер кийдирбеген. Онон улам согуш башталып, уулдар чат-мат жүдрүктөжүп ийген. Же Чаманын болужыла Токпоев оларды тоскуруп салган. Чаманын колы кату, тудужы тын. Онын учун эзирик те улус онон кыйып жүретен. Онын кандалып калган сок жагыс жаан, алырак көзинен, буканын мойны ошкош, жоон жызыл мойнынан, эки пудтын чойы ошкош, жаан жүдругынан согушчангдар жалтана беретен.

— Кеде! Кеде! Учкандар! — деп, Чама ичкери алтап, кизирт эткен. Жака бойдон кабыжып ийген эки күлүкти эки башка айра тартып, ийде салып, айткан: — Жангар, уулдар! Онон башка коомой болор!

Орой эгирде байрамнын жыргалы көндүгө берген. Деремненин үстинде жожон-комут жинлеп турган. Же жагжыкканы аайынча аракыдан ичеле, айылдар сайын калчып базып жүретен улус база бар. Олор керекти үрөп турган. «Бой-бойоорды кычырыжып, нак, жакшы байрамдагар, шалбыбагар, чалчышпагар» — деп, Карчага олорго байрамнан озо канча-канча катап айткан. Же онын сөстөрүн тындап уккан улус ас болгодый...

Эмди мыны ончозын эске алынып, Карчага кородоп сананды: «Бистин улус жазап байрамдаарын да билбес. Жазап жыргаарын да билбес. Не жетпей турган? Не шалбып базар? Амыр байрамдап отурган улусты не базалаар? Озогы кылык-жагнын арткан-калганы. Интеллектуальный өзүм деп неме чек жок. Бу жагынан агылу иш өткүрбееиче неме болбойтон эмтир». Ол столдын үстинде жаткан чаазындарды ары-бери аягандырып көрөлө, ойто ло столдын кайырчагына салып, сомоктоп койды. Бүгүн иш эдип болбозын ол жарт билип турды. Онын учун бор-ботко-немелер керегинде сананып отурала, ол конторадан чыгып, деремнени өрө табылу базып ийди. Соок эзинге жүзин, изип турган магдайын удурат тудуп, кейди ачаптанып тынып браатты. Кем де онын адын адап, кийин жагында кыйгырды.

— Карчага Иваныч! Карчага Иваныч!

Қайра көрзө, Желеји эки эдеги јайылып, тынастап јүгүрип клестти.

— Төмөн Чоктыш-эште Чама ла Јолдош соғужып јат. Октый база анда. Кудай, кудай, калак! Көрмөстөр өлүжни калгай. Қапшай!

Бу солун табыш онын өкпөзине бадышпай турган чылап, Желеји солуктап, төжин эки колыла јаба тудуп турды. Қарчага нени де айтпай, өзөкти төмөн јүгүрип ийди. «Эзирик шилемирлер керек эдип салгай! — деп, ол чочып сананды. — Ол Октый деп уул сананбас, тудунбас кайтты не?!» Желеји онын кийиннен јүгүрип, тыныш алынып болбой, не болгонын куучындап турды...

Керек шак мындый учуралдан башталган. Эртең тура уулдар биригип ийеле, баш јазар дежиң шүүшкен. Јолдош ло Октый магазинге кирип барарда, мында Чоктыш турган. Чоктыш јарым шилди карманына сугуп, сүмелү күлүмзиренип ийген.

— Бир мындыйдан алып ийеле, бистин айылга баралы, уулдар. Уйимди эт каарып, курсак јазап сал дегем. Тап этире јыргап ийели. Сен, Октый, азыйда нөкөр лө кижн болгон эдин, эмди ле эрмек айтпас, айылга кирбес боло бертирин. Јаңыс класста кожо үренген јоғыс па? Айса, эмди атту-чуулу койчы болун алала, чынааркап туруң ба?

— Је, јыдыба, уул. Сениң айлыга кижн кирип те болбос. Эжинге торбоктый ийт буулап алган — деп, Октый айткан. Оноң Јолдош јаар бурылып, сураган: — Мынын айлына кирип ийели бе, уул? Бистин Чоктыш Кара-Кемнин байларынын бирүзи эмей. Бисти каан јийтен курсакла күндүлеер болор бо?

— Каан јийтен курсак јок ло. Је каарган да, кайнаткан да неме бар ла — деп, Чоктыш мактанган. — Мен, Октый, акчаны сен чилеп иштейтен болзом, тура эмес, өргө тудуп алар эдим.

— Ас иштеп турала, айдары јок канайың «байыдың»? — деп, Октый эки шил аракыны алала, эки карманына сугуп, айткан. Јолдош Чоктыш айлына барарынан мойножып ийерге сананган, је Октый ого соок көргөн:

— Сен оптонбо, уул.

Чоктыш чындап ла ончо немени белетедип койгон эмир. Чоктыштын уйи Нина столго јүзүн-базын курсакты чүрче ле салып ийген. Чоктыш бойы уулдарга чечинерге болужып, үзүги јок калырап турган:

— Јаман айтпагар, уулдар. Ас та болзо, ажымнан амзап јигер. Айылчы улус болуп, төргө отураар. Слердий уулдарла јыргаза, јыргап та ийбей. Чын ба? Бирүзи совхозтын энг озочыл койчызы, экинчизи тегин кижн эмес — бригадир.

— Же, калыраба, уул, — деп, Октый каткырган. — Озо баштап бир эмештен ууртап ийели, онын кийинде лекция да кычырган, кем жок. Чын ба, Жолдош? Онон башка бу неге жараар кылык?

— Ха-ха, отурыгар, отурыгар, уулдар.

Эки-үч чөөчөйдөн тарый-тарый ууртап ийерде, уулдардын эди-каны кызып чыккан.

— Октый, сен Жебеченовтын кабыргазына белгени канайып салган, уул?! — деп, Чоктыш каткырып турган. — Куучындап берсен, угайын.

— Карган кижинин сөөги бортык болотон туру не, уулдар? — деп, Октый айткан. — Көрмөстинг кабыргазы бүктеле берерин кайдан билейин! Калагы кижинин тудужы база кату болгон ине. Кабырга бүктелбей, сына берген болзо, карагуй жерде бир эки жыл клоптор азыраар эдим.

— Бистинг коллективный письмо эмес болзо, Карчага эмес болзо, та чыгып болор, та жок — деп, Жолдош айткан.

— Эмди ончо ло улуска төлүлү болуп калдым ба, уулдар? Оны эмди мен канайып төлөөрим?

— Жүүлбей жүр, божогоны ла ол — деп, Чоктыш чырайын соодып унчуккан. — Сени кем де жаман көрбөс.

Бу ла өйдө эжик күзүрт-мазырт кайра ачылып, Чама айпайтып кирип келген. Оныла кожо турага соок кирип, полдын үстине кажайа жайыла берген. Калагы Чаманын канду көзинен коркып, Нина уулчагын кучактанып ийеле, экинчи кып жаар кире конгон.

— Бу сенин үйин менен не качып туру, уул?! — деп, Чама сураган. Онон Октый ла Жолдошты көрүп ийеле, оозун тыртыптып, күлүмзиренген. — А, жаңы нажылар таап алган ба, Чоктыш? Э-э, сен база сүмелү ле кижини болуптырын. Сен бичикчи болзон, ыраак, ыраак барар эдинг, Чоктыш.

Чоктыш столдон мендегендү өрө туруп, Чамага чечинерге болужып, айдып турган:

— Өрө отурыгар, өрө отурыгар, таайыс. Бисле кожо жырган ийгер.

— Жакшы ба, Октый? Ха, түрмеден качан чыгып келдин? — деп, Чама столго отуруп, сураган. Онон Жолдош жаар кылчайып көрөлө, айткан: — Калак, бүгүн кижини жаандардын көзинче жаман неме айдып ийгей! База ла Чама андый-мындый дежер.

Жолдош ого удурани де айтпаган. Чама керип баштаарга, оны базинарга турганын ол билип отурган. Же столдон өрө туруп, амырынча барар десе, уятту болгон. «Чоктыш ла Октый койон жүректү неме деп айдыжар болор. Челдесе, челдезин, унчукпай ла отураар туру» — деп, ол бойында сананган. Чама

бир эмеш Октыйла куучындажып отурала, эки-үч чөөчөйдү ээчий-деечий ичип ийеле, ойто ло Жолдош жаар көрүп, айткан:

— Жолдош, мен улайына ла сеге килеп жүредим. Сеге ак-жарыкта жүрерге күч, чын ба?

— Ненинг учун?

— Сенинг Эркейингди Карчага блаап алган дежет не? Андый жараш кысты ычкынарга база күч ле болбой, а?

— Меге ле күч эмес — деп, Жолдош чырайы кугарып, төмөн көргөн.

— Э-э, карындаш. Сен нени де билбес эмтиринг. Мен сеге килеп жүретем, көөркий. Айдарда, темей килеген турбайым. Же, же... Мен билерим, а сен билбезинг. Сен нени де билбезинг.

— Чама, бу эрмекти токтодып койгор, өбөгөн, — деп, Октый коркып, айткан.

— Эмдиги кыстар биле-ер. Олорго образованиелү, культурный уулдар керек... Онын да учун Учардын кызы Карчагага жапшынып турбай.

Бу ла өйдө Желеји кирип келген. Же ого кем де аяру этпеген.

— Көк төгүн! Копчы, уйалбас копчы! — деп, Жолдош тура жүгүрүп, бастыра бойы тыркырап айткан. — Слер... слер кижги эмезеер!

Чама база туруп чыккан.

— Ай, ай! Отурыгар, отурыгар, көрмөстөр! — деп, Чоктыш ла Октый оморды жүк арайдан отургузып ийгендер.

— Бу не?! Аракы ла ичкен жерге согужын турза, не болотон, уулдар? — деп, Чоктыш айткан. — Сананзаар, сананзаар, уулдар.

— Менин бир тынг чертижиме чыдашпас немеле согужын алып кайдайын — деп, Чама жаман үиденген. Ол стаканда толтыра аракыны жык берип ийген. Онон эжиктин жанында турган Жележини көрүп ийеле, сол көзиле имдеп, айткан: — Э, уулдар, бу Жележини столго не кычырбай тураар?

— А-а, Желеји, ичкери өдүп отур.

— Лок, жок. Нина кайда?

— Төрдөги кыпта.

Желеји төрдөги кып жаар кире конуп, эжикти кептей жаппай, кокус артырып койгон. Солун неме угарын сезип ийген болгодый. Жолдош жапарга столдон өрө турган. Же Чама стол ажыра энчейип, онын жардына жаан уур колын салып, айткан:

— Бир айдатан сөзим бар, уул.

Жолдош кородожын бадырып болбой, Чаманы үстинен төмөн өртөй көрүп турган:

— Слерге не керек?

— Меге не де керек жок.

— Айдарда, меге тийбегер.

— Эмди Эркей ле Карчага кайда не?! Барып бедрейдиг бе?
Je бу ла өйдө Жолдош ичкери энчейип, Чаманын кулагынын төзине жырс берип ийген. Жудрук тийерин сакубаган Чама отургуштаг антарыла берген. Октый ла Чоктыш тура жүгүрген. Чама, бажына аттырган айу чылап, огуруп ийеле, туруп чыккан. Октый Жолдошты туткан. Чоктыш десе Чаманын онг колына кадала берген.

— Эркей ичинде балалу жүрү, ол Карчаганын балазы! — деп, Чама кыйгырган.

Жолдош ичкери чурап, Чаманын ээгинин алдына жырс берип ийген. Чама онг колын силкип ийерде, Чоктыш тоолоно берген. Ол калып барала, Жолдоштын төзине жудруктаарда, Жолдош курсакту столдыг үстине чалкойто күч барып түшкөн. Чама ичкери тап эделе, Октыйдын жудругына учурап, чалкойто барып түшкөн. Онон тура жүгүрүп, сүзеген бука чылап, бажын бөкөйтүп, Октыйды жыга табарган. Жолдоштын өмүринен ала койып, оны полго мергедеп ийген.

— Эмди меге кеминг тийер, а? — деп, Чама кыйгырып турган. — Чаманын колы кандый эмтир, күчүктөр?!

Бу ла өйдө Октый, Жолдош бир уула тура жүгүрүп, Чамага чурагылап келген. Чоктыш орыннын алды жаар жылгаштап кирген. Je Чаманын темир ошкош жудругынан Жолдош ыраак чарчай берген. Октый десе Чаманын онг колынан ала койып, оны толгой тударга сананган. Чыдалы жетпеген. Чама онын өмүринен эки колыла кабыра тудуп, бойына жууктада тартып келген.

— Сен база суранып турун ба, уул?! Эх!

Je капшуун Октый оны база өмүрлей кезе тудуп алган.

Бу ла өйдө Карчага кире жүгүрүп келген.

— Чама! Октый! — деп, ол эжиктен кыйгырды. — Токтогор, токтогор, уулдар!

Олор бу кыйгыга кичинек те аяру этпеди. Экү тынастап, силкижип турдылар. Жолдош полдо онтоп жатты. Чама Октыйды ары-бери силкип турала, мергедеп ийди. Октыйдын колында Чаманын пиджагынын өмүри артып калды. Карчага Октый ла Чаманын ортозына тура түжүп, кыйгырып турды:

— Чама! Октый! Токтогор!

Je Чама торт ло жүөле берген ошкош. Ол бажын бөкөйтүп ийеле, Карчагага чурап келди:

— А-а, күчүктөр! Ух-х!

Карчага полго күч барып түшти. Төринде кыпта Чоктыштын үйи ле балазы ыйлажат.

— Нина! Нина! Сен бери чыкпа, эжигинди күрчектеп ал! — деп, Чоктыш орыннын алдынан кыйгырып жатты. — Мында улус өлүжип жат. Мен тирү артарым, та жок!

Чама кыптыг талортозында эки колын мыкынданып алган, солуктап турды:

— А-а, арадап согорго бо?! Же! Меге кемниг удура келер?! Эмди мынайда ла јаткыла, мен миллизе алдырып, ончонгы эрестовать эттирерим. Партийный организациянын качызы баштаган деп айдарым. Карчага! Сен бу тенектерди мени соксын деп не көкиткен, уул? Орө турарынан коркып јадын ба?

Карчага өнгөйип, туруп келди. Кылчайып көрзө, Октый Чаманы согор немени таппай, эбиреде сыймааданып јатты. «Не болзо, ол болзын. Озо баштап Чаманы туура јайладар керек. Арткандары мениг сөзимненг чыкпас» — деп, Карчага Чамага јууктап, сананды. Чама онын јууктап келерин сакубай, бажын бөкөйтп, ичкери чурап ийди. Же Карчага туура секирип, эбире соголо, Чаманы ээгинниг алдына јырс берип ийди. Чама полго күч барып түжеле, ойто ло тура јүгүрип келди:

— Ах! Күчүкти сени!

Је экинчи јудрук сакпагынын алдына тийерде, онтоп ийеле, турган јерине отура түшти. Карчага онын өрө турарын сакубай, јыга базып, эки колын кайра тудуп, күлип ийди. Мыны көрүп, Октый чүрче ле серий берди.

— О-о! — деп, бажын јайкап, ол өнгөйип келди.

— А кудай, баш болгон! — деп, Чоктыш орыннын алдынанг эмектеп чыгып келди. — Октый ла мен оморды токтодорго сананганыс, је бойыс талдыра соктырып алдыбыс. Мен јангы ла билинип келдим.

— Мен сениг талганынды көргөм, најы. Орыннын алды јаар, курт чылап, јылып брааткан эмес бедниг? — деп, Октый өрө туруп, айтты. — Сендиј немеле кожо кижн јууга барза, не болор? Садып ијетен эмтиринг!

— Јууга јүрүп, өлгөн өлүм ол кижинниг өлүми, а Чаманын јудругынанг өлзөнг, ийттинг өлүми. Онын токтоп ошкош јудругын көрүп тура, тегине ле не удурлажар? — деп, Чоктыш актанып, ары-бери ајыктанып турды. Јолдош көнгөрө јатты. Ол табыш јок ыйлап јаткан ошкош. Јагыс ла јарындары селендежип турды.

— Октый, Јолдошты айлына јетиреер! — деп, Карчага кезем айтты.

— Ол эзирик эмес.

— Јетир!

— Је, је! Кыйгырба! Эмди кыйгыратан өй эмес.

— Мен эзирик емезим, јана берерим — деп айдала, Јолдош өрө туруп, бир де кижн јаар көрбөй, чыга берди. Чама тижин кыјырт этире чайнанып, сынар көзин ачып ийеле, өнгөйип келди. Ол эрмек айдып болбой, казырланганына торт шыйкынап турды.

— Октый, жан, уул! — деп, Карчага айтты.

— Октый нениде айтпай, бойының тонын кийеле, Жолдоштын тонын тудунала, чыга берди. Эжиктен чыгып жадала, кайра көрүп, Чамага айтты:

— Чакпыга түштин бе? Бот, андый керек сеге!

Чама өрбө туруп, жоон мойнынан тамырлары кырлайып, күлүни үзөргө ченешти. Же неме болбоды.

— Чеч! Чеч! Капшай! — деп, ол кыйгырып ийди. — Мен сеге бандит эмезим! Чеч!

— Согушпазың ба?! — деп, Карчага токуналу сурады. Онон базып барала, Чаманың күлүзүн чечип ийди. — Јаш балдарла не берижер?

— Јаш балдар!

— Слерге көрө, Чама, олар јаш.

— Же, је! Көргөйс, Карчага, — деп, Чама кекенип турды. — Мен комуудаарым, уул. Кызыл билединди столдын үстине салар болорың ба? Сеге кижн согор правоны кем берген? Айт? Кем берген? Коммунист кижн сендий болор бо?

— А сеге кижн согор правоны кем берген, а? — деп, Карчага јаман күлүмзиренип айтты. — Бу јууның јылдары эмес, Чама. Сен эмди улусты токтопто то, соок алмарга сугуп та болбозың. Анайда ок бойыңның физический күңиңле кемди де коркыдып болбозың. Јарт па?

— Мен тегин кижн. Мен сознательный эмезим. Оның учун согужып јадым. А сен, коммунист кижн, нениң учун согужып јадың?! Сениң ујадың кайда?

— Э, озо баштап кем табару этти, Чама?

— А, мениң јолыма турбай јүр.

— Турарым. Јаман керек эдерге јай бербезим. Бу төртөн үч јыл эмес. Арчынды да базып салганың болор!

— Доказательствон јок — деп, Чама алаатып, јобожып, унчукты.

— Сениң ырызың. Онон башка туку качан чирип јадар эдин — деп, Карчага тижн өткүре айтты. — Сени, Чама, мен өткүре көрүп јадым. Сениң амадуунгы мен билип јадым.

— А сен, айса болзо, кам болорың ба?

Карчага ла Чаманың керишкилеп турганың Чоктыш, Нина, Јелеји тындап турдылар. Мыны көрүп ийеле, Карчага колын јангып унчукты:

— Же болор, Чама. Мениң артык билер болбойың. Оның учун сеге кару бербейин. Бөкөнө салдырып, улуска тийбей јүр.

— Мының килеңкейин. Акыр ла болзын, кулугур!

Карчага ары болуп чыгарга јадарда, Чоктыштын үйи айтты:

— Карчага Иваныч, отуруп казан ичеер. Слер јүре берзеер, бу

эки неме база тытпактажа бербезни. Көрмөстөр аракы да ичерин билбес. Согужа, чабыжа берер.

— Быйан болзын, Нина! Олор экү эптү улус эмей. Олор согушпас — деп, Карчага күлүмзиренип, унчукты. Эжикти жардыла ийде салып, чыга берди. Онын кийиненг Желеји мендеп чыга конды. Турадан жаан, жаан табыш угулат. Чама Карчаганы талап турган ошкош. Карчага будынын алдында кардын кыжыраганы тындап, сыстап оорып турган ээгин сыймап, санааркап калган базып браатты. «Бүгүн ончозын ишке ийер керек болгон — деп, ол бойында сананды. — База ла аракыдаш, согуш болотон эмтир... Акыр, эн ле озо Октыйды капшай жандырап керек. Онон башка кандый бир керекке де илине берерден маат жок. Ого үзеери, Чама Чоктышты сөстөп алала, шок то эдерден айабас». Ол базыдын түргендедин ийди. Же Желеји артпай, оны ээчий келип жатты. Карчага кенетейин тура түжүп, бура сокты:

— Не болды, Желеји?

— Мен коркушту неме уккам, Карчага Иваныч, оны слерге айдарга турум — деп, Желеји база ла ненин де учун солуктап, айтты. Онын шулмус көстөри айдары жок суркуражып, күйүп турды. Ол ары-бери буландап көрди.

— Же, айт.

— Жок. Айдарга чала уятту неме. Жаан секрет. Улус угуп ийерден айабас. Уй улустың кулактары узу-ун. Корондузы коркуш.

— Тилдери онон узун — деп, Карчага контора жаар базып, айтты. — Олордын ортозында сений эн узун дежет.

— Тү-үк! — деп, Желеји түкүрди. — Мен жажыма коп деп неме айдып билбейтем. Бу ижи жок кадыттардын ла эрмеги болбой кайтсын?

Конторага кирип барала, Желеји озо баштап ончо толуктарды аыктап көрди. Керек десе печкенин кийин де карап көрди. «Бу мынын оптонып турганын! — деп, Карчага кыжырантып сананды. — База кандый коп айдарга туру болбогой? Эмиги жок телефон».

Желеји мойнын ичкери сунуп, ары-бери аыктанып, Карчага келерден озо Чоктыш айлында не болгонын куучындай берди:

— Чама слерди Эркейге колбоп турган. Отурала, Жолдошты аңдыган. Көөркийингди блаадып ийдин бе деген. Эмдиги кыстар үредүзи жаан улусты сүүп жат деген. Мынаң улам согуш башталган. Чоктыштын айлынаң чыга конгономды билбейдим. О кудай, Эркейди көчөлү дийт! Слерден тапкан деп айдат.

Карчага Жележинин куучынын угуп, чек ле алаатып калган отурды. Керек, чындап та, эби жок эмтир. Эмди жүзүн-базын коп жайылар, жаман эрмектер болор. Эки ииттин ырызы бузулып калар-

дан айабас. Чаманын божодып ийген коронун канайып жоголтор. Ого удур кандый жакшы, ийделу эм табар? Эркейдиг ле Жолдоштын ырызын канайып корып алар? Чама сумелу. Чама чагатап жерди билер... Карчага кайдаар да толук жаар коруп ала-ла, унчукпай отурадда, Жележи энчигип болбой, экинчи катап айтты:

— О кудай, эмди не болор?

— А, не де болбос — деп, Карчага колын жагыды. — Кандый ла неменин тогуни-чыны жартала берер. Сен не санааркап турун?

— Эркейге килеп турбай.

— Эзирик кижн база нени айтпас? Чын ба, Жележи? Онын учун бу куучынды жайбазан, торт. Эртен мен Чаманы кезедип саларым. Тогун неме айтпай журзн.

Жележи чыга берерде, Карчага ээн конторада жагыскан артып калды. Тымык. Жагыс ла стенедде жаан частын кулер маятнинги бир аай чат-чат эдип, одуп турган ойди тоолоп турды. Жотконду салкыннын кийнинде амырап тургандый кырлар, агаштар, жалаңдар кебистий ак карды жабынып ийеле, амыр уйуктап жатты. Стенедде космонавттардын портреттери. Кундулу доско. Анда, эн баштапкы жерде Чама Тогусовтын обокбзи туруп жат. Чама Тогусов... Озочыл ишмекчи. Кундук нормазын мынча да процентке будурип жат деп бичип койгон. «Озочыл ишмекчи — деп, Карчага сананды. — Нормазын будурип жат. Же норманы будургени учун ас толуп турган болзо, ол ишти Чама качаннын-качан да этпес. Чама жагыс ла кирелтези арбын иш эдип жат. Чама жалы жакшы ишти блаажып эдер. Жалы ас иштин жаанына да баспас. Ого узеери, ол бойын ончо улустап ийделу, ончо улустап санаалу деп бодоп жат. Жолдош оны ончо улуста тег иштезин, жалы арбын да, жалы жабыс та ишти тег этсин деп некеп турган. Бир канча катап жалы ас ишке ийген. Онон ло бери Жолдошты корбос боло берген. Араайынан бштон журтен. Же бугун санаазына жетти ошкош...» Карчаганын ээги, журдугу оорып турды. «Чаманын журдугу база уур ла болуптыр—деп, ол бойында сананды. — Кормос боксер эмезе курешчи болгон болзо, талдыра согуп салар эди». Карчага оротуруп, сыстап турган ээгин жаба тутуп, конторадап чыкты. Телефоннын эмиктери эзинге араай кунурежип турды. «Бистин деремненин эмнги жок «телефоны» эрчимду иштеп турган болбой кайтсын — деп, ол кунукчылду сананды. — Эмди канайып та оны токтодып болбозын! Эмди жагыс ла «дийт, дийт» — дежип турган болор». Айбычы узун мойнын чойип алала, оромды кечире чоркойтып браатты. Жайбан эмесен озокти оротуруп жайбайтып баратты. Инжилей айлына бараткан болгодый. Тенери текшилей айазып келетти. Жагыс ла кунбадышта быжыраш боро булуттар тартылып калган турды. Туралардын трубаларынан чаңкыр ыш тенери оротуруп чоргып, жайым тенериде жоголып турды. Токпоевтин уулы адазынын адын минип алган, арал жаар мантадып

браатты. Карчага ары-бери ајыктап турала, Жолдоштын айлы жаар басты. «Октыйды эмди ле турлуунга јан деп айдар туру — деп, база катап сананды. — Је оны мекелеп, сөстөп ийер керек. Тын эрмек айдып ийзенг, кедерлей де берерден айабас. Кылык-јаңгы база аңгы-лу књи эмей. Јаштаң ала јүрген јеніл эмес јүрүми оның кылык-јаңгына бойының салтарын салып койгон болгодый...»

Карчага кирип келерде, Жолдош орында јатты. Октый столдын јанында отурды. Жолдоштын энези үйде јок эмтир. Печкеде от јок. Тураның ичинде не-немелер анаар-мынаар чачылып калган јатты. Толукта буулап койгон јеерен бозу мөөрөп турды. Энези байрамда кандый бир деремие јаар айылдай берген болгодый. Је андый да болзо, Карчага печкенин јанына отурып, сурады:

— Эненг кайда, Жолдош?

Жолдош потолокты кезе ајыктап, ого каруу бербеди. Оның ок-пө-јүреги ачу-коронго, уйатка күйүп брааткан болгодый. Карчага кенетийин ачына берди:

— Тур, уул! Сенин јаткан неменг не? Эмди Чаманын кирлү кобына бүдүп, күнүркеп өлүп јадын ба! Эх,тенек! Қожо ло баскан, кожо ло иштеген књи койдоныжып ийер бе, уул? Тур, тур!

— Мен слерди бурулабай јадым — деп, Жолдош өңдөйип келеле, өрө көрбөй, унчукты.

— Сен, серемјинг бар болзо, ичинде јыдытпа, уул.

— Онызы чын — деп, Октый унчукты. — Кандый ла немени көстиңг көскө айдар керек. Је бу куучын токтоп калзын!

— Акыр, бу не отуруш? Эй, Жолдош, тур! Айылдын ичин јуунат, уул! Сен, Октый, печкеге от сал! Мен бу көөркий бозуны эмизип салайын — деп, Карчага өрө туруп, айтты.

— Бис Жолдошло экү бүгүн бир де алтам ырашпазыс — деп, Октый кедерлеп турды. — Чама бисти согорго келзе, бис оны өмө-јөмөлө тонкойтып саларыс. Слер, күндүлү парторг, бу согушка киришпегер.

— Чама сендий тенек эмес, ол бери келбес — деп, Карчага каткырды. — Је отурыгар, отурыгар. Койон чылап, коркып отурыгар. — Карчага бозуны јединип, турадан чыга берди. Жолдош араай үшкүрип, туруп келди.

— Бу сен, Жолдош, јүүлбе, уул. Карчага качан да анайда кылынбас — деп, Октый ичкери эңчейип, айтты. — Бу улустың кобы. Је болор, калпыйба, көрмөс!

— Эмди бойым уялып отурум — деп, Жолдош туура көрди. — Коптын јайылганы бу туру.

— Акыр, мен тура јунатам. — Октый өрө турды.

— Э, јалмап ла койзо болбой — деп, Жолдош төжөгин јазап, анаар-мынаар чачылып калган немелерди јерлерине салып, тын үшкүрп турды. Ого айдары јок уур да, уйатту да болды.

Октый өдүгин уштып, штанынын сыранчагын өрө тартып, тазка суудан уруп ийеле, жарсылдада каткырып, полды жуна берди.

— Очередь жогынаң берилген наряд! Согуштаң, кериштең, кедер кылыгымнаң улам канча катап пол јунбадым деп айдайын! О-ох, керектер база болгон ло! Бу тура меге неме беди! Мен уйдың дворы ошкош казарманы да јунуп јүргөм — деп, Октый буттарын талтайта тургузып, ары-бери јайканып, ичкери эңчейип, полды суулу бөслө јунуп турды...

Октый төрдө кыпты јарымдай јунуп ийерде, Карчага бозуны једингенче кирип келди.

— Бот, бот, иштен, нөкөр! Терингле кожо аракың чыгар — деп, Карчага бозунын белин сыймап, оны толукка буулап, айтты.

— Бойыма бойым наряд береле, эмди оны бүдүрүп јадым — деп, Октый каткырды. Бөкөйип ийерде, тижик көзи сыстап, оорып та турза, ол тижин тиштенип ийеле, полды јунуп турды...

Печкеде одын тызырап күйүп јатты. Тураның ичи јарык ла јылу боло берди. Октый полды јунуп божойло, буттарын кургада арчып, өдүгин кийип, өрө туруп, тижик көзин јаба тудуп, айтты:

— Ох, уулдар, көзимниң сыстап, оорып турганы коркуш! Мыны неле эмдейтен немези болбогой? Јолдош, бир эмеш уруп ийзең.

— Көрзөң, күлүктин сүмелүзин — деп, Карчага каткырды. — Канга шылтай ичеге дегени чилеп, көскө шылтай аракы ба?

Учү столды эбире отуруп ийдилер. Карчага да, Октый да Јолдошты көкидерге, јүзүн-базын анекдоттор куучындагылап, кейтигилеп турдылар. Је Јолдош мыны ончозын ондоп, араай күлүмзиренип отурды. Јаан, кара көстөри эмештен-эмештен јарый берди. Онын эмди бастыра санаазы Эркеј керегинде болбой кайтсын...

— Бу јүрүмде не ле болуп јат, уулдар. Јаңыс ла јүрүмге удуралтанбай көрөр керек. Бажын бөкөйтүп, кыңзыган улусты көрөр күүним јок. Јүрүм канча ла кирези уур болзо, анча ла кирези турумкај тартыжар керек. Билерим. Сен, Јолдош, серенип, күнүркеп јадың. Је Эркеј ле мениң, чындап та, бой-бойыска санаа-күүнис једишкен болзо, канайдар эдин? Канайып та болбозың... — деп, Карчага айтты.

— Андый... Јүрүмде не ле болуп јат. Мениң салымым кату да болгон болзо, мен јүрүмге ачынбай јадым. Алдырбас. Бир кезек тенек немелер мени кыйа да көрүп јат, уурчы неме деп бодоп јат. Је килограмм ашты мен айдары јок аштап јүреле, уурдагам. Онын учун судтабас та керек болгон. Је кату өйлөр болгон. Ол өйлөрдө Чамадый казыр улус башкарып туратан. Којочыдый куурмакчылар, эпчилдер јыргайтан. Акыр, Карчага, оны эмдиге јетире алгадый-јигедий немениң јанына не тургузып јадаар? Айса туттурбаган кижии уурчы эмес пе? — Октыйдың чырайы кызара берди.

— Токпоев анайда айдып јат — деп, Карчага чайды чыгарып,

стакандарга уруп, айтты. — Анкетазы ару деп айдат. Божогонь ла ол. Оны слер билбес эмезеер, уулдар.

— Јолдош, сен каткырзан, уул, — Октый оны чаканагыла түртүп ийди. — Бис сени канайып ийдис. Кем өлө берди! Је сүүбей барзын, көрбөзүн. Онон не? Мени де бир сары чырайлу чалкан кыс чачып ийди. Сүүбей јадым деген, можыйт, качан бир билерин деген. Божогонь ла ол. Јүрүм — ол көзөр. Шестеркага нени айда-рын. Јаңыс ла балдеть эдер күүнинг келер. Түүк! Чүчкүрейин.

— Эйе, је болор, Јолдош, — деп, Карчага изүү чайга оозын јидиртип, күлүмзиренди. — Эш кереги јок немедег трагедия этпейли, уулдар. Чама сүүнип турган болор. Короньн божодып ийген јылан чылап, маказырап, сиркиреп турган болор. Онын учун өчөжөрдө эптү, сүүнчилү јүрели. Очөжөрдө, Эркейди божотпо. Ол тушта Чама ачузын бадырып болбой, ичи јарыла берер.

— Мен отпуск алала, бир айга јүре берерим, уулдар, — деп, Јолдош айтты. — Бу тал-табыш эмеш ундылып калзын. Је качып брааткан эмезим, эмеш амырап алар күүним бар. Эркей серенгеним, күнүркегеним учун, байла, ачынып турган болор. Мен онын алдында бурулу инем.

Уулдар бир кезек өйгө унчугушпай отурдылар. Онон Карчага араай айтты:

— Онызы бойында туру. Је мен болзом, мынайда этпес эдим...

* * *

Бир ле күннин туркунына Чоктыштын айлында болгон учу-рал керегинде куучын деремнениг ичине јайыла берди. Ол, јөр-гөмөштинг уйазы чылап, айылдан айылга тартылып, јуртты чек ле чарып салды. Јаңыс ла бу табышты Абыйга ла Эркейге ай-дар кижн чыкпай турды. Эмеендердинг тилдери кычыжып та турза, олор Абыйга кирип келеле, оны-мыны сурагылап, кем-кем озолодо айдып ийген болор бо деп иженгилеп отурала, тидингилеп болбой, баргылап турдылар. Абый эмештенг тымурып, эки күнге өрө турбай јатты. Эркей иштег јанып келеле, соок печкеге от салып, казан азып, араай кимиректенип кожондоп, ары-бери јүгүрип турды.

— Слер нени ичереер, Абый? — деп, ол соок јаагын карган энезининг мандайына тийгизип, онын јылу јууркан јамынчызын кучуй тудуп, карганнын боромтык көзине эрке көрүп, сурады.

— Меге чай ла болзо, болор, балам, — деп, Абый арык кор-кок сабарларыла кызынын калын кара чачын сыймап, айтты. — Бүгүн нени эттинг?

— Кырага өтөк тартканьс. Ух, арыганым коркуш! Торт ло эки колым үзүлип браады ошкош.

— Эх, карган күрүмди! — деп, Абый бойын арбады. — Шн-лемир бу ла көрзө, оорый ла берген турар, кумбадып јада ла

берген турар... Балама бүгүн изү курсак та жазап салбадым. Там ла уйдап жадым, Эркей. Колго түжер болорым деп коркыйдым. Шыралабай ла атана беретен болзом, якшы болор эди.

— Абый, бу слер нени айдадаар? Кижини коркытпагар... Ол атанатан дегени нези онызы? Өлбөтөр, кижн коркор. Онон мен жагыскан не болорым? Жагар эжем база коомойтып жады дешкен. Же олордон качан килемжи көргөн кижн бар.

— Мен карган кижн. Кийин күним узап калган, алын күним жууктап калган. Кижн мөңкүлик эмес, коногы јетсе, өлүп калатан туру. Жагыс ла сени якшы кижнге берип салган болзом, амыр жадып өлөр эдим. Кандый бир кал тенек немеге барып, шыралаар болорын деп коркыйдым. Онын учун сананып јүр, балам. Якшы кижн сөс айтса, мойношпо; кыс бүткени эрге баратан учурлу, эр бүткени кижн алатан учурлу. Кижини кудай јайаарда, эш-нөкөрлү јүрер эдип јайаган. Сеге бойдондор сөс айтпай туру эмеш пе?

— Јок, Абый...

— Э-э, мекелебе, экем. Кара-Кемнин уулдары ончозы сокор эмес болбой? Сендий кыска олордын көзи тийбес кайтты эмеш?

— Абый, мен лакпага барып келейин — деп айдала, Эркей чыга конды.

«Көрзөн, кыстын сүмелүзин! Менин сурагыма каруу бербей, кыйып турганын — деп, Абый бойында сананды. Же эмдиги балдар бойынын салымын бойы билер. Бистен, карып-чирип брааткан немелерден, јоп сурабас. Канайдар? Каргандардын ойи өдүп калган туру. Же андый да болзо, бистин јердин улузы кудакубуй јогынан баланы апарбас эмей».

Абый онтой-калактай орыннан түжүп, јымжак укту кой бычкак өдүгнн кийип, тонын јабынып, печкенин кийиндеги колјунгуштан јунунын алала, узун соргуулду кангазына танкы азып, печкенин оозында отурып, кызыл чоктордон көзин албай, танкылай берди. Ол өткөн јүрүмин, јнит өйлөрдн анан-мынан эске алынып, буурыл чачту кичинек бажын араай јайкап, күлүмзиренип отурды. Ол до јнит тужында омок то, јараш та болгон. Эжик калырт эдип, Јайбан эмеен кирип келди. Ол түрген келип отура берди.

— Бу эмдиги јаш үйенин ыра-јорозы кубулган. Аракы ла ичсе, согушкан, керишкен турар. Торт ло кайкайдым — деди.

— Кемдер согужып ийди? — деп, Абый, кангазын Јайбанга берип, сурады. — Мен эки-үч күннин туркунына үйден чыкпадым, јаштыму тийген болгодый...

— А бу башкүн Чоктыш-эште јаан согуш, јаман эрмек болгон дежет. Јелеји акту бойымнын көзимле көрдим, акту бойымнын кулагымла уктым деп чертенип туру. Согушты Чама баштап

ийген болгондый. Карын, Карчага барып токтодыптыр. Онызы айла чыйрак уул ошкош. Чаманы сок жангыскан кўлип турганда... А Чама кандый да саң башка неме айткан дежет. Мен слерге оны айдарынаң да уйалып отурым.

— Нени айдып ийген?

— Мыны кижн канайып тидинип айдар?.. Слер Эркейдиг ободолын аярып кордигер бе?

— Јок, а не болды?

— Ол, байла, коп болбой. Је бу Эркейди барлу деп, Чама јестезн кыйгырып туру дежет...

— Неме дийт бу кадыт?

— База јада калган Учар Јебечи карындажын олтурип койгон деп айткан дежет!

— Ой, бу нени айдат? — деп, Абый араай кыйгырып ийди.

— Мен айдып турган эмезим, Чама куйугер анайда кыйгырып турган дежет... — деп, Јайбан тескери јылып, унчукты. — Онын учун сурап отурбай.

— Тогун айдышпа, тобболоринди ойо чабарым, кадыттар! — дейле, Абый ичкери энчес этти.

Јайбан эжиктин јанына јетире тескерлеп, јылып барала, јпит кижидий тура југурин, эжиктен јайпас-јуйпас чыга конды. Јангыс ла элнк бычкак одугнинин кулја танмалу таманы элес эдип калды. Абый тымучабын ундып, мендей-шингей кийине берди. Агаш тайагын ала койды. Турадаң чыгып јадарда, ого удур Эркей јолукты:

— Абый, бу слер кайдаар браадаар?!

— Бир жерегим бар, балам, — деп, Абый араай унчукты. — Эмди ле једип келерим. Удабазым. — Ол турген-турген алтап, деремнени томон јакпайтып база берди. Эркей онын кийининен ары коруп, алан кайкап туруп калды. Бу калганчы эки жуннин туркунына кандый да саң башка, јарты јок неме болуп јат. Улус нени де шымыраныжып турар, Эркей јаар кандый да саң башка, ағылу ла ширтегендү коргилеп турар боло берди. Недең де улам тожокто јаткан оору Абый орө туруп, озокти томон јакпайта берди. Јолдош то, Карчага да корунбей јат. Эмил база нени де айтпайт. Бу канайып турган улус? Эркей сенекте турды. Оноң колын јангып ийеле, туразына кире берди. Тонын чечип, иштеп алган јал акказын тоолойло, толукта чемоданга салып сананды: «Абый ла меге једер...» Оноң казан-айагын башкарып, араай кожондоп, ары-бери базып турды. Ол кўскунин јанына келеле, ийине тужуп турар калың кара чачын тарап, кўскудең ого удур сўмелү коруп турган тегерик кара костү, кичинек кырлак тумчукту кыска тилин коргүсти. Кўскүде кыс ого база тилин коргүзип, каткырып турды...

Эркей бткөн байрамды эске алынды. Алты ноябрьда эгирде ол үүрелериле кожо клубта концерт-ойын көргүскен. Сүрекей сүүнчилү болгон эди. Жолдош дезе оноң эки көзин албай отурган... Туура да көрзө, кайра да көрзө, Жолдош оны кезе аыктап турганын Эркей сезип турган. Оноң концерт-ойын божоп, танецтер башталган. Жаан улус ончозы јана берген. Јаңыс ла јинттер артып калган. Жолдош оныла танцевать эдип турала, онын кулагына энчейип, айткан:

— Эркей, мынан кача берели бе?

— Јок....

— Изү. Бош ло терлей бердим.

— Барып серүнденип ал.

— Кожо баралы.

— Јок. Улус јаман айдыжар — деп, Эркей мойножып турган. Оноң Жолдоштын чырайы бүрүнкийлене бергенин көрүп ийеле, араай айткан: — Сен менен озо чык, бистинг айылдын јанына барала, сагып ал...

Жолдош анда-мында айланыжып турала, чыга берген. База бир-эки танецтин кийнинде Эркей кайылып калган. Эркей ле Жолдоштын эптү жүргенин көп улус билер, је андый да болзо, ончо удустын көзинче јарабас. Тышкары кар јаап турган. Јалбак-јалбак карлар кейде айланыжып, бийик төңөштө электрический лампочканын јарыгына көбөлөктөрдий кыймыражып турган. Эркей алаканын ичкери јайып, кандый бир карычакты тозуп тудуп аларга, јаңыс јерге айланыжып турган. Је изү алаканга түшкен карычак јап эдип кайыла берген.

Бу күн түнде олор јединижип алала, деремненин кийин јанында сууны јакалай өскөн тарбыл чибилердин, кайындардын ортозыла базып жүргендер. Түн јылу болгон. Боро тегериден јымжак ак карлар араай төгүлип турган. Деремнеде анда-мында кожон, каткы угулып турган.

— Эркей... сен меге барарын ба? — деп, Жолдош оны бойына јууктада тартып, јаагына јылу тыныжыла тынып, сураган. — Јаскыда, качан күүк эдип турарда, нени айткан эдин? Айса ундып салдын ба?

— Јок... Божот, Жолдош... Айу! Сен кижининг кабыргаларын сый тудуп ийдин. Је, мен бооро айттым ине.

— Сен мени ундыбазын ба, Эркей?

— Ундыбазым...

— Качаннын качан да ба?

— Эйе, эйе.

Оноң деремне јаар базып клееделе, Жолдош айткан:

— Јаңыс ла сен мени таштап ийер болорын...

— Ненин учун?

— Менен чик жок санаалу да, жараш та уулдар бар.

— Бу сен нени айдадың, Жолдош? Канайып уялбай айдадың? Оскө уулдар меге не керек? — деп, Эркей айткан. Ол арай ла болзо ол тушта ыйлап ийбеген эди...

— Э-э, неге санааркап отуруң?! — деп, Эмил эжикти ачала, кыйгырды. — Күскүниң алдына отуруп алала, нени эдип турган? Белге салып турган болорунг ба?

Эмил түлкү бычкак бөрүни кыйнынан кийип ийген, эжиктин жанында тиштери кажайып, каткырып турды. Онон кара тонын чечип, илмекке илип койоло, столдын жанына басып келди.

— Эркей, бу сениң чачыңнын койузын, каразын!

— А сениң чачың коомой бо?

— Менин жама-ан, сары неме. Онын учун јулдай кестирип салгам. Эмди мен стияга, көр. — Эмил бөрүни уштып ийди. Ол чачын, уул кижн чилеп, чолтыйта кестирип койгон эмтир.

— Кудай-ай, бу канайып турган, бала?

— А, чорт эдер оны! Тараарга чаптык — деп, Эмил колын жаңыды.

— Эмди сени улус стияга дежер — деп, Эркей каткырды. — Бистинг улус кирелү эмес, сени эмди аайы жок шоодор.

— Мен олордон коркыбай жадым... Абий кайда?

— Јаңы ла чыккан... Бөркни кий, күрүм! Јаанам кирип желзе, арбанар — деп, Эркей күскүни туура јылдырып унчукты.

— Кайдалык.

— Чай ичеринг бе?

— Эйе...

Эмил бөрүни кийбей, оны тизезине салып алала, чайлап отурды. Онын күргүл өңдү омок көстөрн ары-бери суртулдап турды. Кыстар ортозында солун-собурды Эркейге Эмил куучындап берди.

— Эмил, кижиге барзан, тулун жок не болотон? — деп, Эркей каткырды. — Нени тарайтаң, нени өрөтөн?

— Тулун ол капитализмниң пережитогы. Кайдар оны? Лишний груз, хи-хи-хи! — деп, Эмил көкип отурды. — Тулун өргөдний чачы жок дейле, албаган неме албагай, кайдалык. А сени качарга турган дежет, чын ба, Эркей? Онын учун күскүниң алдына таранып, сыйманып турган болорунг ба?

— Јок, менде андый санаа жок. Анайып сеге жем айтты?

— Кыстар.

— Кей эрмек.

— А не? Чек барбазың ба? Ајса, андый болзо, Јолдошты не ижендирип турган, көрмөзөк? Э-э, мында кандый да јажыт бар эмтир! — деп, Эмил чичкечек ак сабарыла Эркейди кезетти.

— Кандый да јажыт жок. Је ол кижиге барыш деп немедең

коркып жадым. Эмил, көрзөнг дө, кижиге барган кыстар анча-мынча ла болбой, чек үрелгилей берер — деп, Эркей куучындап отурды. — Бу неден улам андый? Оббөндөри кату тудуп туру дейин дезе, база эмес. Чек ле кайкайдым. Бир ле бала таап ийзе. торт ло шалжырагылап баскылай берер. Эки-үч баланын кийининде чек ле эне чочколор ошкош болгылай берер. Таранбас та, жазап кийинбес те, ойын-жыргалга да барбас. Ол Жаңыйды, Эркени, Нюраны, Чейнени көрзөң.

Эки-үч жыл мынанг озо олор атту-чуулу, аар-калап дояркалар болгон. Омок, жараш, иштенкей кыстар болгон. Кижиге ле барала, жалбагынан жаткылай берген. Эмди чек ле жалкуурала, жүстериин де јунбай барган, Эркени комсомолдын јуунына алдырарда, барбазым деген. Уй кижининг учуры жаңыс ла эрге барала, бала чыгаратаны болзо, мен өлөрдинг өлгөнчө кижиге барбазым. Бажымды тазада јүлнийле, базап јүрерим.

Бистинг бир кезек келиндерди уйалтар керек. Кудаай, тен өйиненг өткүре не јалжыраар? Улустын жөзинче уйалта айдар керек. Кижини јаш јүрүминн анайда өткүрер бе? Нюра ла Эрке де јирме эки—јирме үч јашту келиндер ине. Кече Эрке лакпада туру. Тонынын өмүри јайрадылып, чачы семтейип калган, кийими кирлү.

— Бу сен канайып калган, Эрке? — деп, сурадым.

— А канайып калган эмтирим? — дейт.

— Не јазап јунунбас, кийинбес?

— Бала-баркалу кижини кееркеп-седеркеп базардан!.. — дейт.

— Жаңыс балалу бололо, мынайып јүргенде, балдарын көптөзө, не болорын? — дедим.

— Сенин менде керегинг јок! Кирлү болойын, та кандый болойын, сенин не керегинг бар? — деп айдат. Колымды жаңыйла, база бердим. Је ого нени айдарын? Андый келиндерди өмө-јө-мөлө түзедер керек — деп, Эркей тын кородоп айтты. — Онон бир ле көрзөң, оббөним таштап ийдн деп ыйлажып јүрер. Таштап ийбей кайтсын! Күүни јанып јат. Јескинип, уйалып јат.

— Мен шак онынг учун чачымды јулдай кестирип салгам. Олорго түней болор күүним јок — деп, Эмил чолтыйта кестирип койгон чачын сыймай тудуп, унчукты. — Онынг ордына деремнинг атту-чуулу стилигазы болойын, ха-ха-ха!

— Тенесербе. Керек баштынг чачында, тулунда эмес — деп, Эркей кабагын јемире жөрүп айтты. — Керек кижининг бойында...

— Эркейчик, мен сеге бир неме айдарга турум, јажытту неме.

Абий, тайагы шакылдап, Чаманын айлына кирип барарда, Чама ичине кийер чамчазынын төжин ачылып калган, терлеп-бурлап калган чайлап отурды. Јуукта ла жаңы иштен јанган бол-

годый. Жаңар печкенин жанында турды. Абый түрген басканынан улам солуктап, тыныжы буулып, эжиктин жанында бир эмеш унчукпай турды.

— Энем, өрө отураар! — деп, Жаңар араай унчукты.

Чама карган эмеген не келгенин сезип ийген ошкош. Ол ары-бери буландап, жаңыс жерге тым отурып болбой барды. Же мен согу жарга белем дегендй, бажын бөккөйтип ийди. Кенетийин туранын ичинде тып-тымьк боло берди. Жаңыс ла печкеде чай-дын шуулап кайнаганы, төрдөгү кыпта частын жыгкылдада сок-коны угулат. Абый араай жөткүрүп ийеле, эки-үч алтам ичкери алтайла, айтты:

— Сен, жыдымар ийт, менин баламды не жамандап турган?!

— Кижиле жамандабаан эдим.

— Чоктыштын айлында... Ундып койдын ба?!

— Же, Абый, эзиригим жаан болгон, былбей калган эмтирим!

— Сенде уялар жүс те жок, коркор жүрек те жок, жүзи-оозы жок таңма — Абый база бир алтап, тайакту колы тыркырап унчукты. — Менин кызымды Карчагага сен тудуп берген бе? Айт! Менин өлгөн уулым Учар, онын сок жаңыс кызы, Эркей, сепе не жаманын жетирди? Учар Жечичи карындажын өлтүргенин сен кайдаг көрдүң?!

Чаманын жүзи куп-куу боло берди:

— Көргөм...

— Төгүн! Төгүн неме айтпа! Өлүп жалган кижини коптобо, кижиле күүн жок шилемир! — деп айдала, ол тайагын өрө көдүрүп, Чаманы кезедип турды. — Эмди ол актанып болор эмес, а айтпай, айтпай.

— Абый! Тайагаарла менин жүзиме сайбагар! — деп, Чама тура жүгүрүп, аркырап чыкты. — Мен кандый да жаман болзом, слердин уулаар чылап, кара башту кижиле өлтүрбөгөм. Менин сөзимди төгүн деп турган болзогор, миллиздеген сурап угугар! Ол эмди эткен коркушту керектери учун ол жерде коркушту кыйналып жүрген болор!

— Сен ле жакшы керектер эткен эдин база! — деп, Жаңар араай кыйгырып ийди. — Арчынды кем өлтүрдү? Жаш баланы алмарга сугуп, өкпозин былча согуп, кем өлтүрдү? Айт!

— Доказательствон жок!

— Жок эмес, бар. Бар, уяалбас таңма! Ол жерегин учун улус сени туку качан жаргылап койгон! — деп, Жаңар айтты. Абый турган ла жерине отура түжүп, жаш бала чылап, ыйлай берди. Жаңар ла Чама жүзүн-жүүрдү тооложып, керижип турдылар. Арт учында, Чама эрмек айдып болбой, чырайы тостый кугарып тура берди. Онын жаңыс ла башпак тумчугынын үйттери жаанап, сары тиштери арсайып турды. Эмди-эмди ле чурап барала, арык, сыр-

сак үйининг чичкечек ак мойнын күрек ошкош жаан колдорыла кыйа тудуп ийерге белен болды. Ол уур тынат, онын жооп бал-тырларлу колдоры тыркырайт. Жаңар десе оны өткүрө көрүп, өртөй айдып турды:

— Менин эмди жылытар немем жок. Мен тегин де удабас өлүп каларым. Темир такалу өдүгигле ичи-буурымды кертте, кенеде тееп салганын санаанга кирбейт пе? Эмди, байла, менин өлөрүмди сагып жадын. Уйалбас! Айла, менин жада калган агам-нын эткен керектерин тоолоп жүрөсүң. Сен озо бойыңнын эткен керектеринди тоолоп көр. Кандый болор эмеш?! —

— Болор!.. — Чама бажын булгай согуп, ичкери тап этти.

— Жүк ле тийип көр, мен эткен керектеринди эмди ле улуска тоолоп берерим эмесе сенин колыңнан өлөрүм! — деп, Жаңар база ичкери алтады. — Сенин кыйгыңнан коркор кижин жок.

Кенетийин Чама нени де эске алынып, кандый да саг башка каткыла жаркырада каткыра берди:

— Ха-ха-ха, ой, ха-х! Сен бойың менин болушчым болгон эмес бедин? Каруузына турар болзо, кожо туратан турубус... Мындый ак-чек кижин уурунын курсагын кузуп ийбей, канайып ажырган? А? Ха-ха-ха!

— Шак ол жаманым учун эмди шыралап жүргенем бу туру — деп, Жаңар төмөн көрүп унчукты. Абый жүк арайдаң өрө туруп, Чама жаар көрбөй, айтты:

— Сен өлгөндөрдүн керегин не коскоруп турган? Мынаң кандый астам көрүп ийдин?

— Мен астам көрүп турган эмезим, мен Эркейди Жолдошко бербеске турум. Эркей меге туш кижин эмес — деп, Чама үнүн жабызадып, унчукты. — Мен оны жакшы жүрзүн, ырысту болзын деп сананып жадым.

— Менин балам тегин де ырысту, сен, ийт, онын ырызын айрып болбозың! Ол кемге барарын сенен сурабас. Оны сен азырабаган, чыдатпаган. Мен азырагам, мен чыдаткам. Кемге берерин мен бойым билерим. Коптозон, копто, жамандазан, жаманда!

— Менин керегим бар эди бе? Кайдалык — деп, Чама жаан бажын салактадып, нени де сананып, унчукты.

— Мен мынча жашты жажагалы сендий жаман, сендий кара санаалу кижин көрбөдим. Айдын-күннүн алдында сендий неме база жүрөтөн туру! — Абый эжикти ийде салып, какпайтып чыга берди.

Бүрүңкий энир кирип келди. Туранын ичи жарануулап турды. Жаңар туранын ичиле ары-бери шылырада базып, көлөткө чилеп, элбендеп, аяк-казанды жуунадат. Сүрө ле тескери тартынып, жүзин передининин ич жаныла арчып турат. Араайынан ыйлап турган ошкош. Чама орынга жадала, түктү жаан тэжин

сыймап, «База ла келишпес неме эдип салган турум» — деп сананды. Қојочы оны байа жоркушту адылган.

— Сен тенек, тенектин тенеги! — деп айткан. — Тал-табыш јок јүрердин ордына, эш кереги јок табыш эдип турун. Туку качан олгилеп калган Учар ла Јебечи сего не керек? — деген. Онын да айдары јолду. Эмди Чамага улус чике көрбөй јат. Оны көрүп ле ийеле, туура көргилейт. Керек дезе бүгүн Токпоев те оныла куучындажарынан мойноп ийген. Ого удур кандый да соок көрөлө, ары болуп база берген. Чоктыш та онон кыйып-тейип турган...

Сүүнчилү бир де неме јок эмтир. Ончо улустын үсти болорго сананган, је јүрүм јаранган сайын улустын там ла учы болуп брааткан эмтир. «Чама бойын көргүзер, акыр ла болзын!» — деп, бойын канайып та көдүрип турза, анан эш ле неме болбойт. Азийда Чама бойынын ийде-күчиле мактанатан, менин колымды тудар неме јок дейтен. Је башкүн бойы Карчагага јулдай токтодып алды.

Чама өрө туруп, ары-бери базып, бойын токунадып турды: «Уур өй болзо, тербезендеп баспазым. Менин ончо немем јеткил». Је кем де электеп каткырып тургандый болды: «Сенин јөөжөн кемге керек, кемге керек? Ха-ха-ха!». Чама казырланып, полго түкүрүп ийеле, ойто ло орынга јада берди: «Эш кереги јок неме сананбас жерек. Кайдалык».

* * *

Күстин калганчы айы өдүп, кыштын чакырт эткен соокторы једип келди. Ак кар калынжыда јаап койды. Улус койы-малын чеденге сугуп, өлөн тартып, одын кезип, бойларынын ижин бүдүрип јүрдилер. Баштап тарый көрзө, јүрүм бир ле аай, амыр барып јаткандый. Кажы ла кижин бойынын керегин бүдүрүп јат. Кажы ла кижин бойынын јуртында јуртап јат. Мында ат-перелү керектер де эдип турган кижин јок. Мында јаан солун табыштар да јок. Је мында түнгей ле тартыжу өдүп јат. Мылтык-бычакту улус та јок болзо, деремнени кечире баррикадалар да јок болзо, тартыжу өдүп јат. Тартыжу јангы јүрүм, јангы кижин учун өдүп јат. Көскө көрүнбес баррикаданын экин јанында экин башка күүн-санаалу улус туруп јат.

Совхозтын партийный организациясына Тогусов Чамадан комудал бичик барган. Бу бичикте ол коммунист Кергилов Карчаганы соғужып ла аракыдап турган деп бичиген. Тургуза ла комиссия једе конуп келген.

Бүгүн клубка коммунисттер јуулыжып турдылар. Улустын ортозында байрамнын кийинде соғуш керегинде јүзүн-базын куучындар јүрди.

— Мен мыны улустаң уктым. Карчага озо баштап Октый ла Жолдошты аракыдадала, Чамага тукурып ийген дежет. Онын кийнинде бойы барып, соккон дежет. Бу чын ба? — деп, Жалбаков Байрым Күрендейден сурап турды. — Слер не деп бодоп тураар?

— Карчага андый уул эмес. Мен бодозом, бу төгүн эрмек — деп, Күрендей көзин чала кайра көрүп, билеркеп унчукты. — Ол андый жаман керек этпес. Же Чаманы антара согуп ийгенде, согужы тың күлүк болуптыр. Жаңыс ла партийный кижн колын андый немелерге тийгизип, уймабас керек.

— Бу, айса, эш ле кереги жок неме болбой. Мыны бюродо ло не көрүп салбас? — деп, Жалбаков чөкөп, унчукты. — Өзөктинг бажынанг тегине ле түштим.

— Жуунда көрзин деп, якылта болгон — деп, Күрендей унчукты. — Карчага немени көскө айдар кижн не. Сүрекей ак-чек кижн. Адазы база андый ок кижн болгон эмей.

— Эй, уулдар, залга киригер! — деп, Токпоев эжикти ачып, кыйгырды. Ончолоры кирип бардылар. — Таңкылабаар. Кижн мында тумаланып өлөр.

Жууннын повестказында үч сурак турды: баштапкы сурак — малды якшы кыштадып алары; экинчи сурак — молжулар алынары; үчинчи сурак — персональный. Баштапкы эки сурак аайынча Токпоев жаан эмес куучын айдып ийди. Ол мал кандый айалгада кыштап турганын жартап, ончо једикпестерди темдектеп, дирекцияга мындый-мындый некелтелерис бар деп айдып, жуунды башкарып отурган совхозтын парторгына, кыскачак мойынду белбек јүстү кижиге, бажын кекип турды. Токпоевтинг кийнинде эки-үч кижн куучын айдып ийди. Күрендей өбөгөн темникени аайынча бийик молжу алынды. Онон парторг Талбаков совхоз ичинде текши айалга керегинде куучын айтты. Түн ортозы кирезинде партийный жууннын јөбин чыгардылар. Жуунда отурган улустын керилижи, эстежи көптөй берди. Же качан керек персональный суракка једин келерде, ончолоры тымый бердилер. «Акыр, бу Карчага деп таңмазы нени ле энтерип салды болбогой? — деп, кажызы ла сананып отурды. — Кандый бир жаңы неме угула берер болор бо?»

Талбаков жуукта ла жаңы иштеп келген. Бу јердин улузын да, олардын јан-кылыгын да билбес. Же ол андый да болзо, көп неме билеечи кижн болуп, чырайын соодып, бажын јайкап, куучынды баштаардан озо тамагын јарыдып, јөдүлдеп турды. Јулдай ла чабар деп шүүнип отурган ошкош. Күрдек көгүстү, кыскачак сынду Талбаков кызыл бөслө јаап койгон столго тайанып, күнүреде куучындап баштады. Ол Карчаганын эткен ончо керектерин тоолоп, оларды жаңыс ла жаман јанынанг темдектеп,

Кара-Кемде атеистический пропаганда коомой тӧзӧлгӧн, мында нӧкӧр Кергилев бурулу деп айдып турды. Онын куучынынан кӧргӧндӧ, фермада ончо једикпестер учун сок јангыс Карчага бурулу болды. Онын табынча Чаманын писъмозына кӧчӧп, оны улуска кычырып береле, айтты:

— Нӧкӧр Кергилев јангыс ла партийный ишти јайрадып салган эмес, је анайда ок коммунист кижининг адын ујатка салып јат. Аракыдаш, согуш, хулигандарды кӧкидиш. Бу неге јараар кылык? Нӧкӧр Тогусов совхозтын озочыл ишчизи, онын сӧзине бистинг бӱтпес учурыбыс јок. Ол бойынын писъмозында суракты сӱрекей чике тургузып јат. Нӧкӧр Кергилев ошкош, бойын тудунбас, керишчен, согушчан кижини партийный организациянын ижин башкарып болор бо? Ол ненин учун бойын эбире серемјилӱ улус јууп јат? Темдектезе, Октый — ол кем? Хулиган.

— Э, слер бистинг уулдарга тийбегер! Октый ла Јолдош бистинг энг артык ишчилерис — деп, Токпоев унчукты.

— Карчага Иваныч керегинде јаман сӧс айдарга бербезим! — деп, Кӱрендей сагалы атрас эдип, кыйгырды. — Совхозтын јаандарына јарабай турган болзо, ол јаман кижини бе?!

— Эйе, эйе!

— Эмди ак-чек кижини јангыс ла Чама туру!

— Нӧкӧрлӧр! Нӧкӧрлӧр! Мен учына јетире айдайын. Мен, јангы кижини, јастырып турган болзом, тӱзедип ийерее — деп, Талбаков кыскачак колын ӧрӧ кӧдӱрп, ары-бери јангып, кыйгырды. — Дисциплина, дисциплина болор учурлу! — Улус тымый берди. Парторг ойто ло тӧрт кырлу неме ошкош уур бажын бӧкӧйтп, столго тайанып куучындады:

— Нӧкӧр Кергилев хулигандардан јууп алала, 9 ноябрьда нӧкӧр Тогусовко организованный табару эткен.

— Тӧгӱн, тӧгӱн!

— Согуш болгон.

— Кергилев оморды айрырга барган — дежи, улус чуркурашты.

— Јарт — деп, Талбаков столго тырс этире согуп, унчукты. — Јарт. Айрырга барган болзын. А нӧкӧр Тогусовты не соккон? А?

— Слер бу керекти јетире билбейтен эмтирее, нӧкӧр Талбаков, — деп, Токпоев ӧрӧ туруп, айтты. — Согуш неден улам башталганын, оны нӧкӧр Кергилев канайда токтотконын куучында берер кижини бар. Керек болзо, алдыртып келейин.

— Слер отурыгар, нӧкӧр Токпоев! — деп, Талбаков айтты. — Мен учына јетире айдып ийейин. Мен бодозом, нӧкӧр Кергилев бу керекке киришпес учурлу болгон. Биске кижини согор јанды кем де бербеген...

Је улус ого куучынды учына јетире айдарга бербеди. Ончозы

— Мен мыны улустаң уктым. Карчага озо баштап Октый ла Жолдошты аракыдадала, Чамага тукуруп ийген дежет. Онын кийинде бойы барып, соккон дежет. Бу чын ба? — деп, Жалбаков Байрым Күрөңдейден сурап турды. — Слер не деп бодоп тураар?

— Карчага андый уул эмес. Мен бодозом, бу төгүн эрмек — деп, Күрөңдей көзин чала кайра көрүп, билеркеп унчукты. — Ол андый жаман керек этпес. Же Чаманы антара согуп ийгенде, согужы тың күлүк болуптыр. Жаңыс ла партийный кижини колун андый немелерге тийгизип, уймабас керек.

— Бу, айса, эш ле кереги жок неме болбой. Мыны бюродо ло не көрүп салбас? — деп, Жалбаков чөкөп, унчукты. — Өзөктинг бажынаң тегине ле түштим.

— Жуунда көрзин деп, жакылта болгон — деп, Күрөңдей унчукты. — Карчага немени көскө айдар кижини не. Сүрекей ак-чек кижини. Адазы база андый ок кижини бөлгөн эмей.

— Эй, уулдар, залга киригер! — деп, Токпоев эжикти ачып, кыйгырды. Ончолоры кирип бардылар. — Таңкылабаар. Кижини мында тумаланып өлөр.

Жууннын повестказында үч сурак турды: баштапкы сурак — малды жакшы кыштадып алары; экинчи сурак — молжулар алынары; үчинчи сурак — персональный. Баштапкы эки сурак аайынча Токпоев жаан эмес куучын айдып ийди. Ол мал кандый айалгада кыштап турганын жартап, ончо једикнестерди темдектеп, дирекцияга мындый-мындый некетелерне бар деп айдып, жуунды башкарып отурган совхозтын парторгына, кыскачак мойнду белбек јүстү кижиге, бажын кекип турды. Токпоевтинг кийинде эки-үч кижини куучын айдып ийди. Күрөңдей өбөгөн темиккени аайынча бийик молжу алынды. Онон парторг Талбаков совхоз ичинде текши айалга керегинде куучын айтты. Түн ортозы кирезинде партийный жууннын јобин чыгардылар. Жуунда отурган улустын керилижи, эстежи көптөй берди. Же качан керек персональный суракка једип келерде, ончолоры тымый бердилер. «Акыр, бу Карчага деп таңмазы неин ле энтерип салды болбогой? — деп, кажызы ла сананып отурды. — Кандый бир жаңы неме угула берер болор бо?»

Талбаков жуукта ла жаңы иштеп келген. Бу јердин улузын да, олардын жаң-кылыгын да билбес. Же ол андый да болзо, көп неме билеечи кижини болуп, чырайын соодып, бажын јайкап, куучынды баштаардан озо тамагын жарыдып, јөдүлдөп турды. Јулдай ла чабар деп шүүнип отурган ошкош. Күрдек көгүстү, кыскачак сынду Талбаков кызыл бөслө жаап койгон столго тайанып, күнүреде куучындап баштады. Ол Карчаганын эткен ончо керектерин тоолоп, оларды жаңыс ла жаман жанынаң темдектеп.

Қара-Кемде атенстический пропаганда коомой тӧзӧлгӧн, мында нӧкӧр Кергилов бурулу деп айдып турды. Онын куучынынан кӧргӧндӧ, фермада ончо једикпестер учун сок јангыс Карчага бурулу болды. Онон табынча Чаманын писъмозына кӧчӧп, оны улуска кычырып береле, айтты:

— Нӧкӧр Кергилов јангыс ла партийный ишти јайрадып салган эмес, је анайда ок коммунист кижинин адын ујатка салып јат. Аракыдаш, согуш, хулигандарды кӧкидиш. Бу неге јараар кылык? Нӧкӧр Тогусов совхозтын озочыл ишчизи, онын сӧзине бистин бӱтпес учурыбыс јок. Ол бойынын писъмозында суракты сӱрекей чике тургузып јат. Нӧкӧр Кергилов ошкош, бойын тудунбас, керишчен, согушчан кижини партийный организациянын ижин башкарып болор бо? Ол ненин учун бойын эбире серемјилӱ улус јууп јат? Темдектезе, Октый — ол кем? Хулиган.

— Э, слер бистин уулдарга тийбегер! Октый ла Јолдош бистин эң артык ишчилерис — деп, Токпоев унчукты.

— Карчага Иваныч керегинде јаман сӧс айдарга бербезим! — деп, Кӱрендей сагалы атрас эдип, кыйгырды. — Совхозтын јаандарына јарабай турган болзо, ол јаман кижини бе?!

— Эйе, эйе!

— Эмди ак-чек кижини јангыс ла Чама туру!

— Нӧкӧрлӧр! Нӧкӧрлӧр! Мен учына јетире айдайын. Мен, јангы кижини, јастырып турган болзом, тӱзедип ийереер — деп, Талбаков кыскачак колун ӧрӧ кӧдӱрип, ары-бери јангып, кыйгырды. — Дисциплина, дисциплина болор учурлу! — Улус тымый берди. Парторг ойто ло тӧрт кырлу неме ошкош уур бажын бӧкӧйтп, столго тайанып куучындады:

— Нӧкӧр Кергилов хулигандардан јууп алала, 9 ноябрьда нӧкӧр Тогусовко организованный табару эткен.

— Тӧгӱн, тӧгӱн!

— Согуш болгон.

— Кергилов оморды айрырга барган — дежин, улус чуркурашты.

— Јарт — деп, Талбаков столго тыре этире согуп, унчукты. — Јарт. Айрырга барган болзын. А нӧкӧр Тогусовты не соккон? А?

— Слер бу керекти јетире билбейтен эмтиреер, нӧкӧр Талбаков, — деп, Токпоев ӧрӧ туруп, айтты. — Согуш неден улам башталганын, оны нӧкӧр Кергилов канайда токтотконун куучындап берер кижини бар. Керек болзо, алдыртып келейин.

— Слер отурыгар, нӧкӧр Токпоев! — деп, Талбаков айтты. — Мен учына јетире айдып ийейин. Мен бодозом, нӧкӧр Кергилов бу керекке киришпес учурлу болгон. Биске кижини согор јанды кем де бербеген...

Је улус ого куучынды учына јетире айдарга бербеди. Ончозы

бир уула чуркуражып чыкты. Талбаков колын јанып ийеле, отура берди.

— Нөкөр парторг, мен бир неме айдарга турум — деп, Күрөңдей өбөгөн өрө туруп, тал-табыштын ортозынан кыйгырды: — Ол согушты бажынан ала учына јетире көргөн кижибар. Ол кижибистин алдыска не болгонуна јартап айдып берзин. Ол тушта кем бурулузын слер јогынан да билип ийерис!

— Чын!

— Јараар!

— Јелеји копчы да болзо, көргөнни јастыра айтпас!

Талбаков өрө туруп, колын јайды:

— Пажалыста, куучындап берзин. Јаңыс ла андый болзо, нөкөр Тогусовты база алдырар керек.

— Тогусовты алдырганис. Келбеген. Оорып турум деген — деп, Токпосев айтты. Онон өрө туруп, эжикти ачып, кыйгырып ийди: — Јелеји! Сен кайда?

— Мында-а — Јелеји одоштой кыптан чыгып келди. — Слер байа јанба деерсерде, јанбай сакып отурум.

— Кир. Чоктыштын айлында не болгонуна кичинек те јажырбай, бажынан ала учына јетире куучындап бер.

Јелеји кире коноло, кызыл бөслө јаап койгон столдын јанына тура тўжўп, стройдо турган чылап, чичкерип, туктурулбай да не болгонуна бажынан ала учына јетире куучындап берди. Ончолоры унчугушпай отурдылар. Онон Талбаков јаан бажын көдўрип, Јелејини кичинек көзиле кезе ајыктап, сурады:

— Божогоны ла бу ба? Төгўн неме айтпадаар ба?

— Јажыма төгўн неме айткалагым.

Јелеји чыга берди. Талбаков улустын чырайларын ајыктап, бир кезек сананып отурала, айтты:

— Кемде куучын бар, нөкөрлөр, куучындагар.

Карчага төмөн көрўп, нени де сананып отурды. Бу улус эмди нени айдар? Карчаганын кылык-јанын јарадар ба, јаратпас па? Күрөңдей өбөгөн сөс сурап алала, азу сагалын сыймап, јөткўрип айтты:

— Карчаганы да, Чаманы да бис јакшы билерис. Јолдош ло Октыйды база јакшы билерис. Олор керегинде бистин шўўлтесис бар. Конишна, согуш, аракыдаш — ол јаман керек. Коммунизмге шагаптап јадыс, а бойыс капитализмнин сас-болотазында јадыбыс... Је бу согушта Карчага кичинек те бурулу эмес... Сок јаңыс бурулу кижибар — Чама. Согушты ол баштаган. Коронду сөстөрдди ол айткан. Советский улустын ортозына ненин учун империализмнин коронын божодып јат? Андый правоны ого кем берген? Чаманын андый кылыгы кемге керектў? Јаңыс ла бистин классовой өштўлериске керектў. Ежели Јолдош Эркејди

сүүп турган болзо, мында не жаман бар? Бир де жаман жок. Же Чама ончо улус ырыс жок болзын деп амадап жат.

— Нөкөр, эй. Слер согуш жерегинде айдыгар — деп, Талбаков унчукты.

— Менин фамилиям Самыров. Мен совхозтың эң артык малчызы! — деп, Күрендей атырандап чыкты.

— Нөкөр Самыров, согуш жерегинде айдыгар.

— А мен согуш жерегинде айдып турбай? Согуш жаңыс ла жудрук ажыра болбой жат, нөкөр. Согуш идея, мораль учун база болуп жат. Мен бодозом, нөкөр Кергилов жаңы мораль, жаңы идея учун тартыжып жат.

— Хе-хе-хе, айдарда жаңы мораль учун нөкөр Кергилов жудрукла тартыжып турган ба? — деп, Талбаков каткызына бастыра бойы селендеп, сурады.

— Нөкөр Талбаков, менин грамытам ас кижн, жастыра айткан болорым — деп, Күрендей өбөгөн ачынды, — же Чамадый немелерди бир катап жудрукла жырс берип те ийерге кем жок. Божогон. — Ол маңдайының терин эбиреде кызыл учукла келлеп шидеп койгон кирлү колпладыла арчып, отура берди.

— Хе, Күрендей таайыс макалу айтты!

— Старый большевик.

— Акты-караны таныбас бис тон ло сокор эмес эмейнс — дежип, улус жыймыктажып, чуркуражып чыкты.

— База кемде куучын бар?

Күрендейди ээчнй эки-үч кижн куучын айтты. Онон Токпоев сөс сурап алала, өрө туруп, токуналу баштады:

— Нөкөр Кергилов кату кылык-жаңду кижн. Улусла жарашпай да турар. Удура сөс тө айдарга сүүр. Же ол ак-чек кижн. Принципиальный коммунист. Оның учун бис объективный болор учурлу. Байрамның кийнинде согушта ол бурулу эмес. Бурулу кижн Чама. Же андый да болзо, нөкөрлөр, Кергилов Чаманы көрбөй турганын, оны сүре ле истеп турганын база темдектеер керек. Чама кылыгы жаман да болзо, озочыл ишмекчи. Ол нормадын, заданнезин сүре ле бүдүрп жат. Олор экүннн көрүшпези та неден башталган, мен билбей турум. Ой өдүн жат, кижн өскөрип жат. Чама да азийгы Чама эмес.

— Азийгы ла бойы! — деп, Жалбаков унчукты.

— Ол ло жара тарткыш бойы — деп, Күрендей айтты. — Андый улустың тыш бүдүми өскөрип жат. Ич бүдүми өскөрбөс.

— Чын.

— Төгүн!

— Кижини ойннең өткүре не жамандаар?

Улус ойто ло чуркуража берди. Талбаков бажын көдүрп, графинге карандашла шанкылдада согуп, кыйгырды:

— Араай, араай, нөкөрлөр! Бу дисциплина жок кайткан коммунисттер.

Улус тымый берди. Токпоев фермада воспитательный иш керегинде куучындап, онын једикпестерин тоолоп турды. Онон идеологический иштин коомой өдүп турганын темдектеди. Улус чала эстегилеп турарда, узай берген куучынын мынайда божотты.

— Мен нөкөр, Самыровтын куучынын јарадып уктым. Бистин улуска јүрерге чаптык эдип турган немелерди јүрүмнөн јоголтор керек. Чын. Јаңы кижн учун тартыжар керек. Јаңы ла јудруктын күчнле эмес, пропаганданын күчнле. Мен шак анайда бодоп турум. — Токпоев уур тынып ийеле, отура берди. Оны ээчий Михаил Майманов куучын айтты. Арып-чылап калган улус онын сөстөрнн лаптап тындабай турдылар. Кийнннде рядта улус јажытту танкылап отурдылар.

— Бистин ортобыста аракыдап турган коммунисттер бар — деп, Майманов айтты. Ончо улус тымый берди. — Темдектезе, Самыров Күрендей систематически аракыдап јат.

Күрендей өбөгөн төмөн көрди. Онон бажын омок көдүрнп, айтты:

— Мен немецке канча јерден элгектей аттырып койгон кнжи... контузиялу. Нервный почвада оорулу. Онын учун каа-јаада ичип јадым. Синтемаичный дегени — көк төгүн. А сен, Мишка...

— Нөкөр Самыров, нөкөр Самыров, слер сөс сурап алала, айдыгар! — деп, Талбаков оны токтодып, айтты. Күрендей онын сөстөрнне кичннек те ајару этпеди.

— Сен күңүн сайын ичип јадын. Трактырла одын тартып, улустын терезнн сойып јадын. Бойыннын керегинди база айт!

— Мен база бурулу... — деп, Майманов учукты. — Ол арыбери буландап турды. — Је, нөкөрлөр, мен Карчага Иванычтын кылыгын јаратпай јадым. Согушка киришпес керек болгон. Бис, коммунисттер, андый керектен тууралап турар учурлу. Коммунисттин ару адын кирге-торго уймабас учурлу. Мен бодозом, нөкөр Кергиловко выговор берер керек. Бу учуралды кезедү јок артырарга јарабас... — Ол, атрак кара чачын сыймай тудуп отура берди. Онын мындый куучынын Карчага жайкап укты. Онон нени де эске алынып, күлүмзиренип, өрө турды. Майманов јаскыда јерди тайыс сүрерде, оны катап сүрдүргени санаазына кирди. Ого үзеери, калас өртөлгөн горючий учун онын јал акчазынан тудуп алган. Эмди көөркий өч аларга јүргени јарт болды. Ол мыны эмдиге јетире ундыбай јүрген болгодый.

— Карчага Иваныч, слер нени-нени айдарга тураар ба? — деп, Талбаков жаңыс ла көстөрнле күлүмзиренип сурады. Ол керектин аайын ондоп, јуун баиталып турарда болгон шүүлтезин туура таштап ийди.

Карчага бир эмеш сананып турала, айтты:

— Согуш болгон. Онызы чын. Тогусовты да сокконым чын. Ошон башка анзырай берген эзирик кижини токтодор арга жок болгон. Нөкөр Майманов тууразында турар керек болгон, киришпес керек болгон деп айдат. Мен мындый шүүлтени жаратпай турум. Бис, коммунисттер, мындый учуралда тууразынан турала, көрүп турар учурыс жок. Калак, меге кир-тор жүга бербезин деп коркор жаңыс жок. Анайып тууралазабыс, анайып коркызабыс, бис коммунисттер эмес, бис обывательдер болорыс. Кажы ла коммунист жүрүмге эрчимдү кирижер учурлу. Кажы ла кижининг салымы бисти сонуркадып турар учурлу. Ненинг учун дезе кажы ла кижини — ол советский кижини, бистинг обществонын кижини. Менинг керегим жок, мен туш кижини дейтени сүрекей жаман кылык. Бистинг ортобыста туш кижини жок болор учурлу. Менинг шүүлтем мындый, нөкөрлөр! — Карчага куучынын токтодып, бир эмеш сананып турды. — Партийный организациянын ичинде једикпестер көп. Оны түзедерге меге болужыгар, нөкөрлөр. Туш улус болуп тууразында турбагар. Слерден болуш болбозо, меп көп лө неме эдип болбозым. База бир неме айдарга турум. Мен бойымнын кылык-жаңымды түзедерге кичеенип јадым. Сөзим кезем, онызы чын. Је кезикте кезем де айдарга келишип јат, нөкөрлөр. Јүрүм андый. Је андый да болзо, кижинге кыйгырбас, кижини кејирлей тутпас керек. Кыйгынын, коркыдыштын өйи өдүп калган. Бис кажы ла кижининг јадын-јүрүми, ижин, салымы учун сананар учурлу. Бу сурак аайынча нөкөр Самыров сүрекей чын айткан. Јаңы мораль, јаңы идея учун тартыжар керек. Је божоды, нөкөрлөр...

Јылу клубтан улус тал-табышту чыккылап, тышкары соок-сынгылап, эстегилеп, тарап-таркап турдылар. Күрендей та не де керегинде јастыра-мыстыра орустап, улусты каткыртып турды. Талбаков јууннын кийинде Карчагага базып келеле, айтты:

— Карчага Иваныч, мен слерди аракызак, согушчан, торт ло разбойниктинг бойы деп бодогом. Көрөр болзо, слер чек өскө кижини турбай, ха-ха-ха!

Түн. Соок јыбар терлеп калган магдайды јалап турды. Тоозы жок жылдыстар мунг көстөриле јабыста бүрүңкий јерди, кырларды, агаштарды, ак карга бастырган јаландарды, тураларды ајыктагылап турдылар. Деремне терен уйкузыла уйуктап јатты. Аралдын јаказында электростанция күүлежин токтодып ијди. Оромдо оттор јап эдип өчүп калды. Тенериде жылдыстар там чокту суркуража бердилер.

Талбаков ло Кергилов оромды өрө базып брааттылар. Талбаков тонынг јаказын өрө көдүрип, кыска буттарыла чолтыс-чолтыс этпре базып, куучындап браатты:

— Совхозто айалга андый, нөкөр. Государствого кирелтени берип ядыс. Жаңыс ла ас. Мынан ары мынайда иштеерге жарас. Государствого көпти берер керек.

— Ненинг учун кирелте ас? — деп, Карчага базыдын араайладып, сурады.

— Көп причиналар бар. Оны бир сөслө характеризовать эдип болбозын. Же эн ле жаан тутак хозяйствоны башкарып билбезисте болгодый. Ончо резервтерди тuzаланып билбей ядыс.

— Мында кем бурулу?

— Кем бурулу? Ончобыс бурулу! Сен ончо једикпестерди директордын мойнына салып ийерим деп сананба, Карчага Иваныч.

— Жагы келген парторгтор баштап тарый ончозы слердий болгон эмей, же онон жарым жыл өткөн жийнинде өскөрип калатан — деп, Карчага унчукты. — Көргөйс. Уккайыс.

— Же, же сен мененг чөкөбө, Карчага Иваныч, — Талбаков Карчаганын јенинен тартып ийди. — Иштеп көрөрс.

— Удабас таң ада берер, бир эмеш уйуктап алар керек — деп, Карчага жарып клееткен тенерини ајуктап, айтты. Андамында пөтүктер кыйгырыжып, деремнени ойгозып турды.

КЫШКЫ ЭНГИРЛЕР

Ол күн энгирде Эркей ле Эмил каткырыжып отуларда, Абый айлына јүк ле арайдан једип келген. Ол чечинбей де, нени де айтпай, орынга јада берген. Бу күн түнде онын оорузы јаанап, эдреп, јүзүн-базын неме тоолоп турган. Эмил јүгүрип барала, фельдшер кыс Галяны айдып келген. Галя Абыйга укол тургузып, база таң атканча көс јумбай отурган. Жаңыс ла јер жарып, күн тийип ийерде, Абыйдын температуразы јабызап, санаазы ордына кирип келген. Ол көзин ачып айткан:

— Арай ла болзо ада-энемнинг јерине атана бербедим...

Эркей онын јанында ыйлап турган.

— Ыйлаба, тенегеш, — деп, Абый араай унчуккан. — Эмди, байла, јаска јетире өлбөс болбойым. — Онон ол үргүлеп, уйуктай берген.

— Кризис өдө берди — деп, Галя айткан. — Эмди јылула, кичее. Сүре ле температуразын кемјип тур. Айла энгирде келип барарым.

Удабай энезинин оорыганын угуп ийеле, Јаңар једип келген. Ол кече энгирде кандый куучын болгонын көстинг јажы өткүре Эркейге куучындап берген. Эркей чырайы кугарып калган, кыймык јок отурган. Ол куучыннын учурын да јетире ондоп болбой турган. Же Јолдош ло онын ортозында кара көлөткө тура бергени јарт болгон. Ол тушта Эркей жаңыс ла Абый керепинде сананган.

Қарған өрөкөнгө мындый табышты угарга кандый күч болгонын јакшы билип турган. Јаңар жүрүмим калас өдүп калды деп комудап, жаңыс ла уулымнын черүдег јанарын сақып жүрүм деп кересстенип алала, јана берген. «Чаманы айланбас керек болгон — деп, Эркей онын кийнинен ары көрүп, сананган. — Бойы бурулу, бойы акча-јөөжөгө ач болгон».

Абый оңдолып келерде, Эркей ойто ло күнүн сайын ишке барар болды. Ол кыраларга өтөк тартып, кар токтоор буунтылар эдип, кыстарла жоко иштенип жүрди. Күндер там ла кыскарып, түндер узап турды. Күн сүрекей түрген ажар боло берди. Ол бир кырдын ары јанынан чыгып келеле, экинчи кыр ажыра јажына берер болды. Түште иштенип те жүрзе, түнде уйуктап та јатса, Эркей Јолдош керегинде сананып турды. Акту јерге айттырып аларда, кандый ачу. Чоктыштын айлында болгон учуралдын кийинде Јолдош бир айга отпуск алала, кайдаар да јылыыйып калган. Та кайдаар барган, кем де билбес. Керек дезе энези де јетире билбей турган:

— Амырап ла баратам деген. Городто нөкөрим бар деп айдып турган. Та кайдаар барган болбой...

Јолдоштын мынайып јылыа бергени керегинде жүзүн-базын куучын жүрген. Бирүзи бир деп айдар, экинчизи чек өскөртө айдар.

— Бистинг јердег чек кача берген.

— Кайра келбезим деп айткан.

— Энези ыйлап отурган.

— Јок, төгүн. Эркей чачып ийерде, тений берген. Өскө јердег кижн экелетем деген.

— Онызы айла кандый да кайлык бала дешкен.

— Тайгада андап жүрген дежет...

Бу табыштарды угуп, Эркей жүрегинин сызына чыдажып болбой, арай ла болзо ыйлап ийбей, Қарчагадан сурады:

— Қарчага Иваныч, Јолдош кайдаар јылыыйып калды? Улус жүзүн-базын немелер айдыжып јат. Мени слерге колбол, Чама уйтатка, элекке салды.

Қарчага емеш сананып отурала, айткан.

— Ол келер, Эркей. Сен ого бир јылу сөс айткан болзон...

— Мен оны кайдаг табатам?

— Мен онын адресин кемге де айтпас болгом, је сок жаңыс сего айдып јадым. — Қарчага өрө туруп, күскүнин кийин јанынан конверттег кодорып койгон письмо алып берген. — Онын адреси бу письмонын учында болор. Письмоны да кычырзанг, кем јок. Анда сен керегинде база айдылып јат.

— А меге јенгил бе? — деп, Эркей сураган. Онон Қарчаганын колында письмоны албай, турадан түрген чыга берген. Ол күн түнде Эркей тойгончо ыйлап алала, өкпөзи өчүп, амыр уйук-

тап калган. Жаркынду ай көзүңкөтөн чалып, ак штораны өдүп, жуурканды араай сыймап турган. Абый десе уйуктап болбой, ары-бери анданып, карган сөөктөри сыстап жаткан. Санаазына жүзүн-базын немелер кирип турган. Эркей эртен тура ойгонып келеле, «Кече письмоны не албадым болбогой — деп, бойун арбап санаган. — Эх, тенегимди, тенегимди!» Же Жолдош түңгей ле жанып келер.

Андый да болзо, күндөр өткөн сайын Эркейдин чочыыры тынып, санаа-күүни амыр бербей барды. Кажы ла күн иштеп жанып келеле, ол конторага кирип, ары-бери базып, улустын куучынын тыңдаалап турды: кем-кем Жолдош керегинде айдып ийер болор бо? Же улус оны торт ло ундып койгон чылап, бир де кижинени де айтпай турды. Жаңыс ла бир катап конторага кирип барарда, Токпоев арбанып турды:

— Уулдын отпусказы божоп калган. Бойы эмдес жетире жок. Чындап ла тений берген болор бо?

Карыкчылду күндерде анчадала Эмил Эркейге сүрекей жаан болужын жетирген. Ол сүре ле кокурлап, жүзүн-базын каткымчылу немелер куучындап турар. Олор Сары-Жалбанпаң өлөң тартып клееттилер. Болчоккүрөң ат тошло торсылдада желип браатты. Чанак, оломо, дуга бир аай чыкырап турды. Эркей үүрезиле кожо чанакта өлөңнинг үстине кыйын жадып алала, кожондожып брааттылар. Көк-чанкыр өлөң жараш жытла жытанып, изү жайды эске алындырып турды. Бир кезек чечектер онбой, ол ло бойы артып калган эмтир. Эмил кургап калган чечектерди жууп, оларды жыткарып, кожондоп, каткырып турды. Жылу бүркүк күн болды. Агаштар ак кыруга туттурган турдылар. Олорды көрзөң, торт ло мөңүн жалбырактарлу чөрчөк жеринин агаштары ошкош. Жаңыс ла жажыл чибилер ле мөштөр кыруга туттурза да, бойлорынын ногоң өңин жылытпай турдылар. Эмил кенетийин каткызын токтодоп, Эркейдин женинен тартып, ичкери эңчейип, онын жүзине жылу тыныжыла тынып, айтты:

— Эркей, мен сеге бир ле неме айдарга турум. Жаңыс ла сен кемге де айтпазың ба?

— Эйе, айтпазым.

— Чертен.

— Же чертенип турум — деп, Эркей кырутып калган кирбиктерин көдүрүп, Эмилдин кызара берген чырайын аяктап унчукты. «Акыр, бу мындый жажытту нени айдарга туру?» — деп, кайкап сананды.

— Жаскыда мен сеге ненин учун ачынгам, билерин бе? — деп, Эмил керекти ыраактаң баштады.

— Кайдаң билейин...

— Ол тушта мен күнүркегем.

— Кемге?
— Сеге.
— Нениң учун?
— Карчага Иваныч сүре ле сениң жаныңда. А мен жаар көр-
бой дө жат.

— А-а, сен мени Карчага Иванычка күнүркеп жүрген бе? —
деп, Эркей каткырды. — Бу Эмил не чорчындап турган деп, кай-
кап жүрген эдим ле! Айдарда, андый ба?..

— Эйе, жангыс ла бир де кижиге айтпа, Эркей. — Эмил үүреси
жаар жайнаганду көрдү. — Бу ак-жарыктын үстүндө жангыс ла се-
ге айттым.

— Эртең ле ончо улуска жарлап ийерим.

— Тенеербе.

— А ол кижин билер бе?

— Жок, жок, кудай, бу нени айдадың? Ол кандый да студент-
каны сүүп жат. Городской немени — деп, Эмил кайдаар да ку-
нукчылду көрүп, унчукты.

— Онын учун сен чачынды чолтыйта кестирген бе?

— Эйе.

— Городской кыска түңгөй болорго бо?

— Эйе, эйе! Ол клубка келеле, мени мактаардан болгой,
электеп каткырган. Бажынган кодыр чыккан ба деп сураган.
Уйалганыма арай ла болзо жердин алдына кире бербегем — деп,
Эмил жүзүн жаказыла бөктөп, унчукты. Ол тескери тартынып,
көзүн колынын сыртыла жыжып ийди.

— Эмил, токто, санааркаба, экем, — деп, Эркей айтты.

Деремнеге једип барала, чанакта өлөңдү двордын чеденинде
аңтарып койдылар. Эмил аттын чанагын алып, ат азырайтан че-
ден јаар једине берди.

— Эмил, айла энирде бистин айылга кел! — деп, Эркей кый-
гырды.

Күн ажа берген ошкош. Карагуй койылып турды. Жабыс бо-
ро теңериден чарак кар төгүлүп турды. Двордон уйлардын мө-
рөшкөнү, көпөктөрдүн кагыраганы, уй саачылардын шагжаш-
каны угулат. Эркей чеденин жанына бир эмеш турала, изүрке-
лип, маңдайын туй тартып койгон арчуулын когузадып, кой тере-
зи полушубогынын өмүрүн ачып, айлы жаар базып ийди. Анда-
мында туралардын көзүктөрүндө оттор күйүп турды. Клубтын
жанында бийик төңөштөгү радиодинамиктен диктордун үнү јарт
угулып турды. Калганчы солун табыштарды берип турган ош-
кош. Кайда да чурана ойнойт. Кем де сүүнчилү каткырат. Одын
кескен жиренин шуулаганы угулат. Деремненин энирдеги та-
быштарын тындап, кургак карла кыјырада базып, бойынын са-
нааларын сананып, Эркей туразынын жанына једип келгенин

бойы да сеспей калды. Сенекте, жаңы ла жааган жарда, жаан өдүктү кижининг изи жатты. «Бу кемнинг изи болотон?» — деп кайкап сананды. Турага кирип келзе, Карчага отурды. Абый ла экүнинг ортодо куучын койлоп калган эмтир. Абый озогызын эске алынып, нени де куучындап, каткырып отурды. Эркейдинг кирип келгенин көрүп ийеле, эрмегин токтотпой, учына жетире айтты:

— Эйе, сенин таадаг андый кокурчы, каткычы, седег кижги болгон. Ары-бери жүргенде, сүре ле бистинг айылга түжетен.

Эркей тонын чечип, Карчагала жакшылажып, печкенинг жанында тактага отура берди. Ол соокко кызарып калган жаагын алаканыла жыжып, пыймазын уштып, печкеге кургадып койды.

— Мен Карчагага озогызын куучындап жатпай — деп, Абый Эркей жаар көрүп, айтты. — Менин артык билер немем бар эмес.

— Мен дезе Абыйга бүгүнгги жүрүм керегинде куучындап отурым — деп, Карчага сүүнчилү унчукты. — Абый неме билбеечи болуп араланып жат. Ол биле-ер. Тагарин ле Титов керегинде сурап отурды. Космоско канайып учуп турган дийт.

Кулакту кижги база угарга жүрбей — деп, Абый айтты. — Жер үстинде база не ле болуп жат. Олбөгөн неме алтын аяктан аш ичер деп, озогы улус айдыжатан. Онызы да чын эмтир. Акыр, о-о жайла, бу мен не калырап турум? Балам бош ло арып-чылап, аштап-суузап калган болбой? — Ол өрө турарга сананды.

— Отураар, отураар, Абый! Мен бойым уруп ичерим — деп, Эркей түргөн өрө туруп, аяк салатан шкап жаар басты.

— Мен, Карчага, мында сеге жаман санангам — деп, Абый улу тынды. — Улустын кобына бүткөм. Эмди ле санаам жеңилди.

— Же, ол куучынды ундып койолы, эжебис.

Эркей этти көбштөн чыгарып, Карчаганын алдына тургусты:

— Ажаныгар, Карчага Иваныч.

— Бис сен керегинде куучындаштыс — деп, Карчага айтты. — Абый жөпсинип отуры.

— Эйе, мен жөп. Меге тартынбазын. Барзын.

— Кайдаар барзын?

— Кижиге барзын — деп, Абый каткырды.

— Бу Абый нени ле айдар! — Эркей төмөн көрди. Онын чырайы кызара берди.

— Сени үренип барзын деп шүүштис. Нени айдарын? — деп, Карчага сүмелү күлүмзиренип, сурады.

— Жаанамды таштап, мен кайдаар да барбазым.

— Бар, бар, мени айланып, неме болбозын.

— Жок. Кокур эмес, Эркей, — деп, Карчага айтты. — Сеге, чындап ла, үренер керек. Сен он классты божодып салдын. Иштединг. Эмди сеге үренерге де кем жок. Ишке база таскал калдын.

— Јок.

— Ненин учун?

— Мен канайып баратам?

— Заочно не үренбес? Мен бодозом, иштеп тура үрензе, карын макалу. Теория ла практиканы тен билип аларын.

— Күчим јетпес болор... — деп, Эркей алаатып, унчукты.

— Једе-ер!

— Слер болужараар ба?

Кыйалтазы јок болужарым. Рекомендация берерим. Сессияга јүре берзенг, бис Абыйга болужып турарыс — деп, Карчага айтты.

— Сен аланзыба, Эркей. Үренип алзанг, бойынга јакшы болор. Бир эки айга јүре берзенг, мен канайып каларым? Агаш ортозында јаткан эмезим, албаты ортозында јадым — деп, Абый айтты.

Эркей сүүнгенине јүзи изип турды.

Бир эмеш оны-мыны куучындажып отурала, Карчага столдон өрө турды. Ол кийинип, айтты:

— Андый болзо, керек бүдүп калды. Эртеңнег ле ала белетен...

Оромды төмөн кыстар кожондожып өтті. Олордын ортозында Эмилдин өткүн ле коо үни аңыланып турды. Клуб јаар баргылап јаткан болгодый. Деремнеде кыштын узун энирин кыскартатап јер — клуб эмей. Клубка јиттер күнүн ле сайын јуулып јат. Ойын да, кино до јок болзо, јуулыжып јат... Эркейге кечетийин сүрекей эрикчил боло берди. Улусту, табышту јерге барар күүни келди. Абый онын санаазын кычырып ийген ошкош. Ол күлүмзиренип, айтты:

— Бар, ойно, улустын јыргалын көр, балам. Мениле, карган кижиле, кожо содойып калган не отурын?

Эркей энирде кийетен ак јакалу кара платьезин кийип, чачын тарап ийди. Оног мендей-шингдей шыйдынып, турадан чыга конды. Клубка јиттер толуп калган эмтир. Радиола сүрекей тын ойноп турды. Је бийелеп тургандардын тоозы ас эмтир. Уулдардын көп сабазы биллиардтын јанында јуулыптыр. Шарлардын шакылдаганы ла ойноп тургандардын үндери угулат. Эркейдин јаанына Эмил јүгүрип келди. Ол бүгүн, чындап ла, городын јаражайы чылап, чүмдү кийинип алган эмтир. Чачы да тонкур эмес, эптү болуп көрүнди. Эркей онын ого сүрекей јарап турган эптү платьезин, сүүрү башту бийик чончойлу јылу ботинказын ајыктап, айтты:

— Сен бүгүн торт ло артистка ошкош эмтиринг, Эмил.

— Чын ба, Эркей?

— Чын. Көр, келип јат...

Карчага олор жаар базып келетти. Оны көрүп ийеле, Эмил ары болорго сананды, же Эркей онын колын бойынын колына божотподы.

— Бу не эригип турган кыстар? — деп, Карчага күлүмзиренип, сурады. — Бийелеер керек, жыргаар керек.

— Бис эрикпей жадыс — деп, Эркей айтты. — Айса кеберис эрикчелдү бе?

— Танцага кычырып турум, Эркей. Сени бийечи кыс дежет не? — деп, Карчага унчукты.

— Ой, бу нени ле айдар кижини! Онон будым оорып жат. Бу Эмилди кычырзаар. Тен актриса ошкош жараш бала. А мен пыймалу — деп, Эркей мекеленип ийди.

Эмил айдары жок кызарып, төмөн көрди.

— Бу бала нени ле айдар... Кижини уйалар...

— Слерди кычырарга кем жок по? — деп, Карчага энчейинп сурады. Эмил өрө көрбөй, ичкери басты. Олор тургуза ла музыка айынча айланыжа бердилер. Жарым минуттын бажында Эркейди чек ундып салдылар. Эркей оны кем де тууразынан кезе ширтеп турганын сезип ийди. Ол бажын анаар бурыды. Эжиктин жанында Жолдош бурулу күлүмзиренип турды. Эркейдин жүреги кенетийин айдары жок тын согулып, көстөри тумантый берди. Ол күлүмзиренип, бажын кекиди. Жолдош энжоксынын, онын жанына базып келеле, жакшылашты. Онон айдар немезин таппай, унчукпай турды. Онын чырайы тостый кажайып калган эмтир. Тегин де жаан кара көстөри там жаанап калгандый болды. Учунда Эркей араай сурады:

— Кандый жүрдин?..

Жолдош нени де айтпай, төмөн көрди. Бу эш кереги жок куру сурак болгонын Эркей бойы билип ийди. Онын учун ол мендеп ле манзаарып, айтты:

— Жолдош... Мени тышкары сакын ал, мен эмди ле келерим.

Жолдош нени де айтпай, чыга берди. Эркей тонын мендейшиндей кийип, онын кийининен чыга конды.

* * *

Бу ла жуукта Чама ла Којочы бир неме эптеп ийген. Онын учун Којочынын туразында жаан жыргал болгон. Којочы ненин де учун Токпоевти алдырып келген. Чама эзириги жаанан, Токпоевтин тизезине бажын салала, ыйлап турган.

— Николай Адучинович, Карчага деп неме мени жиирге жетти! Ак-жарыктын үстинде эмди канайып жүрейнин?! Азыйда жастыргам, чын. Бир кезек улусты кыйа да көрүп жүрөтөм. Эмди мен буруумды алынып жадым. Ак-чек иштеп жадым. Жаман кижини жаантайын ла жаман жүрөп бе? О калак, калак! Капитализмнин пере-

житогы эмес болзо, кандый jakшы жүрбес эдим. Николай Адучинович, меге килегер, болушкар. Олбөй жүрзем, өлөң жулуп берейин, барбай жүрзем, баргаа үзүп берейин. Бажыңнын алдына жастык болойын, тукурып ийзен, ийдин болойын, ичкери салзан, турунын болойын...

Токпоев десе нени де айтпай, жыгкылдада јөдүлдөп, аракыны жык берип турган. Арт учында айткан:

— Же, калактаба, Чама, менин де жүрүмүм жеңил эмес.

Оноң экү кучактажып, кожондожып отурган. Эртезинде Чама ойгонып келсе, бажы сүрекей оорып турды. Ол чала-была ажанып алала, айлынан чыгып, конторага кирип барды. Конторада Карчага ла Токпоев болды. Токпоев Чама јаар кылчайып та көрбөди. Ол тунзүйип калган, нени де бичип отурды. Карчага десе сексек чачын там сексейте сыймап, Чама јаар көрүп, Токпоевке айтты:

— Бистинг эпчилдер база эптеп ле турган ошкош. Күлүктерди эмди ле карызынан тудар болорыс па?

Мыны угуп ийеле, Чаманын жүреги селт эдип калды. Онын эди-каны соой берди.

— Алмарлардын эжиктерин печетеп салзын деп жакару берер. Ревизия эдерис. Артык аш бар болор деп бодоп турум.

— Којочы эн ле байый берген турган эди ле — деп, Токпоев бажын көдүрбей, күнүредди.

— Мен оны алмарга жууктатпас деп канча катап айткан эдим?

— Кем билген оны...

Чаманын керек десе тизелери де тыркыража берди.

— Слер не керектү жүреер?! — деп, Токпоев база ла бажын өрө көдүрбей, сурады.

— Јок, тегине ле... — деп, Чама жүк арайдан унчукты. Оноң бөрүгин кептей тартышып ийеле, конторадан чыга берди. Кар ого кып-кызыл немедий көрүнди. «Којочы тоолонзо, мен кожо тоолонтон турум» — деп, ол бойында сананды. Јүреги кандый да сан башка үзүктелип согулып турды. «Акчаны, акчаны ырада сугар керек... — деп, ол айлы јаар мендеди. — Эмесе мынан качар, ырада качар керек! Же кайдаар? Качар јер јок. Эмди, Чама, божогонын ла бу!»

Чама ары-бери јайканып, базып браатты.

— Бу Чама бүгүн база эзирик пе? — деп, кем де онын кийинде унчукты.

Чама туразына кирип барарда, туразынын ичи ары-бери јайканып турды. Стендеги јаан күскүде жижи база јайканып турды. Чама диванга мылкыс эдип отурып, көзин јумуп ийди. Эки кулагы шуулап, шыңырайт. Јүреги бирде согулып, бирде согулбай тургандый билдирет.

Чама подпойлонын бүркүзин ачарга бөкөйип ийерде, көзи карануулап, неме көрүнбөй барды. Андый да болзо, ол бар-жок күчин салып, эжикти ача тартып ийди. «Уй кижиге үйдө жогы жакшы болды» — деп, ол эреен-тереен сананды. Ол полдыг алдына түжүп барды. Курч башту темирле жер дөбө тереңжиде сайып көрди. Не де кыжырт эдип калды. Банка ол ло жеринде эмтир. Чама ичкери эгчейип, тобракты түргөн-түргөн эжип, каза берди. Ол тыркырап турган колдорыла банканы кодорып, өрө өңдөйдү. Полдыг алдында оро терең. Полго жүк ле төбөзи тийип турды. Ол банканы колтуктанып алала, сүксүрө текпишти өрө жүк арайдаг чыгып келди. Онон полдыг бүркүзини жабала, өрө туруп, ичкери алтады. Же кенетийин айылдыг ичи ары-бери жайканып, ончо немелердин өңи кып-кызыл боло берди. Чама полго жөңкөрө күч барып түшти... Акчалу банка орыннын алды жаар тоолоно берди. Эки-үч минуттын бажында Тогусов Чаманын жүрөп согулбай токтоп калды.

ОЙТО ЛО ЖАС

Кыш билдирбезинен өдүп, жас ойто ло жедип келди. Кобы-жиктерди төмөн жоркырап аккан табышту суучактардын тоозы көптөп турды. Жалаңдарда кырларга төккөн чокчок-чокчок өтөктөр, тоозы жок кара жойлордый, бажырайып көрүнөт. Кары жок каранты жерлер күннин жылу чогына терлеп, булап жаткылайт. Кузницанын жанында масканын жыгкылдаганы, тракторлордын күркүрегени угулат. Бу — жаан иш алдында калганчы белетениш. Жалаңнын кары текшилей кайылып, жер эрий берзе, өзөктөр тал-табышка ойгонып, уйкузын таштап ийер. Көзүңк өткүрө күн изү чалып турды. Карчага алаканына салып алган алтынзымак-сары кукурузанын чарактарып ары-бери экчеп, сүүнчилү аяктып, айтты:

— Эркей, көрзөн дө, мен шак ла бу сортко тыг иженип турум. Бу климатический жанынан бистин жерден эмеш ле жылу жерде өскөн кукураза. Жагыс ла сүт алынбай, тонуп калар болды ба? Же андый да болзо, жажыл массаны көп аларыс.

Эркей бир чаракты алала, оны ончо жанынан аяктып көрди:

— А мынын нези башка? Өскө дө үрендердин бүдүми мындый эмес пе?

— Бу соокко турумкай үрен, Эркей, — Карчага күлүмзиренди. — Онын өскөн, чыккан жери, бойынын биографиязы бар. Мен бодозом, быжыл бу кукураза өзөр учурлу. Онын жыразына удобрениени жеткилинче жайганыс. Эмди де ол кыраны суйук аммиакла, микроэлементтерле азыраар керек. Же оларды кайдан алар? Минеральный удобрение ас, эм тура жедишпей жат.

— Эмди неме болбозо, улус бисти торт ло уйатка салар — деп, Эркей төмөн көрүп, кичинек кырлак тумчугынын бажында терди алаканыла арчып, жаагына түжүп келген койу кара чачын туура эдип, айтты. — Онын учун сүрекей чырмайар керек.

Эжикте кыпта кемнинг де уур базыды угулды. Онон эжик араай ачылып, Жолдош кирип келди.

— Аш якшы бүтсин деп камдап турганыгар ба? Мынын незин ылгап, собурып, микроскопко шиндеп жадыгар? — деп, ол каткырды.

— Эң якшы үрен талдап жадыбыс.

— Же, же, эмди агрономдордын ижининг учуры сүрекей көдүрилди ошкош. Коркушту жаан иш баштаарга турган улус болбой бу? — деп, Жолдош агаш диванга отуруп, айтты. — Газеттерде де бичиш көптөй берди. Эрмек-куучын тын ла. Айдарда, слер экү эмди бисти кукурузала азырайтанаар ба?

— Же сени азыраарына бүтпей жадыс. ол тагмазы бистинг жерде кайдаг бышсын. Же уйлар азыраарга болор. Жажыл азырал. Башпак тумчукту күлүктөр оны мышпайтып ла алар. «Кукуруза — ол сүт, кукуруза — ол эт, кукуруза — ол түк» — деп бир поэт бичиген дежет — деп, Карчага столдын үстинде чаазындагына ойто ло эңчейип, унчукты.

Жолдош көзининг учула Эркейге имдеп ийди. Онызы каруу берип, жүк ле сол көзининг кирбиктерин кыймыктадып салды. Жолдош табышту јөткүрип ийеле, өрө турды. Онон база Эркей жаар кезе көрүп салды.

— Же якшы болзын, нөкөрлөр! Жагыс та слер иштү эмес, мен база иштү кижии эдим. Эртең-сонгзун койлор төрөп баштаар, эмди чабандарыма барадым.

— Якшы болзын, Жолдош!

Жолдош чыга берди. Эркей бир кезек өйгө унчукпай, тетрадине кандый да тоолор бичип отурды. Агрономнын кабинетинде тымык ла жылу болды. Толукта стенеде бир тутамнан буулап салган буудайдын, арбанын, суланын, мырчактын мажактары турды. Колхозтын жерининг жүзүн-базын будукла будып салган картазы стенин талортозын бөктөп турды. Картада жажыл будукла будылган экче-экче жерлер өзөктөр, кобылар сайын чачылып калган. Бу аш салатан јалангар. Стенелерде журтхозяйственный плакаттар жапшырып салган. Кабинеттин ичи ару.

— Карчага Иваныч, мен Бешайрыдагы бригадага барып келейин. Отөкти кырага кандый јайып турган эмтир, барып көрөйин. Ол айас анда бир эки күнге иштейин—деп, Эркей айтты. — Онон башка улус кижини «јамылу» бололо, отура берди дежер.

— Јарайт, Эркей, бар. Чындап, калиевый тусты анда апарган эмтир бе, көр. — Карчага билдирбестен ичинде күлүмзиренип

отурды: «Ах, сүмелү ле таңмалар! Сөс јогынаг эрмектежиң ийген».

Эркеј түрген-түкеј кийинип, чыга конды. Қарчага жаңысқан артып калды. Оның база тышкары чыгар, серүүн кейле тынар. Јастың табыжын тындаар күүни келди. Је баштап алган расчелторды учына јетирер керек. Јаңыс ла нениң де учун јүзүн-базын немелер санаазына кирип турды. Койу чачын тоңкырайта кестирип алган, кандый да жемзинип калган Эмил көзине көрүүнип келди: «Каткымчылу ла кижил! Андый јараш, калың чачын не кестирди не? Городской кыстарга түңей болорго сананган ба ајса кандый? Сан башка бала. Бирде көрзө, жожондоп, каткырып турар, а бирде чек ле эригип, борорып калган јүрер».

Эмил керегинде сананарга кандый да јылу болзо, бу санааларын ол туура таштап, соок тоолордын өзөгине чөңүп, иштене берди. Ол мандайын чырчыйтып, эриндерин кыймыктадып отурды. Күн кыйазынан столдың үстине чалып турды. Оның чогы микроскоптын күскүзине тийеле, потолокко чарчап, анда јапшынып калат. Оромды төмөн боро атту Токпоев тидиреде мантадып клееткенин Қарчага көзиниң кырыла көрүп ијди. «Эмди берил киретен, чаптык эдетен эмтир — деп сананды. — Ишти учына јетирип ийейин деген эмес бедим...» Эки-үч минуттың бажында Токпоевтиң жүрсүлдеде басканы угулды. Ол эжикти ачып, јоон күңүрүүш үниле бозогодон кыйгырды:

— Эй, уул! Кабинетте — отуруш јеткен эмес пе?! Јалаңдарга барар керек. Ој јеткен!

— Огурба, айу! Кижиниң кулагы туна бербезин — деп, Токпоевтиң сүүнчилү чырайын ајыктап, Қарчага каткырды. «Токпоев каа-јаада ла мындыј омок-јардак болуп јат. Директор мактаган болбой кайтсын» — деп, ол бойында сананды.

— Центральныйда болдым, Қарчага Иванович, директор бис экүни јаскы ишке јакшы белетенгендер деп мактап туру. Је мен айттым: «Бу мениң ижим эмес, Қарчага Ивановичтиң ижи». Токпоев јарсылдада каткырды. — Складта минеральный удобрениелер бар, сени келип алзын деген. Мени апар деп айдарда, болбогом. Қарчага Иванович бойы келип көрзин дегем. Башка-башка немелер, чорт билер олорды. Бистин јерге та јараар, та јок.

— Удобрениени оны кайдар? Зелёнка түңей ле чыгып калбай — деп, Қарчага күлүмзиренди.

— Је болор, болор, уул, эмди мени өлгөнчөм лө андыйтан эмтиринг. Мен эмди керектиң аайын билип алдым. — Токпоевтиң көстори сүмелү каткырып турды. — Эмди ол эки «Беларусьты» алала, бар. Кату јерге чеберленип јүрүгер, уулдар. Прицеп бийик, таңкак неме.

— Қыймыктабас Токпоев кыймыктаганда, керек болотон эм-

тир — деп, Қарчага чаазындарын жууйла, столдың кайырчагына салып, айтты. — Чындап ла жаңы ой келип жаткан ошкош.

— Келип жаткан эмес, једип келди... Пленумның материалдарын кычырып, бойымның, јаман да болзо, бажымла база сананып көрдим. Мен тоғ ло түрткүннің бойы эmezим ине, Қарчага!

— Сени түрткүн деп кем айтты?

Бир эмеш оны-мыны куучындажып отурдылар. Токпоев изүркенип, орустап эткен кой терези тонының ончо топчыларын чечип, өмүрин ача тартып ийди. Бүгүн оның бешпек јүзи жаңыс та күрең эмес, је кандый да кызыл-оошкы болды. Тишкек, калың јыкпыктарының алдынаг кичинек жара көстөри база сүүнчилү көрүп турды.

— Кой мал жылдан јакшы чыгып јат. Былтыргызындый өлүм јок. Эм тура азырал да јеткил. Бу ла бойы болзо, керектерис јакшы болор. Койлорысты ла јакшы төрөдип алатан болзобыс — деп, Токпоев табылу куучындап отурды, — оног арыгызы пе болзын. Октыйдың турлузына кече барып жүргем. Койлоры јакшы туруп јат. Бир де кой өлбөгөн. Күлүк уул. Ончо койчылар Октыйдый болгон болзо, кижи санааркабас та эди. Је жаңыс ла бу калганчы күндерде уйлардың сүди тартылды. Азырал ујадай берген ошкош...

Қарчага Токпоевтин куучынын тыгдап, чыдажып болбоды:

— Николай Адучинович, айтканыг жаңыс ла мал, кой, уй. А јакшы ишти канайда өткүрерис, мыны сананып көрдинг бе? Айла Пленумның јөбин кычырып, санандым деп айдар.

Токпоев канайып та эпјоксынып, төмөн көрүп, тыг јөткүрип ийди. Оног унчукпай, бир эмеш ыкчап отурала, баштады:

— Сен, Қарчага Иванович, бу ишти ончозын бойыг башта. Мен агрономияны аайлап турган эmezим, тегин јерге не камдалыжарым? — Ол колдорын јайып, бурулу көрди. — Ончо техника сениг колында болзын. Керектү улусты бойыг талдап ал. А мен үренген аайынча кой-малды ла көрүп жүрейин. Ишти шак мынайда эки башка үлежип алалы.

— Канайдар база, анайда да болгой. Је жаңыс ла меге чаптык этпе, Николай Адучинович! Бар-јок күчингле болуш јетир. Былтыргызы чылап, өлгөн тартарга трактор блаашпа — деп, Қарчага кезетти. — А эмди мен атанадым. Чотойтоп немелер бар. Је оны энгерде де эдип койбой. Алдырбас.

Экү конторадаг чыгып барала, күннің јаркынына көстөри кылбыгып, гараж јаар ууландылар.

* * *

Аттар јергележип, омок базып браатты. Кезикте туйгактар алдында суу чачылып, кар кыјаурап турды. Күннің чогына түүн-

ти суулар, кайылбаган тоштор күскүниң оодыктарындый жалтыражып жаткылайт. Кобы-жиктерди, терен казылган жолдорды төмөн тоозы жок суучактар коркырап агып жадат. Эркей ле Жолдош унчугушпай жортуп брааттылар. Каа-жаада ла эки-жаңыс сөс айдыжып салат. Јер кардан, сооктон јайымдалып, эрип, јылып жадат. Кардын алдынан јаан мендештү чыккылап келген күүк тамандар јылу эзинге серпилгилеп, көгөрөндөшкилеп турат. Эркейдин кожондоор, кандый да јылу, сан башка кайкамчылу сөстөр айдар жүүни келип турды. Сананза, эбире ончо немелер кожондожып тургандый: јаландар, кырлар, суулар, агаштар, керек дезе чанкыр кей. Је ол нениң де учун Жолдоштон кемзинип браатты. Жолдош дезе каа-жаада ол јаар эрке ле јылу көрүп салат. Оноң жаңыс ла көзиниң булунгыла күлүмзиренип ийет.

— Эркей, сен үренип барарың ба?

— Та, билбезим.

— Карчага Иваныч сени барар болгон деп турбай кайтты? — Жолдош адының базыдын араайладып, оның јалын сыймап, унчукты.

— Барзам да, заочныйга барарым. А сен?

— А мен заявлениени бичип койгом.

— Кижиге де айтпайтан туруң не?

— А оны незин јарлаар? Жаңыс ла быжу кирип алган тушта айтпай. Мен андый туйук кижиди.

Эркей ого удур нени де айтпады. Жаңыс ла кабактарының учы билдирер-билдирбес кыймыктап калды. Удабай јайкын суузы јайылып калган аралды кечип, Бешайрыга једип бардылар. Меести эдектей чөйилип барган чөйбөк кырада улус чокчочогунты өтөктөрдиди јайа таштап турдылар. Жолдош адының оозын токтодо тартып, күнниң јаркынду чогына кылбыгып турган көстөрүн шууруп, айтты:

— Је мен өрө јортодым. Сен качан јанарың? Айса бригадала кожо конорың ба?

— Айла энирде келзен. Јанар болзо, кожо јанарыс — деп айдала, Эркей ичкери жортуп ийди. Жолдош база адының оозын бура тартты.

Эркей бригаданың чеденинде адын өлөңдөп койоло, бойы иштеп турган улустың јаны јаар басты. Мында јуулган улустың көп сабазы јашөскүрим болды. Тал-табыш, каткы, кокур. Иштегилеп жүрген эмес, ойногылап жүргендий. Эркей озо баштап арбанарга оозын содойтып ийди. Је оноң лаптап көрүп турза, бригада бүгүн чырмайып иштеген эмтир. Төн ажыра кыралардагы өтөктөрдиди база јайгылап салган болуптыр. Эркейдиди көрүп ийеле, Эмил агаш күрегин өрө көдүрип, кыйгырып ийди:

— Эй, нөкөрлөр! Командирис једип келди.

Күн ажып, энгир киргенче иштейле, ончолоры жанып ийдилер. Эркей ле Эмил учкажып алган браатты. Жолдош олорло коштой жортуп кледеле, кыстар таң алдынан эки бойы артарга турганын билип, адын жырс этире камчылап, мантада берди. Же кыстардын жанынан Яшка Торбоков айрылбай турды. Ол кыстарга коштой жортуп, колтуктай жүктенип алган чураназын колына алып, ат үстине жыгырада тартып турды. Эмил жаар көрүп, улу тынып турат.

Чанкыр энгир жирип келди. Озолөй берген уулдардын ла кыстардын кожонгы бурулчыктын ары жанынан угулат. Ару кей шыгырап, билдирер-билдирбес эзин, икили чилеп, сыылап тургандый болды. Түүлмек суулардын үсти чаазын ошкош жукачак тошло жабыла берди...

Яшка Торбоков — кожончы, кокурчы уул. Деремненин энг артык бийечини. Кандый ла кожонды укса, тургуза ла онын мотивин санаазында тудуп алар. Оны жайгыда совхоз баянисттердин курсына ийген. Же үредүни божодоло, жанып келеле, Яшка клубта иштееринен жаза мойноп, айткан:

— Иштебезим. Бу жалку кижинин ижи.

Жагыс ла күлүк эмеш жалку. Эмди та жалкузын таштап, жакшы ады чыгарга сананган, та тегин ле оптонып турган — билерге күч. Яшка чураназын ойноп-ойноп, кандый да саң башка частушкалар кожондоп ийеле, Эркей ле Эмил жаар көрди. Ол бойы санааркап, жүреги сыстап оорып та турган болзо, же онын кунугып билбес омок көстөри каткырып тургандый. Бу көстөр, байла, бүдерде андый болуп бүткен туру.

— Эй, кыстар, кандый бир кожон кожондоп ийели бе?! — деп, Яшка кыстарга коштой жортуп, сурады. — Карган эмеендер чилеп, сомпойып калган не барып жадыгар?

— Жок, Яшка, бистин кожондоор күүинбис жок — деп, Эркей айтты.

— Айса мен слерге кандый бир ария кожондоп берейин. Тем-дектезе, «Риголетто» деп операдан. Угадаар ба?

— Жок, бойсын, Яша.

— Ээ, кыстар! Же айса айла энгирде клубка келереер бе?

— Бисти амырыска артырып салзан. Энгирде клубка айдыжы жок келерис. Бисте бир куучын бар, Яша! — Эркей адынын тискинин силке тартып ийди.

— А менин слерден айрылар күүним жок. — Яшка тегин де кичинек көстөрин өчөшкөндү сыкыйтып ийди. — Аалга жерде слер экүнн айу-бөрү жип койзо, не болор? Кем каруузына турар?

— Же Эмил Яшка жаар соок көрди. Онын көрүжи «Сепин мында айланыжып турган немен не?» — дегендий болды. Яшка кенетийин жобожып, канайып та кичинере берди. Же эки көзи тү-

гей ле каткылу болды. Ол та ыйлаарга турган, та каткыраарга турган, бачым ондоп то болбозың. Яшка кыстарга кандый да кокур таштап ийеле, адын јырс этире камчылап, балкашту сууны чачылтып, кожондоп мантада берди. Эмил онын жийининен ары көрүп, улу тынды:

— Мениң ого санаа-күүним јок. Мыны билбес ол кайткан?

Эркей нени де айтпады. Јаңыс ла анча-мынча јортуп браадала, унчукты:

— Сүүбей турган кижии сүүп турган жижининг санаа-күүнинг качан да билбес. Јаңыс ла бойым деп сананар.

— Онызы чын, Эркей. Билерим. Бойым шыралап јадым.

— Андый болзо, Јашканы кайкаба. Оны сен билбес деп туруң ба? Ол ончозын билер. Јаңыс ла көөркий неге де иженип јат.

— Мен ле чилеп. — Эмил көзинде мөлтүрежип келгү јаштарды колынын сыртыла јыжа тартып, јүзин Эркейдинг јардына јажырып ийдн.

— Та, та, мен бодозом, сен чөкөбөс учурлу. Јарт нени де айдып болбозым. Је ол сен керегинде сананып турган болгодый — деп, Эркей аттың базыдын түргендедиң, эрмектенди. Ат сүксен-сүксен этире тапылдада базып браатты. Деремнеде ийттердинг үрүшкени угулат. Электрический от јалт эдиң, деремне јарый берди. Бүрүңкийде кандый да кызычак бар-јок күчиле кожондоп, көнөктөрин каңырадып, сууалгыш јаар барып јатты.

— Сен чын айдадың ба, Эркей?

— Эйе, чын. Уксаң да, ол кызычактың кожондоп браатканын. Көөркий неден де коркып турган болбой кайтсын. Кижии кпчинекте база ла анайып коркып јүретен эмей. Чын ба, Эмил?

— Мен неден де коркыбайтам.

— А мен өйинен өткүре коркынчак болгом...

* * *

Тоолу күндердинг бажында Кара-Кем ичи, Бешайры ичи күркүрөп, күүлөп тура берди. Тракторлордынг табыжы тундү-түштү серибей турды. Карчага база уйкузын, амырын ундып салды. Ол бажынан ла төмөн боро тозын болуп калган, ары-бери мантадып турды. Сүрүштинг чыңдыйын сүре ле көрүп турар керек. Уулдар тайыс та сүрүп салардан айабас. Карчага сүрген јердинг јаказына мотоциклин артырып койоло, бойы Михаил Маймановтың тракторы јаар ууланды. Онынг сүрген јери јакшы эмтир. Је Михаил агрономды көрүп ийеле, тракторын токтодып, оны соок уткыды. Былтыр јаскыдагы учурал Карчаганын санаазына кирди. Ол тушта Михаил тайыс сүрген. Онынг сүрген јерин Карчага ого экинчи катап сүрдүрген. Онынг учун эмдиге ле ачынып јүрген болгодый.

— Иш кандый өдүп жат, Михаил? — деп, Карчага трактор-
дын күркүрежи өткүрө кыйгырды. — Бүгүн бу кыраны божодып
болорун ба?!

— Чырмайып көргөйм ле — деп, Михаил соок айтты.

— Жакшы! Жакшы сүрүп жадыг, Михаил! Шак ла мынайда
учуна жетир.

Карчага трактордын канадынан түже секирип ийди. Михаил
ени де айтпай, ичкери жортты.

Төн ажыра кыралап турган Белбеков Байзыннын жанына
маптадып барза, трактор жагыскан өскүзиреп калган турды.
Байзын кыранын жаказында уйуктап жатты. Карчага оны сил-
кип-мылкып жадып, жүк арайдан ойгозып алды:

— Бу сен канайып турган, уул?!

Байзын көзин түргөн-түргөн чинип, жаан бурулу кижги чилеп,
төмөн сүрүп, кургак өлөңди жула тартып, айтты:

— Экинчи күн уйуктабадым, Карчага Иванович, сменщик
келбеген. Анчыга оорыйла, жана берген. Мен эмди ле иштеп баш-
таарым, Карчага Иванович! — Ол жумулып турган көстөрүн ачын
болбой, оны жаан кара жудругыла жыжып турды.

— Уйукта, уйукта! Амырап ал, уул. А мен бир эмеш иштеп
ийейин — деп, Карчага айтты.

— Уйуктайын ба?.. — деп, онызы, бажы мылкыйып, сурады.

— Уйукта, жадып уйукта.

Байзын мылкыс эдип жыгыла берди. Карчага ажып бараткан
күннүн кыскылтым чогына көзин шуурып, бир эмеш сананып
турды: «Бүгүн бу жерди божодып салар керек. Онон түңей ле
өскө жерге көчөргө келижер». Ол Байзыннын тракторун күркү-
редип, чала жалтанганду ичкери жортуп ийди. Болот салдалар
жерге тереңжий бадалып, жердин кара кыртыжы анданыжа бер-
ди. Баштап тарый Карчага чала чочып турды: «Калак, улусты
үредип турала, кижги бойы тайыс сүрүп койгой! Уят болор». Ол
эки-үч катап тракторун токтодып, борозданын терегин кемип
көрди. Салдалар жерди бир кеминде ле антарып брааткан эмтир.
Бу ла бойы барза, жакшы, уялар неме жок... Күн ажып, шык
карангуй түн кире берди. Трактордын оды кара жерле бириге
берген карачкыны үйтей сайып, онын жолун жарыдып браатты.
Карчаганын бажы оорып, тал-табышка кулагы шыңырап турды.
Түн ортозы өдө берерде трактордын жанына Байзын жүгүрүп
келди. Ол трактордын одына чыга жүгүрүп, колын жагып турды.

— Карчага Иваныч, эмди мен бойым! — деп, ол кабинага жи-
рип, унчукты. — Макалу уйуктап алдым. — Онон карангуйды
кезе аяктап, житкезин тырманды: — Мен көөп жадарымда, бу
Карчага Иваныч камык жерди энтере сүрүп койгон туру не!

— Калак, Байзын, уйкуң жетпеен болбозун?

— Жок, жеткен, жеткен!

— Бу жерди божодып ийзен, Мишала кожо Кара-Кемге барараар.

— Жарайт. Таң жарып турар тушта божодып саларыс.

Карчага кабинадан чыгып келеле, сооксынып, фуфайказынын ончо тарылгаларын шык этире топчылап ийди. Карангуй чанкыр тегериде тоозы жок жылдыстар ортозында Таң чолмон чокту күйүп турды. Ак мөңкүлү тайгалардан соок салкын согот. Октыйдын турлузында онын Тайгыл деп ийди шаңкылдада үрөт. Карчага сүрүп салган жерле карануйда базып браатты.

Балкашка түжүп туруп, аралды кечип барза, аралдын ол жанында колоскодо газик кептелип калган турды. Онын жанында улус элбегдежет. Бу совхозтын директорунын машиназы эмтир. Карчага мотоциклин токтодып, одын өчүрүп ийди. Эбире шык ла карануй боло берди.

— Эй, нөкөр, болушсаар! — деп, машинанын жанынан Иванов кыйгырды. — Көрмөстинг балкажын! Сен канайып көрбөй калдың, Вася? — Ол машинапы ийдип, ыкчап турды. — Бу нөкөрдиг болужыла ченежип көрөли.

— Жакшы ба, Алексей Иванович! Бу колоского не кирген улус?! — Бу кем?

— Мен Кергилов.

— А-а, жакшы, жакшы, Карчага Иваныч! Сени бедреп жүреле, балкашка түштим. Айдарда, бу балкаштан мени чыгаратан турун — деп, Иванов карануйдан жардак үнденди.

— Эмеш өрбөртиненг кечер керек болгон. — Карчага Ивановтың жанына базып барды. — Мынан жангыс ла трактор кечип жат.

— Э-э, чаалта. Эмди не болорыс, Вася?

Вася нени де айтпай, машинаны эбире базып, мыжылдайт.

— Чын, бойыбыс чыгып болбойтон эмтирис. Кийиндеги мост көлөсөлө кожо колоского кептелип калган.

— Алдырбас, эки частын бажында тракторлу уулдар келер. Анда кичинек ле жер арткан — деп, Карчага айтты.

— Андый болзо, сакырга келижетен эмтир. Вася, сен жылу машинага киреле, бир эмеш үргүлөп ал. Карчага Иваныч, сен мендебей туруг ба? Сениле куучындажайын деген эдим.

Олор кургак жерге отуруп, папиросторун кодордылар. Онон Иванов серенкезин чагып, сурады:

— Же, керектеринг кандый, Карчага Иваныч?

— Эмди тура жакшы.

— Кышкыда сениг өткүрген семинарын калас болбоды. Уулдар кыймыктанып жат. Эмди кыра ижин кыйа көрүп турган кижжи жок. Кышкыда кыраларга өтөк тө тартыш көп болды... Сен, Карчага Иваныч, минеральный удобрениени алдың ба?

— Алгам. Ас.

— Көптн эмди кайдан аларың? Же удабас, эки-үч жылдан, жеткилинче болор. Болор. Партия химияга сүрекей жаан аяру эдип туру. Ол жогынан жер ижи жаранып өзөр аргазы жок деп, чын айдып жат.

— Билерим. Же андый да болзо, удобрениени биске ас бергилеп жат.

— Акыр, Карчага Иванович, сеге бир неме айдайын дегем... — Иванов бир эмеш унчукпай отурды. Оноп жаан тынды. — Сени совхозтын главный агрономы эдер деген шүүлте бар.

Карчага колын жаңыды:

— Жок, жок, Алексей Иванович! Мен андый нште иштеп болбозым.

— Акыр, сен атырандаба, Карчага Иванович! — деп, Иванов унчукты. — Иштеп болорың ба айса болбозың ба, бис билерис. Сен коммунист, үредүүн бийик, ченемелиң бар.

— Мен башкарып билбезим, Алексей Иванович.

— Таскай береринг. Мен де келген тарый аайланып болбой тургам. Улусты да жетире билбес болгом. Сен де керегинде шүүлтем жастыра болгон. — Иванов араай каткырды.

— Мен бу кырларда ченемел өткүрерге турум, Алексей Иванович!

— Өткүр, сеге жем де чаптык этпес. Главный агрономның ижи сеге чаптык болбос.

— Кукурузаны база катап ченеп көрөргө турум.

— Кукурузаны ба? Сүрекей жакшы. Ол до сеге буудак болбос. Сенде сүрекей жакшы болушчы бар дежет не?

Бир эмеш унчугушпай отурдылар.

— Сананып көр, Карчага Иванович. Же сен коммунист инен, айдарда, партия сени бойы да ол ишке тургузып койор.

Жер текшилей жарып келерде, кечүде Маймановтын тракторы көрүнди. Газикти балкаштаң ол чыгара тартып берди. Иванов машинасына отуруп, база катап айтты:

— Айдарда, андый болзын, Карчага Иванович! Кедерлеерим деп сананба.

Газик эбире согуп, кургак жолды төмөн элейтип учурта берди. Карчага десе мотоциклинин жанында алаатып калган турды. Жаан сары күннин талортозы кырдың ары жанынан көрүнүп келди. Деремпениң үстинде чап-чаңкыр ыш жайылып калган турды.

Э П И Л О Г

Жылу жаңмырларлу изү жай болды. Өзөкти өрө барган узун, чөйбөк кырларда арба, буудай баштарын жаңы-жаңы ла сууруп,

сагалдарындагы оок чалындар мөңүндий суркуржат. Кукурузанын чыгыжы быжыл база јакшы болды.

— Эмил, көрзөг дө, удабас мениле тегдеже берер! — деп, Эркей ийнине једип турар кукурузанын ортозыла базып айтты. — Јаңыс ла быжарга јетпес. Кыру тўжўп, соок алып ийер. Је силос тўней ле болор. Чын ба? Карчага Иванович капшай келетен болзо кайдат!

Эркейдин койу кара чачын салкын ары-бери ўрпейте согуп, платьезинин кыскачак јенин кылбырадып турды. Онын мөлтўрўш кара көстори кўнге кылбыгып, узун кирбиктеринин ортозынан ырысту суркурайт. Эмил дезе кукурузанын ортозы јаар кирбей, кыранын јаказында, тизеге једип турар јажыл өлөннин ле беш айры чаңкыр-чаңкыр чечектердин ортозында турды. Онын чөйбөк кўргўл көстори бўгўн эрикчилдў болды. Јаңыс ла тонкурайта кестирип койгон чачы омок сексейет. Чала кыскачак ла тарзымак платьези онын коо сынын, эптў кеберин илендирип турды.

— Мен удабас бу иштег барарым. — Эмил энчейип, узун сапту чаңкыр чечекти ўзе тартып, јыткарды. — Јараш та болзо, јыды јок чечек. Улуста да андый улус бар, чырайы јараш, а өзөги кўндөй...

— Эмил, Эмил, бу сен нени айдадың? — Эркей кукурузалардын ортозынан чыгып келди. — Не тўнзўйип калган? Кыжыла, јайыла кожо иштегенс, эмди мени таштап барарга ба? Сен бўгўн не тиштеп ийди?

— Мында иштеер жўўним јок.

— Ненин учун?

— Тегине ле...

— Тегине ле киж и мынды јакшы ишти таштабас... Та, та, канайып ла турун болбойың! Је, кўн өксөп браат. Бригадага капшай једер керек — деп айдала, Эркей кыраны жакалай барган јолго чыгара басты.

— Сеге не болзын... Сенен Јолдош эки көзин албай јат — деп, Эмил онын кийнинен араай базып, унчукты.

— А-а, андый ба? — Эркей тура тўжўп, Эмилди јардынан кучактай алып, каткырды. — Сен тегин јерге кунугып јадын, экем... Карчага Иваныч меге ле јолукканда, сен жерегинде сурап јат.

— Главный агроном болгонынан бери мында эки-јаңыс ла катап болгон. Бисти чек ундып салган. А мен јаар онын көрөр дө кўўни јок.

— Анайда айтпа. Эмди онын ижи көп. Ол јаңыс ла бистин кукурузабыс керегинде сананып турган эмес. Бўткўл совхоз ичинде кыралар керегинде сананып јат... — деп, Эркей айтты.

— Келер күүни бар болзо, једип келер эди — деп, Эмил јоп-синбей турды.

— Сүре ле келип јат. Јаңыс ла сен учуражып турган эмезинг. Бойың кыйып-тейип туруң не.

— Уйатту. Ол мениң санаамды билип ийзе, не болор?

— Не де болбос. Өзөктө машина күүлейт. Қарчага Иваныч келип јаткан болбозын.

Анча-мынча болбой, төңниң ары јанынан газик чыга конуп келди. Оның кийиннен тозып буркурап, узада чөйилет. Газик кыстардын јанынан өдүп јадала, тура түшти. Бу, чындапта, Қарчага Иванович эмтир. Ол машинадан чыга конуп, омок үнденди:

— А мен слерди бедреп турзам! Је, керектер кандый, кыстар?

Машинаның кийиндеги эжиги ачылып, оноң Алексей Ивановичтин јесерен бажы көрүнип келди:

— Бистинг кукурузоводтор бо?

— Эйе, Алексей Иваныч!

Эркеј ле Эмил кемзингилеп, төмөн көргилеп алган турдылар. Иванов машинадан база түшти. Ол кыстарла јакшылажып, кыскарта айтты:

— Је, кукурузагарды көргүзигер, кыстар. — Ол кукурузаның јалаңы јаар ууланды. Қарчага оның кийиннен басты. Оноң кайра көрүп, чала кабагын јемирип, унчукты:

— Бу не кемзинип турган кыстар? Бисти јаны көрүп ийдигер бе?

Директор кукурузаның ортозыла базып, оның јалбырактарын талырадып, эбире ајыктап, сүүнчилү куучындап турды:

— Сүрекеј јакшы! Јаңыс ла ас үрендегенис, онызы ачу.

— Алаңзыш болгон — деп, Қарчага айтты.

— Онызы чын. Алаңзыш болгон. Је мыны удатпай кезип, силостоор керек. Түңгей ле сүт салынарга јетпей, тонуп калар. Чын ба?

— Чын.

— А сениң болушчыларың, Қарчага Иванович, сүрекеј кыстар. Күлүктер. — Ол кыраның јаказына чыгып, буудайдын ла арбаның јалаңдарын ајыктады: — Арба да, буудай да јакшы. Олөң ижиниң бригадазы мынан ыраак па? Је, атаналы.

— Јок, слер атаныгар, Алексей Иванович, мен јойу једе берерим.

— Болушчыларыңа јакылта берейин деп пе?

— Эйе. Јаан эмес куучын бар.

— Је, је! — Иванов күлүмзиренди. — Мен сени сақып аларым.

Эмил, Эркеј, Қарчага Иванович јолды өрө табылу базып ийдилер. Күн табынча изип, эртен тураның серүүни јоголо берди.

— Бешайрыда кыра кандый, Эркеј?

- Кем жок. Же мындаазына көрө, чала кирелү.
- Урен аш коомойзымак болгон.
- Чыгыжы суйук.
- Јарт... А бу Эмил эрмек айтпас кайткан?
- Бойынан сурагар. Акыр, мен мендеп турум. — Эркей ба-
зыдын түргендедип, оноң бир эмеш жүгүрүп, анча-мынча ырай
берди. Ол бир ле катап кайра көрүп, күлүмзиренип салды. Эмил
база базыдын түргендедерге сананды. Же буттары канайып та
чойдуй уурлай берди.
- Эмил, сен меге ачынып туруң ба?
- Эмил жолдоң көзүн албай, бажын жайкады.
- Мен сеге эмеш эби жок неме айткан болорым... Қыжыла
мында өтөк тартып шыралеганы санаанга кирет пе? Эмди көр-
збң! Эткен ижибис калас арпадаы.
- Эмеш јалкуурып туратан эдис. — Куучынның өскөрө бер-
генине сүүнип, Эмил күлүмзиренди.
- Күч иш. Слерге, кыстарга, андый иш эттирбес керек.
- Нениң учун?
- Колыңды берзег де. — Карчага Эмилдин колынан араай
тудуп, сабарларыла сыймап көрди. — Торсоп калган. Мындый
јараш колдорды кичеер керек.
- Эмил колын Карчаганың колынан ушта тартып, базыдын
түргендедип ийди:
- Бис городской эмеzis, бистинг колыбыс канайып јараш
болор ол?!
- Эмил... — деп, Карчага араай унчукты. Эмил базыдын
араайладып, төмөн көрди.
- Мен сеге бир неме айдарга турум.
- Нени?
- Сен мениң санаамнан чыкпас болдың.
- Эмил Карчаганың көзине серенгендү ле кайкаганду көрүп,
оноң чырайы костый кызарып, көзине јаштар мөлтүрежип келди.
- Мен јаңыс ла сеге јолугарга сүре ле келип турарым, Эмил...
- Бу чын эмеш пе? — деп, Эмил шымыранды.
- Чын, чып-чын, Эмил!
- Карчага Иваныч... Јаңыс ла төгүн неме айтпагар. Мен
тегин де шыралап јадым... Түндү-түштү слер керегинде сананып
јадым. Мен бурулу ба?
- Бу сен канайып туруң, Эмил! Мен төгүн немени не айдатам?
- Айдарда, чын ла ба? Чып ла чын ба? — Эмил көзүннің ја-
жын пладының учыла арчып, күлүмзиренди. — Бу мениң
тенегимди...

КОММУНИСТ

Жайдын жылу ла тымык энгирн турды. Жаңы чапкан өлөңннн ле быжып клееткен аштын жылымзу жыды жытанат. Төңннн алдында суунын шуулап акканы, кайындардын бүрлериннн араай-араай тылырашканы, кайда да ыраакта, суунын ол жанында, жырдын эдегинде, кыстардын кожондошконы угулат. Бу өлөң ижиннн бригадасы болбой кайтсын... Жаан ла элбек өзөктнн ичкерлеп барган бажында, көкчаңкыр тенериге жаншынып калган немедий, үч ак сүмер кажайыжып, каруулчыктый тургулайт. Олорды улус агару сүмерлер деп адап жадылар. Оны эбире тууларда жүрген аңдарды кемннн де адар учуры жок. Жербойыннн улузы олорды байлап салган.

Күн текшилей ажа берген, же жаңыс ла бу үч сүмердин бажында онын кыссылтым чогы артты. Күнбадыштагы кырлардын ары жапынанг оошкы өңдү булуттар көрүннп келет. Шак андый булуттар чыкканда, аяс, каан күндер болор дежетен. Онызы чын-неме ошкош, ненинг учун десе оошкы эмезе кыссылтым өңдү булуттар чыгар болгонынанг бери бир де катап жааш жаабады. Жайгыда колхозко каан, аяс күндерден артык не керек? Бу калганчы аястарда эрте үрендеген аш та чокырайа быжа берди.

Борлой Чотпорович чаңмак-жеерен адып чеденннн ичине кийдирип, быжып клееткен арбанын кыразынын жаказында өлөңдү жерге армакчылап салды. Бойы десе эскирип калган шинелин жабынып ийеле, кажулай базып, жабызак меестинг тектирине чыгып барды. Мында меестинг кычкыл жыту кыскачак боро өлөңдөрнннн, маңырдын жыды жытанат. Кейде тайлонго талбаңдап, жүзүн-жүүрленип сыгырып, киштеп, алмыстанып турды. Күлүк түжиле болчок кардын бор-ботколо толтырып алала, эмди эдер немезин таппай, сүүннп, көөрөп турган ошкош.

Борлой Чотпорович бу болчоктын үстинде санааркап калган отурды. Онын тарпак азу сагалы да салактап, чаңкырзымак сур көбстори де кунугып калган эмтир. Ол жабыста чөйнилип жаткан журтты, жалтырап аккан чакпынду сууны, суунын ол жанында жа-

жыл агаштарлу ла сары јалбандарлу тууларды, ол тууларды эдектей јаткан экче-экче сары кыраларды — ончозын санааркап калган ајыктап отурды. Бүрүнкий энир кирип келди. Кырлардын ары јанынан ай алырайып чыгып клеетти. Серүүн ле тату эзин сокты. Ол бышкан јилектердин ле чечоктердин јараш јыдын кайдан да ууштай соголо, Борлой Чотпоровичтин тумчугына туй чачып ийет.

Борлой Чотпорович бүгүн ижин јагы председателге табыштырып берген. Озо баштап мындый керекти бүдүрери ле башкараачы ишти таштап ийери ого јенил нөмедий билдирген, је эмди көрүп турар болзо, ол тог ло андый јенил керек эмес эмтир. Март айда колхозчылардын текши јууны болгоны онын санаанына јап-јарт кирип келди. Ол тушта иштег чыгары ла тегинишке барары јанынан суракты ол бойы көдүргөн. Колхоз аайы-бажы јок јаананын, онын экономиказы өскөнин ол бойы јарт билип јүргөн. Мындый јаан хозяйствоны башкаларына онын күчи, билери јетпей јүргенин незин јажырап? Коммунисттин уяады чыдажып болор бо? Јок, болбос. Айдарда, ишти бичикчи, билер кижинин колына берер керек. А јүрүм барып ла јат. Керек дезе бу ла одоштой кобылардан јагы агаштар өзүп келген. Азыйда анда агаштар болгон беди? Јок. А улус? Јаш үйе? Олордын бир канчазын бачым танып та болбозын. Та кемнин уулы, та кемнин кызы...

Колхозтын текши јууны коркушту тал-табышту өткөн. Борлой Чотпоровичти бойынын ижинде артызып салар, ого билер, бичикчи заместитель таап берер дежип, колхозчылар чуркурашкан. Борлой Чотпоровичти чала көрбөй, сүүбсөй де јүретен колхозчылардын ортозынан оны ижинен чыгарар деп, кемизи де айдып болбогон. Шак онын учун Борлой Чотпоровичке ле райкомнын качызы Иван Петровичке бу јуунда канча-канча катап куучын айдарга келишкен. Арт учында колхозтын председателине Барнаулдын јуртхозшколын божодып јаткан уулды, үч колхозты бир колхоз эдип бириктирердег озо ол колхозтордын бирүзинин председатели болуп иштеген Селбиковты, көстөгилеерде, жагыс ла ол тушта улус эмеш токунай берген. Борлой Чотпорович заместитель болуп артып калзын дешкен. Је мынан ол база јаза мойноп ийген.

— Нөкөрлөр колхозчылар, бу слер бүгүн кайтаар? Мен иштег чыгала, јадарга турган эмезим ине — деп, Борлой Чотпорович мандайынын терин сыбыра тудуп, тунгак үниле айткан. — Мен јамылу иштег рядовой ишке барарга бойым күүнзегем. Мал ижине көндүрө барар санаам бар. Коммунисттер баштапкы рядта болзын деп, партия айдып јат. А мал ижи ол бистин эн төс ижибис. Коммунисттердин көп сабазы анда болор учурлу! Бог,

ол ло, божогон. Акту күүнимле барып жадым, уулдар. Же мыны не көп жартаар? — Ол колын жагып ийеле, отура берген.

— Эмди де иштезе, иштейтен ле өбөгөн ине — деп, кем де унчуккан. — Жагнап мойноп баратан улус база бар туру. Мен ле болзом, барбас эдим.

Эрмек-куучыннан ла изү кейдег улустың чырайлары кызыл өрттий кызарып, клубтыг ичинде ончо неме кызып калгандый болгон. Борлой Чотпорович көп жылдарга иштеп келген. Онын тоомжызы сүрекей жаан. Шак онын учун улус ого удур эрмек айдып болбой, ого килеп отургандар.

Јууннын председатели күзүннин шыңырадып, улусты јүк ле арайдан токунадып аларда, райкомнын качызы, Иван Петрович, өрө туруп, шак мындый куучын айткан:

— Рядовой ишке барары керегинде Борлой Чотпорович бойы заявление бичиген. Райкомнын бюрозы бу заявлениени шүүп көрөлө, коммунисттин сурагын бүдүрер эдип јөп чыгарган. Јамылу иштег жабыс ишке барарга амадаганы жаан керек болуп јат. Ого үзеери, коммунист кандый ла иште иштеер учурлу. Партия оны јамылу да ишке, жабыс та ишке тургузар учуры бар. Же нөкөр Майманов бойынын акту күүн-санаазыла барып јат деп, база катап айдып турум. Онын заявлениези бу! — Иван Петрович столдыг үстинег ак чаазынды алып, ары-бери жагып ийди.— Же, нөкөрлөр, эмди жаңы кандидатураны шүүжип көригер. Јарагадый болзо, јөптөп алыгар, јарабагадый болзо, өскө кижн көстөгөр.

Иван Петрович кызыл бөслө жаан салган узун чөйбөк столдыг ары жапына Борлой Чотпоровичке коштой отура түшкен. Јоон кызыл мойнын тегин де үлүш колпладыла арлай берген. Онон жаан тынып ийеле, бир стакан сууны ичип ийген... Ол күн президиумда карган малчы Тордой өбөгөн, уй саачы Јыламах, электрик Эртечи отурган. Олордын чырайлары бүрүңкий болгон. Кандый да болзо, олор көп жылдардын туркунына онын чындык болушчылары болгон ине. Уренижип калган. Ол адылып та, мактап та билетен. Жаңыс ла јараш сөстөр айдып билбестен башка. «Је жаандар бойлоры ла көргөй, бийиктен иле көрүнип јат ине. Бис база нени көрөтөн эдибис?» — деп, олор сананып отургандар.

Бойынын калганчы сөзинде нени айтканы, эмди, бу болчоктын үстинде айдын түнде отурадда, Борлой Чотпоровичтин сагыжына јап-јарт кирип келди. Ол шак мынайда айткан:

— Мен колхозтын председатели болуп јирме беш жыл иштедим. Слерле, ончо колхозчыларла кожо, јакшыны да көрдим, јаманды да көрдим. Азыйдагы кичишек колхозыбыс айдары јок јаанады, азыраган малыс өсти, акча-јөбжөбис көптөди. Эмди ке-

ректи бичикчи-биликчи, јинт кижн колына алзын. Каргандарды јаш үе солызын. Менин ордыма көстөлгөн Селбиков Айабасты слердин жемеер билбес? Ончогор билереер! Ол бистин колхозтын кижизи. Јаштан ала бистин ортобыста өскөн. Текши јууннын ого эткен јаан бүдүмчизин ол ак-чек бүдүрер деп иженип турум. Айдар сөзим бу ла, божогон...

Бүгүн Айабас ишти колына алды. Эмди Борлой Чотпорович кайда да иштебей јат. «Јок, эртен ле барып, јангы председательден иш сураар керек — деп, Борлой Чотпорович өрө туруп сананды. — Иш јок кижн канайып отурар?» Ай өксөп чыгып келген эмтир. Деремненин тегин де јарык оромдорын ол јарыдып турды. Электрический лампочкалар мызылдажып, јарык күйгүлейт. Олор тегерик айдын јарыгыла мөрөйлөжип тургандый болды. Борлой Чотпорович чалынду өлөңлө деремне јаар базып ийди. Качан туразына кирип келерде, мында бир де кижн јок эмтир. Уйи айылдай берген ошкош. Јаан көзниктөрдн тюльден эткен көжөгөлөрине айдын јарыгы чарылып калган эмтир. Туранын ичн јарык ла јылу болды. Јаан балкаш печкеден ток јыт јытанат.

Борлой Чотпорович шинелин кадуга илип, чалындалып калган сопогын уштып, јымжак орынга јадып, керилип ийди. Курсак јиир күүин чек келбей турды. Јүрегн сыстап оорыйт. Санаазы да карыкчылду болды. Бу та неден улам болбогой. Байла, темгип, үренип калган иштен барары тегиндү эмес неме туру. «Улус өрө өзүп јат. Сен дезе төмөн барып јадын. Өрө өспөс, өдө акпас тагма — деп, ол кородоп, араай айдынды. — Ого јүк бир беш те классты божоткон болзом, тагмаларла тартыжып көрөр эдим. Је кара бодолго кижн нени эдер?.. Алдырбас, алдырбас... Иштеер тушта иштеген де, јүрер тушта јүрген де. Эмди болор. Қанчазына калчыыр, канчазына калбандаар — деп, ол бойын токунадынып сананды. — Исполкомго алдырлаар, райкомнын бюрозына алдырлаар, мындый немени этпедн дежер, мындый немени көрбөдн дежер. Је болгой, болгой».

Мындый шүүлтелерден Борлой Чотпорович эмеш токунай берди. Ол энчигип јадып болбой, өрө турды. Јоон бырчыт сабарыла азу сагалын сыймап көрди. Онон төжин тырманып, серүүн ару полло базып, буфеттен јарым шилди чыгарып келди. Стаканнын кырына болуштоптын оозы шынгырт эдип тийеле, кыйт-кыйт-кыйт эткен табыш чыгарып ийди. Борлой Чотпорович стаканга арай толбос аракыны јык берип ийеле, јаан кара јудругын јыткарып, ичеелерин өртөп турган изү немеге маказырап турды. Онон шинелин јабынып, кышкы өдүгн кийип, тышканы сенекке чыгып барала, јабызак тепкишке такталанып, гимнастерказынын карманынан папирозын чыгарып, танкылай берди.

Тышкары түштий жарык болды. Кырлар чаңкырайыжып, ынаар-тып калган турдылар. Уйку деп неме чек келбейт. Коштой жаткан айылдарга барар дезе, база эби жок неме. Ого үзеери ончолус бүгүн өлөң ижинде ине. Мындый айдын, жарык түнде, байла, түниле обоологылап турган болор. Эх, терлегенче иштеп ийген кижини. Кенешини боочыда кем де чөйө жараштыра кожондогону угулды. Бу жинт кыс кижинин чичкечек коо үни эмтир. Бу кожонды угун ийеле, Борлой Чотпорович жинт тужын, өткөн өйлөрин эске алынды. Иштеп турган тужы болзо, онын санаазына мындый неме кирбес эди. Же эмди сананар да, санааркаар да неме жок ине. Байла, онын учун санаага жүзүн-базын неме киреттен болбой...

Бу жаткан жаан деремне ол тушта кичинек деремнечек болгон. Колхоз то айдары жок кичинек, кирелтези ас болгон. Онон көп жылдар өттү. Бу өйдүн туркунына Акжол өзөктин кебери чек өскөрө берди. Качан Борлой Чотпорович иштеп баштаарда, бу колхозто техника жанынан беш темир салдадан ла үч ат жегетен сок жаңыс сеялкадан өскө не де жок болгон. Эмди ондор тоолу грузовиктер, жети-сегиз трактор, үч-төрт комбайн, электростанция, пилорама, радиоузел бар. Ол тушта колхозто жүк ле бир мунг эки жүс кой болгон. Эмди койдын тоозы бирме муннан ажа берди. Мындый јединдерге «Кызыл-Жылдыс» колхоз онын башкарганыла јединген эмес пе?

Боочыда кожон там ла јууктан клеетти. Ол кожон Борлой Чотпоровичке кандый да таныш, јуук немедий билдирди. Шак мындый кожонды угуп ийеле, адына мине согуп, түнди түн дебей, көс-баш жок учуртып ийетен эмей. Же Эртечи жаан јамылу кижиле куучындажарынан уйалып, јенгиле жүзин бөктөп, онон качып туратан. Ол кандый жараш, сакылталу, жүрек јайнап турар жарык, эрикчелдү өйлөр болгон эди. Кырлар да, алаштар да бүгүнгизинег чик жок жараш болгон. Андый да болоры јолду. Эбуре ончо немелер онын сүүжининг одыла јарыган ине. Ол сүрекеј кожончы, өңжүк бала болгон эмей. Ол кыстан улам јирме беш јашту јинт председател арай ла јуулбей, ары-бери маңтадып туратан. Же јенгези, Аркычы, бир күн барала, кысты сөстөп салган. Онын айдып болбой турган сөстөрүн, күн-санаазын айдып салган. Эртеңгизинде онын ончо төрөөн-тугандары, ага карындаштары кысты качырып, куданы кудалап, тойды эдип салган. Колхозтын койчызы Јамануул сок жаңыс кызы жүре берде, эмегениле экү эригип, эски турлузында артып калган.

Ол өйдө «Кызыл-Жылдыс» аймак ичинде эң талдама колхозтордын бирүзи болгон. Ол јаскы кыра ижин ончо колхозтордон озо божодып туратан. Малы да өлүм-чыгым жок јакшы турган. Онын учун Борлой Чотпоровичти аймак ичинде эң эрчимдү,

јакшы председательдердинг бирүзи дежетен. Је оны кыйа көрүп, ого күйүнгилеп, оны коптогылап та туратан улус бар болгон эмей база. Јер үстинде кара санаалу улус бар ине. Олор ончо улусты, бойлорындый ок, кара-боро санаалу деп бодогылайтап ошкош. Олордын јыду санаазыла болзо, ак-јарыкта ару күүндү, ак санаалу бир де кижн јок. Ончозы ак-чек улус болуп көрүнерге араланып јадылар деп бодойтон болбой. Је ак-чек, күүнзек болгонынаг не туза? Сүмелү, эпчил, астамчы, керек болзо, төгүнчи болор керек.

1936 јылда бир күн Борлой Чотпоровичти милиция алдырган. Ол милицияга кирип ле келерде, көстөри кандалып калган јинт шылучы ого көндүре ле чурап келди:

— А-а, колхозный стройдын өштүзи, колыбыска кирдин бе? Колхозтын канча малын тоого кийдирбей јажырып салган, јартын айт! — Ол өрө туруп келеле, колмылтыгын кабынаг ушта тартала, столдын үстине салып жойды. — Айдып берзенг, керегинг јенилер, айтпазан — коомой болор.

— Айдар сөзим де јок, артыкту мал да јок — деп, Борлой Чотпорович айткан. — Ончо мал тоолу, ончо мал чотту. Бу слер нени айдып тураар? Бүтпей турган болзогор, барып көрнгер.

— А-а, сен, айдарда, јажырып па? Је мен сениг тилигиниң күрмүзин чечип ийерим, колхозтын канын сороочы ийт! — деп, ачу кыйгырып ийеле, ол отурган јеринег тура јүгүрген. Бир-эки катап коркыда јудруктап ийерге сананган ошкош. Је Борлой Чотпорович Майманов јанында турган табуретти ала койгон:

— Тийбе, јыдымар. Тийип ле ийзенг, сокы ошкош бажынды балбара чаап ийерим. Бурулу болзом, закон аайынча јаргыла!

Борлой Маймановты он беш күн каталашкага тудала, онын бурузы табылбаста, божоткылап ийген эмей. Кем де НКВД-ге письмо бичиген. Је шиндеп көрөр болзо, јабарлу письмо болгон эмтир дешкен. Оны бичирип башкарган кижн ол бир калыг калпык эриидерлү, јаркырууш каткылу, газетке немелер бичип туратан уул болгонын туку канча јылдардын бажында Борлой билип алган. Эмди сенекте отурарда, ол өйлөр санаазына кирерде, каткызы келди. Чеденнинг каалгазы калырт этти. Уйн, Јалаа, онын јанына базып келеле, араай сурады:

— Бу не уйуктабай отурын? Не санааркап турун? Эдерде эткен де, јүрерде јүрген да. Јажына ла јамылу болорым деп сананган эдинг бе?

— А незин мендеер? Эртен эдетен иш бар эмес. Талтүш јеткенче уйуктан албай — деп, Борлой Чотпорович каткырды. — Эмди мен, торт ло ширеезинен антартып койгон каан чылап, бойымнын өргөөминг чыкпай јатсам да, кайдар?

Јалаа бир эмеш унчукпай турала, тура јаар кире берди. Бор-

лой Чотпорович база бир эмеш сананып отурала, калганчы папиросты учына жетире тартып ийеле, өрө турды...

Бу күн тунде ол амыр уйуктап болбой, ары-бери анданып, улаарып, жүзүн-базын неме куучындап турды... Эртең тура эрте ойгонып келзе, бажы оорып калган эмтир. Же ол меңдей-шингдей ажанып алала, темиккени аайынча контора жаар барарга чөйбөк сумказын ала койды, оной эмди бу сумка да, ол бойы да конторада кереги жок болуп калганын ол ширт эске алынып, уйалганына чырайы кызара берди. «Фу, башкараачы ишке темиккен деп неме бу турбай, же, акыр, барып көрөйүн, жаңы башкару ижин баштаган ба, айса жок по?» — деп сананала, үйдег меңдеп чыкты. Үйи, Жалаа, бажын жайкап, улу тынды. Бу орто жаштаг ажа берген бүдүмдү, чөйбөк ак чырайлу, кичинек сынду үй кижиколхоз төзөлөрдөг лө бери уй кабырып, кой кабырып, бозу азырап иштеген. Председатель кижининг үйи мен деп, бир де күн кыйын жатпаган. Уйалчан, жобош кылыкту кижиколхоз.

Борлой Чотпорович турадан чыгала, колхозтың конторазы жаар базып ийди. Оромдо ого жолуккан колхозчылар оныла жакшылажып, кезиктери килегендү, кезиктери кайкаганду ол жаар көрүп турдылар. Токойок өбөгөн оны жолдо токтодоло, буурайып калган кара сагалын сыймай тудуп, туура шыйт этире чыкырып, арбана берди:

— Сен, Борлой, бу керектин аайыпа чык. Мен жаңыскан, ишке күчим жетпей жат. Жыламыш десе оору. Эмеген-өбөгөн, эки карган, бис нени эдерис? Бойың да бодозон!

— Абай, колхозтың жааны эмди Аяабас болор. Ого комуудагар — деп, Борлой Чотпорович айтты. — Мен ижимди табыштырып салгам.

— Же-е — деп, карган өбөгөн көзин сыкыйтып, сирешип айтты. — А сен, Борлой, эң жааны эмес те болзон, экинчи тепкиште турган ла болбойың, а?

— Жок, Абай, жок — деп, азу кара сагалы атрайып, көстөри суркурап, Борлой Чотпорович каткырды. Ол контора жаар түргөн-түргөн базып ийди. Карган Токойок өбөгөн оның кийининг ары акар тере тонынын эдеги арай ла болзо жерге тийбей, белли жүктенип ийеле, чөкпөйтп-чөкпөйтп базып ийди. «Акыр, бу Борлойд ижинен не жайлаткан болотон? Биске ле кем жок, жакшы кижик эди. Байла, өрөгү турган жаандарга жарабаган туру. Бооро кандый да текши жуунда Борлойд ижинен жайлаттыс дешкен, онызы төгүн неме болды ошкош. Ол күпнинг кийинде де бу үч-төрт ай кирези иштеди ине. Жаман ла керек этпейтен уул эди. Айса кандый бир жастыра сөс айдып ийген бе? Озодо неме ле болзо, контра-мантра дежетен жок по?.. Же бу улус база сан ла башка. Бой-бойың та не жинжет болбогой!»

Конторада жангы башкару жуулып калган эмтир. Председательдин кабинетинде улус толо болды. Бригадирлер, заводующийлер, шоферлор, зоотехниктер жангы председателдег жакару аларга келген болгодый. Айабас Селбиков телефопло куучындажып, трубка жаар кандый да тоолор кыйгырып турды. Сводка жетирип турган болбой кайтсын. Ол телефон ажыра куучындажып божойло, улуска жакару берип баштады. Борлой Чотпоровичти та корбоди, та керекке албады. Же мындый немени королло, карганнын журепи чым эдип калды. «Эш немеге керегим жок болуп калганым бу туру» — деп, ол бойында сананды. Онон араай бажып барала, кознюктинг бозогозына такталанып, табылу танкылай берди. Эжиктеги кыпта улустынг жиркирежи куучындашканы ла каткырганы жарымдай ачык эжиктен жан-жарт угулып турды.

— Башкараачы ишке темигип калган кооркий эмди нени эгкей не? — деп, кем де улу тынып сурады.

— Же алдырбас, жегил иш кайда барар ол — деп, экинчи ун айтты.

— Борлой Чотпорович бойынан эки катап жаш улуска кодоочу болбос эмей — деп, учинчи кижин унчукты.

— А пенсия ого бербес пе?

— Жажы жетпеген дежет.

— Ээ. Эр кижиге пенсияны алган жашка жетсе, берип жат.

Улус кабинетке кирип-чыгып турды. Же кун чарчап тийип ле ийерде, омор бирден-экиденг жулуйгылай берди. Кабинетте зоотехник ле бригадир артып калды. Борлой Чотпорович энчигип болбой, жоткурип ийди. Омор учу ончозы ол жаар кордилер... Борлой Чотпорович ле Айабас костинг коскю эки бойы артып калды. Айабас эмеш эпюксынып, айдар немезин таппай, ары-бери буландап корди. Кандый да болзо, бу кара сагалду, шулмус косторлу кижин ого коп жакшызын жетирген ине. Онон ол Борлой Чотпоровичке бойынынг чокту кара косториле кулумзиренип, ичкери энчейип, араай сурады:

— Же, не солун табыш бар, Борлой Чотпорович?

— Менде база кандый солундар болотон эди — деп, Майманов азу сагалын сыймай тудуп, Айабастын жузине чике корди. Онон танкызын чыгарып, бир эмеш унчукпай отурды. Папиростын быжыраш сары танкызынынг оодыктары онынг тизезине тогуле берди. Ол танкызын камызып, чанкыр ышты буркурадып ийеле, бир колыла эскирип калган кепказын уужап, экинчи колыла жаагын сыймап, айтты: — Же, уул, мен сенен иш сураарга келдим... Тегин отурар арлам жок. Кандый бир каруулу ишке ийзин деп, правлениени ле сени сураар кууним бар. Мен, карган коммунист, онынг учун шак мындый некелте эдер учурым бар

деп бодоп турум... Тон ло мен кайткам? Жалбагынан жадар ой келер ле болбой. Иш керек. Чек ле темигип калгам. Тан алдында турала, жүгүрүп келерим.

Айабас Селбиков столдын үстүндө жаткан калың шилди тызырада чертип, карганның чырайын билдиртпестен аяктап, бу өрөкөн кандый ишке барар күүндү болды деп билип аларга, бир кезек ойгө унчукпай отурды.

— Кандый иште иштеери бойоордын күүнөерде туру — деп, ол арт учында араай айтты. — Же слерди бойыма жуук тудар күүним...

— Андый быяанды мен сенег сурабай жадым! — деп, Борлой Чотпорович онын куучынын кезем үзе сокты. — Бис, коммунисттер, жүгуйланып билбес улус. Айдарда, андый-мындый кыйбындаш жоктон эрмектежелди. Меге килейтенинди токтодып сал. Килемји меге жерек жок. Менин райкомнын бюрозына да, колхозтын партийный организациясына да бичиген заявениелеримди сен, байла, билер болбойун? Билбес болзон, айдып берейин. Ол заявениелерде мени жабыс ишке ийзин деп сурагам. Бу сурагымды бүдүрзин деп, мен жана баспай некежерим. Борлой Майманов башкараачы ишке темигип калган, онын учун эмди өскө, тегин иште иштеп болбос деп сананып турган улус бар. Андый санаа-шүүлтенин көк төгүн болгону келер ойдо бойун көрөрүн... — Онын чаңкырзымак көстөри чагыла берди. — Бу колхозтын кандый ла уур ижин мен ончо колхозчыларла кожо бүдүрүп жүргөм...

— Мен слерди өөркөдөргө сананбадым — деп, Айабас жаан бурулу немедий бажын бөкөйтүп айтты... — Же слердин жаан ченемелдү кижини башкараачы керекте сүрекей жаан болужын жетирер эди.

— Жок, Айабас, андый иш меге жарабас — деп, Борлой Чотпорович эмсиз жымжак айтты. — Ченемел дегени ол сүрсөкөй жаан учурлу неме. Ого үзеери, өскө кижинин ченемелин тузаланып билер керек, акту бойынын ченемелин таап алар керек. Жагыс да өскө кижинин сагыжыла, билериле түнгөй ле башкарып болбозун. Же кандый бир керек аайынча конкретный сурак болор болзо, ол тушта менен сура, айдып берерим. Билеримди карамдабазым. Жастыра керек этсен, көзүңгө айдарым. Ол тушта ачынба, өөркөбө. Оштоп жүрү деп санаба. Бу иште мен бойым баргам. Канказына мен калчыырым, канказына арбадарым? Болор. Эмди керекти слер, иит улус, бойыгардын колыгарга алыгар. Слердин билереер де көп, ийде-күчеер де көп. — Онон ол төмөн көрүп күлүмзиренип, араай унчукты: — Мени чорчындап арбанып туру деп, сен, Айабас, ачынба, уул. Жамылу улус арбанырга темигип калат ише.

— Андый болзо, слерди кандый ишке ийетен?

— Бир үүр торбоктор бер. Пастых болотом — деп, Борлой Чотпорович жылу күлүмзиренип айтты.

— Күч болбос по?

— Жажыма жеңил иш бедребегем, экем. Коммунист кижжи уйал-бай, жеңил ишке суранар ба? Ончо коммунисттер мынайып тура берзе, эш неме болбос эмей. Ол тушта калык-жонды кем көдүретен, кем көкидетен? Кызыл билет ол тегин неме эмес эмей. Айла мен оны жүрегиме алынып өскөн кижжи болорым. Айткан сөзи бар, эткен кереги, күүн-санаазы өскө... Жок, анайда жарабас.

— Онызы чын.

— Чын. Шак ла онын учун албаданып жадым.

— Же, Октыйдын торбокторун алар кижжи чыкпай турган дешкен. Ол торбокторды колыгарга алыгар — деп, Айабас айтты. — Слерле кожо иштеерге база бир иштеңкей, жакшы кижжи чыгарып берерис.

— Жок, кижжи керек жок. Уйымле кожо күчис једер болбой — деп, Борлой Чотпорович мендеп айтты. — Андый болзо, мен эмди ле анаар барып жадым. Же жакшы иште, эл-жоннын иженчизин бүдүр, уул. Јарт эмес сурак боло берзе, сура. Билеримди айдып берерим. Јирме беш жылдын туркунына бу иште мени нени көрбөди, нени укпады деп сананып турун? О-о, керектер болгон ло. Кату да, уур да өйлөр болгон.

Борлой Чотпорович эжиктен чыгып, оны кептей жаап ийди. Јинт председатель бойынын кабинетинде жагыскан артып калды. Ол көзүнөктин алдыла өрө баскан карганды көзүннн кырыла ајыктап, бу кижжи кызыл тыттый бек болгонун, эмди де неден де туура калбазын јарт билип отурды. Айабас бойы онын чыдуузын чыдажып болор бо? Кара сагалду өбөгөн чилеп, калык-жонго ло партияга чындык иштеерге онын күчи једер бе?

Айабас өрө туруп, кабинеттин көзүнөктөрүн кайра ачып ийди. Танкынын ыжы толуп калган кыпка эртен туранын серүүн ле ару јыбары кире конды. Тынарга да, сананарга да жеңил боло берди. Онон тургуза ла мынан чыгып, улусту, иштү јерлерге барар күүни желди. «Чаазындар јаткай база. Олорды тунде де кычырып салбас па? Ончо керектерле таныжар керек. Акыр, оны бир јут-јулакай күнде көрүп баштаар туру. Эмди колхозто эн ле јаан керек — ол өлөң ижи ине. Өлөңди көптөң белетеп алар керек. Же техника јогынан нени де эдип болбозың. Ончо техниканы анаар уулаар керек. Өлөң обоолойтон эки машина тегин туруп јат. Ол аракызак механикти ижинен чыгара сүрбегенче неме болбойтон эмтир. Јакшынак механикти кайдан таап алар?»

Айабас Селбиков конторадаң мендеп чыкты. Онын селмек кара чачын салкын серпий согуп, чаңкыр чамчазынын јакала-

рын тылырадып турат. Ол чаңкыр чамчалу, кара галифе штан-ду, күрөн сопокту болды. Качан ол каткырып ийгенде, онын кичине ак тиштери кажайа беретен. Баштап тарый оны көргөн кижини жымжак кылык-жаңду кижини деп бодоор. Же бу жастыра, калай көрүш болуп жат. Андый турумкай, нетее, эпчил, билер кижини бачым табылбас болор. Ачынганда, ол кижини торт ло өрүмдей көрүп ийет. Же онын кылык-жаңынын энг ле жакшы жаны ол чүм-чам жок, чүмеркебес болгоны ла улустын күүн-санаазын ажындыра билип ийери болуп жат. Ол кажы ла кижиле канайда куучындажарын билер. Мекелеп те, көмөлөп тө, көкидип те ийер. Шак онын учун оны јнит те, ченемели ас та болзо, колхозчылар председателге көстөп тудуп алдылар.

Айабас айлы жаар базып браадала, Борлой Чотпорович адын ээртеп јатканын көрүп ийди. Же онын јанына токтобой, ого күлүмзиренип, бажыла кекип ийеле, өдө база берди. Шак ла бу чаңкырзымак көстү, байалгак сынду тегерик кара чырайлу кижини оны, Айабасты, үредүге ийген эмей. Ол тушта Айабас он беш јашту болгон. Бойынын јеринде баштамы школды бождоло, онон ары үренип барбаган, же бир күн Борлой Майманов оны аймак жаар аш тартып брааткан абрага отургузып ийген. «Улуска јаан туза јетпирерге турган болзонг, бичикке үренип ал» — деп айткан. Колхозтон болуш эдип, талкан, эт база бир килограмм сарју берген. Борлой Чотпорович оны үредүге ийбеген болзо, ол бичик билбес ле бойы артып калар эди. Јер үстинде жакшынак, керсү улус бары кандый жакшы... Андый улус жок болгон болзо, кижиге чындык јолды кем көргүзип берер эди.

Ол бу санаалардан јүк ле айлынын јанына једип барала, ойгонды. Сары тайгыл мантап келеле, онын жолын изү тилиле јалап ийди....

* * *

Чабандар ончозы көчкүн улус ине. Јай болзо, тайгага чыгар, күс болзо, өзөккө түжер. Одорлу ла јер бедреп, анда-мында көчүн јүрер... Чаңмак-јеерен ат курч кулактарын, жайчы чылап, олый-солый тудуп, желе базып барып јатты. Чичкечек кара јол боомдорды эбире согуп, боочыларды ажа конуп, кара суучактарды кече конуп, агаш аразыла, арка тууларла там ла бийиктеп, таскылдарга, тайгалардын ару сындарына чыгып браатты. Јыш агашка курчаткан, күскү ошкош көлдөр јадат, јырааларга бастырткан јылан өтпөс четтер турат. Күскери чыгар күнчечектер, аттан бийик чаңкыр чечектер, адаруларды азырап, араайын јайканыжып, үделеп түш дешкендий, үзенини окшогылайт, амырап ал дешкендий, аттын јолына араайын бажыргылайт.

Је Борлой Чотпорович аттын үстине чала кыйынанг отуруп

ийеле, томонокторды ўркидип, папиростың чанкыр ыжын буркурадып барып јатты. Тал-табыш јок, тымык. Јаңыс ла аттың тибиреде басканы, ўйгенниң тегерик темирлериниң шыгырағаны ла Борлой Чотпоровичтиң јутка-сууга өтпөс резиновый плащының каа-јаада калырт эткени угулат. Бўгўн Борлой Чотпоровичтиң санааркаар да, кунугар да немези јок болды. Тал-табышту, чуркурашту јўрўм кийин јанында артып калды. «Эмди жаңыс ла торбокаторымды кабырып, толтылдада јелип јўрерим— деп, ол бойында сананды. — Меге кем де чаптык этпес, малым ла јакшы турза, мененг кем де нени де некебес». Је ол мынайда сананып, бойын тсқунадып та турза, ого не де јетпей турды. Көкси торт ло көңдөй немедий болды. Ондо ачыныш та, сўўиниш те јок болды. Бу эш кереги јок санаалардан айрыларга, ол адын камчылап, көңкөрў тепсенди төмөн магтадып ийди. Серўўн салкын оның кулагының јанында сыылада сығыра берди. Байбак каңыл мөштөрдниң јаказында турган койчының кичинек содоп айлының јанында јоон кара ийт кўнкўлдеде ўре берди. Эртең турадан ала талтўшке јетире тойо отоп алган койлор айылдың јанында тегерийте јаттылар. Айылдан кичинек кара уулчак чыга конуп келеле, оноң ойто, ичегинине кирген өркө чилеп айлы јаар сурт кире конды. Оның жаңыс ла кызыл таманы элес эткени көрўнип калды. Оны ээчий эжик калт этти. Борлой Майманов айылдың јанына јортуп келерде, айылда эзирик кижиниң кожоңы угулды. Эжиктен Јаманак эмеген бажын чыгарып келеле, ўрўп турган ийтти адылып ийди:

— Чык, Тайгыл! Бу учкан улус таныбас кайткан эди?! Карыйла, чек сокорој берген болор бо? Мен ошкош, эш немеге көзи јетпес. Бу Борлой туру не.

Борлой Чотпорович айылга кирип келзе, оттың јанында Октый кўлге кирип алган кожондоп отурды. Оның јанында јарымдай ичип салган бир болуштоп кабак аражы турды. Октый көзин јумуп, ары-бери јайканып отурды. Јаманак бычкактар коштоп отурды. Қышка белетенип турган болбой кайтсын. Қышқыда койчыга јылу өдўктен артык не керек? Ол бычкактарды туура салып койоло, оттың јанында ак кубалга бастырып салган чөйгөнди отко азып ийди.

Борлой Чотпорович оттың јанына јабыланып, бу кижиде кайдан келген деп, бажыла Октый јаар кекип, Јаманакка көрди. — Та, көрмөстинг кажы ла суулап-сулуурап јўргенин кижиде билер. Байа ла эртең тура алдынан өрө келген. Кабырып турган малын та кайдаар эткен болбой? Мының айлы-јурты өзөктө эмес беде?

— А, неме-н-неме, јенгейек?! — деп, Октый көзин ачып, чоколдонып айтты. Оноң Борлой Маймановты көрўп ийеле, бир ко-

лыла болуштопты ала койып, экинчи колыла Борлойдун житкезинен ала койып, эзирик кижининг тенек каткызыла жарсылдада каткыра берди... — Ха-ха-ха, бу азыйдагы жамылу азып жүрүп келген бе, айса кайдан келген?! Борлой, слер менин Ойрот деп адымды билерееер бе?! Э-э-э. — Ол эрмек айдып болбой, ыксый берди. Мен Персияда жүргем, өгөөн. Бу ла чегенди мадсон деп айдып жат. Жокту-у немелер. Тураларында пол до жок. Эмеендери элбе-ек жикпелерлү. Жерден тура жүгүрзе, тозын бур-р эдип калар, ха-ха. Бис ле ошкош культура жок көөркийлер. — Онон шиллин ала койып, көзүн жумуп, оозы жаар жууктатты. Же Борлой Чотпорович онын болуштобын колынан ушта тартып, ирге жаар мергедеп ийди. Болуштоп иргедде жаткан ээрдин үзенгизине барып тийелсе, шыгырт эдип, оодыла берди. Октый озо баштап нени де ондоп болбой, ары-бери алырандап көрди.

— Бу немеге соок суудаг уруп беригер, Жаманак, — деп, Борлой Чотпорович табылу, жалакай үниле айтты. — Серизин.

Октый жаңы-жаңы ла ондолып желди ошкош. Ол иргедде жаткан шилди көрүп ийеле, араай онтоп ийди. Онон тижин чыкырт эттирип, сол колыла Маймановтын төжинен ала койорго сананды. Же Борлой Чотпорович оны карызынан кезе былча тудуп, силке тартып ийди:

— Торбокторын кайда, уул?

— А сенин не жерегин бар? Сен эмди бий эмезинг, сенин алдына мен каруу тутпас турум! — деп, Октый кородоп, кыйгырып ийди. Ачынганына онын керек десе калангызы да чыга берген ошкош. — Жакарып амтажып калган бединг, экем? Жамынан чыгара тееп ийерде, жакшы ба?

Борлой Чотпорович ого удур нени де айтпады. Жаңыс ла онын көстөринде жажыл чедиргендер күйүп келди.

— Соок суу бар ба, женебис? — деп, Борлой Чотпорович сурады. — Меге бир көнөк соок суу чыгарып беригер. — Ол өрбө туруп, Октыйды оттын жанынан кодоро тартып, болчоктой тудала, тышкары алып чыкты. Онызы кыйгырып, чакпыланып турды. Жаманак көнөктө соок сууны алып чыкты.

Борлой Чотпорович Октыйды жерге жаба базала, бажына соок суудаг уруп ийди. Онызы буттарыла чакпыланып, огурып турды:

— О-о-ой! Божот! Божот, жыдымар тангма!.. О-о-ох!

Борлой Чотпорович онын оозына соок суудаг уруп ийерде, ол сууга карылып, жөдүлдеп, унчукпай барды. Табынча ол эрип, торг ло жайнай берди: — Борлой таай, болор! Мен эрүүл, эрүүл, кудайдын учун божодоор.

Майманов оны божодып ийди. Бойы араай каткыра берди:

— Хе-хе-хе! Же кандый эмтир, уул? Тенек бажыга сагыш кирди бе айса жок по?

Октый сербеедеп, ары-бери жайканын, жүзин бойынын фуфайказынын эдегиле арчып турды. Онон унчукпай базып барала, адына мине согуп, айлы жаар жортуп ийди. Борлой Чотпорович ат үстинен кайра көрүп, Жаманактан сурады:

— А бу слердин жаап кызаар, Жергелей, кайда барган?

— Өзөк түшкен. Эмди бир радио деп немелеринде питанне жок. Бош энчигип отуруп болбоды ине — деп, Жаманак бүрүнкий айылдан чыгып келеле, күннинг жарык чогына көзи кылбыгып, чала чылбыраң көзин колынын сыртыла жыжып айтты. — Эмдиги балдар газат-камырын жок, бичик-биллик жок жадып болор бо? — Онон кичинек куужак жүзин андый ок кичинек куужак колыла сыймай тудуп, саамайынын кылдарын кулагынын кийин жаар кыстап, сурады:

— Слер кайдаар барып жатканаар? Бу слер, жаандар, жамылулар, мындый аракызак, эш кереги жок кижиге малды не бердеер?

— Октыйдын торбокторын кабырарга барып жадым. Удабас айылдаштар болорыс — деп айдала, Борлой Чотпорович ары болуп мантада берди...

Качан Октый ла Борлой Майманов турлуга једип келерде, торбоктор кажыкка јетире балкашту чеденде турдылар. Олор эки күнге курсак јибей, бош ло мыкындары онкойыжып калган. мөбөрөшкилеп турдылар. Октый нени де айтпай, чеденнин өткүштерин ачып ийди. Аштап калган арык торбоктор бастыгыжып чыктылар. Октый Борлой Чотпорович жаар удур көрүп болбой турды. Байла, эрүүл тушта уйаларын, коркыырын билетен ошкош.

— Сенин бойыга эки-үч күн курсак бербей, шак мынайда кыйназа, кайткайың не?! — деп, Борлой Чотпорович тужи өткүре кимирендди. — Сен жомудап, канча законды казып тура берер эдинг... Сени кыйнаган кижини тирүге јип салар эдинг. Је бойың десе эрмек айдып билбес малды кыйнап жадың. Олор жомудап болбос ине. Оноң башка, сени, тагманы... — Ол эрмекти учына јетире айтпай, түкүрип ийди.

Оноң адын эмеш откорып, амырадып алала, Октыйга айтты:

— Мен сенин торбокторыңды аларга келгем, уул. — Ол туура көрүп, улу тынды: «Эх, Борлой, Борлой! Мындый аракызак немени мал ижине не ийдинг? Эмди кандый эмтир? Ижининиң једикпезин јакшы билип алдың ба? Арык торбокторды куйруктазан, байла, сагыжың кирер болбой!» — Борлой јөткүрип, бажын булгай согуп ийеле, айтты: — Сен ого јүк бу эки күннинг туркунына торбокторды јакшы кабыр, уул! Сендий немени кижини канайып көрүп жүрер, ийт-та-тай!

— Мал да арыкту-семистү, кижини де јаманду-јакшылу — деп,

Октый төмөн көрүп айтты. Ол чүрмежи салактап, сагалы бош карара өзүп калган, кирлү ле јескинчилү отурды.

— Кижн энеден јаман болуп, аракызак, јалку болуп чыкпай јат. Сени энен аракыла умчулады ба? Сени улус албадап аракыладат па? Сууга бажынды бойын сугуп ийдин не! — деп, Борлой Чотпорович адын ээртеп айтты. — Кижн бойын бойы тудунбаза, кижн канайып кижн болор? Эмди сен јаш кижн эмезни ине. Уч-төрт баланын адазы! Сананар керек, Октый, сананар керек.

— Канайып ла ичпейин деп чырмайзам, чыдажып болбойдым — деп, Октый кайдаар да кунукчылду көрүп, айтты. Городко барып, аракыдан эмдензе, кайткай не деп сананадым. Доктырлар аракы ичпес эдин эмдеп салар болор бо?

— Аракыдан эмденетен дегени ол көк төгүн неме — деп, Борлой Чотпорович адынын колондорын тыгыда тартып, айтты. — Онон ло јазылып барган кижини мен көрбөдим. Эмденген кийининде, бир-эки ай аракы ичпей жүрер ле, је онон сананбаза, түнгей ле чыдажып болбос. Мен сени аракыдан јазып ийер эдим ле — деп, ол кайра көрүп, күлүмзиренди.

— Канайып? — деп, Октый атпас эдин, ол јаар көрүп сурады.

— Сени аракыдан ичирип туруп сабаар эдим, јакшы ла оозына уруп туруп ичирер эдим — деп, Борлой Чотпорович каткырды. — Јалкыыр болорыг ба! — Ол адына мине согуп, ары болды. Онон кайра көрүп, жыйгырды: — Јакшы сананып көр, уул! Мындый эп-сүме сеге јараар ба, айса јок по?!

* * *

— Је бу бор-ботко неме сенин айлында арткай — деп, Борлой Чотпорович тайга јаар көчөргө шыйдынып, айтты: — Биске төжөк-јастык ла, аяк-казан ла бар болзо, болор. Орын-сарынды кыштуга түжүп келген кийининде алгай. — Ол чырыш магдайынын терин бөс курынын учыла арчып, төжөк-јастыкты болчоктой тагып, үйине болужып турды. Уулы, Озочы, адазына чек бұдүштеш эмес. Ол чөйбөк кара чырайлу, кара чачту, көп эрмек айтпас кижн болды. Је онын кандый да күргүл өңдү јалакай көстөрн энезинин көстөрине сүрекей түнгей болды. Бу көстөрди көргөндө, Борлой Чотпоровичтин санаазына јуунын өйлөринде, качан ол фронтто тужында јада калган үйи, бу уулынын энези, кирер болды. Онон бери он јылдан ажып та калган болзо, је оны ундыыры сүрекей жүч неме эмтир. Борлой Чотпорович одус тогус јылда черүге атапарда, ол јинт келин болгон. Онын учун эмди онын сагыжында ол озогы ла јинт, кеберкек бойы болды. Јуу-чак болбогон болзо, ол айлына јанып келер эди. Үйин де

өлүмнөн айрып, аргадап алар эди. Жажы жаанай берген кудайзак улус кижн өлгөндө, онын үле-коногы жеткен туру эмезе салымы андый туру деп айдыжып жат. Мынызы көк төгүн неме пне. Шак мындый шүүлте улусты бойын бойы мекелсеерине, өлүмле удурат тартыжар ийде-күч жок деп сананарына үредип жат.

Айас, каан күндер турган. Бүгүн анчадала изү күн болды. Тенериде бир де булут жок, чап-чанкыр. Керек десе серүүн эзин де сокпойт. Же Борлой Маймановтын эди-сөөгн оорып, шыркалары сыстап турды. Айдарда, кыйалтазы жок жүт келетен эмтир. Онын учун шыркалары сыстап, сайылып оорыганда, ол мынайда айдатан:

— Жут болор, жүт болор, нөкөрлөр. Өлөн-чөпти капшай болчоктой тартыгар.

— А бу булут жок тенериден жүт кайдан келетен? — дежип, улус кайкажатан.

— Шыркаларым сыстап, сайылыжып жат. Айдары жок жүт болор. Талтүшке жетпес, тенерини кара булуттар туй тартып ийер. Менин барометрим качан да жастыра айтпай жат. Бүдүгер, улустар. Салкын да келерин, жаш та келерин ол сезип ийетен. Ох, тагмалардын сыстажып, сайылыжып жатканын!

Ол тенери жаар улам сайын көрүп турды. Эмди-эмди ле куу булуттар чыгып келер. Мендеер керск, онон башка жолдо жаш та табардан айабас.

— Капшай, капшай кыймыктангыла! — деп, ол уулына ла үйине жакарып турды. — Жедетен жерге эрте жедер керек. Сен, Озочы, жүгүр, Жылдашты бедреп табала, мени атанарга белен деп айт.

Жайгыда деремненин оромдоры ээн болды. Жаанду-жашту ончызы өлөн ижине жүргүлей берген. Жагыс ла оок балдардын шан-жашканы угулат. Жаш балалу үй кижн эмезе карган эмеген оромды кечире базат. Борлой Чотпоровичтин уулынын уулдары кайдан да жеткилеп келеле, карган адазын курчай туруп, ого иштенерге чаптык эдип, колго-бутка согулып, чуркуражып турдылар. Же Борлой Чотпорович оморло андыжып, сүүнчилү күлүмзиренип, тал-табышты там тыныдып турат. Кичинек, батпанак кара уул таадамла кожо баратам деп кынзып, таадазынын штанынан салбай турды, «Эмди балдардын эне-адазы иште болор, оморды кем көрөр, кем кичеер» — деп, Жалаа санааркайт. Ол ары-бери базып, эптү кичинек колдорыла не-немени жууй-теей тудуп, капшуун иштенип турды. «Бала-баркага болуп, деремнеде артып калза кайдар» — деп, Жалаа каранга ачынып жүрген. Же бу санаазын өбөгөнине айтпаган. Ненин учун десе ол түней ле укпас. Ого үзеери, адылып та ийер...

Шырка деп барометрдин көргүскени аайынча, эниргери тенери кара булуттарла бүркелип, үч сүмердин сүүрү баштары

көрүнбей барды. Тайгалардын тепсендеринен, ак мөнжүлөрдөн серүүн салкын изип-тинчип жаткан өзөктөргө шуулап түшти. Кайындардын жалбырактары, тыттардын жымжак бүрлөрү кейде айланышып, жалбагдажа берди. Тайгада чек караңгуй боло берди. Байбак мөштөр лө кызыл тыттар шуулашып, ары-бери жайканышып, бөккөйбөс омок баштарын бөккөйтүп турдылар. Жаңгы пастухты тайга жер кабагын жемире көрүп уткыды. Ол, онын турумкайын ла жалтанбазын ченеерге турган чылап, күкүртүн күзүредип, жалкынын жалтылдадып, жаңмырын шыркырадып ийди.

Аттар кичинек содон чадыр айылдын эжигине тал туура тура бердилер. Эскире берген айыл жаңгы ээлерин бойынын кунукчылду көңдөй ичиле учукпай уткыды. Жаңгыс ла очокто от изү күйүп, ак жалбыштары элбендеп, ачу ыжы жытанып, жаңгы ээлерди жалакай уткыды.

Борлой Чотпорович бор-ботконы айылга кийдирип, аттарды байбак мөштин төзинен буулап салды. Онын калын резиновый плащын жаңмыр өдүп болбой, жаңгыс ла жалтырада жунуп салды.

Же плащ жок келген бригадир, Жылдаш, суулу ичегеннен чыга конуп келген өркөдний, оттын жанында кураңгылап, кургадынып отурды. Жалаанын түргөн-түкөй кайнадып ийген изү чайынан ичип ийеле, онын санаазы жарый берди.

— Ба-таа, кандый коркушту жаңмыр болды. Бастыра бойымда бир де өлү кургак жер арпады — деп, Жылдаш үшкүрди. — Слер, калын плащту кижин чүрчө үйден чыксагар, эжебис, мен...

Бу жаңмырдын, күкүрттин алдында кичинек айылда кунугып билбес, уурлардан жалтанбас улустын каткызы жир этти...

Күндөр айаза берерде, Борлой Чотпорович эмегинин жаңгыс-кандыра артырып салала, кыштузун жазаарга атанып ийген. Ол эмди кажакан-чеденди эбире базып, кара сагалын толгой тудуп, жемирилип брааткан чеденди, бүркүзү жыртык таскакты, шыбанты жок алаг ачык кажаканды эрикчелдү айкап турды. Былтыр күскиде Жанчык өбөгөн кажакан-чеден коомой, оморды жазаарга улус чыгарып беригер, эмезе ого жүк агаш тартып беригер деп жайнап сураганы онын санаазына кирди... Ол тушта бу ла санааркап турган кижин «Бойун жазап ал, кандый да болуш болбос» деп айткан эди. Эмди ол учурал санаазына кирип келерде, Борлой Чотпоровичтин кулактары изий берди.

«Турлуда тура да тура оңы жок неме эмтир. Мында туку качан жаңгы тура тудар керек болгон. Же ончо немени бир уунда эдип болбозунг ине — деп, Борлой Чотпорович бойун токунадып сананды. — Эмди кышка быжуланып белетенип алар керек. Же правленнеден бир эмеш болуш жетирзин деп сурабаганча, неме болбойтон эмтир».

— Бир эмеш агаш керек, бир эмеш жос керек — деп, ол

шымыранып, чирийле, антарылып брааткан төгөштөрдү жайкап, мында бүдүретен ончо ишти санаазында чотоп турды. Журттын жанынан койула өскөн ачу баргаанын жыды тумчукты кыйкайлап, эниргери түштин изү чогы жарындарды өртөп турды. Эски журт тал-табыш жок, ың-шын артып калган. Ого үзеери, бу журт калын аралдын ортозында чөйбөйип барган ортолыктын учында туруп жат... Борлой Чотпорович эки женди түрүп ийеле, курч малтазын кабынан ушта тартып, чеденнин үстине бир агашты алып, онын эки төгөш эдерге, жыңкылдада чабат. Кургак ак такпайлар малтанын алдынан чачылып, ээнзирей берген журт тургуза ла ээлү, табышту боло берди. Аралдын ол жанында аш кезип турган уулдын табыжы база жууктап келди...

Күн ажып браадарда, Борлой Чотпорович ончо бор-ботко иштерди бүдүрүп салала, туранын жанында койу өлөңнүн үстине чалкойто жадала, танкылай берди. Ол чирик төгөштөрдү жаңы төгөштөрлө солып, туранын кыйчыйып калган эжигин жазап, чеденге жаңы өткүштер эдип салды. Онын арий берген балтырлары амтанду жымырайт. Көкси кен ле амыр болды. Устинде көкчанкыр тенгери ару, амыр болды. «Бу кижини этпеген иш пе? Мынайып та иштеп жүрбей — деп, ол бойында сананды. — А баштап тарый күч болгон эмей. Улуска жакару берер күүни келер. Ончо керектер онын башкартузы жогынан жайрадылып жаткан немедий. Керек десе обоолорды да жазан салбай, жараштыра бажабай турган неме ошкош. Арай ла болзо, азийги чылап жемдикемди көмөлөп ийбей жүрген. Незин жажырап, санаа-күүни де карануй болгон».

Бүрүнкий энирде улус ойто ло конторага толуп келген эмтир. Ол ло колхозтын бор-кар ижин жанынан учы жок куучындар. Бир ле немени жүс катап шүүжер. Айла андый контора сүүйткен улус бар. Көрсөң лө жеткилеп келген турар. Танкылаар. Калыражар. Телекейлик айалга жанынан куучындажып отурлаар. Американын империалисттерин арбагылап жадар. Партийный организациянын качызы, Кергилова Лодро, каткак чырайлу, шанжак үндү үй кижин. Ол колхозтын председателиле та кандый да сурак аайынча чуркуражып турды. Онын жап-жаңы ла кайылган корголжын ошкош соок, курч көстөри жалтырап, жукачак эриндери кезе кымылып турды. Мында ок колхозтын бригадирин Окчинов, бухгалтерин Чотпоров болдылар. Олор бу эрмек-куучыга киришпей, тууразынан унчугушпай тындап турдылар. Бу өрт ошкош тилдү кадытла сөс блаажып эрмектешпезе торт дешкен болгодый. Оны жербойынын улузы комиссар дежетен. Же сөзи кезем де болзо, бойы килеңкей. Онын учун улус онын жалтанып та, оны тооп то жадылар. Борлой Чотпоровичти көрүп ийеле, Лодро эрмегин үзүп ийди.

— А-а, келгенер јакшы, Чотпорыч. Эмеш јуундап ийзе кайдар? Јууны јок кижн канайып јүрер? — деп, ол каткырды. — Бу мен торт ло Роза Киндиковна ошкош болуп брааткан болбойым. Ол өрөкөн јуун ла дезе, чек билинбей калатан. Тере портфелин тудунып ийеле, једе конуп келер. Канча јылдарга райкомдо пропагандист болуп иштеген. Айла немени туктурыла, серпиле айдар кижн. Куучынды айдар бажында туктурылып турар. Оног «ВКП(б)-нинг јөптөри аайынча ла» дезе, суудый төгүлтип јүре берер.

Председательдин кабинетинен јаан-јаан үндер угулат:

— Кижн јок!

— Улус јетпей јат!

— Бүгүн механик уул база ла эзирик!

— Мен улус этпей јадым. Јок, је јокто, оны кайдаг алар! —

Оног председательдин үнин ончо үндер ойто ло јаба базып ийди. Ойто ло председательдин кезем үни ончо үндерди шык базып ийди. — Болор! Мында базар эмес! Эрмекти бирдег айдыгар! Ончогорды мен бир уунда угуп болбозым ине! Бу кайткан улус! Је сенде не бар, Мешкинов, айт, уул.

— Бот, бот, үни тунганча ла кыйгырып алзын. А бистинг улус андый да араай эрмек айтсаг ондобос — деп, Борлой Чотпорович каткырды. — Иштеерин билбес, јагыс ла комудаарын билер улус бистинг јерде база бар эмей.

— Јаантайын ла комудан, калактап јүретен немелер бар — деп, Јодро арбанды. Је онын соок көстөри кенетийин јымжай берди. Мандайынын чырыштары да түзеле берди ошкош. Ол кандый да керсү, коо үниле мынайда айтты: — Је бистинг улустын тогузон тогус проценти сүрекеј јакшы улус. Иштеп билер, кандый да күч иштег мойнобос. Андый улусла кожо иштеерге де јакшы, јенил, Ол койчыларды, малчыларды көрзөм, јүрегим сүүнет. Јагыс ла олордын уур ижин канайып јенилтер? Ол өлөң, ол өтөк. Андый эмес пе, Борлой Чотпорыч?

— Андый эмей база. Мени алтынга бастырып јады деп турун ба? — деп, Борлой Чотпорович төмөн көрүп айтты. — Торбоктор тойынбаган. Быјыл кыштан та канайып чыгар, билбей турум. Ол Октый деп аракызак шилемир малды бош кадырын, соодып салган туру ине. Је јазап кабырза, күскери тойына берер болор бо? Бүгүн келип, кыштуны көрүп јүрдим. Кышту кышту өни јок. Оны јазабаганча неме болбойтон эмтир.

— Былтыр анда кажаганды ремонттоор, јагы тура тудар деп айдарымда, бойоор болбодоор не. Эмди кандый ошкош? — деп, Кергилова каткырды. Борлой Чотпорович ого удурани де айтпай, јагыс ла бир көзин сыкыйтып ийди. Оног ыкчап, таңкыга саргарып калган сабарларыла азу сагалын толгой тудуп салды.

— Мен бүгүн бу ла сурак аайынча Айабасла чуркураштым. Кыштуларды эмдештен ле белетеер керек. Онон башка, кар күп жаап, сооктор түже ле берзе, бу сурак санаабыска кирер. Мыны не шүүшпес? Малчыларды кичеер керек. Олордон ок туза — деп, Кергилова улу тынды. — Бу иш качан божоор, улус. Жаңыс ла амырайтан јер ол өрөги кобы болбой. Акыр. Эмди партийный үредүзи база јууктап келди. Газетти немени база таркадар керек. Бир кезек күрүмдер аракы алар дезе нени де кыскалбас, а бир газет алдырарынан мойношкылап јүрер. Је, бюро јуулы ба?

Орой энгирде, качан көзноктин ары јанында күстин серүүн карануйы койылып, тымык түн шык тура берерде, колхозтын јап-јаңы јаан конторазынын бир кыбында, парторгтын кабинетинде, бюронын члендеринин ортозында тал-табышту куучын болды. Колхозтын јаны председатели Айабас Амырович арбанып турды:

— Јок, јок! Эмди жаңыс ла өлөң, өлөң база катап өлөң! Арткан иштер алдырбас. Кыштуларды орой күскиде јазап аларыс! Алдырбас! Эмди тынар-тынду кижии өлөң ижинде болор учурлу! — Ол терлеп калган күрен чырайын арлап, јымжак диванга мылкыс эдип отура берди.

— Строительный бригаданын ого јүк үчинчи үлүзин бу ишке ийер керек — деп, Јылдаш өрө турбай айтты. Јодро онын сөстөрүн јарадып, бажын кекип, өрө турды.

— Јылдаш чып-чын айдып јат. Керекти шак мынайда төзөөр керек. Онон башка орой болор. Өлөң белетеери — ол сүрекей јаан кампания, оны ончобыс јакшы биллип јадыс! Је өскө иштерди база ундыбас керек. Андый ба, нөкөрлөр? — деп, Јодро ичкери энчейип сурады. Бюронын члендери унчугушпай отурдылар. Бригадирдин де некеери јолду, председателдин де мойнооры јолду. Өлөң, өлгөнчө лө өлөң. Кобы-јикти чукчыыр, агаш-ташты эбирер керек. Онон башка база ла тон каргана кезиш башталар. Түүк! Је нени айдар? Кемнин јанына јайылар? Олор экү эрмек айтпаста, Јодро Борлой Чотпорович јаар иженгендү көрди. Је ол бир кезек ойгө унчукпай, неге де күлүмзиренип отурды. Онон байагы ла качалганду сарбайган сагалын сыймай тудуп, айтты:

— Је мыны не көп шүүжер? Канча да кире калыра, ыйла, кажан-чеден бойы јазалбас. Өлөң ижинде улуска канайып тийер? Онон бир де кижии аларга јарабас.

Бюронын члендери бой-бойы јаар көрүштилер. Бу сүмелү жарганак нени айдарга отуры? Айабастын бүрүнкий чырайы кенетийин јарый берди. Јодро дезе кабагын түүп, төмөн көрди.

— Айдарда, кандый бир эп-сүме табарга керек — деп, Бор-

лой Чотпорович бойынын куучынын оноң ары улалтты. — Мен бодозом, кажы ла пастых бойынын кыштузын бойы жазаар учурлу. Күчи жеткенче, аргазы барынча. Же келин-кечин улустың турлуларын иш когызай берзе, бириге жазагай. Малта туткадый, иштегедий пастыхтар бойлары жазаар учурлу. Мен кыштуумды бойым жазаарым. Жаңыс ла бир эмеш јос беригер. Арткан ишти бойым эдерим. Эки колым кадык.

— А-а, андый болзо, түңей ле стронтельный бригада керек туру ине — деп, Јылдаш кичинек көстөрн суртулдап, өкпөөрип айтты.

— Же, акыр. Мен шүүлтемди учына чыгара айтпагам — деп, Борлой Чотпорович мөңүн портсигарынанг папирозын чыгарып айтты. — Бисте бир трактор бош эмес пе, уулдар? Ол не тегин турар? Ол бир эски «Беларусьты» айдадым.

— Чындап ла.

— Оныла агаш не тартпас. Кажы ла турлуга керектү немелерди јетирин берзе, пастыхтар база кыймыктанып јадар не. Бу ишке көп өй дө өтпөс, көп чыгым да чыкпас...

Борлой Чотпоровичтин сөзине бюроның ончо члендери јөнсинип ийдилер... Тышкары соок эмтир. Бастыра-деремне уйуктап јатты. Керек дезе ийттер де үрбейт. Электростанция ижин токтодып ийди. Јарык оттор јап эдип өчө бердилер. Жаңыс ла теңериниң өчпөс јарыткыштары — јылдыстар мызылдажып турдылар...

* * *

Јаскары кыш сүрекеј јаан кар јааган. Беш агаштан салып эткен чедендердин јүк ле үстиндеги эки агажы көрүнөт. Обоолор, кажагандар карга талортолой көмүлип калган јадат. Айлананыжып јаап турган карды да, камык карды төгүп турган каракуу булуттарды да үзе согуп айдап апаргадый салкын сокпойт. Салкын күлүк, байла, кандый бир ыжык ойдыкка киреле, уйуктап јаткан болбой кайтсын. Тегинде болзо, ол аайы-бажы јок калаптанып, агаштарды сындырып, ак карды учурып, јолдордын кара тозыныла шуурып јадар эди...

Борлой Чотпорович ал анказы азып, ары-бери јүгүрип, одорго чыкпай, айылдын јанынан ырабай турган уйларды арбап, каргап турды. Ол иштеп баштаарда, онын колында јүк ле одус тогус тын тижн торбоктор болгон. Оноң бери үч јыл өткөн. Эмди онын колында јүс јирме беш тын кунајындар, төнөјиндер, торбоктор туруп јат. Ого үзеерн, бу үүрди подсосный үүр эдип салган. Кыш төрөйтөн кунајындар, төнөјиндер база бар ине. О, кайракан!

Эңир... Эбиреде туулар, калын кар јабынтыны уурзынып тур-

гандый, түңзүйижип калган турдылар. Агаштар да телтейижип, байбайыжип калган тургулайт. Соок өрөкөн агаштарды жызыра-да камчылап, бойынын чыжырууш базыдыла басып, тумчуктан, кулактан ала койып, кутустанып турды. Карангуй чанкыр теңеридегн жылдыстар там курчыгылап, чокту мызылдашкылап, соокко чыдашпай калтыражип, селендежип тургандый. Олор эмди ле үзүлгилеп, јерге түшкүлей бергедий болды.

Бу күндерде Борлой Чотпорович чала чучурай берген. «Ээ, мал азырайтаны андый ла тегин неме эмес турбай. Тууразынан ла көрзөн, јенгил неме ошкош. Азыйда улусты коомой иштеп ја-даар деп көмөлөп туратан эди. Улус бастыра күчиле иштеп тур-ганын көрө-тура ла арбанып туратан. «Эмди кандый эмтир? Ма-калу бодонып турун ба?» — деп, Майманов иштепп јүреле, бойын бойы арбап турат. Азырал ас, колдо турган мал көп. Кар күреп јадып, жаргананын сабын кертп јадып, канча мал азы-рап аларын? Акјол өзөктө мындый јаан кар жаганы онын са-наазына кирбей турды. Јум өлөңдү одорлор калын кардын ал-дында артып калды не! Калак ла дезен. Күскиде олордо өлөң-кандый калын, кандый койу болгон эди. А эмди керек десе төңө-зөктөрднн баштарында сексек кулузын өлөңдөр дө көрүнбей барды. Бу уй деп мал чапчып билетен болзо кайдар! Канайып аргазы јок болуп бүдүп калган малы туру мынызы!

Кере түжине кар күреп, уйлардын өтөгнн арчып, олорды чы-гарып, бир эместен өлөңдөп, онон одорго айдап, ары-бери жал-бандап турганча, күн ажа берер. Азыйдагызы чылап, карында-ры тастайганча отобогон уйлар ачу мөбөрөжип, айландыра кү-нукчылду көргилеп турдылар. Јеерен уйдын јаан, тосток көстө-ришинн јагы мөлтүрежип агып турды. Уйларды јылу кажаганга кийдирип салала, Борлой Чотпоровичтин болушчылары тура јаар јүргүлей бердилер. Је ол бойы десе тышкары артып кала-ла, кажаганды эбаре басып, соок теңерини ле калын ак карга бастырып койгон ортолыкты јүреги сыстап, ајыктап турды. «Је-эмди канайдар, нөкөр? Торбок-сарбактарды быыл јылдан чыга-рып болотон неме бе айса јок по? Комуинист мен деп мактанып турала, ооско түжер болбойым. Ий-та-тай. Этпести эдип ле ийер деп јыдындап јүреле, эш немеге турбазым көргүзетен турум. Айла кандый бир јенгил иште иштеп јүрзе, кайдар? Быыл кө-дүртке торбоктор куйруктазан, сек сойзон, санаанга кирер» — деп, ол бойында сананды. Онон бойынын мындый санаазынанн чочып, је алдырбас, байла, јылдан канайып-канайып чыга бер-бей деп, бойын токунадарга албаданып турды. Је күүн-санаазын мекелеп болбой салала, казырланып, жарга түкүрип ийеле, эрин сагалын сыймай тутты. Онызы бош тожонтып калган турарда, там кородоп, ачузын бадырып болбой, арбанды:

— Ийт-та-тай, мыны көрмөсти! Сагал онду неме болзо, кайтсын. Кискенин сагалы чылап, атрайган, сарбайган шлемирди мыны!

Бу күн эңирде Борлой Чотпорович жаан от салып койгон печкенин жанында санааркап калган учукпай отурды. Онын бүдүми де кунукчылду болды. Жаңыс ла атрак азу сагалдары неге де санааркабай, жуучыл атрайыжып, омок-седен көрүнип турды. Жаан маңдайды кечире терең чырыштар тартылып, көстөри өчөмүктөлүп, алтыгы эрди калпыйып калган. Оныла кожо иштеп турган тал-табышту жиптер де бүгүн тымый бердилер. Былтыр он классты божодоло, бойынын күүниле, комсомолдын путевказыла колхозко иштеерге келген Андрей Байрымов радиоприемниктин жанында отурды. Ол радиоприемникти иштеди, онын шыркыраган табыжын бирде тыгыдып, бирде жабызадып, кандай бир радиостанциянын солун үнин тудуп аларга, тегерик регуляторды ары-бери толгон турат. Радиоприемниктен бирде жарап музыка, бирде өскө орооннын радиостанциязынын үни угулып турды. Экинчи уул, Байзын Клешов, узун камчызынын жазылып калган учын өрүп отурды. Эки уулдын салкынга, соокко күрөрип калган жипт чырайларында бүгүн каткы да, күлүм-зиреиши те жок болды.

Борлой Чотпоровичтин үйи, Жалаа, чайдан урала, онын алды жаар араай тургузып салды. Лампа өчөмүк күйүп турды. Көзбөктөр кажайа кырутыгылап, лампанын жыскылтым жарыгына жалтыражып турат.

«Же бу жүрүмде мынан да уур өйлөр болгон ише — деп, Борлой Чотпорович сананды. — Калды бош салып ийеле, коркып отурурга жараар ба? Калдо мал кырылып калза, калыктын алдына нени айдар?.. Эп-арганы бедреер керек. Бу Сивашты кечкенин ле Сапун-Туу деп тууны жайымдаары учун жуу-согуштаг коркушту эмеш пе?» Онын санаазына жуунун жылдары, коркушту онлөр кирип келди. Экинчи Украинский фронтто Н-ский полктын штурмовой саперный батальонынын экинчи ротазынын рядовой Борлой Чотпорович Маймановты нени көрбөгөн деп айдар. Ол өлүмле көстин көскө жаңыс катап тушташкан эмес. Бистин черү өштүлөрле калапту согужып, арга жокто тескерлеп турар тушта, штурмовой саперный батальон тескерлеген черүнин кишин жанын корулап, күрлерди оодын, жолдорды үреп, өштүнин келетей жолына миналар тургузып, жуунун жалагынан ончо подразделеннелер ырай берген тушта тескерлеп туратан. Бир катап Доннын суузын кечире салынган понтонный күрдин жанында алган уулдарга тушташканы санаазына кирди. Олор бу ла анмактын улузы болгон. Эки уул. Доннын суузынан чой бөрүктериле сузуп ичип, терлү жүстерин арчыгылап, айдышкан:

— Је јакшы болзын, нѳкѳр. Канчазына тескерлейдис эмежис. Москва тирѳде, орооныс тирѳ эмей. Кайра келзеес, јакшы кѳр тудуп сал. Је качан бир туштажарыс, та јок. Эзен јѳрѳп јанып барзан, бисти кѳрдибис деп айдып бар.

Олордын кемзи де јанбады. Сапердын ижиндий јеткерлѳ иш јер ѳстинде бар эмеш пе? Минаны тургузар тушта, оны бедрен кодорор тушта, кичинек ле јастырзан, сенин сѳѳгин де артпас.

Доннын, Кубанын чѳлдѳрп кечире Сталинградка јетире боро тозынга туттуртып, соокко тонуп, онон изѳге кѳйѳп, суу зап, калапту согуштарда нѳкѳрлѳрин јылыитып, ѳлгѳн солдаттардын сѳѳктѳрине бѳдѳрилип басканы санаадан чыгып ундылар ба? Окоптын тѳбинде јааштын балкашту суузын ичкенп, ол суу кижинин каныла будылып калганы ѳлѳрдиг ѳлгѳнчѳ санаадан чыгар ба?

Сталинград учун от-калапту согуш тушта штурмовой саперный батальоннын экинчи ротазындагы тогузон солдаттан јѳк ле он тѳрт кижитирѳ арткан. Ол тушта снарядтардын јарылыжы, туралардын јемирилижи, корголјыннын коркушту кожонгы, бомбалардын ачу сыгырыжы — ончозы јер ле тегерини бириктирип, таш ла темирди ѳртѳп, кайылтып ијген эмей. А ол дезе ѳлбѳй тирѳ артып калган. Салым деп неме андый туру. Айса бу учурал ба?

Бистин Тѳштѳк фронттогы черѳлер эрчимдѳ ичкерлеген эди. Ол тушта штурмовой батальон полктын авангарды болуп, ончо черѳден озо ичкерлеп, миналу јаландарды арутап, ѳштѳлердин тургускан буудактарын јайладып, јангы кѳрлер тудуп, јолдѳр жазаган эмей.

Је Сивашты кечкен кийинде, комбаттын блиндажында оны, Борлой Чотпоровичти, партияга алганы онын санаазынан качан да чыкпас. Ол кѳн онын санаазында јажын чакка артып калды. Бу онын јѳрѳминде энг ле јаан учурлу ѳй болгон. Тышкары снарядтар јарылып, блиндаж селендеп, онын потолокынан тобрак тѳгѳлип турган. Қараңуй блиндажтын ичин лампанын кыскылытым оды ѳчѳмик јарыткан. Экинчи ротанын коммунисттер бойынын јуучыл нѳкѳрине рекомендацияны тоолу сѳстѳрлѳ чѳмчѳйѳ отурып, тизе бажына бичигилеп берген эди. Бу кѳндерде ѳштѳ Крымды бербеске, коркушту казырланып тартышкан. Окоптордын тѳбиндеги балкашту суулар канга кызарып калган јаткан. Ротанын партийный јуунынан бир ле час озо взводтын командири ѳлгѳн. Экинчи ротада јѳк ле тоолу солдаттар артып калган. Узун сынду, капчык кара чырайлу, канча кѳндерге уйкутабаганынан улам кѳстѳри кызарып, тишкектип калган замполит рекомендацияларды ла заявленнени кычырып ијеле, фронтовик-коммунисттердин боро тозынга туттурган соок чырайлары јаар

көргөн. Же озор баштарын жекип, бир үнле јараар деп айткандар. Заполит ого база тоолу сурактар берген.

— Олјочы фашисттерге — өлүм! Артык эрмегим јок! — деп, ол тушта рядовой Борлой Майманов чичкере туруп айткан. — Мылтык колдон жагыс ла өлүмле кожо тўжер.

— Јакшы, сўрекеј јакшы айттын, карындаш, — деп, ротанын командири онын колын бек тудуп, бир колыла оны јардынан кучактай алып айткан. — Эмди сен коммунист, бистинг өлбөс мөнгүлик партиябыска база бир јалтанбас јуучыл кожулганына сўйнип турум. Коммунист бу тартыжуда јана баспас учурлу. Јайым јүрүм эмезе өлүм. Артык талдаарыс јок!

Сапун-Туу учун согуш... О-о, оны не деп айдар. Өлгөндөр үстине өлгөндөр јыгылып калган. Ол та канайып тирү арткан? Учында снарядтын јуук јарылыжынан талып, јыгылып калган ошкош эди. Оны өлгөн солдаттардын алдынан чыгаргылап алган. Баш ла болзын! Севастопольды, Симферопольды јайымдаш качаннын качан да санаадан чыкпас. Онон тўштүк Украинаны, Бессарабияны, Болгарияны, Венгрияны јайымдаары учун откалапту јуу-согуштарда турушканы, мунг километр јерди јойу базып өткөни, өлгөн нөкөрлөрининг калганчы кыйгылары, күйүп, жемирилип калган городтор, јурттар ундылар ба? Севастопольдо будына шыркалатканы, Яссыда көксине шыркалатканы, Венгрияда контузия болгоны база ундылар ба? Эски шыркалар эмдиге јетире сыстажып јат... Јуу-согуш тымый берерде, јуучылдар амырап, айыл-јуртына, төрөл јерине письмолор бичигилейтен, кийимдерин јунгулайтан, бойларынын сўүген кожондорын кожондойтон. Борлой Чотпоровичтинг көзине чанкыр кырлары көрүнип, тумчугына өлөнгинг, меестинг өлөнгининг јараш јыды јытанып, кулагына кўүктинг үни угулып келетен. Ол айлын сапанып, өскөн-чыккан јерин, алган эжин, уулын эске алынып, араай алтайлап кожондоп отуратан...

Радиопрнемниктен кандый да јараш кожонг коолоп турды. Эки уул столдын үстинде лампанын јанына энчейгилеп, нени де кычыргылап, бичигилеп отурдылар. Јалаа дезе тоннын јыртыгын жамап отурды. Онын чичкечек сабарларында ийненинг јалтырт эткени көрүнсет ле оймоктын кыјырт эткени угулат.

— Не мындый санааркаш, уулдар? Э-э, мынан да болгой немени кижн көргөн лө эмей база — деп, Борлой Чотпорович араай унчукты. Уйн ол јаар кайкап ла чочып көрди. «Бу мынызы неме атазын куучындайт. Санааркашка бош ло сагыжы энделе берген эмес пе?» — деп, ол бойында сапанды. Же өбөгөннининг чырайы токуналу болды.

Эртен тура таг ыраакта кажайып ла келерде, ончо улус бут бажында болдылар. Јер текшилей јарыды. Борлой Чотпорович

болушчы уулдарыла кожо изў чайдан тойо ичип алала, тышка-ры чыгып, ишти көндүктирип, кайнадып ийди. Кар күреп, кары жука жерлерге уйларды айдап, арык-торык немелерди айылда азырап, түймөп-чаксырап турдылар. Борлой Чотпорович кемге де амыр бербей турды. Күн өксөп турарда, деремнеден кар арчыжарга комсомолдор ло бир трактор келди. Турлуда тал-табыш, каткы, кожон күүлөп чыкты. Майманов өлөңи калын кажу жерди јинттерге көргүзип берди. Тал-табышту јинттер ле күркү-реген-күзүреген трактор айылдын јанынан ырай бердилер... Мындый кату жылда јүс јирме беш тын немени јылдан чыгым јок чыгарып алары јенил керек эмес ине. Онын учун быјыл бар јок күчти салып иштебегенче, ончо эп-арганы тузаланбаганча неме болбозын Борлой Чотпорович јарт билип турган. Былтыр јакшы јыл болгон, је андый да болзо, бир-эки торбокты куйруктап јадып јылдан чыгарарга келишкен эди. Быјыл та кандый немези болотон болбогой.

Уйлар јаан карга ичкери баспай, мөөрөшкилеп, турлудан ырабай, шакпыражып турдылар. Олор, мындый јаан карда отоордон болгой, базарга да күч дешкендий, ыгыраныжып, јаан тосток көстөри алырандажып, ары-бери көрүп турдылар. Је эки уулдын ачу кыйгылары ла олордын камчыларынын јарылдаганы олорды ичкери бастырат.

— Ол јеерен торбокко тийбе, мында айылдын јанында артып калзын — деп, Борлой Чотпорович Андрейге кыйгырды. — Ол көөркий бу карга базып та болбос. Јарт па? Божогон. Арткан уйларды айдагар! Олорды карын күреп салган јерге јетирер керек. Анда бүгүнче јемзенгедий неме бар ошкош эди! — Онон кем де јаар көрбөй, арбана берди. — Бу шилемирдин салкыны тегин де болзо, үзүги јок үрдүрип јадат ине. Эмди канайып тунуп калды. Эмеш ле тын салкын согуп ийген болзо, кар бу бойыла артпас эди!

...Учы јок немедий, уур күндөр улалып өдүп турды. Ас уйуктайтан ла көп иштейтенинен улам уулдар бош арыгылап, мойындары ичкере берди. Борлой Чотпорович те бойы эмештен борорып јурди. Је ол бойынын арыганын, чылаганын кемге де көргүспөй, азыйдагы чылап ок, арга јокто, кокурлап јурди. Је арт учында эң ле коркушту өйлөр малчылардын кийин јанында артып калды. Борлой Чотпоровичтин көстөринде шулмус одычактар ойто ло суркуража берди. Онын кунугып билбес тарпак азу сагалдары там тарбайыжып, учтары сан өрө сарбайыжа берди.

Јер чоокырайа карантылап, ак кардын алдынан кебистий калын өлөңдү одорлор саргарып көрүнни келди. Уйлар узун, јалбак тилдериле койу өлөңди орой тартып, мыжылдажып отоп јүргүлейт. Уйларды бүгүн Байзын кабырып турган...

Борлой Чотпорович уйларга өлөңнөн жайып береле, чеденге такталанып, фуфайказынын карманынан таңкызын чыгарып, жанына базып келген узун сынду, күрөң чырайлу уулды папиросло күндүлөп, күлүмзиренип сурады:

— Же, Андрей, иш кандый эмтир, уул?

— Кем жок — деп, уул айтты. — Канешна, күч. Темпкпеген иш. Же алдырбас. Кудай бербезе, чочко жибес деп орус кеп сөс бар.

— Мындагы жүрүм городтогызындый кайдан болзын, андый ба, Андрейка? — деп, папирозынын чаңкыр ыжын ару ла серүүн кейге буркурадып, Борлой Чотпорович кокурлады. — Андагы улуста мал-аш бар эмес, калаштан тойо жип алала, жылу тураларында ла отургылап жат ине. Андый эмес пе? Бис чилеп түште соокко калтырап, түнде мал керегинде санааркап турган кижинде анда жок болбой, а?

— А не? Чын, жакшы. Иш божогон, долой, домой. Киного бар, ресторанга бар, эмезе айылдажыга барып чай ич. Телевизор көр. Канешна, жакшы. Озо баштап өтөктин жыдынанг кускум келип туратан. Эмди темиге бердим.

Уйлар өлөңди кидиреде чайнагылап, мыжылдажып турдылар. Ачу баргаа өлөңнин ле өтөктин кычкыл жыды жытанат. Тенери айас, чап-чаңкыр болды. Апрельдин чокту күни жарды кайылтып, шүлүредип, сооктон эрип келген жерди, агаштарды, кырларды мылырадып турды. Кей ару, же тынарга уур, чыкту болды.

— Бу киреге жеткенисте, эмди алдырышпас болбойыс — деп, Борлой Чотпорович айтты. — Сен бүгүн мында менин ордыма артатан туруң. Партийный жуун дешкен. Деремнеге барар керек. Өлөңди уйларга эмештен бер.

— Меге анда письмо бар эмеш пе, почтого кирип, угуп чйзергер — деп, Андрей айтты. — Айлымнанг письмо келбегени удай берди.

— Айлынгнанг эмеш пе?

— Айлымнанг...

— Та, та, билбей ле турум.

Борлой Чотпорович адына минип, деремне жаар жортун ийди. Уйлары жакшы турганы оны каранга сүүндирип, санаазын сергидип турат. Уур өйлөр өдө берген. Же Борлой Майманов уурдан жалтанып, кандый бир иштен мойногон беди? Ол иштин күчин, каруулузын жилбиркеп бүдүретен. Онон башка ол председателдинг заместители болуп, эмезе бригадир болуп, эмезе кладовщик болуп, жеңил иш иштеп, алдынанг бойы амырынча жүрер эди. Жирме жылга колхозтын председатели болуп иштегенин, башкараачы иште ченемелдү болгонын тузаланып, ол ажыра жажына берер эди. Ого үзеери узак өйгө жамыда иштеген, бежен жаштан

ажа берген кижини уур ишке бар деп кем база тидинип айдаган? Же кижининг уйады, онынг күүни недег де бийик болуп јат. Шак онынг учун Борлой Чотпорович председателден чыгып, пастух болуп иштеп барган. Оны ижинди ташта, мындый ишке бар деп кем де албадабаган. Ол акту бойынынг күүниле барган. Эмди пастух болуп иштеп баштаганынаг бери үч жыл өттү. Онынг јединген једими ас па? Јок. Онынг ады јангыс ла аймак ичинде эмес, је бастыра область ичинде јарлу. Онынг магы да азыйдагы магынаг чик јок бийик... Бир ле көрзөң, портрединг газетте чыга ла конуп келген турар. Төс јерде де чыгып турган журналдарда јүрет. Онызы андый ла... Же энирлер сайын бел не аайлу сыстап јат, шыркалар да оорып јат. Э-эх, эмеш јинт болгон болзо...

...Јууннаг јанып келеле, Борлой Чотпорович арбанып турды. Ол чайын да токуналу ичип болбой барды. Изү чайга оозын өртөдөлө, там кородоп айтты:

— Мен ол уулга кыштын талортозында айткам. Сен, Чорнай, арык-торыкты эмдештен ле азыра, өлөңди, саламды колыштырып, кичинектен де болзо, кичееп бер, карамдаба. Онон башка мал көдүртип, јилиги үзүлзе, конфет-сахарла да азыразанг, неме болбос дегем. Же учкан укпаган. Эмди онынг торбокторы бош көдүрткен дежет. Эмдештен куйруктадып јаткан мал ол ненинг малы, ненинг немези болор? — Ол, сүзеген бука чылап, бажын булгай согуп ийеле, төмөн көрүп отура берди.

— Ол кижиге болужар керек — деп, Байзын орынга такталанып, фуфайказын чечип унчукты. — Колхозтынг малы өлүп јатканын канайып көрөр?

— Јуунда андый эрмек болгон — деп, Майманов аягын туура јылдырып, үни эмеш јымжап айтты. — Кажы ла пастых бир эмештен болужар эди јөп чыгарган. Сен, Андрей, эртен онынг турлузына бир чанак өлөң апарып бер. Јол каранты, је тошло јүрүп ийер болбойың.

Андрей неме айтнай, јангыс ла бажын кекип ийди. Онон өрө туруп, тонын кийип, пөкөрининг кулагына нени де шымыранып салды.

Бүгүн төнөјиндердинг бирүзи төрөп салган эмтир. Азайы јетире кургабаган бозу туранын толугында, јымжак јажыл өлөңнинг үстинде кара көстөри мөлтүреп, ары-бери көрүп јатты.

— Эмди кунајындар, төнөјиндер ээчий-деечий ле төрөйтөн эмтир — деп айдала, Јалаа өрө туруп, тонын кийип, бөс курын тынғыда курчанды. — Учуга бош уйлар бар. Акыр, барып көрүп ийейин. Көөштө эт кайнадып салгам, көрүп отур, ажа бербезин.

Туранынг ичи изү ле јыду болды. Бозунынг сидигининг кычкыл јыды ла тере уужаарда сүрткен буурдын кандый да сан

башка каксу, јерсү жыды жытанат. «Уулдар изүдег качып барган болбой кайтсын — деп, Борлой Чотпорович серүүн полго сунаадап сананды. — Кандый жылу, кар бүгүн түннле кайылатан эмитир. Ол бор-ботко немени санашып јадала, арыган-чылаган кишининг терен уйкузыла шык уйуктап жалды...

...Мынайып ла шакпырап, уйларды төрөднп, бозуларды телчидип турганча, күндер узап, кар чек кайылып, жылу жажыл јас једнп келди. Агаштын бүрлерн торсойыжып, меестер, јаландар јажарды. Булуттар көпчип, жылу јаш јаап ийдн. Онон теңери ойто ло чанкырайа айазып, изү күннинг чогы јерге төгүлип, чыкту јер кургап, карарып барган јолдор булап јатты. Бозулар куйруктарып чычайткылап ијеле, отоп јүрген энелернн эбнре текшилежип, ойногылап, сүзүшкилеп турдылар. Ээрлү јеерен ат кулагын сертейтип, күүктинг өткүн үннн тындап турды. Онон ойто ло јангы чыгып клееткен јажыл өлөнгдн тыдырада отой бердн. Борлой Чотпорович күннинг жылузып јакшызышып, јалбак јардын күнге изидип јатты. Онын јанында кыскачак јендү фуфайка, кирзовый сопок кийнп алган чодыр күрен чырайлу уул отурды.

— Сен бисти таштап баратан кижн турун ине? — деп, Борлой Чотпорович айтты. Онон унчукпай сананып јадала, сүмелү күлүмзиренип, сурады: — Сеге кижн алып берзе кайдар? Ол тушта јаражай үйингнен айрылып кайдаар да барып болбозын!

— Јаражайды кожо алып барзам, не болор? — деп, Андрей Удура сурады.

— Колхозник кыстан алып берерис, колхозтон кайдаар да барба деп јакып саларыс.

Ол сени, торбокты чылап, чалмадайла, күлнп салар! Хе-хе-хе — деп, Борлой каткырат.

— Армакчы онын колында эмес, меннн колымда болзо не болор? — деп, Андрей багынбай турды.

— Јок, јок, нөкөр, эмдигн өйдө армакчы үй улустын колында! Сени олор качан бир түней ле чалмадап алар!

— Јок, чалмадап болбос.

— Эх, ол кыс сенднн иштеңкей буканы чалмадап, јобожыдып алатан болзо, мен ого јус трудкүн бичип берзин деп правленнеден сураар эднм, хе-хе-хе!

Андрей колын јанып, туура көрди.

— Чындап та, бу сүрекей јакшы шүүлте эмитир. Ол бир суркураган, мөлтүреген кара көстү кысты сөстөп көрзө кайдар, а? — деп, Борлой Чотпорович Андрейди андып айтты. — Јараар ба, Андрей? Акыр, мен эртен ле барып, баланын ада-энезине айдып салатам. Сен јангыс ла сакып отур. Јаражай јанында болор. Эх, той-јыргалды калык-јон кайкаар эднп эдерис. Сен јөп пө, нөкөр?

— Бу кандый кысты айдып турган кижн эдн, уулдар, — деп,

Андрей Борлой өбөгөн жаар көрбөй, төмөн көрүп айтты. — Менде жуук таныш кыс жок.

— Кандый, кандый — деп, Борлой Чотпорович оны өткөндү, — кулугурды көрзөн, билбеечен болуп араланып турганын.

— Андый неме санаада да жок — деп, Андрей каткырды. — Мен үренип баратан кижн. Онын учун кижн алып, жыргаар күүним жок. Жакшы кыс болзо, саказын...

— Же андый болзо, канайдар база — деп, Борлой Чотпорович каткызын токтодып, сарбак сагалын сыймай тудуп, улус тынды. — Сендий уулды божодорго ачу эмей. Жакшы болушчы табылбаза, меге күч болор. Бу уй деп немени кичеери, кабырары жеңил неме эмес ине. — Ол бир эмеш өйгө унчукпай, көк-чаңкыр теңерини аяктап жатты. Онон өрө өңдөйип айтты: — Үрен, Андрей, үрен. Үредүдөн артык не бар? Үредү эмес болзо, бис жылдыстарга спутниктер чийип болор бедис? Сен жаан ученый бол, Андрей. Акыр, ол Венера деп жылдыстын ады не? Мен бодозом, ол Таң чолмон деп жылдыс ошкош. Эмди бистин спутник ого жеткен бе? Сен бүгүн энгерде радионы сүрекей жазап лаптап тында. Мен сендий канчын жинт болзом кайдадым! Эх! Же мен түңгей ле айдары жок сүүнип жүредим.

* * *

Жай билдиртпестен түргөн өдө берген. Агаштардын бүрлери саргарып, тайгалардын баштарына ак кар жаап ийерде, Борлой Чотпорович Кызыл-Тыттагы жайлузынан Ортолыктагы кыштузуна түжүп келди. Жум өлөңдү тайганын одорлорында салдым жүргөн уйлар килеи семиргилеп калды. Энезин эмип, салдым жүргөн бозулар торт ло торбоктордый болды. Олорды өзөккө түшкен ле күн энелеринен айрыла, Майманов өскө пастухка табыштырып берген. Ол кыштузын эбире басып, айдары жок сүүнип турды. Колхоз мында эки кып жаңы тура тудуп салган эмтир. Кажаган-чеденнин де жазалы бек, чыңдый болды.

— Быжыл жаңы турада кыштайтан турубыс — деп, Борлой Чотпорович үйине сүүнип айтты. — Эптү, жакшынак тура болуптыр. Жаңыс ла онын көзнөктөрүн, эжигин жаңыдан жазаар керек. Эски тураны бозулардын туразы эдип аларыс. Же сен бир-эки күнге уй кабыратан туруң. Мен бу тураны жазайтам...

...Баштапкы кар жаап ийди. Сооктор башталды. Кечүлер тоңуп, күскүдий тош күрлер жалтыражып жада берди. Энгергери түште кечүдөн таң атту эки кижн жортуп келди. Олордын бирүзи шаңжак үндү аар-калап Лодро Ивановна эмтир. Экинчизи кандый да орус уул болды. Олор аттарын чеденнин толугынан буулап койоло, кажаган-чеденди эбире басып көрдилер.

Солун-собурды суражып, таңкылагылап отурганча жаан от салып койгон печкедеги чай шуулап, кайнап чыкты.

— Јаан колхоз, албаты-јон до, мал-аш та көп, иштеерге күч болуп јат — деп, партийный организациянын качызы Јодро Иванова Кергилова айтты. — Ончо турлуларды эбирип келгенче, бир ай өдүп калар. — Ол түлкү бычкак бөрүгүн уштыла, столдун үстине салып койды. — Је слердин ижеер-тожоор кандый болуп туру, Борлой Чотпорович? Мал-аш кандый?

— Эм тура кем јок ло — деп, Борлой Чотпорович Майманов айтты. — Је жыш быјыл база ла кату болорго јат. Тожон јыл. Бу јууктардагы эш кереги јок јылуга кар кайылала, онон ойто соокторло кожо јер килейе тоно берди ине. Кардын алды тош.

— Өлбөг-неме једер бе? — деп, райкомнын инструкторы сурады. — Слердин ченемелди тузаланып көрбөр деген шүүлте бар.

— Је менде ненин ченемели келетен эди? — деп, Борлой Майманов колын јангыды. — Слер он, јирме јыл иштеп келген малчылардан сурагар. Менин стажым ас. Јүк ле үч јыл.

— Уч јыл! Эйе, андый болбой кайтсын. Јирме беш јылга нени эткенеер? — деп, Јодро айтты. — Саг башка киж.

— Нени эттим? Бий болдым. Ончо председательдерди, сени база, озо баштап уйлар кабыртар керек. Санаалу болороор — деп, Борлой Чотпорович унчукты. — Академия деп неме бу! — Ол алакандары торсоп, шилтенжиреп калган колдорын јайды.

— Айса мен база торбоктор кабыратам — деп, Јодро каткырды.

— Јылдан малым та кандый чыгар, билбей турум — деп, Борлой Чотпорович Јодро јаар кылчайып айтты. — Ончозы јакшы болор деп жүн эртеден канайып айдайын? Мактанарга мен тенек уулчак эmezим не? Албаты нени эдип јат, мен оны ла эдип јадым. Је коммунист болгондо, — ол күлүмзиренип ийди, — јаман атка түшпес ле. Јетијылдыкты ойинен озо бүдүрер деген амаду кажы ла настыхта бар эмей. Кичеенип ле јадым. Та не болор, кем билер оны.

— Онызы андый, Борлой Чотпорович, — деп, Јодро айтты. — Је түней ле јарт задачалу, молјулу болор керек. Ол јогынан база болбос немези не.

— Отурып чайлагар — деп, эрмек-куучынга киришпей отурган айылдын ээзи үй киж айтты.

— Столго јууктагар, айылчылар, — деп, Борлой Чотпорович азу сагалын сыймай тудуп, айтты. — Бери киж јүрер эмес, онын учун каа-јаада киж түшкенде, оны јаан айылчудый уткыйтаныс...

Ортолыктын үстинде жарануй койылып, кара-куу булуттар тегерини туй тартып ийди. Борлой Чотпоровичтин туразынын көзнокторинде лампанын оды таг жарыганча өчпөй, жарып турды. Јелбер кара ийт кулактарын сертейтип, кажаканын үстинде сергек јадат. Түн тымык ла соок болды.

ТУНДЕГИ ЖЫЛДЫСТАР

Жайдын изү, тынчу күнннде Кадыннын суузын жакалай чөйлип барган кумакту жалбак жолды өрө бир кижн араайын базып браатты. Онын кийими коомой эмес те болзо, же чек уужалып, кирленип калган эмтир. Кара ботинказынын чончойы жантийа элесп, боро пиджагы ла боро штаны бош кирленип, тозынга туттуртып салган. Бу кижн узак жол өткөн ошкош. Ол кийимин уштыбай, келишкен ле жерде уйуктаган болбой кайтсын. Жүктенип алган ак кеден таары баштыг алдына жастык болгон болбой кайтсын. Ол бийик сынду, арык, орто жашка жууктап келген кижн болды. Онын алтамдары жаан, же базыды араай. Ол тазада кайчыладып койгон бажын канкайтып, шуулажып, жажыл бүрлери элбирежип турган кайындардын ла карагайлардын баштарын аяктап, санааркап калган базып браатты. Тууразында кобыда күүк жанкылдада эдип турды. Күүк мынайын үзүги жок эткенде, улус тут болор дежетен. Бу танмазы не мынайып көкип эдет болбой дежип арбаныжып туратан. Бийик жардын алдында чаңкыр толкулары бой-бойын акалаарга мендеп, ак көбүги аңданыжып, Кадыннын суузын үзүги жок шуулап жатты. Эбнре ар-бүткен: кырлар, агаштар, чечектер, өлгөндөр, оок быыраш булуттарлу чаңкыр тенери, изү күннин чогына араайын мылырап, амыр үргүлесп тургулайт. Билдирер-билдирбесп жылу эзин кайындардын жалбырактарын тылырадып, чечектердин байбак, жараш баштарын ары-берн жайкап турат... Жоуу кижн Кадыннын сай кумакту жарадына түже базып барала, таарын жерге салып койоло, суунын ол жанында паромчыга коо ло өткүн үниле кыйгырды:

— Э-э-э-эй! Э-э-э-эй! Ке-е-е!..

Паромнын жанында бир де кижн көрүнбей турды. Кыйгынын жанылгазы кырлардын көксине торгулып, араайлап, араайлап, жынырап, жылыын калды. Терлеп, арып-чылап калган кижн ару соок суула маказырап жуунып алала, изү кумактын үстине отура берди. Ол жымырап агып жаткан чаңкыр суудан көзин албай,

сүүнп ле санааркап калган отурат. Ажарга брааткан кўнниг изў чогы онын тас јиткезин изидип турды. Таардын тўбинен чыгарып келген калаш ла чырчыйа кадып калган колбаса тиш тыгыпбас кату болды. Эр кижн энчейип, сууга калажын јибидип, араайын чайнанып отурат.

Сууынг ол јарадында паромнын јанында кижн кўрўнбейт. Кўн кырдаг чылбыр бажы бийик. Агаштардын кўлўткўлўри табынча узундап турды. Бериги јаратта отурган кижн энчигип болбой, ўрў туруп, кыйгырды:

— Э-э-э-эй!

Анча-мынча болбой, паромнын ары јанында агаштардын ортозынан бир кижн чыгып келди. Ол паромды кыңыдаг чечип, онын јаан кемелерин сууынг агынына удур тургузып ийди. Паром јалбак сууны кечире араай јылып клеетти. Ол сууынг јарадына једип келеле, агаш пристаңга јўлўнп, тура берди... Паромнын элбек ўстине јаан алтамдарла чыгара базып келген бийик сынду, уужалып калган боро костюмду, колында таарлу кижини паромчы Махайла озо баштап таныбай, онын кыймык јок соок чырайын ајыктап турды. Таныш эмес кижн Махайланын јанына јуук базып келеле, јангыс ла эридериле кўлўмзиренип, кара кўстўрнинн тўбинде сўўнчилў одычактары бийележип, узун ла шаршак колын ичкери сунды.

— Јакшы ба?

Махайланын јўреги борт эдип, ол бойы јана болды. Ол тизеинде јамачылу кара штанынын карманына колып сугуп ийди. Бойы албаданып кўлўмзиренип, аргазы јокто оныла јакшылажып, чала туктурылып, сурады:

— Қайдан келдинг, Карамай?

— А ыраак јердег, ўбўгўн. Сўрекей ыраак-ыраак јердег. Ко-лоорды не јажырып тураар?

— Бис сени божогон туру деп сананып јўргенис.

— Мен ўлгўн кижининг сўлтерине тўней эмтирим бе?

— Јок, је сенег кижн коркый бербей... Қоомой керек эткен кижидег. Уй, бу мен нени айдадым? — Махайла озын јаба тутты.

Карамай ого удур нени де айтпай, кайра бурылып, паромды эбире туткан чеденге чаганактанып, унчукпай тура берди. «Айдарда, улус ол жеректи эмдиге јетире ундыбаган турбай. Је ологро мен нени айдарым. Тўней ле бўткилебес. Кижн ўлтўрген неме дежер. Андый болзо, он јылга тўрмеде не отурдын дежер. Он јылга тўрмеде отуратаны ол јенил керек эмес. Јўрўмнинн эн ле ырысту ўйи анда ўдўп калган». Эмди Карамай јирме сегис јашту, је онын тыш бўдўмин кўргўн кижн оны тўртўн јашту эр кижн деп бодоор. Уур јўрўм тегин ўтпўй јат. Ол бойынын изиң, бойынын таңмазын артырып салат.

Карамай паромнон тўжеле, ятыра бийик жарды өрө арып-чылап калган кижининг базыдыла араай база берди. Карган Махайла онын кийнинен ары көрүп, бажын жайкап, улу тынала, араай айтты:

— Јер-алтайына жанбаган болзо, торт болор эди. Эх, жүрүм, жүрүм! Јеткер не ол, јеткер, кандый да болзо ачу ла.

...Јүрүмде база кижн кайкаар учурал болуп јат ине. Ол күн эртен тура Карамай он јыл түрмеде отурарым деп сескен бе? Эңирде коркушту јеткер болор деп бодогон бо? Он јыл мынанг кайра, шак ла мындый јылу, ајас күнде, онын жүрүми талортозынан сына берер деп ол бодогон бо?.. Ол тушта Карамай омок-јимек, кутус-шулмус уул болгон эди... Јуунын өйн. Удабас ла фронтко барарым деп сүүнип туратан. Уулдын јажы күскиде толотон учурлу болгон.

Өлөң ижининг бригадазына эртен тура чыгарга керек болгон. Ишке чыгардан озо Карамай ла Јинји чат-мат керижип ийгендер. Јинји Таныбай ла Карамай керегинде кандый да коп божодып ийген. Карамай айдары јок ачынып, нени де сананбай, өкпөөршп айткан:

— Акыр ла болзын, Јинји. Акыр ла болзын...

Јинји ого эрмек те айттырбай, оны удур аайы-бажы јок талай берген. Қату өйдө кезик улус андый ачыначак, казыр боло берер не. Онон өкпөзи өчкөнчө айдынып алала, уйалгылап жүрер.

Карамайдын шак мынайда кекенип турганын бригаданын ончо улузы база уккан. Је ого кем де ајару этпеген. Керижип, өөркөжип турала, кижн база нени айдып ийбейтен эди? Тилде сөөк бар эмес. Урдүртип, урдүртип ле ийер. Учы-түбин сананбас. Је ол айткан сөзин, кекенген кекедүзин кижн качан да жүрүмде бүдүрбей јат ине. Карамайдын айткан сөстөри арт учында чын болуп каларын кем билген? Карамай бойы да билген бе? Јок... Күн изип, чалын кургай берерде, өлөң ижининг бригадазы чалгыларын агаштардын көлөткө, серүүн јандарына илгилеп койоло, бойлоры өлөң јуурга баргандар. Өлөңди јууп турала, Јинји ле Карамайдын ортозында ойто ло кериш, чугаан башталган. Јинжининг тили сүрекей коронду ла курч болгон. Ол бойынун өштүзин торт ло ийт јибес, ийнеге келбес эдип айткылап турган. Карамай мыны угуп, чыдажып болбой, алдында јаткан жарым аршын куу будакты карбас эдип ала койоло, Јинји јаар мергедеп ийген. Ол оны өлтүрерден болгой, согорго до сананбаган. Је ол јаар учуп клееткен будакты Јинји канайып та көрбөй калган. Ол туура көргөн ошкош, онон башка кичнек ле бөкөйип эмезе тууралап ийген болзо, будак ого тийбей өдө берер эди. Је јеткер јен алдында деп кеп сөс бар ине. Обурлап мергедеген будактын курч учы Јинжининг топшуурынын үстине, мойнынын учына кадала берген... Јин-

Јини тургуза ла абрага салала, деремне јаар тарткандар. Ол десе деремнеге јетпей јүрүп, божой берген...

Эмди јолды өрө базып, Карамай не болгонын ончозын эске алынып браатты. Качан Јинји божой берерде, онын ага-карындаштары, төрөөндөри өчнн алып, Карамайды өлтүрерге коркушту албаданган эди. Айдаарга келген милиционерлер оны корулап, карануй тун кире берерде, деремнеден качырган аайлу апарган эди. Аймак јаар баратан јолдо ло бу паромнын јанында оморды кетеп тургандарын биллип ийеле, милиционерлер оны өскө јерле апарган, паромло кечирбей, кемеле кечирген эди. Онон бери он јыл өткөн, је јазан сананып көрзө, бу кече ле болгон немедий. Эмди деремне, көрүш-таныш улус, ада-эне, ага-карындаш канайда уткыгай не? Јинјинин төрөөндөринин өштөнкөй амадулары өчти не? Он јылга письмо до јок, суру-чап та јок. Улус оны өлгөн, барган болор деп бодогылап турган болор. Эне-ада, ага-карындаш сагышка чөкөп, сананышка бууры түгенип калган болбой. Байа Махайладан омор эзен-амыр јүри бе деп сурап угар керек болгон. Је Карамайдын јүреги энеси де, адазы да, ага-карындаштары да эзен-амыр јүргенин каранга сезип турды.

Удабас эбирилчиктин ары јанынан деремне: таныш туралар, айылдар көрүнип келер. Је Карамай мендебей турды. Ол деремнеге көкө түште кире базып барарынан јалтанып, тидинип болбой турды. Анда оны ас сүүмји, көп јеткер сагып јатканы ого јарт болды. Онын учун ол јолдон туура базып барала, байбак жайынын көлөткөзинне, койу ла узун өлөндөрдин ортозына јада берди. Бүрүңкий эңир киргенче амырап, токунап алза кайдар?

* * *

Суунын ол јанында койу агаштарга бүркеткен жаскактын бажына күп отура берди. Туунын көлөткөзи там ла узап, сууны кече конуп, деремненнн талортозын бүркеп ийди.

Јаңыс ла деремненнн эжик алдында эңчейишкен кызыл кайаларлу, корум таштарлу кыр ажып брааткан күннин чогына там кызарып турган немедий...

Бачымов Ырыстын малтазы күннин чогына јалтырт эдип, тоштый мызылдап, коо јадыктын сарызымак такпайларын чачылтып, онын јаан, ийделу колында кичинек мөнгүн томырткачактый ойноп турды. Малтанын чатылдаган табыжы коштой турган јылым кайага жаңылапат. Јаңы чапкан агаштын чаганазынын чала кычкылтым јыды јытанат. Ырыс чылай берген белин амырадарга өрө өңдойип, белин түзетти. Онон јандап турган јадыгына такталанып, колпладыла јаагын, мандайын, кызыл мойныла јолдой агып түшкен терин арлап ийеле, карманынан папирозын чыгарып, бырчыт сабарларыла кандый да эп јок капсай тудуп, папиростын,

учын бек сары тиштериле кезе тиштеп, јаан тынды. Онон папиростын ыжын тынып, тарпак тумчугынын јаан үйттеринег чаңкыр ышты буркурада чыгарып, көзи јашталып, маказырап, таңкылай берди. Ол беш агашка чыгара тудуп койгон эки кып тураны ајыктап, таңкылап отурды. «Мыны кижн быјыл божодо тудуп болор бо, јок по — деп, бойында сананып отурды. — Тура јаан да болзо, анда эки биле јадарга тапчы неме болуптыр. Ого үзеери, Байзын база чыдап келген. Удабас кижн алатам дезе, ого удурани нени айдар? Бу тура Байзын ла биске болор эди. Ол турада Эрелдей јангыскан јатсын. Бала-барказы көп неме. Је ортон уул... — Ырыстын јүреги чымылдажа берди... — Ол божогон кижн болбой».

Қараңуи энир кире берерде, деремнени өрө узун сынду, кичинек јүктенчиктү кижн базып браатты. Ого јолуккан улус оны таныбай, онын јаныла унчугушпай өткилей берет. Қажы базып жүрген неме, оны кем билер. Қарамай дезе улус јаар чике, удур көрбөй, бажын бөкөйтп, базыдын түргендедин ийди. Је деремне чек өскөрип калган учун, ол сүре ле тура түжүп, јангы тураларды таныбай ајыктап, адазынын туразы турган јерди эске алынып баратты. Ол адазынын кичинек, болчок туразын јангы туралардын ортозынан јүк арайдан бедреп таап алала, туранын јабыс эжигин јүреги шмиреп, ача тартып ийерде, онын јаагынан кем де адырманду, изү тилиле јалап ийди. Қарамай чочыганына јана болуп, ары-бери алырандап көрди.

— Слер кемди бедреп тураар?! — деген адазынын үни кийин јанында угуларда, Қарамай атпас эдип, кайра көрди. Ол нени де айдып болбой, кыймык јок тура берди. Ырыс уулын танып ийеле, көстөри јаанап, чырайы кугарып, үни тыркырап сурады:

— Бу сен бе... балам? О, кудаймай. Қачан да көрбөзми деп санангам... — Ол өөч алынып, араай ыйлап ийеле, уулын кучактай алды. — Баламды сени, баламды.

— Је бот, јан келдим — деп, Қарамай јүк арайдан айтты. Онон тунгак үниле сурады: — Энем кандый жүрү? Уулдар эзен-амыр ба?

— Эзен-амыр. Бис сени сакып, чөкөп калганым.

Олор бир кезек өйгө унчугушпай турдылар. Онон Ырыс араай айтты:

— А кудай. Бу үйге кирзег. Мен торт эдирей берген болбойым. Бу фронтто жүреле, контузния алгам. Қир, қир. А бу эски турада эмди кем де јатпай јат. Бозулар серүүнденип киргилеп калган.

...Уулын көрүп ийеле, энези унчукпай, араай ыйлай берди. Онын көзинин јаштары чырыш жүзин төмөн јолдолып агып, өмүрине тамып турды. Ол оны кучактай албады. Јаңыс ла эки колы-

нан бек тудуп, көңкөрө көрүп, ыйлайт. Эки карындажы оп-сөп болуп калган турдылар. Бу узун сынду, соок чырайлу кижилордун аказы ба? Же ол ырап калган коркушту күн олоордун санаа-зында жап-жарт артып калган. Энезинин ыйы-калагы, милиционерлер, улустун каргыжы, айткылажы. Аказынын жолунда темир кижен ле онын куп-куу чырайы. Улус олоордон туура болгон эмей. Адазы фронтто...

Ырыс тонын кийип, тышкары чыкты. Байла, лапка жаар барган ошкош. Айбычы ыйлап алала, женнин уштугыла көзинин жажын арчып, уулы жаар узак учукпай көрүп турды. Онон эриндери тыркырап айтты:

— Көр, ийиндерин шыралай-боролой өскилеп ле калды. Кудай, сени жанар деп сананбаганыс. Алтай-кудай бар эмтир.

Карындаштар учугушпай отурдылар. Эрелдей кандый бир неме сураарынан жалтанып отурды. Же нени сураар? Кандый жүрдин деп сураар ба айса нени көрдин деп сураар ба? Катунун жеринде жүрген кижилор болуп жат. Күүни бар болзо, бойы куучындагай. Же учукпай отураарга база уур, шыралу болды, онын учун Эрелдей өрө туруп, айтты:

— Мен мылчага от салып ийейин. — Ол Карамайга удур көрүп, бурулу күлүмзиренип ийди. — Слер жүнунар болбойор?

— Эйе. Тобрак-тозын деп неме тудуп салган...

Уулы Карамай эзен-амыр жанып желенин Ырыс тал-табыш талок, жаан сүүмү де жок байрамдады. Олор орой түнге жетире столды эбире учугушпай отурдылар. Куучун чек улалбай турды. Жагыс ла Айбычынын чырайы жарып, көстөри ырысту ла сүүнчилу суркурап турды. Ол уулын бар-жогыла күндүлөп, онын терен чырыштар кечире тартып койгон мандайын, көп шыра көргөн кунуучылду көстөрин, кичинек кулактарын аяктап отурды.

— Эмди сен нени иштеер кижилор? — деп, Ырыс уулы жаар көрбөй сурады. Онон столдун учу жаар өбөгөниле коштой отурган келдине айтты. — Жанарай, барып мылчанын одын көрүп ий.

Жанарай чыга берди. Ойто ло тал-табыш жок боло берди. Баштапкы ый, жолугуштын сүүмүжизин тымый берген. Жагыс ла калбактардын калырт эткен, вилкалардын шыгырт эткен табыштары ла экинчи кыпта уйуктап жаткан балдардын тумчуктарынын сыгырганы, улааргылап кыгышканы угулат. Карамай адазынын сурагына каруу бербей, бир кезек өйгө нени де айтпай отурды.

— Иш кайда барар ол... — деп, энези айтты.

Адазы ошкош жаан тарпак тумчукту, жаан көстү таларкак сынду Эрелдей де, энези ошкош жалакай көстү, кичинек, тегерик ак чырайлу, бийик эмес сынду, шуурак бүдүмдү ортон уул Байзын да жаан түней эмес болдылар. Олордун кылык-жагы да башка болды. Эрелдей адазы ошкош учукпас, соок бүдүмдү, Байзын де-

зе јалакай, омок, энези ошкош керсѹ. Је Карамай омордон тыш та бѹдѹмин, кылык-јагы да тең алган деп айтса, јастыра болбос. Онын кѹстѹри адазынын кѹстѹри ошкош јаан да болзо, је соок, кату эмес, јалакай, керсѹ болды. Чырайы энезине де тѹгей болзо, је сыны, адазынын сыны ошкош узун. Кылык-јагы да јанынан ол андый: кезикте кату, кезикте керсѹ, кезикте соок, кезикте јалакай...

Адазынын сурагына каруу бербеске эп јок. Онын учун Карамай куучындаар кѹѹни јок то болзо, база ѳрѳ кѹрбѳй, тѳмѳн кѹрѹп айтты:

— Колхоз иш берзе, иштеерим...

— Амырап, токунап албай, не иштеер — деп, Байзын айда салды. — Бис ончобыс иштеп јадыбыс...

— Сенен эрмек сурабай јат — деп, Эрелдей кабагын јемире кѹрѹп айтты. — Јаан улустың куучынына не кирижер?

— Мен јаш бала эмезим — деп, Байзын кедерлеп айтты. — Билениң ичинде ончо сурактарды шѹѹжер тушта мен анда кожо туружар учурлу.

— Байзын зооветтехникумды божодоло, иштеп баштаганынан ла бери коркуштанган — деп, ѹйге кирип келген Јаңарай Байзыннын куучынын угуп ийеле, айтты. Мен јогынан нени де шѹѹжерге јарабас деп айдар. — Ол онон ары база нени де айдарга сананды. Је ѳбѳгѳнининг кылайып калган кѹстѹрин кѹрѹп ийеле, айдарга турган сѳзин кайра ажырып, экинчи кып јаар кире конды.

— Је нени айдайын? — деп, Ырыс кем де јаар кѹрбѳй унчукты. — ѳскѳ јерге иштезен кайдар, балам? Айса бис сениле кожо кѳчѳ берелик. Мында Эрелдей артып калзын.

— Качып кайдаар да барбазым — деп, кенетийин Карамай катуланып, кезем айтты. — Мен кижѹ ѳлтѹрбегем, кинчѳк этпегем. Мыны эмдиге јетире ондобос кайткан улус? Эмди ачынзам, тең чындап та, ѳлтѹр ийерим. Тийгилеп кѹрзин.

— Бу мындый куучынды сен не баштадың? ѳлбѳй јѹрѹн, эзен амыр јанып келди деп сананбас! Ит-та-тай, ыра-јорозы јаман ши лемир — деп, Айбычы арбанды.

— Јаман эдерге сананбадым — деп, Ырыс улу тынды.

Керек чала коомойтып, тал-табыш болорго турарда, эрмек айтпас Эрелдей энчигип болбой, куучынга киришти.

— Адам чын айдып јат. Слерге бу јерде артарга јеткерлѹ. Је слер јаман сананбагар. Бисти сѹрѹп туру деп бодобогор. Чалчык уйазы ѳштѳнкѳй немелер, бойѳор билереер.

— Сени эмди ле чык, јѹр деп айтпай јадым. Бойын сананып кѹр — деп, Ырыс айтты. — Јеткер јен алдында ине.

— Мен кайдаар да барбазым — деп, Карамай айтты. — Кызыл тынымды карамдап, јажынар кѹѹним јок...

Ырыстың уулы түрмеден јанып келген деген табыш эртенгизинде тургуза ла деремнеге јайыла берди. Ол керегинде жүзүн-базын куучын жүрди. «Ийт анда, түрменнн түбинде, чирип те калбас — дежиң, Чалчык уйазы калаптанып турдылар. — Јаман немеде өлүм де јок». Закон онын тынына јетпеген болзо, мен једер болорым ба» — деп, Чалчыктын јаан уулы, Јамантай, кекенген дежет. Качан Карамай конторанын јанына басып келерде, анда турган улустын ортозынан ого кем де колын бербеди. Олор оныла соок јакшылашкылайла, туш башка таркай бердилер. Кожо өскөн, кожо үренген, алдында антыгарлу најылар да болгон уулдар ого јолугарынан коркыгылап, онон туура-лап турдылар. Уй улустар ла оок балдар оны тууразынан айка-тагылайт.

Колхозтын председатели, Чыбыков Јашкорбо, оны база соок укыды. Керек десе ол оны таныбаачы, билбеечи кижн болуп араланып турды. Кижн өлтүрген кижиге, он јыл түрмеде отурган кижиге канайып бүдер дегенднй, колын јайып, бажын јайкап отурды. Је онон улу тынып, айтты:

— Эм тура келишкеднй иш јок. Бор-ботко иш эдетен турун. Кузнецтин болушчызы болзон, кайдар? Бу иш сеге таныш болбой?

— Меге кандый ла иш таныш — деп, Карамай өөркөп айтты. — Мен слерднн колхоз электростанция јазап туру деп уккам. Мен — электрик.

— Андын ишчи бисте бар — деп, Чыбыков айтты...

...Неделени ээчнй недеге өдүп, айды ээчнй ай өдүп турды. Күрен күс једип келди. Карамай нөкөрлөр дө, најылар да јок, сок јангыскан иштеп жүрди. Кузнец өбөгөн Чалчыковтордын төрөөнн болгон, онын учун ол оныла керек десе куучындашпай да турды. Деремнени өрө-төмөн жап-јаңы төнөштөр тура бердилер. Аймактаң келген электрик уулга баштадып, колхозчы уулдар төнөштөн төнөшкө эмик тартып, лампочкалар кондырып турдылар. Бу јинт уулдардын бирүзи, Күндүбей, бийик төнөшкө чыгып алала, кожондоп, лампочка кондырып турды. Ол уул Карамайла куучындашып, онын јолынаң качпай, кыйышпай турган уулдардын бирүзи болгон. Карамай иштин кийинде, айлы јаар басып браадала, бийик төнөштин бажында отурган уулга кыйгырды:

— Эй, Күндүбей, мында нең эдип отуруң?

— Јылдыстарга уйа тудуп јадым, Карамай, удабас мында жаңы јылдыстар суркуражып күйер — деп, Күндүбей омок, јардак үнле айтты.

— А ол јылдыстарын качан күйер?

— Октябрьдын байрамында, байла, күйер болбой.

— Јылдыстардын уйазы. Сүрекей јакшы айттын — деп, Карамай унчукты.

Күндүбейдин төңөштин бажынан түжүп келерин сакып, Карамай сан өрө көрүп алып, нени де сананып турды. Онын санаазына түрмеде жүргени, шак мындый бийик төңөштөрдүн бажына чыгып, эмиктер тартканы, ол эмиктер ондор километр жерлерге чөйлип барганы кирди. Жилбүлү иш эмес болзо, ол санааркаштап ла карыгыштап улам бош жүүлө берер эди. Иш кижининг эн жуук көкөри болуп жат. Иш кижини уур шүүлтелерден айрып жат... Күндүбей түжүп келерде, Карамай онын жардына колын салып, айтты:

— Эх, Күндүбей, сен ырысту ла уул! Эртең меңе инструменттеринди берзең, бир катап столмонунг бажына чыгып көрөйүн.

— Слер бу ишти билереер бе? — деп, Күндүбей сурады.

— Э, Күндүбей, кижинеге үренбес? Жакшы ишке, жакшы керекке үренип алар күүндү болзо, неге ле үренип алар. Мен электромонтёр до болгом, электрик те болгом! — деп, Карамай айлы жаар базып айтты. Күндүбей онын жаан алтамдарына жеңиши, оныла коштой жүгүрө базып, барып жатты.

— Баштап бис бор-кар иш эдип туратаныс. Онон бистинг ортобыстан бүдүмчилү ле иштеңкей уулдардан талдап алала, бистин кандый бир специальность аайынча иштеерине үреткендер. Мен озо баштап электромонтёрдын болушчызы болуп иштегем, онон таң алдынан... мындайда ок электриктинг ижине үренип алгам. — Карамай куучынын токтодып, унчукпай барды.

— Эштең электриктинг ижин жетире билбес — деп, Күндүбей айтты. — Акыр, мен слерди жакшынак электрик деп колхозтын жаандарына айдып көрөйүн.

— Андый ишти меңе улус бербес эмей — деп, Карамай улу тынып айтты. — Коомой жерден келген, бүдүмжи жок неме дежер. Лашкорбо качан да жаратпас.

— Мен мыны бистинг парторгко, Казанчыга, айдарым — деп, Күндүбей жана болбой турды. — Кижини жаантайын ла жаман болор бо? Же бир коомой керек болгон, оны канайдар? Оны улустын бир кезеги тегин ле жеткер болгон дежет не...

...Бу күн энгирде Карамай энезиле кожо үйде артып калды. Эрелдей адазыла кожо өлөңгө барган. Байзын койлор ылгаарга пастухтарга атанган. Жаңгарай балдарын алганча кинолой берген... Карамай энезиле экү унчугушпай, чайлап отурдылар. Тышкары карануй койыла берди. Лампанын сарылтым жарыгы элбек, жаан кыпты өчөмик жарыдып турды. Кенетийип эжик кайра ачылып, Таныбай кирип келди. Ол комнатаны кечире базып, Карамайдын колынан тудуп эзендежеле, күлүмзиренип айтты:

— Онөтийини сеңе жолугарга келдим. Бу ла келзем, үйде жок. Же иш-тош кандый? Сен, Карамай, озогы ла бойун турбайын.

— Эйе, андый болбой кайтсын! Очөп турган болбойын? — деп, Карамай төмөн көрүп айтты. Ол Таныбайды көргөн лө бойынча,

өткөн өйлөрдү эске алынды. Карамай оны бош карып, үрелип калган болор деп сананып жүрөтөн. Же көрөр болзо, ол озогы ла жараш, омок-седен бойы эмтир. — А сен озогы ла бойың. Карырың ундып койгон келли туру не бу.

Таныбай бай-баш жогынан Карамайга одоштой отуруп алала. коо үнле наарылта айтты:

— Жакшы жүрүм. Озогы ла кара-күрөң бойым. Эжебис, койу чайаардан уруп ийзеер, суузап турганыма торт ло ичи-буурым жалбырап күйүп браады ошкош. — Оноң столго чаганактанып, онг колыла жаагын тайанып, торт ло суркурап, күйүп турар кей-кебизин кара көстөрүн шууруп, Карамай жаар шулмус көрди. Бу көрүштөн Карамайдын жүреги кандый да санг башка чарчалып, жаактары, чырайы кугара берди. Ол азыйдагызынан жаранып калган ошкош. Маңдайы түс, кичинек те чырыш жок, кара кабактары ол ло солоңыдый жараш бойы. Жаңыс ла көстөрүнүн учында оок чырыштар бар. Тишкек эриндери де озогызындый ок кызыл, ару болды. Бу эриндерди көрөлө, качан да оны мөңүн жылдысту тегери алдында, жараш жытту чечектер ортозында окшоғоны санаазына кирерде, Карамайдын жүреги шимиреп, эмеш чымылдай берди. Ол эпжоксынып, Таныбайдын көзине удурар көрүп болбой, туура көрди.

— Бүгүн кино келген дешкен. Же бойдон-бош кижини киного ло кычырар кижин жок! Көрмөстөр жаңыс ла карамданарын билгилеер — деп, Таныбай айтты. Оноң, кыжыкыладып турган кижин чилеп, каткырып ийеле, Карамай жаар сүмелү көрди. — Азыйда калапту ла уул болгон эдинг... Эмди мени ого жүк киного кычырып болорунг ба?

Карамай ненинг де учун озо баштап энези жаар суракту көрди. Энези десе керектинг аайын сезип ийген ошкош. Ол жаңыс ла көстөриле күлүмзиренип, токуналу үнле айтты:

— Бар, бар, балам. Карган кижиле кожо незин отурадың. Бала-барка жуулган, ойын-жыргал болгон жерге барбай...

...Эжиктен чыгып ла келеле, Таныбай Карамайды колтуктай алып, клуб жаар баспай, туура, төңдү өрө басып ийди. Карамай бойы да клуб жаар барар күүни жок болгон, онынг учун нени де айтпай, төмөн көрүп, мойношпой, уккур басып браатты. Ай чыккалак, онынг учун карангуйда оморды кем де көрбөди. Ого үзсери Таныбайдын улустан жажынар күүни жок болды. Ол жаактап куучындап, өткүн үнле шыңгырада каткырып браатты:

— Бу сен кайттын, Карамай?..

Олор деремнеден анча-мынча ырап, тектир жерге чыгып бардылар. Таныбай кимиренип кожондоп, јерди карангуйда энчейип сыймап көрөлө, отура берди.

— Отур, бут бажына спреие көөжний бердинг. Отур, Карамай.

Карамай ого коштой отурып алала, эки тизезин узун колдо-рыла кабыра кучактап, унчукпай барды.

— Сен көп шыралаган, көөркий, мен билерим — деп, Таныбай онын койыла өзүп келген кату, атрак чачын сыймап, ого жапшынып, онын жаагына жылу тынып, айтты.

Азыйда олор шак ла мында јолугужып туратаны, олор эки-лези чала тенексү болгоны Карамайдын санаазына јап-јарт кн-рип келди. Ол тушта Таныбай јангыс ла колхоз ичинде эмес, је аймак ичинде эн јараш кыстардын бирүзи болгон. Јнит уй саа-чы кыс керегинде газетке бичигилеп, портредин Культуранын туразында кадагылап туратан...

Карамай мыны ончозын эске алынып, јүрүмининг эн ле ырыс-ту, эн ле сүүнчилү өйлөри катунын јеринде өдүп калганына ко-родоп отурды. Ол јеткерлү учурал эмес болзо, олор туку качан айылду-јуртту, бала-баркалу болуп калар эди. Је јүрүм мындый уур јолло барарын ол тушта кем билген? Эмди оны өлөрдиг өл-гөнчө улус кижн өлтүрген неме деп айдар. Онын өлтүрөечи деп ады јангыс ла оныла кожо өлөр.

Је Таныбайдын тын ла кунугып, санааркап турганы билдир-бейт. Ол бир эмеш унчукпай отурала, ойто ло омок-јимек кылы-гы тудуп, араай кожондоп, оноң кожонын токтодып каткырды:

— Бу сен кайттын, Карамай? Не кунуктын?

...Ыраакта таң јарып келгенче, олор куучындажып отурды-лар. Таныбай Карамай јаар көрбөй дө, өткөн јүрүмин, ол түрме-де јүрөрдө, мында канайда јатканын куучындап отурды:

— Сени мен төрт-беш јылга сакыгам. Суру-чап угулар болор деп иженип јүргөм. Је оноң бош чөкөп, сени өлгөн болор деп бо-догом. Эх, тирү јүрүм деп, бир-эки сөс бичип нйзе кайдар? Мен сени јирме де јылга болзо, сакыыр эдим. Је өткөн неме өткөн, канайдар база? Јангыскаи јүрөрге күч болгон. Кижиге баргам. Је ол неме аракызак, согушчан неме болгон. Айрылып калгам. Эм-ди мен бойдон-бош кижн. Уч јашту уулым бар. Оны ла кижн эдип чыдадып алзам, болотон... А, артканы, түүк, чүчкүрейин. Мен улустын кобынан да, уйаттын јаргызынан да коркыбазым. Јакшы улус ненин учун ырызы јок болуп јат, көөркий? Айла ырыс деп неме бар ба?

Карамай онын куучынын унчукпай тындап отурды. Је ого эм-ди нени айдарын? Ырыс дегени чындап ла ол не? Торолоп јүре-ле, бир тойзон — ол ырыс. Соокко чарчап јүрөле — јылуга кир-зен, ол ырыс. Улус бу сөскө кандый учур берип јат. Катунын јеринде кара калаш — ол ырыс. Төрөл јерине јанып келгени — ол ырыс. Айдарда мен ырысту кижн бе? Јок. Ырыс дегени чек өскө неме туру. Байла, ак-чек, ару, карыкчал јок јүрүм... Кара-май өрө туруп, айтты:

— Јанар օй келген эмес пе? Пօтүктердин ӯн алыжып турганын. Тагнын часовойлары...

...Октябрьдын байрамынан бир кӯн озо деремненин ончо тураларын, оромдорын, клубты, контораны, магазинди, јети жыл ӯредүлү школды электричество жарыдып ийди. Түндеги жылдыстар бийик төнөштөрдиг баштарында бойларынын уяларында суркуражып, мызылдажып турдылар. Бу жылдыстар көк теңеридеги жылдыстардый ыраак, соок эмес, кажы ла кижиге жуук, жылу болдылар. Олор деремненин кеберин чек өскөрттп ийди. Эмди азыйдагы өчөмик, карагуй деремне эмес. Эмди кандый да карагуй түнде деремненин оромдоры жарык, туралардын көзнөктөри сүүнчилү болды.

Ой өдүп јат. Улус та Карамайга килегилеп јүрөт. Јалакай улустын јүректери јымжак, килеңкей. Јагыс ла Чалчык уяазы ла олордын төрөөндөри оны кыйа көрүп, истеп, јамандап турдылар. Парторганизациянын качызы Казанчы, комсомольский организациянын качызы Күндүбей оны бир кӯн конторага алдырып алала, оныла куучындажып, иш-тош керегинде сурагылап, арт учында Казанчы мынайда айтты:

— Јүрүмди јагыдан јүрөрге сего кем де чаптык этпес. Чындык јолды таап аларга сего болужар улус табылар. Кунукпа. Сен керек эткен, эткен керегин учун кезедү өткөн. Је ол сенин мынан арыгы јүрүмине чаптык этпес учурлу. Кижини көмө базарга јенил, је оны өрө тартып аларга күч.

Казанчы мойнына јетире шык этире топчылап алган ногон гимнастерказынын ӯстиндеги топчызын чечип ийеле, Карамай јаар жылу көрди. Ол кыскачак сынду, кыскачак коркок тумчукту, јелбер кара чачту кижн болгон. Бу кижн өскө јерден келген кижн ошкош. Је ол бу јердин улузын ончозын билетен эмтир. Кижинек кара чырайлу, кижинек кара көстү, узун сынду Күндүбейди Карамай кижинектен бери билетен. Ого бүдерге де, ого ижерге де кем јок. Је бу да отурган селмек кара чачту чатпак кижн јалакай кижн ошкош.

— Энирде клубка келип турзаар — деп, Күндүбей айтты. — Тегине ле не үйде отурар? Улустан агыланбаза јакшы эмей.

Электрик уул јана берерде, байрам кӯн электростанция иштебей тура берген. Колхозчылар калактажып, арбаныжып турдылар. Олор электрик болуп артып калган Эштегди электегилеп, билбес болзон, керекке не кирижедин дежип, көмөлөгилеп турат. Эштег дезе бажына ла јетире сүрткүш болуп калган, ары бери јүгүрип турды. Мындый түбек боло бергенин угуп ийеле, Карамай энчигип болбой, электростанция јаар базып ийди. Мында уулдар толуп калган эмтир. Трактористтер де, шоферлор до нени де ондоп болбой турдылар. Керек динамомашинада эмеze

генератордо болор дежиң, олор баштарын јайкагылап турдылар. Карамай динамомашинаның јанына базап келерде, Чалчыктын уулының уулы, Эштен, оны туура ийде салып, мынайда кородон айтты:

— Сениң, ийттиң, бери јүткип турган немең не? Сен јангыс ла кижиди өлтүрүп билериниң башка...

— Эштен! Уйалзан, уул! — деп, Күндүбей олор экүниң ортозына туруп айтты. — Ары бас! Эш неме ондобос болзон, улуска чаптык этпе! Ары, ары бас.

Эштен тууралап, өкпөөрип айтты:

— Сен, Күндүбей, меге тыгыба, јыдымар таңма. Электрикти тапкан ла эмтиринг. Түрмеден электриктер чыгып турган деп качан да укпагам. Је түрмеден өлтүрөөчилер чыгып турган деп угуп јүргөм!

Уулдардын бир кезеги Эштеңге тап эттилер. Бийик сынду, јаан јудрукту Маңзырай онын јанына базап келеле, айтты:

— Тилиңди тиште, уул! Оноң башка, у-ух! — Ол јудругын онын тумчугынын алдына јетирип келди.

— Тийбе, бойсын — деп, Карамай машинаны шиндеп, ајык-тап айтты. — Айдар күүни бар болзо, айдып ла алгай.

Карамай ончо уулдардын көзинче тоолу минуттардын туркунына үрелген јерди табала, јазап ийди. Оноң двигательди иштедип, рубильникти тартып ийди. От јалт эдип, бастыра деремени јарыдып ийди.

Бу күн Карамайды адазы да, агазы да, айылга кирип келген Казанчы да үйдең божотпой турды. Чалчиковтор белетенгилеп турганы ологорго јарт болды.

— Бүгүн сен үйдең чыкпазан торт болор — деп, Ырыс айтты.

— Таныбайдын туразынын јанына бир кижиди үч күнге улай ла келип, кемди де кетеп туру деп, энем айткан. Сен чыкпазан, торт болор. Адаң чын айдып јат. Аракы ичип алган кижиди нени де эдип ийер ине — деп, Маңзырай айтты. — Ары-бери базар болзон, јангыс ла бисле кожо бас. Јамантай тегин јерге кекенбес. Онын тегин де өлөр күни јууктап келген. Андый улус үрей јанданып ийетен ине.

Карамай чырайы кап-кара болуп калган, унчукпай отурды. Онын байрамдаар да, јыргаар да күүни келбей турды. Бир стакан аракыны тыныш та тынбай ичип ийеле, орынга барала, јада берди. Је столды эбире отурган көрүш-таныш уулдар, адазы, аказы ого јадарга бербедилер.

— Ончо калык јыргап јат, балам, јырга, кожондо — деп, энези айтты.

— Кунукпа, Карамай, — деп, Маңзырай столдын учынаң күнүреди. — Сеге тийген немениң сегин де артырбазым.

Калай берген улустың чырайлары кызаргылап, куучын-эр-мектери кызыгылап, удабай кожон-комут чөйнле берди. Карамайдын ада-энези коштой јаткан төрбөндөргө кожон-комутла жүргүлей бердилер. Турада Эзелдей үйиле, Манзырай үйиле, Байзыг, Чектиш, Карамай артып калдылар. Байзыг баянды алала, кандый да сүүнчилү кожонды ойноп, калай берген бойы чала кейтип, кожондой берди. Је арткан улус учугушпай отурдылар. Манзырай ла Карамай араай куучындашкылайт. Јағарай эстеп ийеле, экинчи кып јаар кире берди. Је эжикти кем де калырадып ийди. Оноң Таныбайдыг өткүн үни угулды:

— Эй, Карамай! Эжигинди ач, оноң башка көзнөгинди оодо-ло, кирип келерим! Ха-ха-ха!

Тал-табышту, омок-јимек Таныбай, оны ээчий Клара ла Лозычы кирип келерде, ойып-каткы, кокур көйлөп чыкты. Таныбай ончо улусты байрамла уткып ийеле, өткүн, омок үниле айтты:

— Бу кайткан уулдар, бу кайткан кыстар! Туйук турада отурып јадар! Клуб јаар баралыктар. Анда доклад болор, оның кийинде художественный самодеятельность концерт көргүзер. Концерттин кийинде кожондоп, јыргап аларыс. Эй, Байзыг, чурананды алып ал, уул!

Јниттер турадан чур-чуманак табышту, каткы-кожонду чыктылар. Олор јиркирежип, клуб јаар базып ийдилер.

Октябрьдын байрамы шак мынайда тал-табыш јок, сүүнчилү өдүп калды. Кар күп этире јаап, соок кыш једип келди. Карамайдын да санаазы азыйдагызындый карагуй эмес болды. Оның чырайы жарып, көстөринде түби јок эрикчил јоголып калды. Је Таныбай оны байрамның кийинде таштап ийгенин, ол өскө кижитаап алганын ла Чалчыктын бала-барказы оны көрөр күүни јок болгонын сананарда, ого бир эмеш кунукчылду болды. Је канайдар база? Таныбай ого мынайда айткан:

— Сени көрөримде, сениле кожо јүреримде, өткөн јүрүмим, сенин шыраң санаама кирет. Је өткөн ой түңгей ле кайра келбес. Өткөн ойло кижитүңгей ле јүрүп болбос. Мынаң ары тушташпайлы. Мен јаман-јуман өбөгөн таап алала, амыр јадар күүним бар.

Ол тушта Карамай кичинек те ачынбаган. Арт учында шак мындый куучын болоры ого туку күскиде јарт болгон. Оның учун ол токуналу айткан:

— Мыны сен меге не айдып турун? Сен канатту куш ошкош јайым кижит не. Јүрегин нени эт дейт, анайда ла эт.

Карамай бойының сүүген ижине киргени ого уур санаалардан айрыларга база сүрекеј јаап болужын јетирди. Байрамның кийинде колхозтын председатели Чыбыков Јашкорбо оны бойының кабинетине алдырала, айткан:

— Сени уулдар јакшынак электрик дежет. Манзырай сенин билеринди керелеп, айла, күнле чертенип туру. Онын учун колхозтын правлениези ле партийный организациязы бу ишти сего берер эдип јоп чыгарып алган. Күчин једер бе? Айса, Эштег чилеп, эш-неме билбей тура береринг бе?

— Иштеп көргөй лө — деп, ол тушта Карамай айткан.

Је бу табышты угуп ийеле, Эштегнинг энези, өлгөн Јинјининг аказынын үйи, аайы-бажы јок калапташып чыккан эмей. Ол иштег јанып бараткан Карамайдын јолын туй алып, оны, торт до ийт чилеп, торсуктап айткылаган:

— Сен, эдү, баламнын эјезин өлтүргенг, эмди бойын өлтүрерге бе?! Балдарыннын балдарына менин каргыжым јетсин, түүк! Олүми јок ийт! Қижининг канын ичкен тагма! Ада-энегнинг, ага-карындажыннын эдин ји!

Чалчыковтор өштөп, электростанцияны өртөп, эмезе ондо иштеп турган Карамайды өлтүргилеп салбазын деп, Чыбыков лө Қазанчы чочыгылап, электростанцияга каруулчык тургузып салгандар.

Эмди кажы ла энгир сайын Карамай түндеги јарык күйетен јылдыстарды күүдүрип, бастыра деремнени јарыдып турар болды. Ол кере түжине электростанциядан чыкпай, јилбиркеп иштеп, машиналарды үзүги јок шиндеп, агаш јаратан пилорама үзүк јок иштеерин јеткилдеп турды. Энгирде дезе рубильникти тартып, бастыра деремнени јарыдып, электростанциянын көзиөгиненг деремнени сүүнчилү көрүп турар болды. Уулдар кокурлаган айас оны түндеги јылдыстардын ээзи деп адап туратаны ого база јарап турды. Колхозтын правлениези ого бүдүй, мындыј каруулу иш бергени база сүрекеј јакшы болды. Ол јакшынак, јалакај улустын ортозына јүрүп, уур јүрүмин, өткөн өйин табынча ундып баратты. Јакшынак улус эмес болзо, кижн јаныскан не болор деп, ол ичинде сананып јүрди. Күндүбей Манзырай керегинде энгирде электростанцияда отурала сананарда, онын јүрегин сүүнчилү согулып, ологго кандый бир јаан јакшызын јетирер күүни келип турат.

Декабрь айдын учы јаар, эртен-сонзун јангы јылдын байрамы болор дејип, улус белетенгилеп турарда, бир күн Карамай он эки частын кийнинде электростанциянын ижин токтодып ийеле, каруулчык болуп турган Карман өбөгөнгө кључти табыштырып береле, күрчектенип алыгар, тышкары чыгып, ары-бери базар күүнигер келзе, эжикти сомоктоп туругар деп јакыйла, айлы јаар базып ийди. Қап-караңуј түн болды. Је ак жардын јарык таңдагына јол иле көрүнип, туралардын сомдоры јарталып турды. Карамай таныш јолло түрген базып браатты. Онын будынын алдында кар кыјырт-кыјырт эдип, кыјырап, чыккырап тур-

ды. Же кенетийин кажаганның толугынын ары жапынан кем де ого чурап келди. Кейде бычак па, айса малта ба, же курч, соок неме жалтырт эдип калды. Жеткер једип келди деп јүрек шимирт эдип, Карамайдың куйка-бажы јымырап, соой берди. Ол турган јерине јада тўжерде, бычактың курч бажы оның фуфайказының тōжин јара кезип ијди. Табару эдип турган кижи оны тал-табыш јогынан божодып салар деген ошқош. Ол јыгылып калган Қарамайдың үстине чурап барды. Же Қарамай оны эки будыла канайып та капсай тебеле, бажынан ажыра чачып ијди. Эштең карга бажыла суксура барып тўшти. Оноң экилези теп ле тең туруп чыктылар. Эштең бычагын салбай, база ла чурап келди. Же Қарамай оның карызынан ала койып, колын толгой тудуп ийерде, ол онтоп ийеле, бычагын карга ычкынып ијди.

Олор экү удур-тедир көрүжип, унчугушпай турдылар. Карамай карда јатқан бычакты ырада чарчада тееп ийеле, Эштеңнің колын божодып ијди. Оноң тоқуналу үнле кичинек те ачынбай айтты:

— Јан, уул. Јаш бойың тегине ле керекке киреринг.

— Акыр, өч алар күн түңгей ле келер, нйт, — деп, Эштең өкпөорип айтты. — Курч бычак тыгынбагай, корголјын тыгынар болор бо?

— Онызы бойында туру деп айдала, Қарамай бура согуп, кайра да көрбөй, чөйб-чөйб база берди.

* * *

Ойто ло јажыл јай једип келди. Қадынның тумантып, јаардынан ажынып турган суузы јабызап, јарып, ойто ло теңеридий чап-чаңқыр боло берди. Ырыс уулы Эредејле, келди Јаңарайла кожо өлөң ижинин бригадазына чалгы неме таптап, айрууштырмууш јазап берерге, јуре берген. Айбычы Эредејдин оок балдарын кичеей, эки-јаңызын саап, үйде артып калды. Зоотехник болуп иштеп турган Байзың аймакка тўк табыштырарга барган. Деремне де ээнзирей берди. Карамай айас изү күнде электростанцияны бөктөн салала, Қадынның серүүн јаардына барып, изү кумакка јадып, јардың изидип, уйкузырап јатты. Кече өлөң ижине барарга суранарда, Јашкорбо оны божотпогон. Қой кайчылаары божогончо, эрмек те јок болзын деп айтқан. Же калганчы отараны бүгүн эртен тура кайчылап салғандар. Эмди нени эдер? Же Јашкорбо деп шилемир база ла шылтақды таап ијди. Тургуза ла јос јарар, пилораманы ойто ло иштедип баштаар деп айдар. Же јарар десе, белен ағаш јүк ле эртен болор дежет. Эмди мынайып ла јалкуурып јадатан неме болды ба. Куучындажар да кижі јок. Күндүчи ле Манзырай өлөң ижине јүргүлей бергендер. Байзың ла Эредеј база үйде јок.

Карамайдан эмеш төмөн жаап таштарлу жаратта үч үй кижн сууга кийим чайбап турдылар. Олордын жанында чамча жок жылангаш балдар чарбандажып жүргүлөйт. Алты ба, айла жети бе жашту эки уул суунын жарадында кумакта күрешкилеп, ойногылап турдылар. Бийик жараттын үстинен көбөлөк сүрүп жүргүргөн балдардын шагжашкан табыжы угулат. Уч үй кижинин бирүзү Эштегнин энези, экинчизи онын келди, Эштегнин үйи Жылымчы, Сортойдын үйи Куйкачы болды.

— Јашкорбо деп неме тойоло, база ла көкнй берген ошкон — деп, Жылымчы шыпылдап турды. — Эштегди ижинен чыгарала, ол бир кижн өлтүрөөчи немезин ишке кийдирип алган.

— Анайып турала, онызы бир ле күн ачынала, төбөзүн ой чаап салатан болзо, чок деп айдар эдим — деп, Эштегнин энези айтты.

— Таныбайды көдүртке дежет не — деп, Куйкачы айтты. — Је балазы Токтойдын балазы эмес, Карамайдын балазы дежет.

— Куртту кадытка андый керек.

— Токтой оны таштап ийер болбой.

— Суудан кедө баскыла, учкандар! Күрежер јер тапкылабадын ба?

Өрө туруп, өскө јерге качар дөзе, Карамайдын јалкузы келип турды. Је үй улустын эш кереги жок куучындарын, јескинчилү котторын угарга база эби жок неме болды. Уй улустар унчугушпай барарда, Карамай бажын көлөткөгө сугуп, үргүлөп, уйуктай берди. Кадыннын суузынын шуулаган табыжы, онын серүүн тыныжы, күннин изү чогы онын бастыра бойын мылырадып турды. Бийик јардын ары јанында опчобой чеденди јазап, жаңы агаштар салып турган улустын малталарынын чатылдаганы, балдардын шагжажып чуркураганы алгыс-телгис угулат. Та улус күлүр-калыр куучындажып турган, та толкулар, чакпындар колырап, койтылдап турган — Карамай уйку аразында аайлап болбой јатты. Түш јеринде ого кенетийин түрменин бийик чедени ле темирле чарып салган көзпөктөрлү туразы көрүнип келди. Онон ачу, ачу кыйгы угулды:

— Бал-а-ам! Ой! Ой, улустар! Болушка-ар! Балам! Балам!

Озо баштап Карамай бу кыйгыны түш јеринде угуп јаткан турум деп бододы. Је онон кенетийин тал-табыш көптөй берерде, ойгоно чарчап, тура жүгүрди. Јарды төмөн улустар кыйгырыжып, жүгүрүп клееттилер. Эштегнин үйин кайын энези ле Куйкачы жүк арайдан тудуп турдылар. Јаратта улус јуулып та келген болзо, суу јаар кемзиде калыбай турды. Суунын талортозы кирезинде уулчактын бажы бирде карас эдип көрүнүп, бирде көмүлүп, ол агынга удур жүзүп болбой турды. Карамай штан жок, жагыс ла майкалу ла трусту болгон. Ол јаратты јакалай жүгүрүп бара-

ла, суу төөн күп калып ийди. Озо баштап соок сууга онын тыны-
жы чыкпай барды. Же ол бар-жок күчиле толкуну жара кезип,
агып клееткен уулдын жолун кечире жүзүп ийди. Жаратта турган
эр улус кыйгырыжып, чуркуражып, үй улус багырыжып турды-
лар. Карамайдын жуук жанында уулчактын бажы калганчы ла
катап карас эделе, жоголып калды. Жаратта үй кижинин ачу кый-
гызы Карамайдын жүрегин курч кылышты чийе тартып ийди
ошкош. Ол уулдын кийининен суунун түбине чөгүп барала, нени
де таппады. «Агын төмөн апарган туру» деген санаа онын ба-
жына жалт эдип кирди. Ол суунун үстине ойто чыгып келеле,
терең тынып, төмөн жүзүп ийди. Онын эки ле метр алты жанында
уулчактын жүк ле төбөзи карас эдип калды. Карамай бажын
саң төмөн эдип, чурап ийди. Оноң үч метр кире суунун алдыла
жүзүп барала, уулчактын өштинен тудуп алды, арай ла болзо,
суу јудунып, тыныжы үзүлбеди. Ол суунун үстине эжинип чы-
гып келеле, жаратта улустын сүүнген кыйгыларын угуп ийди. Суу
соок, агын түрген. Сыңар колло эжинерге сүрекей күч. «Соокко
колым ла курулбайтан болзо кайдат» — деп, ол сананды. Уул-
чак суу јудунала, талып калган ошкош. Ол кыймык та этпейт.
Онызы торт, оноң башка ол чакпыланып, эжинерге чаптык эдер
эди. Онын чыдалы там ла чыгып, колы-буды жүк арайдан кый-
мыктап турды. Улус десе сууны жакалай жүгүрүп, кыйгырыжып,
колдорыла жаңгыгылап турдылар. Жаратка јетире ыраак, сүрекей
ыраак немедий билдирет. Суунун агыны там ла түргендеп тур-
ды. Јүс-јүс јирме метрдин бажында јаан таштарлу, чакпын-
ду јер болор. Ого кирген кижн чыгарым деп сананыш та јок.
Карамайдын кулагына улустын кыйгылары угулбай барды. Кө-
зи де караңгуылай берди. Же агын оморды канайып та жаратка
јууктадып келди. Карамай калганчы бар-жок күчин салып, жарат-
ка јетире жүзүп келди. Улус оны ла уулчакты жаратка чыгара
тартып алдылар. Талымзырап калган Карамай бут бажына ту-
руп болбой, таралжып турды. Уулчакка искусственный тыныш
эдигер деп жүк арайдан айтты. Уулчакты бажын саң төмөн эдип
тудала, силкигилеп ийерде, онын оозынан, тумчугынан, кула-
гынан суу төгүле берди. Оноң јерге јатырала, искусственный ты-
ныш эдип ийерде, ол көзин ачып ийди. Энези сүүнгенине ыйлап
ла каткырып турды. Улус ончозы бир кезек ойгө уулчакла уру-
жып, Карамайды ундып салдылар. Оноң улустын ортозынан
кем де айтты:

— Карамай кайда?

Ончозы ары-бери көрдилер. Карамай сууны жакалай үрбедеп
базып браатты.

— Карамай эмес болзо, баламды кем аргадаар эди — деп,
Јылымчы өксөп, уулынын үлүш эдин кургада арчын, айтты.

— Салым андый туру — деп, Эштегнинг энези жеңил тынып айтты. — Бистинг уяанын алдында эмди онын кичинеке те бурузы жок. Салым андый туру...

«Кижининг эжинип билери база јакшы» — деп, Карамай тургуза ла јанып барала, спирттег ичеле, оныла сүрткүштенеде, калын јуурканнын алдына кирип алала, јаңы-јаңы ла эди-каны жылып, тыны кирип, сананды...

Бу учуралдын кийининде Карамайдын магы јаңыс ла колхоз ичинде эмес, је бастыра аймак ичинде јайыла берди. Онын өткөн јүрүми түрмеде болгоны, кижн өлтүргени тургуза ла канайып та түрген ундылып калды. Јакшы керек эткен ат-нерези јаман керек эткен ат-нерезинен чик јок акалап, оны көмө базап салды. Азыйда Карамайдан тууралагылап, оны кыйа көрүп туратан уулдар эмди эпјоксынгылап, кемзингилеп турдылар. Уулчак сууга түжер тушта олардын экүзи Карамайдан озо јаратта болгон, је кемизи де суу јаар калыбаган. Эжилези сууга эжинип билбес болгон. Канайдар база!

Колхоз ичинде эмди оны бир де кижн кыйа көрбөй јат. Онын бурузы, кинчеги чечилип, јоголып калган. Онын учун Карамай омок-сеген, ал-санаазы јарык јүрди. Ада-энези де албаты-јоннын көзине чике көрөр, уулы учун кемзинбес, санааркабас болды. Күндүбей дезе бу ат-нерелү керекти ол бойы, Күндүбей, эткен чилеп, айдары јок оморкоп, сүүнип турды: «Карамай сүрекеј јакшы, јалакај уул деп мен айтпай кайттым».

Бир күн Карамай энгерде электростанция јаар базап браадарда, ого Эштегнинг энези јолукты. Ол оныла јалакај јакшылажып, кандый да эпјоксынып айтты:

— Сен айылга не кирбейдин, Карамай? Кир, казан ич.

— Бош јок, өрөкөн. Бош тушта айдыжы јок кирерим — деп, Карамай күлүмзиренип айтты.

Ол бүрүнкий кирип келерде, машиназын күүледип, рубильникти тартып, түнде күйетен јылдыстарды күүдүрип ийди. Карангуйга бастыртып брааткан деремне јарый берди. Карамайдын санаазы да јарык, јүреги де сүүнчилү болды. Ол электростанциянын көзнөгинен јарык көзнөктөрлү тураларды, бийик төнөштөрдин баштарында мызылдажып күйүп турган электрический лампочкаларды ајыктап, күлүмзиренип айтты:

— Јылдыстардын уяазы... Түндеги јылдыстар.

АБАЙ

Сөөктү тайганын таскыл бажынан жатыра түшкөн ак тепсеңнин учында, эки кырлактын белинде, чөйбөк ак жалаң жайа салып койгон токумдуй жадат. Жалаңнын чип-чике өзөгүн төмөн кичинек кара суу коркырап агып жатты. Жалаңды эбире байбак, каңыл мөштөр араайын шуулашкылап, онбос жажыл бөрлери элбирежип, озогы-озогы жүрүм керегинде санаалар экелет. Жайдын изү күни тымык ла амыр. Таскылдан келген серүүн салкын кара сууну жакалай өскөн жажыл балтыргандардын жалбырактарын кыжыкайлап, араай шылырадат. Бу бийик, серүүн тепсеңнең Чуйдын, Кадын-Бажынын, Жаламан-Бажынын ак карлу мөнкүлери, теңерини түрткөн сүмерлерн арсыл-корсыл ак корумдуй көрүнөт...

...Байбак мөштинг төзинде, чанкыр ышту кичинек одуда эки кичи отурды. Олордон ыраак жок ак жалаңда үүрлү жылкы мал тебееlep турды. Ажып брааткан күннинг кыскалтым чогы ак карлу тайгаларды кандый да алтынзымак өңдү эдиp жарыдат. Тал-табыш жок, тымык. Жаңыс ла каа-жаада ачап таралдын калактаганы ла көк айаста айланып турган кускуннын куркулдаганы угулат...

Бажы текшилей буурайа да берген болзо, же буканын мойны ошкош жоон кызыл мойынду, күртеп көгүстү, арсыл-корсыл кызыл тыт ошкош өбөгөп жаш кайыштаң колон өрүп отурды. Күннинг жарык ла изү чогына оттыг чокторы ла жалбыжы кандый да ак-боро өңдү болуп көрүнүп турды. Аскышка арта азып койгон чөйгөндө эликтинг семис эди бортылдап кайнайт.

Абай тоозы жок сурактарын токтодып, унчукпай барарда, кере түжине таң атту жортушка бош ло арып-чылап калган Жаңылдай байбак мөштинг көлөткөзине чөйбөйө жадып, амтанду ару кейди тынып, амырай берди. Ол чалкойто жадала, мөштинг жажыл бөрлери өткүрө чанкыр теңерини, ыраакта кажайыжып, мызылдажып турган сүмерлерди аяктап, өткөн өйлөрди, кичинек тушта бу ла отурган карган таадазыла кожо малдап жүргенин эске алы-

нып, серүүн жерге сыны сергип, амырап ла маказырап жатты. Сөөктү тайганын корумду таскыл бажы азыйдагыдый ок жаан жажытту ла кайкалду болды. Бу тайга керегинде онын таадазы жүзүн-жүүр чөрчөк айдып туратаны, тайганын бажында кижинин, аттын сөөктөри кажайыжып жадатаны онын санаазына кирди... Ол сонуркап, жегестин алдынан көрүнүп келген ак сөөктөрдн казып, татап калган үлдүнүн жемтигин таап алган эди. Же таадазы ого терең шинжү өткүрерге бербей, адылып туратан. Бу тайганын бажында не болгон? Мында кандый улус сөөгин салган? Мыны өткөн өйдин карануй туманы туй тартып салды. Жагыс ла жарты жок элбизиндү, кубулгазынду чөрчөктөр жүрет. Мында өткөн кыйгылу жуулардын алыс табыштары, үлдүлөрдүн шыгырты эмдиге жетире жынырап, ырап калган немедий билдирет. Моңолдордын кааны, Чадак, Кан-Алтайды жуулайла, тонойло, шак мында ашкан деп каргандар айдыжып жат. Адазы Чуйды өрө барган, уулы жол кыскартып, Сөөктү тайганы ажатам деген. Ол Сөөктү тайгага жууктап келеле, өрө турган кудайынан быян сурап, оны такырга олжого алган кыстардын эн ле жаражын, он алты жашту шаңкылу кысты, мойнын кезеле, тайып салган дешет. Ол жаан эмес боочы эмдиге жетире Кыс Тайганы деп ада-лып жат.

Бу, байла, коркушту өйлөр болгон болбой кайтсын. Чындапта, бирлик государство жок болгонынан улам, Алтайды жүзүн-базын немелер тоногону да чын болор. Жагыс ла орус государство биригеле, Алтай жуудан-чактан айрылып, амыр жада берген деп, каргандар эмдиге жетире айдыжып жат. Же Чадактын черүзи Сөөктү тайганын бажына чыгып барарда, аайы-бажы жок жоткон-шуурган болгон, жүдруктый таш мөндүрлер түшкен, ал черүни, олжого алдырган камык калыкты, таш мөндүр кырып салган. Чадак бойы төөнүн ичин жара кезеле, ого кирип тынын алган дегени төгүнге жуук неме болгодый. Сөөктү тайганын кырына улус кырыларын кырылган, же неден улам кырылганы жарты жок. Анда жаан жуу-согуш болгон деп айдарга керек. Мыны ученийлар келип, шиндеп көрзө кайдар.

— Жагылдай, эт бышты, балам, тур — деп, таадазы, Абай, карара ышталып калган чөйгөндн чыгарып, какылдада жөдүлдеп, унчугарда, Жагылдай чочып, жебрен өйлөр жаар жүре берген санаазынан айрылып, өрө өңдөйип келди.

— Сен, ол Москва керегинде жетире куучындабадын ошкош. Жагылдай, солун-собурды төгүп отурзан кайдар? Мен сени једин келер деп каран ла иженип жүргем, балам. Бытыр база ла бу киреде јанып келген эмес бедин? Эттен тойо ји, ийден кожулар, күчин көптөөр. Айса чокко быжырып јийтен бе? Андый болзо, бойың быжырып ји, экем.

Абайдың сок жаңыс уулы, Жылдаш, жууга барала, өлүп каларда, карган өрөкөннин колында онын бир жаштуу уулы артып калган. Уулчактын энези жуунунг өйлөрүндө уур иштерге бастырып, буудайлу таарды көдүреле, ичи кыймыктап, шыралап жүреле, база жада калган. Онын учун уулынын уулы келгенине карган Абай айдары жок сүүнип отурды. Ого үзеери Жаңылдай ыраак жерден келген ине. Ол жаан үредүдө үренип жат. Оны чыдадып үредип, эр кемине жетирип аларга Абай ас иштеген бе? Ол эмди де иштеер, эмди де болужар. Жаңыс ла Жаңылдай жакшы үренип, жакшы жүрзип. Быыл күскиде тийингдер көп болзо, ол Жаңылдайга жаңы костюм, жаңы тон садып аларга акчаны жеткилинче таап берер...

Эңир кирип келди. Қойылып келген карануйга тайгалар баштары жылыып калды. Ұўрлү мал одорлу жерлерге, суунунг аңкандарына, араайын бышкырыжып, алануштарды шалырадып, чубажып, коңколоры канкылдажып, барып жатты. Жаан жалбышту оттынг жанында сексек кара чачту, чөкпөк мандайлу, жалакай көстү уул таадазынын жылу некейин жабынып ийеле, тазалап алган отурды. Карган өбөгөн оттынг жанында кыйынаг жадып ийеле, таңкылап жатты. Ол Жаңылдайдын куучынын унчукпай тындап, каа-жаада сурак берип салат. Жаңылдай үренип турган институтды керегинде, Москва керегинде, жерди эбире учуп турган кайкамчылу спутниктер керегинде көөрөп куучындап отурды. Онын куучынын таадазы ондоп болбой турган болор деп, ол коркып, кенетийин куучынын токтодып, таадазы жаар суракту көрөт. Меге ончозы жарт дегендий. Абай жаңыс ла бажын кекип, күлүмзиренип ийет.

— Институтты божодоло, бир жыл иштейле, иштеп алган акчамды жууыла, слерди Абай, Москвага апарарым. Ол тушта слер бойоордын көзөөрлө көрөрөөр — деп, Жаңылдай жажытту амадузын чыгара айдып ийди. — Өлгөлөктө жер көрөрөөр, өчкөлөктө жон көрөрөөр.

— Бу узак неме болбой — деп, Абай чала бүтпей, алаңзып айтты. — Ого жетире кижн жүрүп болор бо?

— Жүрбей кайткан. Мен эзенде институтты божодып саларым, соңы жыл дезе Москва барарым.

Күйген тобогонунг жыды жытанат. От тызырап, жалбыштар элбендежип, кызыл тозындый чедиргендер буркуражып, туш башка чачылып турды. Тенериде кара булуттар койылып, ат кулагы көрүнбес ай карануй тура берди. Жаңмыр жаарга турган ошкош. Же байбак мөштинг төзинде отурган кижн жаңмырдан коркыйтан беги.

— Кремльди; Жаан театрды көргүзер эдим. Эң жакшы ресторанда ажанар эдис. Слерге жүзүн-базын аракылар амзадар эдим — деп, Жаңылдай сүүнчилү куучындап отурды.

— Мындый бор-ботко немелерге болуп, мен андый ыраак жерге барбас эдим — деп, Абай куулы бооколду кангазын турунга кагып, бажын жайкап, сүмелү көстөрүн эбире тоозы жок чырыштар жуулып, унчукты. — Андый немеге болуп кижги ыраак барар ба? Сенин карган энен аракыны канайып ла азып билер: ара да тартып билер, жылымзу да эдип билер, кандый ла эдип билер. Керек болзо, жакыдып ий. Театр-матр меге база керек жок. Анда мен нени эдетем? Бијелейтем бе, айса кожондойтом бо?

— Көрөрөөр, Абай, көрөрөөр — деп, Жаңылдай каткырды. Ол тен солун неме не. Кайкамчылу. А бијелейтен жер өскө жерде.

— А оны көрүп алып кайдар? Түңгей ле ондоп болбозун ине? — деп, Абай чала чончыл, сооп сурады. Онон бир кезек ойгө кайдаар да туура көрүп, унчукпай отурды. «Тааданы өөркөдип ийдим бе, айла жайттым — деп, Жаңылдай бойында сананды. — Театрлар, ресторандар керегинде кейтибей, ВСХВ керегинде куучындаган болзом кайдадым. Эх, аамай көрмөсти сени!» — деп, ол бойын арбады.

— Сок жагыс амадуум, санаа-күүним бар. Ол жүрегимде төртөн жылдын туркунына жүрүп жат — деп, Абай өрө ондөйип, койу кара кабактарынын алдынан кара көстөрү суркурап, курчып, көдүрингилү айтты. — Ол амадуум — Ленин деп ойгор баатырды, улу башчыны көрөр болгон. Оны тирү жүрерде көрүп болбодым. Же өлүп те калган болзо, бойы тирү кижидий онбой, мөңкүлик артып калган дежет. Уйуктап ла жаткан кижги ошкош дежет. Бу чын ба, Жаңылдай жартын айт.

— Чын — деп, Жаңылдай таадазы жаар кайкаганду көрүп, айтты. — Мындый санааны кажы жылдан бери сананып жүреер?

— Жирме жылдан бери — деп, Абай нени де терен сананып, айтты. Байла, өткөн жүрүмүн эске алынып отурган ошкош. Онон бойынын куучынын жагыс ла Жаңылдайга эмес, же бастыра Алтайга, ол тайгага, агаш-ташка уулап тургандый, эбире айкаптап көрөлө, кызыл жалбыштар ажыра, Жаңылдайдын бажы ажыра кайдаар да көрүп, куучындап баштады: — Јаштан ала мен нени көрбөдү, нени укпады дейзин, уулым. Өткөн ойгө кайра көргөмдө, эбире ончозы карагуй. Ол тушта жер үстинде кижидий ле чыдалы жок неме жок болгондый болгон. Оны ла истебей, оны ла коркытпай, оны ла базынбай жүрген неме жок. Кичишек тужымда көрмөстөр, тургактар, сүнелер керегинде коркушту куучындар угуп жүретем. Эңирде айылдан чыгарынан коркып туратам. Ол өйлөрдө тургагы жок, көрмөзү жок жер жок болгон. Кижини кажы ла карануй кобыда, кажы ла таштын, төңөштин ары жанында көрмөс, эмезе эдү сагып отуратан. Туунын, суунын ээзи туйук санаа санандырып, жаантайып ла коркыдып туратан. Адам дезе Алтай ичинде жарлу жаан жам болгон. Оны улус ээлү, кубулга-

зынду жаан кам дежетен. Түнгүрүн түпүлдөдө согуп, камдап божойло, үстисте турган Улген кудайга, алдыста жаткан адай Эрликке барып жүрдим, канча түмөн элчилеримди, канча түмөн көрмөстөрүмди божодуп ийдим деп айдатан. Же Алтайга түймеенкаймамду жыл келген. Албаты-жон чаксырап чыккан. Жаңыс ла бистин адабыс санааркабай отурар болгон. Мен ол тушта жирме эки жашту уул болгом.

Бир күн кызыл энгирде адабыс түнгүрүн алала, ийиктелип камдап турарда, таң атту, мылтыкту улус келеле, адабысты айылдыг төрине апарала, адып салган. Кам адабыска алкаган кудайы да, айбылаган көрмөзи де болушпаган. Ол күн мен баштапкы ла катап кудай да, көрмөс тө жок болор деп кородоп санаган. Адамды та кандый улус өлтүргөн, эмдиге жетире билбезим: та актар, та кызылдар. Ол тушта бирде бойын кызыл мен деп аданып, бирде ак мен деп аданып, улусты тоноп, тегине ле шоктоп өлтүрүп жүретен немелер бар болгон. Ойноп жүргөн оок балдарды таңма эдип адып жүргөн улуста жүрек бар ба? Жок. Олор казыр андардан да жаман. Алтай албатынын көп сабазын ол ло түймеендү жылдарда өлтүргилеп салган эмей. Э, же мыны эмди не айдар?

Баштапкы кар жаап ла ийерде, өзөкти өрө улус келген. Бис кызылдар дешкен. Олор мени жол баштап бер дештилер. Менде не болзын, жөнсинип ле ийбей база. Адам учун өч алар туру деген санаа меге тегин де амыр бербей турган... А кемнен өч аларга тургам? Байла, актардан... Андый туру. Отрядтын командири алтай тилдү кижиге болды. Ол мени үредер, менин тенек бажыма жаап шүүлтелер салар деп шүүген ошкош. Же бош ло ой болгондо меге коштой отуруп, совет жаң керегинде, жайым, ырысту жүрүм керегинде, анчадала Ленин деп улу кижиге керегинде куучындаар болды. «Жуу божозо ло, ого барып жолук, уул» — деп, командир айткан. Мен ол тушта Москва жаап ла ыраак эмес деп бодоп жүрөтөм. Байла бу Жаш-Тураның ла ары жанында болбой. Онын учун, чындап та, барып көрөр туру деп сананатам. Арыктын санаазы тууда деп неме ол туру. Оноң ло бери бу амаду, бу санаа бажымнан чыкпас болды... Же Москва ыраак. Арасеяны мениң неме аайлап өдүп болбозып бу учында кижиге билип турбай.

Абай турундарды ичкери жылдырып, жалбыштарды жаанадып, ол кызыл жалбыштардан өткөн өйдөгү жүрүмүн кычырып отургандый, бир кезек өйгө унчукпай отурды. Куучын мында ла үзүлгөн туру деп, Жаңылдай бойында сананды. Же андый да болзо, ол таадазына бир де сурак бербей, база унчукпай, кыймык жок отурды. Карган Абай бир канга таңкыны тартып божойло, кангазын турунның учына кагып ийеле, кончына сугуп алды. Оноң,

кенетийин ойгонып келген кижн чилеп, ары-бери ајыктап көрө-лө, куучынын оноң ары көндүктүрдн:

— Туралунын бажына үделеп тўжеристе, командир ак кыйраларга ороткон кичинек мōжичекти көрүп ийеле, менен сурады:

— Сен кудайга бўдүп жадың ба?

Ол тушта мен нениң де учун ого мынайда айткам:

— Кудай эмезе көрмөс бар болгон болзо, адам тирү артып калар эдн. Ол кудайга ас бажырган ба, ол кудайды ас күндүлеген бе? Оны өлтүрүп жадарда не айрыгылап албаан? Мен алаңзып жадым.

Сүрекей жакшы айттын, карындаш, сен материалисттин бойы эмтиринг — деп, командир чанкыр көстөри сүүнчилү суркурап, жаркырада каткырып, айткан. — Бис, коммунисттер, шак анайда сананып жадыс.

— Ленин база ба? — деп, мен сурагам.

— База — деп, командир каткызын токтодып, жылу күлүмзиренип айткан. — Бис, коммунисттер, кудайга бўтпей жадыбыс. Улус кудайга билбезинен улам бўдүп жат. Же келер өйдө көрмөстөр дө, кудайлар да байларла кожо жоголып калар.

Бистин отряд актарды истежип, тайга-ташка, капчал-кайырга чыгып барган. Же једер јерге једип барала, актарды таппай калдыбыс. Та кайдаар барган, кижн кайкаар. Јап-јаңы јаап салган карда ис те јок, не де јок. Капчал өзөкти өрө база берген сок жаңыс кижининг балбак изи јаткан. Же бис нени де сеспей, капчалды өрө учуртып ийдибис. Јаңыс бандит бўдүн отрядты база канайып ийетен эдн? Же кенетийин бистинг отрядты, чалгы өлөң кескен чилеп, изү корголјын кезе берди.

«Та-та-та! Та-та-та! Ух! Ух!» Актар кол пулеметтордон, мылтыктардан аткылап турдылар. Бистинг отрядтан тоолу ла кижн тирү арткан. Олор аттарынын жакшызынын шылтузында курчуданг блаап чыккандар. Мени ле база эки орус уулды олјого тудуп алдылар. Кийнинде көрөр болзо, жаңыс кижининг изиле јүске шыдар кижн өзөкти өрө јуре берген болуптыр... Мени нениң де учун бууп өлтүрер дештилер. Кырлангын бойына бууп салзын деп, командир Карман айткан дешти. Мени буурга апаргылап жадарда, актардын ортозынан бир алтай кижн менинг жанымла өдүп жадала, араай айтты:

— Тонунды кийбе, жаңыс ла жабынын ал. Бу немелер жакшы адып билбес! Эптү өйди божодып ийдинг.

Ол, байла, ак санаалу көөркий болгон. Қилеген, та канайткан? Айла килейтен деп неме ол тушта јок болгон ине. О-о, јайла! Қадыннын суузы канла аккан эмей.

Өлзө дө, ок бажынанг өлбөй деп, ол тушта бек сананып алгам. Мени айдап брааткан улустардын экүзи, «Мыны, кызыл-

дардын күчүгүн, не ыраак апарар, мында ла божодып салбай» — дежиң, кимиренип арбангылап турдылар. Же мен кенетийин тоңымды омордын үсти жаар чачып, жырааның ортозы жаар калып ийдим. Кийинимен ары мылтыктар жыырай берди. Кулагымның жаныла октор сыйт, сыйт эдип калды. Кийинимен ары каргап, түкүрип турдылар...

Ол учуралдын кийининде Туралу Бажында мөшкө сүре ле кыйра буулаар болдым. Сүрекей жараш мөш. Торт ло шанкылу бала ошкош.

— Абай, акыр, чындап та, бу не, кудайга бүтпей турган кижикыйраны не буулап турганаар? — деп, Жаңылдай ичкери энчейип сурады.

Абай кандый да жажытту күлүмзиренип, ойто ло жаан башту, куулы бооколду кангазына таңкыны тыгып, араай айтты:

— Неде не маат жок... А бар болзо? А жүрген болзо? Истеп једин келзе? Ол тушта пени айдарын?

* * *

Абай Жаңылдайды одуда артырып койоло, бойы өзөк түжерге тергене берди. Ол жаан кынду бычакту, отыкту жалбак бөс курын јени күйүп калган фуфайказының үстинен тыгыда орой тартынып, јут өтпөс резинный плащын адына бөктөрип, шыыралу мылтыгын жүктенип ийди. Жаңылдай дезе мөштинг төзинде амыргы тартып, ойноп, соодоп отурды.

— Күн изий берзе, мал ойто ло таскылга чыгып келер. Сен малды эбире јортуп, тоолоп, јоктоп сал, балам. Мен эртен энирде эмесе сонзун талтүште једип келерим — деп, Абай айдала, јелбер јалду јобош боро адына мине согуп, ары болуп какпайтып јортуп ийди. Оның чала эсире берген ээри чыкырт эдип, кайыш ноктоның тегеликтери шыңырт эдип турды. Талтүш киреде Абай Туралу Бажының кертеш боочызына једип барды. Ол нени де көрүп ийеле, кайкаганына, адының оозын токтодо тартып, кенетийин тура түшти. Серүүн эзинге шуулап, јайканып, ак кыйралары элбирежиң туратан байбак бала мөшти кем де өртөп салган эмтир. Оның карара күйүп калган будактары кунукчылду арсайыжып калган турды. Мыны көрүп, Абай айдары јок ачынды. Ол адын жырс этире камчылап ийеле, боочыны төмөн болчойтып, болчойтып мангадап ийди. Бу карган шилемир жүүле берген бе дегендий, боро ат эки кулагын сертейтип элий-селий тудуп браатты...

...Абай айлына једип келеле, үйининг аскан чайын ичпей, чоңчып, арбанып турды.

— Бу не бу? Чай ба айса кайнадып койгон суу ба?

— А бу чайды көп лө салган ошкош эдим — деп, жичинек

чырчык жүстү эмеген айылдын ичиле ары-бери шылырт-шылырт этире базып, нени де бедреп, кайжап айтты.

— Эмдиги бала-барканын баштагы тыгыган. Ол Туралу Бажында байбак мөшти кемизи де өртөп салган эмтир. Та кемниг ле балазы болбогой. Салкынду күн болгон болзо, ол бастыра тайганы өртөп салар эди. Мөш агаштын күйгүри үсле тунгей ине — деп, Абай аяакта чайын да ичпей, арбанып отурды.

Абыјы кичинек колыла кичинек чырчык жүзин шылырада уужап, нени де эске алынып, ичкери энчейип, айтты:

— Ол кыйралу мөшти бала-барка өртөгөн эмес, аймактаг келген агитатор уул өртөгөн дежет не! Кандый да пережитке деп немени јоголтып жүрген дежет. Сен тегин јерге балдарды ар-баба. Бу олордын шогы эмес.

Абай тойо чайлап алала, бели де оорып турган болзо, энчигип болбой, өрө туруп, телтек тере тонын кийип, белин жүктөшөп, колхозтын конторазы јаар кокпойтып базып ийди... Күскери јайдын серүүн энгири турды. Иштег јанын клееткен үй улустын кожоңы угулат. Айылдары јаар тарап-таркап јанарын уидып, орой энгир киргенче ойноп жүрген балдарын энелери арбагылап, айылдары сайын апарып турдылар. Айылдардын ортозында андамында тойу уйлар тестейжип жалган кепшенгилеп, күчүлдеде онтогылап јадат. Чөйилип барган узун оромнын тураларынын көзнөктөри јарыгылай берди. Оромдо, конторанын, магазинин, школдын јанында турган узун төңөштөрдин бажында электрический лампалар јалт эдип күйе бердилер. Јап-јангы јаап конторанын эжигинин үстинде «Јангы-јол» колхозтын правлениези» деп бичип салган сөстөрдди эки јанынан электрический лампочкалар јарыдып турды.

Абай конторанын јанына араайын јайпайтын базып келеле, кирейин бе айса кирбейин бе деп сананып, јарык. јаап көзнөктөр јаар көрүп турды. Көзнөктөрдди кечире тартып салган ак көжөгөлөрдин ары јанында улустын элбөндөшкөн кара көлөткөлөри көрүнөт. Абай колын јангып ийеле, кайра бурылып, ичкери базарга ла жүрөрдө, онын кийинде кемниг де јардак үни угулды:

— Јакшы ба, Абай? Кандый жүрсөр?

— Јакшы ла, сенде јакшы ба? — деп, Абай кайра бурылып, алдында турган кыскачак сынду, торт ло уулчак ошкош сырсақ, арык, је јалтырап турар јаап очкалу, арсақ тиштү кижини сооқ ајыктап, онын эзендежерге ичкери сунган колын тутпай, айтты.

Майчиков Бачыш эпјоксынып, эки жолын штанынын кармандарына сугуп, ары-бери көрди. Онон каткырып ийеле, колын карманынан ушта согуп, Абайды јенинен тартып айтты:

— Абай, барып, лекция угалы. Сүрекеј солун лекция деже

— Јок, эжем, мен сенин элекциянды ондоп болбойтон киж

болбойым. Мен бичик-билик билбес, карануй кижинем — деп, Абай кородо турганын кичинек те жажырбай айтты. — Оны угатан улус слердий билер-тудар, бичикчи-биликчи улус болбой, Бачыш. Мени тунгей ле уредип, тудедип болбос болбойың.

— Жок, жок, Абай, бу лекцияны слердий... м-м-м, слердий улус уксын деп эдип жадыбыс. Лекция кудай жаңы тогун жаң деп тема аайынча болор. Ончо карган-тижендерди клубка жуузын деп жакару бергем.

— Анайдарда, карануй улусты жарыдарга ба? — деп, Абай очоп ло андып сурады. — Кудайга бутпей турган кижинем барбаза да, кем жок по? Андый болзо, мен барбайдым.

Колхозтын партийный организациязынын качызы Бачыш Иванович Майчиков карган обогонинг казырланып, ачынып турганын ондоп болбой, тижинем кажагдап каткырып, каралга козиле Абайдын кара-күрөң чырайын аяктап, сүүннп айтты:

— Э-э, андый болзо, сүрекей макалу, Абай. Лектор куучындап божозо ло, слерге сөс берерим. Слер жаан эмес те болзо, кудай жок деп куучын айдып ийеер. Бу антирелигиозный пропагандага жаан жомолто болор эди. Канчын ииттер де, карган-тижендер де слердин куучынаарды угуп алза, ологорго сүрекей тузалу болор эди.

Абай унчукпай, бир эмеш нени де сананып турды. Ол койнынан бос калтазын чыгарып келеле, кангазына жалбыракту ачу танкызын тыгып, кангазын камызып алала, табылу үннеле айтты:

— Андый болзо, мыны, чындап та, не тындап укпас? Солун-сорокой эрмек-куучын болор бо? Карануй жүргөн бойысты жарыдып ийер болор бо?

Чек ле орой тун киргенче, клубка улус жуулбай турды. Бачыш Иванович школдын оок балдарын айылдар сайын ары-бери жүгүртпн те турза, эш ле неме болбойт. Жашөскүрим жуулып та келзе, жажы жаанай берген улустар клуб жаар келериненг мойногылап, арбаныжып турдылар. Арт учында ол жаңы ла клубка кирип келген жаан, жалбак жүстү, жардак үндү, колхоз ичинде атту-чуулу кожончы Сарыбайга жакарган аайлу айтты:

— Сарыбай, чыга жүгүреле, бу уйуктап жаткан деремнени агырытып ий, уул. Кыйгыр, бар-жок күчингле кыйгыр, лекцияга жуулзын деп кыйгыр!

Сарыбай жаркас эдип күлүмзиренип ийеле, клубтан чыга конды. Онон тургуза ла онын коо, өткүн үни өзөктин ичине жыгырап, деремнеге жайыла берди.

— Э-э-эй! Улуста-аар! Э-лек-ци-ияга жуулзын ди-и-ийт! Бачыш и-арбаа-нып ту-у-ру-у!

— Э, учканын үннн көрзөөр. Ого амыргы ойноткон кижинем — деп, Абай айтты. Ол баштапкы рядта кедейип, танжылап отур-

ды. Сарыбайдын кыйгызынын ла Бачыш Ивановичтин элчилеринин шылтузунда, улус клубка жүк арайдаг жулды. Аймактаг келген кайлык бүдүмдү, калапту кеберлү жинг лектор сценала ары-бери басып, залда отурган ас-мас улусты аяктап, жүзин чырчыйтып турды. Оног Бачыш Иванович сценага чыгып келеле, залда улусты тым отураар деп, колын көдүрүп, өткүп, ичкечек үниле айтты:

— Нөкөрлөр колхозчылар! Бүгүн сизге аймактаг келген лектор нөкөр Чибичеков «Кудай жагыныг каршызы» деп лекция кычырып берер. Бу лекцияны жазап тыгдап утугар. Кандый бир сурак јарт эмес болзо, лекцияныг кийинде сурагар. Баштагар, Николай Михайлович. — Ол кызыл бөс жаап койгон столдын ары јанына јакпас эдип отура берди. Лектор трибунапыг јанына басып келеле, калыг папказын трибунага јайа салып алала, улустыг тымырын сакып, бир кезек ойгө түйгүзүйнп калган унчукпай турды. Абай кичинекей көстөрүн шуурып, лекторды аяктап отурды. Лектордын айдып турган сөстөрүннпг бир кезегин ого јарт эмес болды. Кандый да кудайдын энесин керегинде, кудайдын балазы керегинде, агару улустыг жүрүмнп керегинде санг башка немелер куучындап турды. Оног алтай улустыг жүрүмине көчти. Јалама буулайтаны јаман кылык деп айтты. «Јаманы јок до — деп, Абай лектордын сөстөрүн тыгдап, сананды. — Је бу лекция кычырып турган кичи јаламалу мөшти өртөгөн дегени төгүн неме болбой? Эх, көрмөс тө јок, кудай да јок деп, канайын тидинип ајдат не? А бар болзо? Јүгүрүп келеле, эки кулагынаг ала койзо?»

Абай ичкери энчейинп, кулагын трибуна јаар төгөн алган тыгдап отурды... Јаап да улус, јаш та улус лекцияны јилбүлү тыгдап отурдылар. Тал-табыш јок. Лектордын үни элбек клубтыг ичине жагыланып турды.

Лекция божоды. Колчабыжулар анда-мында талт-мулт эдип калды. Терлей-бурлай берген лектор, магдайын, чыткыдын төмөн агып клееткен терин арчып, ырысту күлүмзиренип турды. Көзпөктөрднпг ары јанында јайдын көө карануй түни шык эдип калган турды. Улус чыгарга эжик јаар тап эдерде, Сарыбай омордын јолын туй алып, эки колын тарпайтып, кыйгырды:

— Јарабас, јарабас! Бачыш Иваныч божотпо деп айткан!

— Нөкөрлөр, нөкөрлөр! Лекторго кемде сурак бар? — деп, Бачыш Иванович тура жүгүрүп, унчукты. — Отурыгар, бу кайткан улус эди, уулдар! Эй, Јарманка, сениг эжиктин јанында јажынып турган немег не? Неге мендеп турун, Јыламашты база чүрче аразына не јип ийер болор деп? Сарыбай, сен оны өчөжөрдө божотпо.

Клубта каткы јиркирей берди. Улус күүн-күч јок бойлоры-

ның жерлерине отургылап турдылар. Энезининг койнында амыр уйуктап калган бала ойгонып, ачу ыйлап ийди. Бачыш Иванович колын жагып, ичкери энчейип, сурады:

— Бу кемнинг балазы сыктап туру?

— Менинг — деп, бир јинт келин балазын јайкап, арбанды. — Бир Сарыбай деп көрмөстинг кыйгы-кышкызына чыдабай келдим ине! Оног башка келбес эдим.

— Јап, Јелебей, јап. Сарыбай, ол келинге буудак этпе, уул.

Бир минуттыг туркунына сурак берер кижн чыкпай турды. Је Абай нени де шүүнип, күлүмзиренип отурды. Ол сурак берерге јаан, арсак колын көдүрүп, онтоп, өрө турды. Ончо улус оосторып ачып алган, мыны кайкажып көрүп отурдылар. Абай бөрүгнн колтугынын алдына кыстап ийеле, азу сагалын сыймай тудуп, төп лө јаалакай үнле араай, табылу айтты:

— Айткан куучынында, уул, учур бар болгодый. Је тын јакшы деп мактап канайып айдайын? Куучынынгнын баштапкы бөлдүгнн јакшы ондоп болбодым. Онызы орус улустыг кудай јангы керегинде болгодый.

Ол бажын араай јайкап, нени де сананып турды.

— Куучынаар божоп калды ба, Абай? — деп, Бачыш Иванович сурады.

Абай оның сурагына колын жагып, айтты:

— Акыр, Бачыш, акыр, нени де айдарга санангам, таппай калдым ине. Је кайдалык! Мындый неме айдайын, улустар. — Ол зал јаар бурылып, корчок кара сабарыла өрө уулап айтты:

— Өрө жүрген эмес, анда не барын кем билер? Је јаан јердег келген кижн јок деп турганда, байла, јок болбой. Бу менинг јаан кам адам угуп ла турум дейтен, көрүп ле турум дейтен. Та, чорг билер оны. А бу уулдар самојлотту пе. Учуп чыгала, көргөн эмес пе?

Каткы угулды. Кем де айтты:

— Ух, карган мошейник.

Улус тарап-таркай берерде, Абай лектордын јанына базып келеле, сен кажы јердинг кижзин, угы-төзинг не кижн, ада-энег кем деп сурап укты. Оног сүмелү күлүмзиренип ийеле, бажын чала тыртыйтып, айтты:

— Је, бистинг айылга баралы. Чай ич. Солун јердинг кижзин эмтиринг не.

Бачыш Иванович лектор јаар суракту көрди. Онызы бажын кекип, күлүмзиренип ийди.

Солун кижн келерде, карган эмеген айылдың ичле ары-берн жүгүрнн, азар-тудар немезин таппай турат. Абай айунын јелбер терезин алкынынг үстинен алып, төргө төжөп ийди.

— Сөөгисе јангыс туру ине! Карындажым турбайын — деп,

эмеген айылчы кижининг сөөгин, ада-обькөзүн сурап угала, айтты. Теленир чөйгөндө чай шуулап, кайнап чыкты.

Абай ла Николай Михайлович Чибичеков мал-аш, өлөң-чөп, иш-тош керегинде анча-мынча куучындажып отурдылар. Же Чибичеков калганчы аяк чайды ичип, тойгон-ток, былар, деп айдала, папирозын камызып, таңкылай берерде, Абай бажын бөкөйтүп, араай сурады:

— Сен ол Туралу Бажындагы кыйралу мөшти кем өртөгөнүн билеринг бе?

— Мындый сурак болор деп, каран сезип жүргөн эдим — деп, Чибичеков айтты. Онын тегин де күрөң чырайын оттыг кыскалттым жалбыжы там кызарта жарыдып турды. — Лекцияда андый сурак болорун сакагам.

Абай ол жаар суракту ла соок көрди. «Чындап та, бу отурган кижин өртөп салган эмес пе?» деген сереништег онын санаа-күүнүн соой берди.

— Кыйралу мөшти бу жердин коммунисттерининг бирүзи өртөгөн — деп, Чибичеков араай айтты. — Онын ады-жолун мен жакшы билерим. Ого партийный кезедү эдилер.

— Керек кыйралу мөштө эмес ине — деп, Абай лектордунг жаан мандайына чике көрүп айтты. — Алтайдын агажын түнгей ле ончозун өртөп болбозың. Улус кыйра буулаар агашты ошкош ло таан алар. Же улустын шүүлтезин өскөртөр керек... Мен де бу күндөргө жетире кыйраларды буулап жүрөтөм. Темигип калгам, ойнодо көрөргө жараш. Тен элбиреп турар не. Ондо жаман ла жок. Кудайга да тын бүдүп турганым жок. Же кыйраны буулап салзам, санаам женил.

— Кыйралу агаштарды өртөбөй, улустын санаазында эш кереги жок чүр-чүмүшти, пережитканы өртөөр керек — деп, Чибичеков айтты.

— Тымык, салкын жок күн болгону жакшы, оного башка ол алдамы таңма өрт тө салып ийер эди. Чаганалу мөш — ол үс ине! От ло камылза, тир-р эдип калар — деп, Абай айтты. Оного бир эмеш сананып отурала кошты: — Слердий билер, бичикчи улус келип, сүре ле албаты-жоннын ортозына куучун өткүрүн турза, жакшы болор эди, тузалу болор эди.

— Онызы чын эмей, а... — деп, Чибичеков айтты. — Улусла куучындажар керек. Же бир лекцияла ончозун түзедип, үредин ийерим деп капайып айдар.

— Мен ол кыйралу мөшти аймактан келген кижин өртөгөн деп угала, айдары жок ачындым. Бу кайткан улус деп санандым. Бистинг Бачышка да байа чала кизирт эткем, эмди торт ло эпжоксынып отурум. Же бу керекти Бачыш башкарбаган да болзо, жөбүн берген болор — деп, Абай айтты. — Мен серенип турум.

— Бис оның аайына чыгарыс.

— Слер кандый бир журтка келеле, карган-тижендерле, мейдүй немелерле куучындажып алзаар, элекциягар эки катап јил-бүлү бдор эди. Сеге мен бир мындый учурал куучындап берейин. Баланка эмегенини јеен уулы оорыган. Је эмеген баланы доктырга апарбай, камдарга, јарлыкчыларга апарып, баланы беш блатурерге јеткен. Арт учында колхозтын јаандары, коммунисттер оны торт ло албанла доктырга ијген... Бир айдын бажында уул больницадаг кап-кадык чыгып келди. Доктор уулыны ичин сөгө кезеле, куугынаг кандый да таш алып таштаган дежет. Анайдарда, кудај кудајыла, доктор докторыла — деп, Абай куучындап отурды. — Мындый учураалдарды улуска куучындап берзе, олар керекти јакшы ондоор эмес пе?..

...Эртеңгизинде Абай оорып калды. Ол јаан оттог салып ийеле, төблөннп, изидиннп, араай онтоп јатты. Је эжик калырт этти, конторанын ичин јунуп турган үй кижн солуктаганча кире конуп келди.

— Аймактаг кижн келген, Абай, слерди келзин дийт — деп, Капшагай айда салды. — Бачыш Иванович база анда!

Конторада, колхозтын председателинин кабинетинде, Бачыш Иванович ле кандый да бир таныш эмес кижн отурды. «Бу Бачыш мени кайдарга турган болотон?— деп, Абай бозогоны алтап сананды. — А бу отурганы областьтаг келген јамылу, эмезе газаттын ба, айса рајыбанын ба ишчизи болбой кайтсын». Бачышла кожо белбек чырайлу, јаан тосток көстү тестек кара кижн отурды. Ол күрен костюмду, јалтырап турар ботинкалу эмир. Чырайы да ачык-јарык, көстори де јалакај, керсү ошкош.

Јакшылажып, солун-собурды суражып божогон кийининде, Бачыш Иванович бажын јайкап айтты:

— Абай, слер кыйралу мөш өртөгөнин јаратпай турганаар ба? Мен андый табыш уккам.

— Кулагын бар болзо, угуп јүргейин — деп, Абай айтты.

— Бу куучынды улус јуулган јерге айтпай јүрзегер, јакшы болор эди — деп, Бачыш Иванович айтты.

— Ээ, Бачыш, куучын болгон. Је мен райкомнын ишчизиле куучындашкам. Кош јайып баспагам. Сен, јинт кижн, ол уулдан бир эмеш үренип алатан болзон, јакшы болор эди. Ол тушта карган кижиге калырууш, эш кереги јок неме айтпас эдинг. Алтайдын агажын тунгей ле ончозын өртөп болбозын... — деп, Абай чала өөркөп айтты.

— Слер, өрөкөн, тарынбагар — деп, тестек кара кижн айтты. — Бистинг уулдар эмеш ажа конгылай берди ошкош, је бу куучынды ундып салалы. — Ол Бачыш Майчиков јаар соок көрди. — Карганнын айдары јолду, Алтайдын агажын ончозын өр-

топ болбозың. Ол кыйраларды отло өртөбөй, сөслө өртөөр, жал-бышту сөслө өртөөр керек.

Бачыш Иванович алаг кайкап, айдар сөзүн таппай, жаңыс-ла бажын кекип, канайып та курбыйып калган отурды. Жастыра неме айдып ийгенин билеп ийген ошкош. Ол тегин де кичинекей бойы чек кичинере берди.

— А мен слерди билерим, Абай, — деп таныш эмес кижн күлүмзиренип, чала шыйкынап айтты. — Слердин портредер об-ластың Күндүлү доскозында туруп жат. Мал ижинде канча жыл иштеп жадаар? — деп, ол сурады.

— Жылкы малды одус төрт жылдаг бери кабырып келдим — деп, Абай табылу айдала, таныш эмес кижининг болчок колынаг папиросты алып, таңкылай берди. Койдың, малдың тойыныжы керегинде, өлөг ижи керегинде куучын билдиртпезинег чөйиле берди. Анча-мынча отурала, Абай өрө турды.

— Кедери уулымнын уузы артып калган. Бүгүн азык-түлүктү белетеп, жазан алала, эртен атанар керек. Балдар ол балдар ла-ине — деп, ол айтты.

— Колхозтың эң жакшы малчызы — деп, Бачыш Иванович Майчиков мендеп айтты. — Быжыл күскиде Абайды Москвага ийерис.

Абай ол жаар көрбөй дө, эш кереги жок эрмек айтпа дегендиги, колын жанып ийеле, кабинеттег араай чыга берди. Ол белли жүк-тенип ийеле, јөдүлдеп, туура шыйт этире түкүрүп, деремсени өрө жайпайтып, атка миннишке тыйрыйып калган буттарыла талтай-тып базып браатты.

Абай айлына жанып келеле, ол копторада отурган таныш эмес кижининг эрмеги керегинде сананып, кыйралу мөжичек керегинде кызыл командирдинг айткан ойгор сөстөрүн эске алынып, соок өткөн буурын отко изидип жатты. Ол турундарды ичкери са-лып, отты жаанадып ийеле, карган эмегенине айтты:

— Чайыгнан база азып ийзен кайдар? Изү чай ичкенде буу-рым жымжай берет ошкош.

— Доктырга көрүнер керек — деп, үйи казан-айагын калыра-дып, арбанды. — Буурыгнынг чемеди жаанап турган болор бо?

— Тегин јерге калыраба, кадыт, — деп, Абай кимиренеле, ирге жаар көрүп, жада берди. Ол јардын, белли изидип, изүге ма-казырап, араай онтоп жатты.

Эртен тура кызыл күн кырлардын ары жанынаг чыга конуп келерде, Абай азык-түлүк коштоп, јакпак боро адына мине со-гуу, тайга-ташты көстөп, јортуп ийди. Карган эмеген бир эмеш туйказынаг шикпеерип салган эмтир. Айла ачу да таңма болуп-

тыр. Эртең тура оноң бир эмеш ичип ийерде, Абайдың оору бели тургуза, ла жазыла берди. Ол жолой араайын кимиренин кожондоп, койнында болуштопты чыгарып келеле, каа-жаада ууртап, сүүнчилүү барып жатты. Өрөкөңгө ой дө өткөн билдирбей турды. Боро ат десе чичкечек кара жолло топылдада базып браадат. То-монокторды, көгөбидörden үркінди, бышкырын турат.

Абай одуга једни келзе, үүрлүү мал тус төккөн јалаңда тебее-леп турды. Јаңылдај десе байбак мөштинг төзинде токумды јайа салып ийген, кандый да калың бичик кычырып жатты. Ол Абай-ды көрүп ийеле, бичигини туура чачып, тура јүгүрдү. Тал-табыш-ту городко темигип калган күлүк эки күннинг туркунына бош эригип калган ошкош. Чала калаңы Абай адынан түжүп, ырыс-ту күлүмзиренин, бажын араай јайкап турды. Јаңылдај оның адының ээрин алып, армакчылап койоло, теленир чөйгөңгө чай-даг азып ијди.

— Деремнеде солун неме болгон, балам, элекция болгон — деп, Абай көзин сыкыйтып, имдеп айтты. — Акыр, айла эгирде мен сеге ончозын куучындап берерим. Эмди эмеш амырап алай-ын. Мал ончо бо? Сен тоолодың ба?

— Тоологом, ончо. — Јаңылдај одуда отты көңжиде үрүп, айтты. — Кече эгирде Кызыл Таштын алдынан барып јууп экелгем.

Абай мөштинг көлөткөзине сунаадап, тургуза ла козырыктап үйуктай берди. Өрөкөн бош арыган-јобогон ошкош. Ого үзеери, бир эмеш ачу неме амзап ийген болзын... Јаңылдај калың бичигин алып, ой өткүрерге ойто ло кычыра берди. Јаңыс ла оның көзи талып, көстинг алдында кара тегеликтер айланыжып турды. Бу, байла, күннинг ак чаазынга тийген јарык јаркынынан болуп турган болбой кайтсын. Тайга амыр ла тымык, је удабас күрен күс келер. Ол тушта сыгындардың сыылаган јараш үни угулар. Тайгалардың үстеле үүрлүү туриалар учуп барар. Олордың каа-жаада куркулдаган табыжы угулар...

Сүрекей айас ла соок түп болды. Јылдыстар јуук ла соок немедий билдирет. Мөштөр араай шуулашкылап турат, Тайгага күс јууктап клееткен ошкош. Је Абайдың одузында карганның ла јинттин јыргалы болды. Абай өзөктөң бир эмеш ачу неме экелген. «Карган энегинин кара «заводы» јазган неме ошкош. Је тушташты байрамдап ийер керек». Тиштеген эттин амтанду јыды јытанат. Абай аракыны бир ууртамнап уруп отурды. Ол деремнеде не болгонун көбрөн куучындап, бойының куучынына бойы каткырып, колып жаңып турды. Јаңылдај эмеш калай бер-ди. Абай мыны көрүп, ырысту каткырып, сурап турды:

— Је, јаананның аракызы кандый эмтир, балам? Эрестеренин аракызынаң кандый? Э, хе-хе-хе!

— Чик жок артык, Абай, — деп, Жаңылдай база каткырды.

Олор экү узак кейлежип, бирүзи карган, бирүзи жаш та болзо, бой-бойын jakшы билижип отурдылар. Жаңылдайга олордо кожо бастыра телекей: тайгалар, агаштар, өрө турган жылдыстар жыргап, сүүнин тургандый билдирди. «Бу оттыг жанымда сох жагыс кижжи жок. Ол мында болгон болзо, кандый jakшы болбоо эди» — деп, уул бойында сананды. Ол ыраакта, тал-табышту Москвада, артып калган сары чачту, тегерик чагкыр көстү кысты эске алынып, јинт жүреги чымылдай берди. Је тегериде көк жылдыстар сүүнчилү имдегилеп турдылар. Карган мөштөр дө эрке шуулашкылайт. Таадазы да омок-јимек куучындайт. Ыраакта малдын киштегени, коңконунг шыгыраганы угулат.

Абай кенетийин сүүнчилү куучынын токтодып, уду тынып, араай айтты:

— Быјыл чала ујадап жүрүм, Жаңылдай. Сарзу-сабым сыстаар, сайылар болды. Ол сооктог табылган оору ине. Јирме алты жылдыг туркунына жылкы малды кабырын жүрери кайдаг јенит болзын. Јайгыда ла јайым, је кышкыда, э, адазы айтсын оны, бойыг билеринг ине. Сен база ученыйдыг уулы бедин? Је канайып, канайып жыгылып калзам, карган энегди таштаба, балам. Эш нөкөрлү болорго турган болзонг, сүрекей санан. Ойинег өгкүре чекчиркек неме алба.

— Јок, јок, Абай, слер эмди де узак жүрбей — деп, Жаңылдай мендеп айтты. — Бис үчү, азыйдагызы чылап ок, энтү-јөптү, ырысту јадарыс. Мен... мен... кижжи албазым, Абай.

— Э, сурайтан турун — деп, Абай сүмелү күлүмзиренип айтты. — Сөстү, болјулу кижжиг бар ла болбой?

Јаңылдай куучыныды өскөртөргө мендеп айтты:

— Эзенде институтты божодорым, согы јыл Москва барарыс. Эг ле озо Ленининг Мавзолейине барарыс.

— Ого ло јолугатан болзом, онынг кийинше өлзөм дө кем јок — деп, Абай чала јаажып айтты. — Чек ле тирү кижжи ошкөш, чырайы-бажы онбогон деген, бу чын ба, Жаңылдай?

— Чын, чын, Абай.

— Ол, чындап та, баатыр ујкузыла ујуктап калган болор бо? Качап бир өрө өндөйип келзе, ол тушта не болор?

— Ол бойы өрө турбас, је онынг үреткен үредүзи, эткен кереги, төзөгөн жагы мөңкүлүкке артып калар — деп, Жаңылдай көбөрөп айтты. — Андый ойгор кижжиге өлүм деп сөс келишпес.

— Је ого јолугатан күнди мен он до јылга болзо сакыырым — деп, Абай айтты. — Јагыс ла ол күн келер деп сен мен ижендир, балам.

— Согы јыл барарыс деп мен айттым не?

— Э-э, э-э, сего иженбесте, мен кемге иженетем?

Абайдын күнге күрере күйүп калган чырайын, онын ак саамайларын оттыг кызыл жаркыны там кызарта жарыдып турды. Ол Жаңылдайга бырчыт кызыл тыттын тазылду арсыл-корсыл төгөжиненг кезип эткен немедий көрүндү.

— Абай, удабас өзөк түжер керек. Слерди солыырга кижикелер бе? .

— Келер. Карман келер, балам. Мен сени тергеп-түргөп, узак жолго, ыраак жерге аткарып ийерим...

...Бир неделенин бажында одуга жакпак сынду, бойындык ок жакпак алтай бөрүктү кичинек, сыкык көстү Карман келип түшти. Ол не-немезин артыганча келди. Шыйралу узун мылтыгы база бойыла кожо болды. Карман ары-бери жакпаңдап базып, адынын ээрин алып, армакчылап, түргөн-түргөн куучындап турды.

Бу ла күн Абай ла Жаңылдай атанып ийдилер. Тайгага жүрүп, бош эригип калган Жаңылдай сүүнип, аттын оозын бош салып ийеле, өзөкти төмөн учуртып ийер күүни келип турды. Онын желмер жара чачын, куу плащынын эдегин салкын элбиредип, сынын сергидип турды. Туралунын бийик боочызынан туку төмөн, жабыста айры-тейри түшкөн өзөктөр, кобы-яктер, Кадыннын чанкыр суузы, быжып клееткен кыралар, чөйбөк кара обоолор, жажыл жажанду экче-экче жалаңдар көрүнип жатты. Абай карара күйүп калган мөштин жаңыла карыкчылду санаалар сананып, ары-бери көрбөй өдө берди. Ол өзөккө түжүп келгенче бир де эрмек айтпады. Жаңыс ла каа-жаада улу тынып, бажын араай жайкап турды. Бой-бойыла куучындажып брааткан ошкош. Жаңылдай ого чаптык этпей, база араай жортуп браатты. Же Абай өзөккө түжүп келеле, жолдын жаңында ак жалаңда кой кабырып жүргөн кысты көрүп ийеле, адынын оозун токтодо тартып, чырайы жарып, жалакай үниле айтты.

— Жакшы ба, Жаңар, койлорунг кандый туру, балам?

— Жакшы турулар. Слердин малаар кандый туру, Абай? — деп, жүк ле көзининг учыла Жаңылдай жаар көрүп ийеле, кыс койу ак тиштери кажайып, айтты. Ол кыскачак боро платъелү, өдүк жок жылаңаш эмтир. Кандый да күргүл өндү, узун жоон кежегезининг учы жазылып калган эмтир. «Бистинг жерде мындык кыс жок ошкош эмес беде — деп, Жаңылдай бойында сананды. — Акыр, бу кемнинг балазы болотон?»

— Бу менингу уулымнынгу уулы болор, Жаңар. Москвада үренип жат. Же кандый күлүк ошкош? — деп, Абай камчызынынгу учыла Жаңылдай жаар уулап, каткырды. — Э, озогызы болгон болзо, нени эдерин мен слер экүдег сурабас эдим.

Жаңар чырайы кызарып, туура көрди.

— Адаңа эзен айт, балам. Же жакшы болзын — деп айдала, Абай адынынгу оозун бура тартып, өзөкти төмөн желдиртип ийди.

— Абай, бу кемнинг балазы, мен таныбадым — деп, Жаңылдай айтты. — Бистин ле жерде андый кыс жок ошкош эди.

— Э, сен бойыннын жеринди билбес турбайын, балам. Бу Актемирдин балазы ине. Кандый эмтир?

— Же, кем жок. Жараш деп те айтса, јастыра болбос.

— А сен жараш кыстар жаңыс ла Москвада деп бодогон бедин? Бисте де бар ла, экем, — деп, Абай торт ло көкип айтты. — Бу баланын ада-энези јакшы улус. Бойы да јалакай, жараш бала. Алтай улуста мындый кеп сөс бар: «Көзи јарашты көрүп алганча, угы јарашты угуп ал» деп.

— Актемир деп кижн бистин јерге кайдан келген?

— Актемирле мен ада-јаштаң ала таныш. Ол Ташкечүннин колхозында јаткан. Эки јыл мынаң кайра эки колхозты жаңыс колхоз эдип бириктирип ийерде, ончо улус собырылыжа берген ине.

Абай ла Жаңылдай айылдын эжигинде ат буулайтан јебрен чакыга келип түшкүлеерде ле, карган Абыјы айылдан чыгып, чылбырантый берген көзи карануй айылдан чыгып келеле, күннин јарык јаркынына кылбыгып турарда, көзин алаканыла таңдактап, чакыда түжүп јаткан улусты ајыктап көрди.

Олор айылга кирип ле келерде, Абыјы чайдан уруп, тепшиден салып, тыркурууш үниле айтты:

— А бу сени једип ле келзе, конторага келзин дешкен. Јуунда кандый эрмек айдып ийген? Карып-чирип те браатса, бажына санаа кирбес кайткан бу? Айда ла салып ийген турар.

— Же, је, калыраба, калыраба — деп, Абай чайды шөлүреде ичип, айтты. — Эрмек айтпаска мен үни жок эрестант па?!

Јаңылдай каткызы келип те турган болзо, каткырарынан јалтанып, каткызын бадырып болбой, төмөн көрүп алган бастыра бойы селендеп отурды... Абыјы база унчукпай барды.

Је Абай тойо чайлап алала, оттын јанында јаткан айунын јымжак терезине кыйын јада ла берерде, эжик калырт эдип, база ла Капшагай кире конуп келди.

— Абай, слерди Бачыш Иваныч ла Сергей Чөйгөнөвич конторага тургуза ла келзин дешкен эди.

— А бу мени кайдарга турган? Көк јарамас! Бу јуукта конторадан айрылбас болдым! Бу мени колхозтын јааны эдерге турган болор бо? А кудај ла дезең мыны!

— Билбезим — деп айдала, Капшагай чыга конды.

— Тилди бош салбас керек болгон! — деп, Абыјы арбанды.

— Же, болды, болды — деп айдала, Абай үйден чыкты. Јаңылдай оны ээчий чыкты. Олор экү унчугушпай, контора јаар базып ийдилер. Председательдин кабинетинде Бачыш Иванович ле Сергей Чөйгөнөвич отурдылар. Олор Абайла јакшылажып,

күлүмзиренгилеп турдылар. «Бу не боло берген болотон? — деп, Абай кайкап сананды. — Мени көмө базар дешкен улус болбой...»

— Же малдараар кандый туру, Абай? — деп, колхозтын председатели күдүрек мойнын там күдүрейтип, жоон, күнгүрүүш үниле сурады.

— Жакшы — деп, Абай соок айтты.

— Бойоор кандый жүреер? Су-кадык кандый? — деп, Сергей Чөйгөнөвич сурады.

— А не болды? Мени солдатка ийерге бе? Не шылап турун? — деп, Абай чала тарынып, бажын селендеди сурады.

— Жок, жок, Абай, слерди солдатка ийерге турган эмезис, Москвага ийерге турус. Озочыл малчылардын бирүзин Москвага ийгер деп областьтан бичик келген. Колхозтын правлениези бу суракты шүүп көрөлө, слерди ийер деп жөн чыгарды. Онын учун су-кадыгаарды сурап турубыс — деп, Бачыш Иванович очказы жалтырап, айтты.

Абай бир эмеш өйгө унчукпай отурды. Онон алаатып ла кайкап сурады:

— А мен ого барала, нени эдетем?

— Көрөрөөр, Москваны көрөрөөр, ВСХВ-ни көрөрөөр — деп, Сергей Чөйгөнөвич күлүмзиренип айтты.

— А жакшы иштү жаш улустан не ийбес? Мен, ого жүк Жаштураны көрбөгөн кижн, Москвага канайып баратам? Аза берзем, не болор?

— Жаш улус не мендеер? Жаан кижн слер барып келеер. Өлгөлөктө көрүп алыгар — деп, Бачыш Иванович айтты. — Азырым деп коркыбагар, слерди баштап жүретен кижн болор.

— Мен база барып жадым — деп, Жаңылдай айтты. — Таадамды барайын деген жерине жетирерим ле.

Абай Жаңылдайга суракту көрди. Мындый жаан, солун табыштан өрөкөн бош ло аамайтый берген ошкош.

— Ленинниң Мавзолейине барарыс — деп, Жаңылдай онын кулагына айтты. Абайдын чырайы жарый берди. Ол мендеп, бажын кекип, туктурылып айтты:

— А барбай, уулдар, а барбай, уулдар. — Онон тура жүгүрип, эжик жаар басты. — Кижн бүгүн оройтып калгай... Бот жакшы, бот жакшы.

Бачыш Иванович, Сергей Чөйгөнөвич ле Жаңылдай сүүнчилү каткырыштылар.

АК ЧЫРАЙЛУ КУДАЙ

„Э-э-э-э-эй, ге-е, у-у-у“ — деген табыш Таайдын кулагына бирде угулып, бирде угуларугулбас болуп ырап, тунгүрдинг «түп-түп, түп-түп» деп унгүр түпүлдегени, күзүнгилердинг каа-жаада өткүн шыгырт эдип турганы кандый да алыс-телис угулып турды. Онын үстине кандый да ак кийимдү, ак чырайлу кижиге энчейип келди... «Улген кудай сүнемди алып, көк теңериге чыгарарга келген эмес пе?» — деп, Таай эс-бос сананала, араай онтоп ийди:

— О, кайрак-о-о-н, улу кудайыс.

— Эдреп жат... Тургуза ла операционныйга! — деп, хирург Борис Сергеевич жанында турган сүттий ак халатту жинт кыстарга айтты. Онон эжиктен чыгып жадала, бажын жайкап, унчукты. — Бек карганак болуптыр, бек. — Ол операционный жаар мендеди, же кем де тепкиш жаар чыккан эжикти ача тартып, тыркырууш үниле араай айтты:

— Нөкөр доктор... Борис Сергеевич!

— Жарабас, жарабас, кирерге жарабас, нөкөр, — ак халатту кыс онын жолун туй алды.

— Энем, энем жаан оору, көөркий, божот.

— Жарабас.

Борис Сергеевич тура түжүп, кайра көрди.

— Слер Чатпакованын төрөөни бе? — деп, ол бура согуп, эжикте турган кижиге удур басты.

— Мен онын уулы, Борис Сергеевич, — деп, эжикте турган кара сагалду, бежен жаштан ажа берген бүдүмдү, кара чырайлу кижиге көзининг жаштары мөлтүрежип, араай унчукты.

— А-а, слер карганактын уулы ба? Ол слерден жинт те, бек те, жүреги сүрекей жакшы иштеп жат.

— Кандый? Неме болор бо?..

— Эмди ле кезер керек. Бир час өтсө, орой болор. Карган кижини кезерге жеткерлү ле неме, же слердинг энегер чыдажар. Же мендеп турум, карыдаш. Санааркаба, сакы. Сен, байла, жөп.

— J-жөп... — деп, Жорукчы төмөн көрүп айтты. — Аргадагар, Борис Сергеевич, карган неме деп кыйа көрбөгөр...

Кенетийин Таайдын көзине база ла кам жап-жарт көрүнип келди. Ол ийиктий айланып, түнүрүн түпүлдеде согуп, күзүңгилери шыңыражып: «Э-э, э-э, э-э-э-эй! Уч курбустан кудайыс, үч булунду алтайыс. Кату сөөккө тын берген, кара башка чач берген. Э-э, э-э!» — деп, кыйгырып, алкап турды. Онын бөржин, жакказын эбире таккан мөңүн акчалар, жыламаштар шылыражып, содон бөрүктин бажында боро үкүнинг жуң-канады элбиреп, курлаазын, эдегин, тонынын уштуктарын, көксин эбире таккан күзүңгилер ле күзүңгичектер шыңыражып турды. Бала кам сүрекей иит эмтир.

Ол — Таай бойы да он үч-он төрт жашту тужы эмтир. Адаэнези, айылдаштары, карындаштары мында ок болуптыр. Бир сананза, бу бала камнын камдап баштаганы сүрекей, сүрекей удап калган ошкош, база бир сананза, ол бүгүн жаңы ла келген ошкош. Күн кызарып ажып браатты. Узун жердеде тайылганын терези талбайып калган турды. Кам кыс сүрекей жараш эмтир. Онын чийик кара кабагын ак жыламаштар ла мөңүн акчалар бөктөп турды. Кара көстөри суркуражып, эрке күлүмзиренет. Ол оны эбире куйундый айланып, үнин бирде бийиктедип, бирде жабызадып турала, кенетийин онын жанына жалбас эдип отура түжерде, күзүңгилери шыңырт эдип калды. Онон бала кам онын ичин тыдырада тырмай берди. Таай өңдөйип те, колын да көдүрип болбой жатты.

— Ичегененг армакчы жазайла, хи-хи-хи, көрмөстөр чалмадаарым, ха-ха, хи-хи — деп, кам кыс каткырып, онын ичегезин чөйип, армакчы чылап түрүп турды. Онон бала кам жылыып, база ла ак кийпмдү, ак чырайлу кижин көрүнип келди. Озо баштап ол туманнын ортозынан, булуттардын ары жанынан көрүнип келгендий билдирди. «Улген кудай сүнемди аларга келген туру» — деп, Таай сүйүнип сананды. Же көрүп жатса, ол кудай эмес, ак халатту, ак бөрүктү, боро көстү иит орус уул эмтир. Оны эбире ончозы ак кийимдү уулдар, кыстар турдылар. Ол бойы десе кандый да бийик столдо жатты. Таай ончо улусты эбире айкаптап, больницада жатканын жаңы ла өңдөдү. Же андый да болзо, ол бу улустын ортозында турган чичкечек кара кабакту, кара көстү, жаагында кара мендү кыс жаар көрүп, араай сурады:

— Бу мен кайда жадырым, балам? Бери мени кем эжелген?

— Жаана, слерге көп куучынданарга жарабас. Слер больницада жадыгар. Коркор немергер жок.

— Мени кескен бе?

— Ээ.

— Өлөрдин алдында кижин кестиртип, томыртып алала, өлө-

төн туру — деп, Таай кимиренип, туура көрди. Мени бери не экелген күрүмдер бу. Ол жерге барзам, кижини ичи жарык эмеен деп электегилеер болбой.

— Алдырбас, жаана. Удабас жазылараар. Мен ус кижн. Кардаарды жыре этире шидеп салгам. Эмди оноң чай да, талкан да төгүлбес — деп, ак кийимдү доктор алтайлап кокурлаарда, Таайдын санаазы жарый берди.

— Көрзөн, учканды. Кижн кескенин чычкан да кескени кирези бодобойтон туру ине?

— Экинчи палатага — деп, ак кийимдү доктор уул айтты. Таайдын жаткан столы араай жыла берди.

— Бу орус деп неме нени сананып таппас, баш ла болзын — деп, Таай үшкүрди. Ол жүрүминде баштапкы ла катап мындый жаан жарык, жараш турага кирген. Онын учун ол бийик потолокты, чөйлип барган узун коридорды, жаан көзүктөрлү кыпты ширтеп, аыктап браатты. Качан оны сүтний ак жабынчылу жымжак орынга салгылап койордо, ол үргүлөп уйуктай берди. Уйуктап браадала, «Je салым-конок келбеген деп неме бу туру» деп бойында сананды.

Чатпакова Жалчы, байлап адаган ады Таай, жетен јашка једе берген карган өрөкөн. Онын јнит тужында жараш чырайы эмди торт ло чырчыйа кадып калган чочогойго эмезе тыттын чобразына туней болды. Јаңыс ла онын шулмус көстөри чочогойдын кабагалары ошкош кабактарынын алдынан омок суркурап, ары-бери суртулдап, бу чорчыйа кадып калган јалбырак ошкош эмеген эмди де ийде-күчтү болгонын керелеп турды. Јетен јашка једијип те жүрген болзо, онын тиштеринен бир де тиш түшпеген, чачынын бир де кылы буурайбаган. «Катан ла кадыт база, коокымайына болуп карыбай-чирибей турган ине» — дејип, бир кезек карган эмегендер кимиренијип жүргүлейтен. Је мынызы Таайга керек бедн? Ол озогы ла омок-јимек бойы. Иштезе, иштеп те ийер, јыргаза, јыргап та ийер. Јыргал-мөтөлднн кийнинде оорып турум, јүдеп турум деп качан да айтпас. Колхоз төзөлөрдөн ала койчы болуп иштеген. Одус јети јылда озочылдардын јуунына брааткан улусты тартарга «Тан чолмон» деп колхозко кош тартар машина келген.

— Јалчы, сени тартарга машина желди. Та кайдаар апарарга турган болбой. Сталин бойы алдыртып јаткан эмес пе? — деп, ол тушта колхозтын председатели кокурлаган дежет.

— А не? Алдырбас деп турун ба? Јаан башчынын алдына једип ле баргайм. Бу мен, Јалчы, деп айткайм — деп, ол өйлөрдө орто јаштан ажа берген эмеген оморкоп айткан.

Качан машина күркүрөп, күзүрөп, ары болордо, Јалчы көзин јумала, көңкөрө јада бергенин, ары-бери јайканарда, ачу-

корон кыйгырып, жаман сөстөр айдып, белиндегенин жаңыс жердин улузы эмдиге жетире эске алынгылайт. Онын ла кийинде өрөкөн машинага качан да отурбазым деп чертенген дежет. Же кече оны машинала бери экелерде, ол билинер-билинбес оору жаткан. Билинер болгон болзо, машинага отурбазым деп, мойно-жордон до айабас эди. Ого үзеери, ырыс болуп, онын деремнеге келеле, оорыганы жакшы, онын башка турлуда жаткан болзо, тустай да берерден маат жок болгон...

* * *

Борис Сергеевич бу алтай аймакка келгенинен бери көп ой өтпөгөн до болзо, онын тоомжызы сүрекей бийик болды. Ол ондор, жүстөр тоолу улустын тынын өлүмнөн айрып алган ине. Мынан агару, мынан улу керек жер үстинде бар ба? Борис Сергеевичтин ады-жолун бала-баркадан ала бажы кажайган каргандарга жетире ончо улус билер. Андый жалтанбас, билер жалакай хирург каа-жаада ла учурап жат ине. Ол кандый ла уур операцияларды жеңил өткүрүп салатаны керегинде мак бастыра аймак ичинде журттан журтка, айылдан айылга көчүп жүрет. Керек дезе чек чөкөп тө калган улусты жазып турган дежи, улус бойынын докторына айдыжы жок бүдүп, ол керегинде оморкоп куучындагылайт. Ого үзеери бу сүрекей чүм-чам жок, жалакай кижини. Чүмеркеер, чекчиркеер деп неме чек билбес. Алтай улус мынды кижини сүрекей тооп ло сүүп жат.

Операциянын кийинде Борис Сергеевич коридорго чыгып келеле, Лорукчыга күлүмзиренип айтты:

— Же, карындаш, энен эмди алдырбас. Туйук ичегезин кезеле, туура чачып ийдим. Көгөрө жыдый берген эмтир. Эмеш ле болзо, өрөкөн ада-өбөкөзине атана берер эди, — онын көстөри сүүнчилү суркурап турды. Бу та боро, та сур, та күргүл, кижини жарт ондоп болбос өңдү, курч көстөрдөн кандый да керсү шүүлте жайылып тургандый билдирет. Ол карманынан мөңүн портсигарды чыгарып келеле, папирозын камызып, чаңкыр ышты буркурадып ийди.

— Кудай-ай, өрөкөн, тен баш болзын. Улуска ла жамап, карган, меге, өзөгинен чыккан уулына, кару болбой база — деп, Лорукчы айдып, кату алаканду, жоон сабарларлу колын ого ичкери сунды. — Чындап, слерди аңчы кижини деп уккам. Бистин жерге келигер. Эку аңдаарыс. Элик неме кайда барар ол? А тийин? Кыймырап жат.

— А, чындап та, макалу неме ол болбой, былар, — деп, Борис Сергеевич көөрөн чыкты. — Сен жаңыс ла аңдайтан жерлерди эмештен көрүп ле сал, мен айдыжы жок келерим. А энен керегинде санааркаба.

— Эне ол — эне — деп, Јорукчы тунгак үниле айтты. — Энези эзенде кижии эрке жүрүп јат. Баш бол, канча ла кирези узак жүрзин. Энемди больницага апаратам деп председателге айдарымда, јыдымар таңма чала јаратпай турган. Карган неме өлзө, өлзин деген санаалу ошкош. Қары-јажы јеткенче, катан-сөөги канча иштеди де деп сананбай јат. Је јер үстинде кандый ла кижии бар ине.

— Соок жүректү улус бар эмей, а — деп, Борис Сергеевич айтты. — Кижиге кижининг жүрүминен артык не керек? Андый, карындаш, андый. — Ол Јорукчынын колын тыг силкип ийди. — Је, јакшы болзын, јакшы јет...

Бүгүн Борис Сергеевичке сүрекей уур операция эдерге келишти. Баштын сөөгин ойып, меенин кабыгында принди арутаар керек болгон. Ол операциядан терлеп, арып-чылап калган чыкты. Халадынын јенгиле мандайынын терин арчып ийеле, тыш жоридорго чыгып барала, папирозын мендеп күйдүрип, маказыранып, терең тартынып, таңкылай берди. Онон эмеш токунап, таңкылап, амырап алала, ойто ло оору улустарды көрөргө барды. Ончо палаталарды эбиреле, экинчи палатага кирип келзе, карган эмеген потолок јаар көрүп алган нени де терең санаып јатты.

— Јакшы ба, јаанак? — деп, Борис Сергеевич оныла эзенде желе, онын орынынын јанына отура берди. — Је, кандый? Јазылып браады ба?

— О, кайракоон, кижининг ичин јара кезип салар, онон кандый деп сурап отуар.

— Неге комудап тураар, јаанак?

— Чай ас.

— Көп ичерге јарабас, эмди көп ичерге јарабас — деп, Борис Сергеевич каткырды. — Чай барар јер јок, ичегеерди үзе кезип салгам.

— Је, мекелебе, учкан. Эмди де бир чөйгөн чай бадар јер бар ла — деп, Таай каткырды. — Кайран чайымды качан ичкейим не? Қалак, калак! Чай да јок, куучындажар кижии де јок. Бу не жүрүм, бу не јадын? А бу мениле кожо јаткан көөркий төңөштинг ле бойы. Менин айтканымды ол билбес, онын айтканын мен билбес... Сен алтай тилге кайдан үренген?

— А бу ла ары-бери жүрүп, алтай улусла куучындажып, үренип албай база — деп, врач унчукты. — Јайгыда айылдап барарым, койу чайдан азала, койдунг эдинен түлеле, сақыгар.

— Э, айылда, айылда, көөркий. Сендий ойгор көгүстү, ой, санаалу эрди күндүлебесте, кемди күндүлейтен, кемди уткыйтан?

Күргүл чачту доктор уул жүре берерде, Таай эдер-тудар немезин таппай, эригип, эстеп, араай кожондоп јатты:

Бу-у-урумайлу-у өдүгүм,
Буза баска-а-ан алтайым,
Бускаланду-у ой тушта
Тыным алг-а-ан алтайым.

Толукта жаткан орус келин кыжырантып, кимиренип, арбана берерде, Таай кожоңын токтодоп, үшкүрди:

— О, кудай, бу мынын кыжырантып жаткан немези не? Угар күүни жок болзо, кулагын туй бөктөп алатан. — Оноң стене жаар бурылып, көзин жумуп ийди...

«Өлбөгөн неме алтын аяктаң аш ичер деп неме бу туру. Мындый жүрүм жүрерим, мындый неме көрөрүм деп, кем билген, кем сананган. О, жайла. Жалын жинт жаш та тужымда, жажы жеткен карган да тужымда өлүм деп неме меге чыдап болбоды». Таай баштап ла тың оорыганын, биллипер-биллибес эдсени жатканын эске алынды. Ол тушта ол он үч жашту, шаңкылу бала болгон. Камдаарга алдыртып келген кам он сегиз пе, айса он тогус па жашту жинт бала болгон эмей. Кам бала кызбыл энгерде камдап баштайла, таң жарып, күн чарчап тийгенче камдаган, оноң күн тийип ле ийерде, чыдалы чыгып, түнгүрүн ычкынып, жерге меч келип түшкөн эди. Улус десе онын камдаарда кийетен тонын чечеле, төжөктөн салала, уйуктадып койгон. Талтүш киреде кам бала ойгонып келеле, тайылганын эдинен тойо жийле, жараш кара көстөри чокту суркурап, тың неме билген кижин болуп көрүнерге, чийик кара кабагын жемире көрүп, араай айткан:

— Баланың сүнезин көрмөстөр алып барган эмтир. Ол сүнеин көрмөстөрдөй айрып аларга үстисте турган Уленге чыктым, алдыста жаткан Эрликке түштүм. Эреп-жайнап турала, баланың сүнезин айрып алдым. Же баланың сүнези балага жууктабай туру. Кызыл энгерге жетире сүне жууктабаза, бойының ордына кирбесе, бала өлөр, кирзе, бала жазылар...

Билинбес жадар тушта кардын кезип турган докторды кам бала деп көргөнү, ак кийимдү кижини үстиги ороонноң келген кудай деп бодогоны эмди Таайга каткымчылу ла соотту болды. Акыр, жазылып, оңдолуп алзам ла, мыны ончозын доктор уулга куучындап берер туру. Нени айткай не?

Жаан көзүңкө жылу жаскы күн чалып турды. Тышкары кар кайылып, суучактар шоркыражып агып турган болбой кайтсын. Эх, арка-тууның ару кейин тынган кижин. Мында десе жүзүн-жүүр немелердин жыды-томы торт ло кижинин жүрегине өдөр. Там ла жазылган сайын. Таай айлы-журтын сананып, энчпип жадып болбой барды. Ол палатанын ичине араай үрбеп басып, көзүңктин жанында жаңыскан содойип калган отурар болды. Кар чоокырайа кайылып калган. Чаңкыр кобыларда жиргилжиндер мызылдажып, жымыражып тургулайт. Көзүңктин алдында турган байбак жод-

ронунг анкак будактарында кушкаштар үрпендежип секиргилеп, сүрекей өткүн чыйкылдажып, жүзүн-жүүрленгилеп турдылар. Јер эне жангы-жангы ла эрип, кышкы уйкудан ойгонып јаткан ошкош.

* * *

Кар текшилей кайылып, јалаңдар, кобы-јиктер куукайыжып калган јаткылайт. Јангыс ла тайгалардын баштары көс кылбыгар ак болды. Бүри јок ағаштар изү күнге јылынгылап, күннинг јылузына сүүнгедий, мөңүн јаштары араайын төгүлип, тамчылажып тургулайт. Јангыс ла јажыл чибилер ле мөштөр үргүлјиге јажыл бойлоры байбайыжып калган араай шуулашкылайт. Аркада калын сары өлөңнинг ортозынан кандыктардын кызыл баштары кызарып көрүнип келдилер. Олор јаан удабай аркада кызыл өрттий јалбырап чыгар.

Меестерде чаңкыр күүк тамандар көгөрөндөжип, салкынга үрпейижип, јайканыжып, јас једип келди дежип, сүүнчилү коҗондошкылап тургулайт.

Таай больницадан чыгала, деремнеде кичинек те оролышпай, Чаңкыр Туудагы турлуга, кичү кызынын айлына, јанып келди. Турлуда чур-чуманак, тал-табыш болды. Қойлордын кидим ле төрөп турган өйи эмтир. Уренип, темигип калган тал-табышка Таайдын јүреги сүүнип, ол койдын түгининг, өтөктинг кычкыл јыдын јилбүлү тынып, көндүре ле кураандар турган бөлүнти чеденге кирип барала, кураандарды сыймап, эркеледе берди. Ол коркок, чичкечек сабарларыла кураандардын сыртын сыймап, олордын ичин тудуп көрүп турды.

— Бу көөркий тойбойтыр ине, учкандар, бу нени көрүп турган? — деп, Таай кимириенип арбанды.

Онын једип келгенин чабандардын бирүзи көрүп ийеле, сүүнчилү кыйгырып ийди:

— О-ой! Таай өрөкөн једип келген туру не? Бу тен учына јетире јазылганаар ба?

Таай чырчык јүзин там чырчыйтып, ол јаар соок көрди.

— Опсыркаба, кадыт, опсыркаба. Менин ичимде не керегин бар? Јара кезеле, ойто көктөп лө салды. Ол керегинде санааркаарын да јок, экем. Сен менин ичимле сонуркаганча, онын ордына бу кураандардын ичин сонуркап көр. Мал аштап турум деп эрмек айдып болор эмес, көөркий куру да болзо, маарап салып туруп ла јат. Бу кураанды умчыла эмезе өскө сүттү койго эмис. Тегине ле оптонып басканчанг. Куды-ый, күрүмдерди мыны. Мендий немелер тонкойгылап калза, бу мал азырап билгилеер бе?

Јелечи старший чабан да болзо, је онын јүүк ле ады старший чабан болгон. Ончо керектерди карган Таай башкарып, кызына јаан некелтелер эдип, кезикте онын эткен немезин јарадып, ке-

зикте оны кезе көмөлөп турат. Онын учун энезинин эзен-амыр жанып келгенин көрүп ийеле, Желечинин соок чырайы тургуза ла жарый берди. Ол сары азайга уймалып калган халадын чечип жагыс ла көстөриле күлүмзиренип, энезинин жанына базып келе-ле, араай жакшылашты. Ого эш кереги жок сурактар да бербеди, неме де айтпады. Таай кайа көрүп, шыйт этире түкүрүп ийеле, күжүлдин куйругы ошкош чичкечек тулундарын бөрүгинин алды жаар кыстап, кезем айтты:

— Ох, суузап-суузап, каным кадып браады. Капшай чай ас. Мени жаңы көрдин бе? — Онон айлы жаар кокпойтып, түрген-түрген базып ийди.

Бир катап эниргерн-түш аттын тибирти угуларда, Таай айылдан мендеп чыкты. «Бу кем болотон?» — деп, ол санааркап сананды, же чакыга адын буулап турган колхозтын председателин, Жажнайды, көрүп ийеле, айлы жаар ойто кире берди. Байалгак сынду Жажнайдын озо баштап күскүдий жалтырап турар сопогы, оны ээчий коңкок кызыл тумчугу эжиктен көрүнип келди. Ол жабыс энчейип ийеле, айылга кире конуп, ары-бери аяктап, оттын жапына чөмчөйө отуруп ийеле, танкылап отурган Таайды үстинен төмөн аяктап, араай күлүмзиренди:

— Жакшы ба, Таай, мал-аш, бала-барка эзен-амыр ба?

— Жакшы ла, жакшы ба? Сенин мал-ажын, бала баркан кандый?

Удабай ак теленгир чөйгөндө чай шуулап кайнап чыкты. Эрмек-куучын да көйлөй берди. Койлоп барган Желечн койлорын айдаганча жанып келди.

Энирде Жажнай оттын жанына жабыланып отуруп алала, кызарып өчүп брааткан чоктор жаар көрүп, сабарларыла кончына тызырада чертип, акыр, бу карган өрөкөнди сүүндирер туру деп сананды. Текши жууннын жөбин ого жетирер керек. Бери келеримди билген болзом, ого беретен сыйды экелер эдим.

— Же, Таай, бу жуукта колхозтын текши жууны болды. Жажы жаанай берген улуска пенсне берер эттибис. Ол улустын ортозында слер база бар, Таай. Эмди айына жирме салковийдон пенсне алараар.

Таай неме айтпады. Жагыс ла чырайы кубула берди. Жарык болгон болзо, Жажнай мыны көрүп ийер эди. Же айылдын ичи бүрүңкий, карануй болгон, ого үзеери карганактын чырыш жүзинен онын санаазын кем кычыратан эди база.

— Айдарда, жанбайлыт болгоном бу ба? — деп, карган өрөкөн тунгактый берген үшиле сурады. — Он салковийло мекелеп жүргенде, элге-жонго туза жок болгоном бу туру... Айла сенин ол он салкойынгла мен нени эдетем, уул?

Жажнай эпжоксына берди. Чындап ла он салковийло бу карган өрөкөн нени эдер? Қалашка да жетпес неме туру не?

— Је бу тегин акча не, таай, — деп, Јажнай унчукты. — Мыны мен берип јаткан эмезим, казна берип јат.

Је Таай нени де айтпай өрө туруп, аяк-казан јуучы кнжи болуп, иргедө кокпондоп базып, көзининг изүү јажын колынынг сыртыла араай арчып ийди.

Бу күн сүүнчининг ле ачымчынынг күни болгон ошкош. Кенетийин ийттер ачу үргүлөп, карангуйда тибиреде јелип клееткен атту улустарга удур мантадылар. Удабай ийттердинг үрүжи токтой берди. Таныш кнжи келип јаткан ошкош. Тайгыл ойто кайра эжиктинг јанына мантап келеле, кынзып, айылчыларды үйге киргер деп кычырып тургандый, ары-бери секирип, байбак куйругын јайкап, сүүнчилүү кынзып турды. Улусты уткыырга чыккан Јелечи удабай айылга ойто келеле, энезининг суракту көргөнине, бүрүнкийде јаңыс ла тнжи кажандап айтты:

— Акам ла база кандый да бир орус келди.

— Јорукчы келди бе? — деп сурайла, Јажнай тура жүгүрип, айылдан мендеп чыкты.

Јелечи турундарды ичкери јылдырып, кургак одыннан салып ийерде, ак јалбыштар айылдын ичин текши јарыдып ийди. Јаңыс ла карангуй иргелерде јалбыштынг јарык көлөткөлөри элбизиндежилп турды. Төрдинг бажында кийинле ороп салган күште чеген шуулап, ачып, мыжылдайт.

Айылга кирип келген улусты Таай озо баштап лаптап ајыктап та көрбөди. Қижининг айлына кандый кнжи кирбес. Је куу плашту, тайпак бөрүктүү кнжи оттынг јанына јабыланып отурала:

— Мында улус эзен-амыр јаткан ба? — деп сураарда, Таай онынг үнин танып, сертес этти. Онон ичкери энчейип, онынг чырайын ајыктап көрөлө, күлүмзиренип ийди:

— А бу мынызы Борис Сергеевич тура ине! — Ол оттынг јаркынынанг кылбыккан көзин алаканыла тагдактап унчукты. — Сен эзен-амыр жүрүң бе, экем? Бала-барканг, мал-ажынг кандый?

Ол, јинт келиндий, тура жүгүрип, чай азып, эт кайнадып, сандырай берди.

— Улуска чеген ур, нени көрүп отурын — деп, кызынын кулагына шымыранды. — Бу келген солун кнжи менинг докторым ине.

Чай кайнаган, эт бышкан, ого үзеери Таай кайдан да карангуй толуктаң чербек ичтүү четперт чыгарып келген.

— Эмезе сүрекей солун кнжи келер, эмезе сүрекей јаан айылчы келер деп, јүрегим каранга сезип турган ла эди. Јастыра албайтырым, а?

Сүттинг ачу аракызы тилдердинг күрмүзин чечип ийди. Јорукчы, Јажнай ла орус доктор аң ла, балык ла дежилп кейлениже берерде, Таай база эмеш калай берген учун, кенетийин эмеш кезем айтты:

— Бу туунын-суунын курты керегинде куучыннан башка куучын жок по?

— Чындап та, бу бис карган жижининг куучынын тындап ук-сабыс кайдар — деп, Борис Сергеевич боро-сур көстөриле кү-лүмзиренип айтты. — Озогызын куучындап берзегер, Таай.

Тоолу чөөчөйдүн бажында Таай бош калай берди. Ол боль-нищада жатканын, операционный столдо жадала эдрегенин, кам баланы көргөнүн, ак кийимдү Борис Сергеевичти кудайдын элчизи деп бодогонун — оңчозын куучындады.

— Бу отурган көөркий — мени аргадаган кижини. Советтин камы не! Озогы бичик-биллик билбес камдардан тын болбой база... — деп, Таай көөрөп, ары-бери жайканып айтты. Эр улус каткырышты.

Түн ортозы жеде берерде, Жорукчы өрө турды. Чөөчөйдө арагы оттын жанында мөлтүрөп артты.

— Атаналы, Борис Сергеевич. Тозуга жеде керек.

Таай оттын жанына отуруп алала, ары-бери жайканып, араай кожондойт:

Арчын жытту алтайга

Ак чырайлу айылчы келт...

Жорукчы ла Борис Сергеевич тышкары чыгып келдилер. Мөн-күлөрдөн серүүн салкын согот. Олор аттарын ээртеп алала, ары болуп жортуп ийдилер. Айылдан Таайдын коолодо кожондогону угулат...

Жажнай та нени де айдат.

БАЖАЛЫКТАР

Тыртык мойын. <i>Куучын</i>	3
Оштүлөр ле најылар. <i>Куучын</i>	12
Кем де айрып болбос. <i>Куучын</i>	23
Бурылганы. <i>Куучын</i>	32
Јууда блгөн уулы. <i>Куучын</i>	41
Бойынын жаргызы. <i>Повесть</i>	45
Јагы ой. <i>Повесть</i>	70
Кыс. <i>Куучын</i>	105
Јүрүм — кожон. <i>Повесть</i>	109
Сур жыланнын олјозында. <i>Куучын</i>	154
Айуунин үзи. <i>Куучын</i>	163
Кблөткө. <i>Куучын</i>	166
Амаду. <i>Повесть</i>	175
Коммунист. <i>Куучын</i>	359
Түндеги жылдыстар. <i>Куучын</i>	390
Абай. <i>Куучын</i>	409
Ак чырайлу кудай. <i>Куучын</i>	428

Адаров Аржан (Владимир) Оннчинович

УЛЕТЕВШИЕ ЖУРАВЛИ

Сборник повестей и рассказов

На алтайском языке

Редактор Шинжина З. Ш. Художественный редактор Ортогулова В. И. Технический редактор Шелепова М. Г. Корректор Суркашева Р. Д.

Сдано в набор 21/XI 1979 г. Подписано к печати 30/IV 1980 г. Формат 60×84 1/16. Усл. п. л. 25,5. Уч.-изд. л. 30. Бумага тип. № 2. Тираж 3000 экз. Заказ 291. Цена 2 р. 20 коп. АН 09271.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

А $\frac{70303-012}{М 138 (03) 80}$ 87—80

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1980 г.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
туулу алтайдагы бөлүги мындый бичиктер кепке
базып чыгарды:

- А. Калкин. «Маадай-Қара»
- А. Демченко. «Қайкал болгон јер»
- К. Тепуков. «Чагылышкан јылдыстар»
- Ю. Кыдыев. «Јүрүмнинг чагкыр чечектери»
- А. Ередеев. «Сургулјын»
- Б. Суркашев. «Туулар — менин кабайым»
- П. Кучияк. «Живее всех живых»
- Б. Канарин. «Сыргалу тийинг»

Бу бичиктерди кычыраачылар областьтын кажы
ла магазининег садып алар аргалу.

